

ભગવતી ઘેન્સટના છવન, તેમનાં કાર્યો
અને કૃતિઓના ભક્તો અને અભ્યાસીઓને
સત્રેમ અર્પણુ

An opinion

Sri Prabhakar Mehta deserves to be heartily congratulated on the publication of this Besant Commemorative Volume. It is an extremely fine piece of work rendered with a remarkable singleness of purpose.

Sri Prabhakar Mehta has earned the gratitude of hundreds of people in India by publishing this Besant Memorial Volume, for he has made a fine attempt to call back the minds of the people of this country and specially of the State of Bombay to the memory of this valiant fighter not only for India's Freedom but for all the oppressed and the suppressed among our human civilization.

This Volume is truly representative, for it contains articles by Dr. Besant herself and it contains articles on Dr. Besant by persons belonging to different Schools of Thought in this country. It also contains articles by Theosophists who knew that aspect of Dr. Besant's life which was not known by others who worked with her in the political or educational fields.

This Volume thus is not merely a record of Dr. Besant's achievements in different fields of national and international life — it indicates the lines along which India's national life should, be re-organised if this country is to rise to the heights of her great possibilities.

Rohit Mehta

(From his Advance Review
of the Book)

General Secretary, Indian Section,
Theosophical Society; Banaras.

આ કાવચી બેસન્ટ સ્મારકક્રમ રચવા માટે શ્રી. પ્રભાકર મહેતાને અભિનંદન થઈ છે. જાનું કાર્ય બહુ અંતર્થી કરવામાં આવ્યું છે. આમાં કાવચી બેસન્ટ કે જેમણે માત્ર દિવસે માટે જ નહિ પણ સમસ્ત જનતા સ્વાતંત્ર્ય માટે અને જનતા દક્ષિતા અને શાંતિ માટે કામ કર્યું છે તેમના અગ્રણ્ય આપણ પ્રણામ કરીએ છીએ. આમાં ડૉ. બેસન્ટના કેટલાક લેખો ઉપરાંત વિવિધ પ્રચારકશ્રીની અક્ષિતઓના બેસન્ટના જીવન પરના લેખો પણ સમાવા છે, અને થીઓસોફિસ્ટો કે જે એમના જીવનના કેટલાક પાસા, એમની સાથે રાજકીય અને રાજકીય વિષયક ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા ન જાયે તે, જાયે છે, તેમના લેખો પણ છે. આ ક્રમ માત્ર કાવચી બેસન્ટની રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય વિશ્વતિનું જ્ઞાન કરવા પૂરતો જ નથી, પણ દેશ અને જાતે કઈ દિશામાં પ્રયાજ કરવું તેને માટે કાવચી બેસન્ટ તથા પ્રેરણા લેવા માટે પણ છે.

[ઉપરના અમેથનો જાવાનુવાદ]

આ મુખ્ય

ભગવતી બેસન્ટ સ્મારક અંકને લાંબા આમુખની જરૂર ન હોય. જે જે લેખક બાઈબેલનો આ અંક સમૃદ્ધ કર્યો છે તેમને આરા હાર્દિક અભિનંદન. આ અંકની શરૂઆત ડૉ. બેસન્ટની વિશ્વ પ્રાર્થના તથા તેમના ઇશ્વરશોધ પરના સદૃશ અને હિંદુ પરના લેખો તથા તેમની એક કવિતા અને તેમના અનુવાદોથી થઈ છે. ડૉ. શ્રીનિવાસમુર્તિનું ભગવતી બેસન્ટ પરનું એક સંસ્કૃત કાવ્ય તથા તેનો અનુવાદ પણ સરઆતમાં આપવામાં આવ્યો છે. ત્યારપછી શ્રી. બેસન્ટ વિષેના યુગ્મદાતી કાવ્યો, દરિકથાઓ અને ત્યારપછી એના વિષે થીઓસોફિસ્ટ અને ઇંતર જાહેર સેવામાં અગ્રાણિ પામેલી વ્યક્તિઓના લેખો આવે છે. (થીઓસોફિસ્ટોના લેખો પાછળ આપવામાં આવ્યા છે.) ત્યાર પછી એમના જીવનના અગત્યના પ્રસંગોની સાલવારી, એમના અગત્યના પુસ્તકો તથા એમને વિષે લખાયેલા પુસ્તકોની યાદી અને ત્યારપછી એમના ચતાબ્દી ઉત્સવ (૧૯૪૭ની પહેલી ઓક્ટોબર) સંબંધી ટૂંકા હેવાંધ આવે છે. ત્યારપછી એમને વિષે જગતના મહાપુરુષોની સ્મરણીકાઓ આપવામાં આવી છે. પ્રોત્સાહિકાઓ એમના જીવનના ટૂંકા પરિચય, ખાસ કરીને એમની પૂર્વવિચારોના, બાઈબી દેખાણકાંક્ષા દલાલતા લેખ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. અને ત્યારપછી ભગવતી બેસન્ટનો અભિધ્યાન લેખ "From Peace to Power" (શાંતિમાંથી શક્તિમાં) આપ્યો છે. ભગવતી બેસન્ટની સ્મારક અંક તરીકે આટલું પૂરતું થશે એમ હું ધારું છું. ભગવતી ડૉ. એની બેસન્ટના ભવિષ્યના જીવનચરિત્ર દારો કે કોઈ સારા ઇતિહાસકારને એમની સામગ્રીમાંથી થોડી ઘણીયે મદદ મળશે તો આ અંકની કૃતકૃત્યતા પૂરવાર થશે. અને એ જ અભિલાષાથી આ અંક પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

આ અંક રચવાને યુગ્મદાતી લેખક-કવિ બાઈબેલ ઉપરાંત "The Annie Besant Centenary Book" (એની બેસન્ટ ચતાબ્દી અંક-અંગ્રેજીમાં) તથા ૧૯૪૭ના ઓક્ટોબરનો "થીઓસોફિસ્ટ"નો ચતાબ્દી અંક તથા ખીન્ન કેટલાક "થીઓસોફિસ્ટ" આસિકતાઓ (ખાસ કરીને ઓક્ટોબર અંક) તથા "ઇન્ડિયન થીઓસોફિસ્ટ" ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ આંદિનો મુક્તપણે ઉપયોગ કર્યો છે. એ માટે સંપાદક એ સર્વ અંગ્રાજોનો અત્યંત આભારી અને કાંઈ છે. અંકના પરિશિષ્ટમાં આપેલા "જગત્ કરમાં ઉજવાયેલ ભગવતી" બેસન્ટ ચતાબ્દી ઉત્સવના ટૂંકા હેવાંધ માટે થીઓસોફિકલ સોસાયટીના ઇન્ડિયન સેક્રેટરી ૧૯૪૬-૪૭નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, હિન્દમાં બેસન્ટ ચતાબ્દી કેમ ઉજવાઈ તેને માટે આધારભૂત રાખનાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત મરાઠી ફેરેશનનો ચતાબ્દી હેવાંધ શ્રી. ભાભડેએ મોકલી આપ્યો છે. નામપુરમાંથી પણ એક ટૂંકા હેવાંધ આવ્યો છે. મુંબઈમાંથી બેસન્ટ ચતાબ્દી હેવાંધ "Bombay Theosophical Bulletin" જાન્યુઆરી ૧૯૪૮માંથી લીધો છે.

યુગ્મદાતી કાગળવાકમાં ચતાબ્દી ઉત્સવ માટે શ્રી. દરજીવન કાગળવાસ મદેતાના બેસન્ટ ચતાબ્દીના આક લેખો, તથા શ્રી. વેલ્ડીકર બદ્, યુગ્મદાતી થીઓસોફિકલ ફેરેશનનાં ચંચીનો પત્ર તથા ભાવનગર માટે શ્રી. દરજીવનબાઈનો હેવાંધ, સુરત માટે શ્રી. સત્યમુખરામ હોરા તથા બાઈબી

અને તેને માટે ક્યારે ક્યારે કયા દેશોમાં કેટલી કેટલી અને કેવી કેવી મુસાફરીઓ, પ્રવાસો બેઠ્યા એને માહિતી આપતો અહેવાલ અને નકશાઓ તૈયાર કરવાની જરૂર છે. એ કાર્ય અભાર, બનારસ, મુંબઈ, મહાત્મજીરાત અને અન્ય ટેકાણેના કાર્યકરોએ ઊપાડી લેવાનું હજી બાકી છે. આ કાર્ય એવા સહુ બંધો, અભ્યાસીઓ અને કાર્યકરોને પ્રોત્સાહન આપશે તો આ અર્થ પ્રયાસ સફળ થયો લેખારો.

સ્વ. શ્રી. મધવચરામ હોરાનાં શ્રી. બેસન્ટ પરનાં કાળો માટે હું શ્રી. જયનંતભાઈ હોરાનો ઋણી છું. શ્રી. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈનો 'સાધુ ચરિત ડો. (મિસિસ) એની બેસન્ટ' પરનો, પાના ૬૫ થી ૭૬ વાળો લેખ જોધરામાં ૧૯૪૭ની બેસન્ટ જન્મતી (૧ લી ઓક્ટોબર) ને પ્રસંગે ત્યાંના યીએસોફિકલ લોજ તરફથી વંચાયો હતો.

આ કાર્યમાં ધણી તુટિઓ રહી ગઈ હતી તે સુત વાચક દરમિયાન કરશે. એમાં રહેલી તુટિઓ ને બતાવવામાં આવશે તો તે બવિધમાં દૂર કરવા પ્રયત્ન થશે. અંતમાં જણાવું કે ભગવતી બેસન્ટના જીવન, કાર્ય અને કથોના બંધો અને તેના સાચા અભ્યાસીઓને આ કાર્ય થોડો પશ્ચાત્ત્ય એક માર્ગચૂચક કાર્ય (Reference Book) જેવો થઈ પડશે તો આ કાર્ય રચાયો સાર્થક થશે.

અંતમાં જણાવું કે આ કાર્યના સંપાદક સહાયક મંડળના પ્રો. બિડેએ તેમના લેખો, પ્રસ્તાવના, મુદ્રીકીંગ વગેરેથી અને અન્ય રીતે ને સદાયો આપી છે તેના, તથા તેમના લેખો, કેટલાક અનુવાદો અને આ કાર્ય માટે કેટલીક સામગ્રી મને આપવા બદલ શ્રી. મુળચંદ બચતનો, તથા શ્રી. જૂવતરાય મહેતા અને શ્રી. કાલિદાસ દલાલનો તેમના લેખો અને અન્ય સચનાઓ દ્વારા ને મદદ કરી છે તેથી તેમનો સર્વનો અત્યંત ઋણી છું. અને સર્વથી વધારે આભાર, ચારણ મુદ્દણાલયના સંચાલકો કે જેમણે આટલા અંતથી આ કાર્ય ઓળખે છે, તેમનો માનવાનો છે.

આ કાર્યમાં આપેલા જ્યોતિષ આદિના લેખો વિવિધતા પૂરશે. બેસન્ટનું ટૂંકું જીવનચરિત્ર શ્રી. રમણિકલાલ દલાલકૃત, તથા પાછળ આપેલી એમના જીવનના અમરણના પ્રસંગોની સાલવારી તથા એમના રહેણાં અમરણની પુસ્તકો અને એમને વિષે લખાયેલાં પુસ્તકોની યાદી એમને વિષે અભ્યાસીને અમરણની હકીકત પૂરી પાડશે. અને એમને જગતના વિવિધ મહાપુરુષોએ આપેલ અંજલિ તથા બેસન્ટ સત્યાગ્રહોના હેવાલ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અમરણનો નીવડશે. આ સર્વમાં રહેલી તુટિઓ સુધ વાચક દરમિયાન કરી તે બતાવશે, તો બવિધમાં એ દૂર કરવામાં આવશે.

૧ જુલાઈ, ૧૯૫૦

મહાત્મન મહેતા

સંપાદક.

પ્રસ્તાવના

શ્રીમતી જોની જેસન્ટ વિષેનો સ્મારકગ્રંથ ગુજરાતીમાં આજ સુધી કેમ પ્રગટ થયો નથી તે હું સમજી શકતો નથી. તેની કારણભૂમિકા કદાચ બોધપ્રદ નીવડશે. પરંતુ અત્યારે તે અસ્થાને છે. મારા સ્નેહી રા. રા. પ્રભાકરભાઈ એ એક અતિ હિતસાહી થીઓસોફિસ્ટ છે. તેમના જ ઉત્સાહ-ઉચ્છ્રાંસ દૃષ્ટિગોચર પરિણામ તે આ, પ્રસ્તુત 'ભગવતી જેસન્ટ સ્મારકગ્રંથ.' આ ગ્રંથ માટે લેખો મેળવતાં તેમને કેટલી મુશ્કેલી પડેલી તે હું જાણું છું; પણ તે બધી યશસ્વી રીતે પસાર કરી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. આથી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એક વાચનીય અને ઉપ-યોગી ગ્રંથનો ઉમેરો થાય છે. - રા. રા. પ્રભાકરભાઈ એ ગૂજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા કરી છે તેમાં શંકા નથી.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખવા માટે મારા કરતાં વધારે લાયક સાક્ષરો ગૂજરાતમાં છે. હું થીઓ-સોફિસ્ટ નથી, પણ, જોવા એક ધર્મમાં માનનારો છું કે જેમાં સ્વમતનો પરિત્યાગ ક્યાં વિના ખીજના રાખવું મદદ કરી શકાય છે. મીમની જેસન્ટને અને તેમના કાર્યને હું આદરની દૃષ્ટિથી જોતો આવ્યો છું, પણ કેવળ આદરબાવ રાખવાથી જ આશુખ લખવાનો અધિકાર ગ્રાસ થતો નથી, તેનું મને જ્ઞાન છે. અને તેથી પ્રથમ જ મેં રા. રા. પ્રભાકરભાઈને કહેતું કે બીજા કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિને આ બાબત વિચારિ કરી પણ તેઓએ માન્ય નહિ, અને તેમણે એક અરોગ્ય માથું ઉપર આ જવાબદારીનો બોળો મૂક્યો છે. તેમના આગ્રહને વશ થઈને આ બે સબ્જો લખવા પ્રેરાયો છું, 'પ્રાચીનકાળે ફાલે હોમાદુવ્યાહરિય ધામન.' આ પંક્તિમાં કવિ કાલિદાસ વર્ણવે છે તેવો ઉદ્ધાત્મક વામન હું કદાચ મહાઈમર્ષ્ય માગી ખ્યાલમાં મારે એટલું જ કહેવાનું કે આ કાર્યમાં કોઈ પણ જાતના ફત્તા ભોભાથી હું પ્રત્ન થયો નથી. મિત્રનો આગ્રહ અને એક માનનીય વ્યક્તિ વિષેનો આદર; એ બે વસ્તુએ મને પરવશ બનાવ્યો છે તેથી, સહઅતમાં જ વાચકોને વિચારિ કરી રાખું છું કે તેમની અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાની શક્તિ મારામાં નથી, તે ત્રુટિ માટે, તથા મારા લખવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ જાણવામાં આવે તો તે માટે, મને ક્ષમા કરવી

આ મંથન પ્રકાશન અત્યારે જે થાય છે તે જોતાં અને તેમાં કઈક પણ ઈધરી સકેત ઠોવો જોઈએ એમ લાગે છે. અત્યારે ભારતવર્ષની પરિસ્થિતિ જુએ. ભારતીય યુદ્ધના આરંભમાં, રજીમેશન-પર બનને પધનાં ફો જોઢવાનાં, બપી તેવારી કરી. પાંડવો આખા હના અજુને પાણુપતાજ મેગથું હતું; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જેવા મહાન રાજકારણપુરંપર સારસ્વતધર્મમાં નિમુક્ત થયા હતા, વજરેલી હનુમાનજી રથ ઉપર જરજરથાને હતા. એટલું હતું, જરાય અજુનું પેર અશ્વેત થઈ. તે પોતાનો

ધર્મ શ્રદ્ધા ગયો; શું કરવું તેનો ખ્યાલ રહ્યો નહિ; ધ્યાનધર્મનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ ધર્મનું અવલંબન કરવા તૈયાર થયો. પણ એક વાત તે બૂલ્યો નહિ, કયો અંતિમ નિર્ણય લેવો તે નક્કી કરવા માટે તેણે ‘વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદ’નો આશ્રય લીધો નહિ. માનવની અલ્પ શુદ્ધિ એવા આત્મીયિક - અને જાગૃતિક પણ - પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે અસમર્થ હોય છે. ઈશ્વરદર્શન ચલાવી જે પોતે જ ઈશ્વર બને છે, એટલે જેને ઈશ્વરનું જ્ઞાન (Theosophy) પ્રાપ્ત થયું છે, તે જ ચલાયોગ્ય માર્ગદર્શન કરી શકે છે, એ મહત્વના સિદ્ધાંતનું વિસ્મરણ તેને થયું ન હતું. સદ્ભાગ્યે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા હતા. અને સંશયનિવૃત્તિ માટે તે શ્રીકૃષ્ણને શરણ ગયા. શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજ્ઞતા ઉપદેશ કરી સત્યધર્મનો તેને ખ્યાલ આપ્યો, અને અંતે અર્જુનને તં ઉપદેશાનુસાર વર્તવાનું કમ્બલ કયું.

ભારતીય યુદ્ધારંભમાં અર્જુનની જે સ્થિતિ થઈ હતી તેવી - અથવા તેથી વધારે વિકટ - સ્થિતિ આજે આપણામાથી ઘણાખરાની થઈ છે. એક વ્યક્તિ નહિ પણ સમગ્ર દેશ ક્રિંકર્તવ્યમૂઢ થઈ બેઠો હોય છે શું કરવું, કયા જવું, કેને પૂછવું, તે સમજાતું નથી. આત્મારની પરિસ્થિતિ એવી દેખાય છે કે તેમાં માનવીની મર્યાદિત શુદ્ધિ કામ આવે તેમ નથી. જગન્નિવંતાએ એવા કાલકા ભલા કયાં છે કે તેના ઉકેલ જગન્નિવંતાની જ કૃપા વિના થાય નહિ, એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શું કરવું તે પૂરંકાળનો ઇતિહાસ યાજને છે - અલગત પૂર્વઇતિહાસમાં બદલા હોય તો જ એ શિખામણ કામની છે. આપણા આયોનો ઇતિહાસ કહે છે કે દેવી આપત્તિઓ આવે ત્યારે દેવી સાદાત્મ જ મેળવવી જોઈએ; અને દેવી સાદાત્મ મેળવવામાં દેવી જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું છે તેવી જ વ્યક્તિ મદદરૂપ થઈ શકે છે. અર્જુનને ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા; દરિદ્રશુક્લને વિદ્યારવ્ય મળ્યા; શિતાજ્ઞને રામદાસ મળ્યા. આમ હોય ત્યારે આપણે - જો આ પૂર્વે ઇતિહાસને પ્રમાણ માનીએ તો - આત્મારે શું કરવું જોઈએ તે સ્પષ્ટ છે. દેવી આદેશ જેને મળ્યો છે તે જ વ્યક્તિ આપણને સાચું માર્ગદર્શન કરી શકશે; માટે તેવી વ્યક્તિની શોધમાં આપણે ખ્યાનથી રહેવું જોઈએ.

જેઓ થીઆસોફીમાં માને છે તેઓને માટે શ્રીમતી એની બેસન્ટ એ એવા પ્રકારના માર્ગદર્શક થઈ શક્યાં છે તેમાં શંકા નથી. હું તેમના પંથનો નથી, છતાં હું માનું છું કે તેમના જીવનકાર્ય પાછળ શુભ ઈશ્વરી સંકેત છે. પ્રસ્તુત મંથમાં આપેલા માર્ગ લેખમાં મેં તેમને ‘અંશાવતાર’ તરીકે ઘણું બોલ્યું છે, તેમાં કંઈ પણ અત્યુક્તિ નથી. ‘યદત્તિમૂર્તિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્વિજિતમેવ ધા । તત્ત્વેવાચ-ગચ્છત્ત્વં મમ તેજોઽશસન્મયમ્ ॥’ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના વચનનો મને આધાર છે. આમાં કહેલા વિમૂર્તિમત્ત્વ વગેરે યુક્તિ તેમનામાં હતાં, તેથી તેમનામાં ઈશ્વરીયદુર્ગ પ્રમાણ આપણા કરતાં ઘણું વધારે હતું, તે સહેજે સિદ્ધ થાય છે; અને આ કારણથી, તેમને અત્તારકાંઠામાં મૂક્યાં તે ન્યાયસિદ્ધ છે. તેમનું જીવન અને જીવનકાર્ય, એ માટે આ મંથમાં વિસ્તારથી અને જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. આત્મારની પરિસ્થિતિમાં તેમના કાર્યથી આપણે કયો પાઠ લેવો જોઈએ તેનું દિગ્દર્શન અત્રે કરવા માગું છું - અર્પાત જે મારું મંતવ્ય છે તે; તેમાં બધાં સંમત ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. મારી સાથે મતબેદ રાખનારાઓને વિશ્વંતિ કે પરમતસદિષ્ટતા રાખવી.

એક વાક્યમાં મારા મંતવ્યનો સાર કહીશ : શ્રીગીતાજ્ઞતા ઉપદેશને આચરણમાં મૂકી લોકોને તેની શિખામણ આપવી’ એ પાઠ શ્રીમતી બેસન્ટના જીવનકાર્યથી લેવાનો છે, એમ મને લાગે છે. અર્જુનને વ્યામોહ મર્યા અને તે સ્વધર્મ શ્રદ્ધા પરધર્મ સ્વીકારવા તૈયાર થયો; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ‘સ્વર્ગે નિવર્તનં શ્રેયઃ પટવર્ગે મયાવદ્ધઃ ।’ અને, ‘તસ્માદસન્નતા સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસકો હ્યાચરુકર્મ પરમાપોતિ પૂરુષઃ ॥' આ બંને વચનોનો સમન્વય કરવાનો છે. સ્વર્ગમ્=કાર્ય કર્મ એ સમીકરણ બ્યાનમાં રાખવાનું છે. પ્રથમે આપણે માટે કરવાનું કર્મ (કાર્ય કર્મ) જે નિયત કરી રાખ્યું છે તે જ આપણે માટે સ્વધર્મ છે; તે સિવાયનું સર્વ કર્મ પરધર્મ ગણવાનું છે. આ પ્રમાણે સ્વધર્મ કે સ્વકર્મ બધા પછી, બીજી વસ્તુ એ છે કે તે ધર્મનું વા કર્મનું આચરણ કરતી વખતે કળની આસા ન રાખવી જોઈએ—‘અસકત’ યદને સ્વકર્મનું આચરણ કરવાનું છે.

મારે માટે કયો સ્વધર્મ હોય તે હું મારી અપ્પણુદિયી નકો કરી ચકું નહિ. જગન્નિષતાની યોજનાઓ તે પોતે જ બંધે છે; હું સંપૂર્ણતણ અસમર્થ છું. પરંતુ ઈશ્વરી કૃપા મેળવવામાં બે મને સક્ષમતા મળે તો જ સ્વધર્મ વિષે મને થોડો ધણો ખ્યાલ આવી શકે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—મામેવ યે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ।

શ્રીમતી બેસન્ટના જીવનનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથમાં વાંચવામાં આવશે. તેમનું આખું જીવન ગીતા-જીનાં આ તત્ત્વો માટે ઉદ્દેશરૂપ છે એમ મને લાગે છે. તેમના જીવનના બે ભાગ સ્પષ્ટ છે: એકમ બ્લેન્ડેડસ્કોપ પુસ્તક વાંચ્યું ત્યાં સુધીનું પૂર્વાર્ધ, અને ત્યારપછીના પરિવર્તનનું ઉત્તરાર્ધ. પૂર્વાર્ધમાં તેમણે અનેક પ્રયોગો કર્યા, પણ સ્વધર્મનું જ્ઞાન થયું નહિ અને મનને શાંતિ મળી નહિ. ‘ગૂઢ વિદ્યા’નો અન્ય વાંચતાં તેમની આંખ બેઠકવા લાગી. તેની લેખિકાને મળ્યા અને ઈશ્વરી જ્ઞાન મેળવવાના માર્ગમાં હાખલ થયાં. ધીમે ધીમે દષ્ટિમાં વિશાળતા આવી; ઈશ્વરી જ્ઞાનની આંખ યતી લાગી; મહાત્માનું દર્શન થયું; તેમનું માર્મદેહન સ્વીકાર્યું. ‘મય્યેવ મન આચત્સ્વ મયિ શુદ્ધિ નિવેશય ।’ એમ ગીતામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે વર્તન થવા લાગ્યું. મહાત્માની જિજ્ઞાસુ પ્રમાણે દરેક જાતની પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેવાતી ત્રીજી, એ પ્રમાણે તેમના આયુષ્યના ઉત્તરાર્ધમાં ક્રાંતિ યદ્ય. પ્રજ્ઞાના સેવક અને ઈશ્વરી-જ્ઞાનના પ્રસારક તરીકે ઉર્વરિત દીર્ઘ ઉત્તરાર્ધ તેમણે વ્યતીત કર્યું.

શ્રીમતી બેસન્ટનું જીવન આપણને પ્રથમ પાઠ શીખવે છે તે આ છે: ફ્રેન્ચર સર્વમૂતાનાં હૃદયેડકું તિષ્ઠતિ । આમયગ્સર્વમૂતાનિ યત્રારુઢાનિ માયયા ॥ એ તત્ત્વ બ્યાનમાં રાખી આપણે માટે પ્રથમે શું કરવું નિયત કર્યું છે તે સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો; તેમાં માનવી અર્થાદિત શુદ્ધિ કામ આવે તેમ નથી, માટે કાઈ સાચા ‘તત્ત્વ’ને આસરે લેવો પડે તો લેવો; અને તેનામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી તેના આદેશ પ્રમાણે વર્તન રાખવું. ‘અરુ’ જીવનસાક્ષ્ય એમાં જ છે.

અને એક ધોખાની લાલજતી બતાવરી પડે છે. જે સાચા તત્ત્વની વાત મેં કરી છે તેને જોણા કાંઈયે તે બહુ મુશ્કેલીનું કામ છે, તેમાં ઘણી વાર કુસાઈ જવાની બીજ રહે છે. તેથી આ કામમાં બહુ સાવધાનતા રાખવાની જરૂર રહે છે. ‘અરુ’ જોતાં સાચા મહાત્માનો એટો થવો તે પણ ઈશ્વરકૃત કૃપાનો એક પ્રકાર છે. અસ્તુ.

શ્રીમતી બેસન્ટ આપણને બીજો પણ એક પાઠ શીખવે છે. આ જાગત મારે એક નરીન દષ્ટિમંદુ રજુ કરવાનો ઇરાદો છે. તે માટે વિસ્તારથી લખવું જોઈએ; પરંતુ અત્યારે તે અશક્ય છે. તેથી સંક્ષેપમાં માત્ર દિગ્દર્શન કરવું પડે છે.

અત્યારે દષ્ટિપથમાં આવતા વેદિક ધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈન ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ—આ ચાર ધર્મો જુઓ, તેમની શી જિજ્ઞાસુ છે તેનો વિચાર કરો; તેમ કરતાં માલમ પછી કે એ બધા ધર્મો આપણને કેવળ નિરાશિનો, જન્માસનો, માર્ગ જાણી રહ્યાં છે. ‘સર્વ સંસાર કુંઝમય છે, કુંઝ દેવ—એટલે

ત્યાગ કરવા લાયક છે; સંસારનું મૂળ કર્મમાં છે; કર્મનું બંધન એટલે જ સંસારની પ્રવૃત્તિ; એટલે, દુઃખમય સંસારથી મુક્તિ મેળવેલી હોય તો બધી દર્મપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી સંસારથી દૂર રહીને પ્રભુ-ચિંતન કરવું અથવા યોગમાર્ગનું અવલંબન કરવું. આ જાતની વિચારસરણિ આ ચારે ધર્મોમાં પ્રધાનપદ ભોગવતી દેખાય છે. દૂંકર્માં દહીએ તો, સંસારપ્રવૃત્તિ અને પ્રભુપ્રાપ્તિ આ બન્નેનો સમન્વય આ વિચારસરણિમાં રૂપાંતરે નથી. સંસારમાં રહીને પ્રભુ પાસે જવાય નહિ; અને પ્રભુને મળવું હોય તો સંસાર તજવો જોઈએ. એકી વખતે એકે કેદાણે આ બે વસ્તુઓ રહી શકે નહિં. આજની પરમાર્થની કલ્પના ધણેખરે અંશે આ પ્રકારની છે.

અમારા મહારાષ્ટ્રના સંતોને અન્યાય ન થાય તે માટે કહેવું જોઈએ કે તેમની શિખામણ આ પ્રકારની નથી. તેઓએ ઈશ્વરભક્તિના સંપ્રદાયોનો પ્રસાર કર્યો; પણ સંસાર છોડીને વનમાં જવાનો ઉપદેશ કર્યો નથી, સંસારમાં રહીને પ્રાપ્ત કર્યો આસક્તિ વિના કરતાં રહેવું, અને સાથે, ઈશ્વરભજન પણ કરતાં રહેવાની ફરજ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ; એ મહારાષ્ટ્રના સંતોના ઉપદેશનો સાર છે.

શ્રીમતી બેસન્ટ આમરણ કાર્યાંબાપુત રણા દત્તા સાથે તેમણે થીઓસોફિકલ સોસાયટીને વિસ્તૃત કરી ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. આ સર્વને માટે તેમણે મહાત્માઓ પાસેથી આદેશ મેળવ્યો હતો. અત્યારની દેશની અને દાક્ષીની પરિસ્થિતિ જોતાં મહાત્માઓએ જ અત્યાસક્ત કર્મયોગનો ઉપદેશ તેમને કર્યો હતો તે અત્યંત ઉચિત અને આપણી પ્રાચીન પરંપરાને સંપૂર્ણ અનુસરતો હતો. આપણા પ્રાચીન કાળથી આસતો આવેલો ધર્મ બાળ્યેથી હોય અને તે માટે એક જ અંશ જોવા હોય તો તે અંશ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છે. સંગ રહિત યર્ષને સ્વકર્મ કર્યું કરવું એ ગીતાજીનો ઉપદેશ છે. પણ વચ્ચા કાળમાં, જ્યે તે કારણોથી સ્વકર્મચરણના સિદ્ધાન્તનો લોપ થયો અને કર્મસંન્યાસનો સિદ્ધાંત આગળ આવ્યો, આવી પરિસ્થિતિમાં, લોકોને સ્વકર્મચરણનો બોધ કરવાની બુણી આવશ્યકતા હતી. તે માટે જ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરેનો અવતાર થયો હતો. બ્રાહ્મીધર્મના એક અગ્રેસર બાણ કેશવચંદ્રસેન દત્તા, તેમને માટે શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે કેશવચંદ્રસેન એ એક ઈશ્વરી 'મિશન' માટે જન્મ્યા છે. શ્રીરામકૃષ્ણના અને કેશવચંદ્રસેનના પથો જુદા હતા; તથાપિ કેશવચંદ્રસેન જ ઉપાસનામાર્ગ સ્વીકાર્યો હતો તેમાં પણ ઈશ્વરનો કોઈ સારો સંકેત છે, એવી માન્યતા શ્રીરામકૃષ્ણની હતી. શ્રીરામકૃષ્ણને અનુસરીને વિનમ્રતાથી મારે કહેવાનું છે કે શ્રીમતી બેસન્ટ જો કાર્ય કર્યું છે, તેમાં પણ ઈશ્વરનો કોઈ સારો સંકેત છે જ. મારી અલ્પ સમજણ પ્રમાણે શ્રીમતી બેસન્ટના કાર્યો જોઈને આપણે શિખામણ લેવાની છે તે આ છે : સ્વકર્મનો ત્યાગ કરવાનો નથી; પણ ફાલાનો ત્યાગ કરી, ઈશ્વરની આજ્ઞા છે એમ માનીને, પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં રહેવું.

શ્રીમતી બેસન્ટના ચરિત્રથી શીખવાના આ પ્રમાણે આ બે મહત્વના ખાંડો છે એવો મારો અંત છે. હું માનું છું કે આપણે જ્યે તે ધર્મના કોઈએ અને જ્યે તે ઉપાસના કરતાં કોઈએ તો પણ શ્રીમતી બેસન્ટના ચરિત્રથી આ બે પાંડ શીખીએ તો આપણા ધર્મને અને ઉપાસનાને કોઈ પણ જાતનો બાધ આવશે નહિં.

શુદ્ધી શરણમન્વિચ્છ । એમ ગીતાજી કહે છે. આમાં કશું છે કે માણસે જીવિને યરણે જવું. એવું સ્પષ્ટીકરણ ગીતામાં જ અન્ય કંઈએ એમ કહ્યું છે: ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ । શુદ્ધિયોગમુપાધિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં મય ॥ એટલે પ્રભુને સર્વ કાર્યો આપણે કરવા શુદ્ધચેત્તો આશ્રય

દેવો અને ઈશ્વરપ્રવણ થયું, એનું જ નામ Theosophy. શ્રીમતી બેસન્ટે જે Theosophy શીખ-
વવા માટે Society વિસ્તૃત કરી તેના મૂળભૂત તત્ત્વો ગીતાજીની શિખામણ સાથે વિશેષ કરે તેવા
નિષ્કૃષ્ટ નથી. ઈશ્વરી જ્ઞાન વિના સત્ય શુદ્ધિયોગની પ્રાપ્તિ થવાની નથી; સત્યશુદ્ધિનો સ્વયં જ્ઞાન
સુધી જોઈ નહિ ત્યાં સુધી સત્યમાર્ગ દેખાય નહિ—કિં કર્મ 'કિમકર્મેતિ કવયોઽપ્યજ મોહિતાઃ ।
પણ ઈશ્વરકૃપાથી સત્યશુદ્ધિપ્રકાશ થાય ત્યારે તે માણસ-કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येत् એકર્મણિ ચ કર્મ
યઃ । સ્વ શુદ્ધિમાન મનુષ્યેષુ ॥ — ખરેખર શુદ્ધિમાન થાય છે હું માનું છું કે Theosophical
Society નો મુખ્ય અને મૂળ હેતુ આવા 'શુદ્ધિમાન' માણસો જગતને આપવાનો છે આવી શુદ્ધિ-
વાગી બંધિતજો સંસાર મૂળને ચાલી જતી નથી; પણ કર્મમાં પણ અકર્મ જોઈ, લોકસંગ્રહાર્થે,
'કાર્મ' કર્મ' 'નિયત કર્મ' કર્યા કરે છે, એ જ ઈશ્વરાદા છે આ પ્રમાણે વર્તન ગામવાથી જ
ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ગીતાજી સ્પષ્ટ કહે છે. 'કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાદિયતા જનકાદયઃ ।'
'સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિ વિન્દતિ માનવઃ ।' Theosophy નું આ હાર્દ છે—એમ મારો
અભિપ્રાય છે. શ્રીમતી બેસન્ટે સમગ્ર જીવન સુધી આ ધર્મનું આચરણ કર્યું; 'સ્વકર્મ'નું આચરણ
એ જ તેમનું ઈશ્વરાર્થનું હતું. તેમાં વૈયક્તિક સ્વાર્થનો સર્વથેવ અભાવ હતો, ઈશ્વરાદાનું પાલન કરી
લોકસમૃદ્ધ કરવો, એ એમનું એકમેવ ધ્યેય હતું, જે એમના વિચારમાં, વાણીમાં અને વર્તનમાં
પ્રતીત થતું હતું.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે દરેક માણસ, પછી તે Theosophical Societyનો
સભ્ય હોય કે ન હોય, શ્રીમતી બેસન્ટનું સ્મારક કરી શકે. તેમણે જે કયું તે જ આપણે કરવાનું છે;
એ જ તેમનું સ્મારક આપણે માટે 'સ્વકર્મ' કે 'નિત્યકર્મ' કયું છે તેનો સત્યશુદ્ધિયોગથી નિશ્ચય
કરી, તે અનુસાર આપણો જીવનક્રમ રાખવો. એ પ્રમાણે જે કરે તેનું જીવન એ જ શ્રીમતી બેસન્ટનું
જીવન સ્મારક

પ્રજ્ઞ એ સદ્શુદ્ધિ સૌને આપો.

અમદાવાદ
૧ એપ્રિલ, ૧૯૫૦ }

પ્રા. હ. બ. લિડે

ભગવતી બેસન્ટ સ્મારક ગ્રંથ

અનુક્રમણિકા

પ્રાસ્તાવિક ખંડ ૧

૧ આશુખ	પ્રભાકર મહેતા	પાનાં ૧-૨
૨ પ્રસ્તાવના	ગ્રે. એચ. ખી. લિડે	૪-૮
૩ પ્રાસ્તાવિકના શ્રી. બેસન્ટ પરનાં બે કાવ્યો	‘સીતારામ’	૧૮
૪ શ્રીમંતી જોની બેસન્ટ (એમના આત્મચરિતના આધારે)	શ્રી. રમણિકલાલ દલાલ	૧૯
૫ ડૉ. બેસન્ટના જીવનની વધુ સાલવારી	સંપાદક	૨૫
૬ ‘From Peace to Power’ (શાંતિમાંથી શક્તિમાં)	શ્રી. જોની બેસન્ટ	૨૬-૨૮

ડૉ. બેસન્ટના લેખો : ખંડ ૨

૧ Universal Prayer	શ્રી. બેસન્ટ	૩
૨ વિશ્વપ્રાર્થના (ઉપદાનો અનુવાદ)	સુધા હોરા	૩
૩ વસન્તાષ્ટક (સંસ્કૃતમાં)	ડૉ. જી. શ્રીનિવાસ મુર્તિ	૪
૪ ઉપદાનો અનુવાદ	ગ્રે. એચ. ખી. લિડે	૫
૫ Search For God	શ્રી. બેસન્ટ	૬
૬ ઈશ્વરની શોધ (ઉપદાનો અનુવાદ)	શ્રી. પ્રભાકર મહેતા	૬-૭
૭ What Does India Want?	શ્રી. બેસન્ટ	૭-૮
૮ હિન્દને શું ભેષ્ઁ છે? (ઉપદાનો અનુવાદ)		૮
૯ The Future of India — a Prophecy	શ્રી. બેસન્ટ	૯-૧૦
૧૦ ભારતનું ભવિષ્ય (ઉપદાનો અનુવાદ)		૧૧-૧૨
૧૧ India (a poem)	શ્રી. બેસન્ટ	૧૨-૧૩
૧૨ હિન્દ (ઉપદાનો અનુવાદ)		૧૩
૧૩ The Shakti	શ્રી. બેસન્ટ	૧૪
૧૪ શક્તિ (ઉપદાનો અનુવાદ)		૧૪-૧૫
૧૫ ભગવતી બેસન્ટ સત્ય વિશે	શ્રી. બેસન્ટ	૧૫

ભગવતી બેસન્ટ વિશે કાવ્યો-હરિફિત્તા : ખંડ ૩.

૧૬ એ ગાયુ !	કવિ શ્રી. ન્દાનાલાલ	૧૬
૧૭ વસંત મૈયા	કવિ શ્રી. રામચુગ	૧૭

૧૮ જ્ય બેસન્ટ મોત	કવિશ્રી. રામચુરા	૧૭
૧૯ અમ્મા	શ્રી. ઈન્દુમતી મહેતા	૧૮
૨૦ ડૉ. બેસન્ટ ગુણગાન	શ્રી. સુલોચના બહેન દેસાઈ	"
૨૧ જ્ય જ્ય વસત યોગિની માત	શ્રી. મુખ્યા હોરા	૧૯
૨૨ જ્ય વસંત યોગિની માત નમુ	"	"
૨૩ ભગવતી શ્રી. બેસન્ટ આતાની આરમી	૨૧. શ્રી. મધનચરમિ ભગવચરામ હોરા	૨૦
૨૪ ભગવતી શ્રી બેસન્ટ વિષે	"	૨૦-૨૧
૨૫ ભગવતી શ્રી. બેસન્ટ માના માટે પ્રભુ-પ્રાર્થના	"	૨૨
૨૬ એની બેસન્ટ (દરિકથા)	શ્રી. કમળાબહેન ઠાકર	૨૩-૨૫
૨૭ હરિનો હંસયો	શ્રી. નર્મદાચંદ્ર ગણપતરામ ઠાકર	૨૬-૨૭
૨૮ માતૃવત્સલ 'એની'	શ્રી. પ્રાણલાલ ઉપાધ્યાય	૨૭

ભગવતી બેસન્ટ વિષે જાહેર જનસંવેદો, લેખકો આદિના લેખો : ખ'૩ ૪

૨૯ ડૉ. એની બેસન્ટ	મદુલાલ જો. મુ	૨૮-૩૦
૩૦ ડૉ. બેસન્ટ	ભગવંતરાય મહેતા	૩૦
૩૧ હિંદની સંસ્કૃતિના પૂજક ડૉ. એની 'બેસન્ટ	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૩૧-૩૨
૩૨ ભક્તવાણિની વાસંતી	કાકા દાસેલંકર	૩૩-૩૪
૩૩ ડૉ. એની બેસન્ટ અને શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ	શ્રી. ચુનીલાલ વી. મહેતા	૩૫
૩૪ પ્રયંક શ્રીયક્તિના પ્રતિક શ્રી એની બેસન્ટ	સેડી વિલાનબેન ર. ખીચક	૩૬
૩૫ બંદોર શ્રીયક્તિ	શ્રી. સરોજિની મહેતા	૩૬-૩૭
૩૬ શ્રીમતી બેસન્ટને જ્ઞાતિ	શ્રી લીલાવતી મુન્શી	૩૮-૪૨
૩૭ The Dazzling Pilgrim	શ્રી. સરોજિની નાયડુ	૪૧
૩૮ ફેડીખમાન યાત્રાળુ (ઉપધાનો અનુવાદ)		૪૩-૪૪
૩૯ The Champion of The Oppressed	શ્રી. કમલદેવી અટ્ટોપાધ્યાય	૪૪
૪૦ પીકિતો ડી વહારે ધાનાર (ઉપધાનો અનુવાદ)		૪૪
૪૧ Artistic Side of Dr. Besant	શ્રી. શુકિમણ્ડિરી	૪૫
૪૨ ડૉ. બેસન્ટના જીવનની કલાત્મક ગાથા (ઉપધાનો અનુવાદ)		૪૫
૪૩ ડૉ. બેસન્ટની આધ્યાત્મિકતા	શ્રી મણેશ વાસુદેવ ભાવચંદ્ર	૪૬-૪૮
૪૪ Annie Besant and The Revival of Religion in India	શ્રી. સી. રામજોષાલાલાચૌ	૪૮
૪૫ એની બેસન્ટ અને હિન્દી ધર્મનો પુનરુદ્ધાર (ઉપધાનો અનુવાદ)		૪૮
૪૬ સ્વર્ણસ ડૉ. એની બેસન્ટ	શ્રી. કૃષ્ણલાલ ગોદનલાલ કર્વેરી	૪૯-૫૦
૪૭ મિસિસ બેસન્ટને એક અંજલિ	ડૉ. શીરોડક દાંવર	૫૦-૫૧
૪૮ એની બેસન્ટનું રાજકીય વ્યક્તિત્વ	ડૉ. અતિસુખચંદ્ર કમળાચંદ્ર નિરેડી	૫૨
૪૯ એની બેસન્ટને સ્મરણાંજલિ	શ્રી. ઈન્દુલાલ વાલિક	૫૩-૫૫

૫૦ શ્રી. બેસન્ટ	લોકમાન્ય તિલક	૫૫
૫૧ ડૉ. બેસન્ટનાં સંસ્મરણો	સ્વામી શ્રી. જગદાનંદ મહારાજ	૫૬-૫૭
૫૨ શ્રી. બેસન્ટ વિશે	ડૉ. એમ. આર. બેકર	૫૭
૫૩ ધર્મવિશ્વપૂજનીય માતા બેસન્ટ	શ્રી. માર્ક ટ્વેન ધોલકિયા	૫૮-૬૦
૫૪ શ્રીમતી બેસન્ટનું અવતારકામ	પ્રો. એચ. બી. ગિલે	૬૧-૬૩
૫૫ Dr. Besant's Knowledge	Geoffrey West	૬૪
૫૬ વિદુષી બેસન્ટનું જ્ઞાન (ઉપધાનો અનુવાદ)		૬૪
૫૭ સાધુચરિત ડૉ. (મિસિસ) એની બેસન્ટ	શ્રી. રામગોવિંદરાય જસવંતરાય દેસાઈ	૬૫-૭૬
૫૮ Dr. Besant's Authorship	કાનજી કારમદાસ	૮૦
૫૯ ડૉ. બેસન્ટની મુસાફરી અને અવકારિત્વ (ઉપધાનો અનુવાદ)		૮૦
૬૦ શ્રી. બેસન્ટબાઈ અને જ્યોતિષક	પ્રો. એચ. બી. ગિલે	૮૧-૮૩
૬૧ નિરવન પ્રમાણે ડૉ. બેસન્ટનો અદ્યયોગ	શ્રી. હિંમતલાલ દ. ભટ્ટ	૮૪
૬૨ ડૉ. એની બેસન્ટનો અદ્યયોગ	શ્રી. બનસ્વામી મુનશી	૮૫-૮૬
૬૩ Annie Besant in Her wheel of life	Helen Veale	૮૬
૬૪ એની બેસન્ટ એમનાં ભાગ્યચક્રમાં (ઉપધાનો અનુવાદ)		૮૬
૬૫ ડૉ. એની બેસન્ટની જ્વલંત જીવનકારકિર્દી જ્યોતિષ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ	શ્રી. રસિકલાલ ઉ. શુક્લ	૮૭-૮૯
૬૬ ડૉ. એની બેસન્ટનો જીવન-ઇતિહાસ તેમની હરતરેખા દ્વારા	શ્રી. કમલેશ્વરમાર	૯૨-૯૩
૬૭ આપણા વંદનીય લોકનેતા	શ્રી. દિલ્હિયુષ જ હીરાનજી	૯૪-૯૫
૬૮ વિદુષી ડૉ. બેસન્ટની હિન્દની સેવા-એક અજલિ	શ્રી. હેમનંતકુમાર નીલકંઠ	૯૬-૯૭
૬૯ સાધ્વી બેસન્ટ	શ્રી. ચિવસંકર પ્રાણસંકર શુક્લ	૯૭-૯૮
૭૦ ભગવતી એની બેસન્ટ	શ્રી. સુનીલાલ બારોટ	૯૯-૧૦૨
૭૧ એની બેસન્ટની ચતાબ્દી	શ્રી. સારાભાઈ દલાલ	૧૦૩-૧૦૪
૭૨ Sjt. Subhas Bose on Dr. Besant	મુલાયમ બોઝ	૧૦૪
૭૩ શ્રીયુત સુભાષભોજ-ડૉ. બેસન્ટ વિશે		”
ભગવતી બેસન્ટનું જીવન “ ધીઆસોફી ”ની દૃષ્ટિએ : ખંડ ૫		
૭૪ The Greatness of Dr. Besant	શ્રી. રાહિત મહેતા	૧૦૭
૭૫ ડૉ. બેસન્ટની મહત્તા (ઉપધાનો અનુવાદ)		”
૭૬ કમ્પોઝિટી બેસન્ટ	બી. વેણીશંકર ગો. ભટ્ટ	૧૦૮-૧૦૯
૭૭ ડૉહટર એની બેસન્ટ	શ્રી. શંપિલભાઈ ઠક્કર	૧૧૦-૧૧૫
૭૮ ‘અગમ્યા’	ડૉ. કમલેશ્વર બી. હોરા	૧૧૬
૭૯ Dr. Besant Centenary celebrations	શ્રી. એન. એન. ડોલીવાલા	૧૧૬
૮૦ ડૉ. બેસન્ટનો ચતાબ્દી ઉત્સવ (ઉપધાનો અનુવાદ)		૧૧૭

૮૧ કર્મચોગિની બેસન્ટ ગ્રંથ	શ્રી. ઈન્દુમતી મહેતા	૧૧૯-૧૨૩
૮૨ ડૉ. એની બેસન્ટ	શ્રી. મહેશ આર. ધાલા	૧૨૪-૧૨૭
૮૩ Dr. Besant the Fore-Runner	શ્રી. માર્કેટ ક્રિસ્ટ	૧૨૭
૮૪ ડૉ. બેસન્ટ એક પુરોગામી (ઉપલાનો અનુવાદ)	"	"
૮૫ ડૉ. બેસન્ટ અને કો-ફોર્મિસમ	શ્રી. જયપરાય મહેતા	૧૨૮-૩૦
૮૬ Dr. Besant as Comason	જેમ્સ એચ. ક્રિસ્ટ	૧૩૦
૮૭ ડૉ. બેસન્ટ કોમસન તરીકે (ઉપલાનો અનુવાદ)	"	"
૮૮ ડૉ. એની બેસન્ટ અને હિન્દી રાજકીય	શ્રી. મુણ્દતરાય ભટ્ટ	૧૩૧-૧૩૫
૮૯ સંસ્મરણ	શ્રી. હોટાલાલ સુતરીયા	૧૩૬-૧૩૮
૯૦ ડૉ. બેસન્ટ અને કૃષ્ણજી	શ્રી. હરજીવન કાળીદાસ મહેતા	૧૩૯-૧૪૮
૯૧ ભવતી એની બેસન્ટ (એક નાટક)	શ્રી. દરિયાઈ ઈશ્વર	૧૪૯-૧૫૭
૯૨ The Impersonality of Annie Besant.	શ્રી. જમરેદ મહેતા	૧૫૭
૯૩ ડૉ. બેસન્ટની નિરક્ષિયતા (ઉપલાનો અનુવાદ)	"	"
૯૪ ડૉ. એની બેસન્ટ (એક નાટકનું એક દર્શન)	શ્રી. સત્યસુખરામ વી. હોરા	૧૫૮-૧૬૨
૯૫ Sidney A. Cook on Dr. Besant	Sidney A. Cook	૧૬૨
૯૬ ડૉ. બેસન્ટ વિશે સિડની એ કૃત	"	"
૯૭ બેસન્ટ ગ્રંથ દીર્ઘલીલ (એક જીવાત્માનો વિશ્લેષ) "સિધ્ધ"	"સિધ્ધ"	૧૬૩-૧૬૮
૯૮ એક અને બીજા યીઓસોફિસ્ટ ચોગિની	શ્રી. વી. ગોપાલન	"
ડૉ. એની બેસન્ટ	અનુવાદક શ્રી. મુળચંદ બચત	૧૬૯-૧૭૧
૯૯ ડૉ. બેસન્ટ સંભળાવે ૩ ગ્રંથો આપેલો નાદ	શ્રી સિવસાલ મોદી	૧૭૨-૧૭૪
૧૦૦ Qued-e-Azam Jinnah on Dr. Besant	શ્રી. જન્ના	૧૭૪
૧૦૧ માનવતાની મૂર્તિ ડૉ. બેસન્ટ	શ્રી. હરજીવન કાળીદાસ મહેતા	૧૭૫-૧૭૬
૧૦૨ ડૉ. બેસન્ટની રાજકીય દીર્ઘ દૃષ્ટિ	"	૧૮૦-૧૮૧
૧૦૩ શ્રી. બેસન્ટ	શ્રી. જમનાદાસ દારકાદાસ	૧૮૧
૧૦૪ વિદુષી એની બેસન્ટ	શ્રી. હીરાલાલ હો. બધી	૧૮૨-૧૮૪
૧૦૫ ડૉ. એની બેસન્ટ-એક વૈજ્ઞાનિક	પ્રો. ડી.ડી. કોખ તથા શ્રી. રત્નભાઈ દેસાઈ	૧૮૫-૧૮૬
૧૦૬ વિદુષી સન્નારી ડૉ. એની બેસન્ટ	શ્રી. મુળચંદ બચત	૧૮૭-૧૮૮
૧૦૭ ડૉ. એની બેસન્ટ	શ્રી. કાલિદાસ દલાલ	૧૮૯-૧૯૧
૧૦૮ Annie Besant's Towering Personality	શ્રી. ખોરસેદ કાજી	૧૯૧
૧૦૯ ડૉ. એની બેસન્ટનું મહાન વ્યક્તિત્વ (ઉપલાનો અનુવાદ)	"	"
૧૧૦ ગજવણીના છેવટા ડૉ. બેસન્ટ	શ્રી. કેશવલાલ બની	૧૯૨-૧૯૬
૧૧૧ Service to Education	પદ્મિત મલ્લોદન માલવીયા	૧૯૭
૧૧૨ ડૉ. બેસન્ટની દિષ્ટિ વિવેક ગ્રંથ	"	"
૧૧૩ Dr. Besant in Her Past Birth	શ્રી. બિનરાજદાસ	૧૯૮

૧૧૪ ડૉ. બેસન્ટ એમના પૂર્વજીવનમાં (ઉપલાનો અનુવાદ)		૧૯૮
૧૧૫ ડૉ. બેસન્ટની સત્યોપાસના	શ્રી. રમણલાલ શંકર	૧૯૯-૨૦૧
૧૧૬ હિન્દની અનોઝ આર્થા ડૉ. બેસન્ટ	શ્રી. જમુ દાણી	૨૦૨-૨૦૪
૧૧૭ હાઇપેસિયાનું પલિદાન	શ્રી. કાંતિલાલ દલાલ	૨૦૫-૨૦૬
૧૧૮ સત્યનો સહીદ જીએડોનો જુનો	"	૨૦૭-૨૦૮
૧૧૯ બેસન્ટ માત (કાવ્ય)	શ્રી. ચંપક મહેતા	૨૦૯-૨૧૦

ભગવતી બેસન્ટ રમાસક-પરિશિષ્ટ : ખંડ ૬

૧૨૦ વિશ્વમાનસ મેયા	શ્રી હિંમતલાલ ઉમિયાશંકર દવે	૨૧૧
૧૨૧ એના બેસન્ટના જીવનના મુખ્ય પ્રસંગોની યાદી (પરિશિષ્ટ ૧)		૨૧૨-૨૧૩
૧૨૨ એની બેસન્ટે લખેલાં મહત્વનાં પુસ્તકો તથા ચોપાનિયાની યાદી તથા એમને વિષેના ગ્રંથો (પરિશિષ્ટ ૨)		૨૧૪-૨૨૨
૧૨૩ ડૉ. બેસન્ટ વિષે શુજરાતમાં લખાયેલાં પુસ્તકો (પરિશિષ્ટ ૨-અનુસંધાન)		૨૨૨
૧૨૪ ડૉ. બેસન્ટનાં પુસ્તકોના શુજરાતી અનુવાદો (પરિશિષ્ટ ૨-અનુસંધાન)		૨૨૩-૨૨૪
૧૨૫ જમતલારમાં ઉજવાયેલ બેસન્ટ-સ્મૃતિ-કાર્યક્રમો ઉત્સવનો દૂંડો હેવાલ (પરિશિષ્ટ-૩)		૨૨૫ થી ૨૩૫
૧૨૬ ભગવતી બેસન્ટને સમર્પણો (પરિશિષ્ટ-૪)		
૧ Who will write Her Biography?		૨૩૫-૨૩૬
એમની જીવનકથા કોણ લખશે? (ઉપલાનો અનુવાદ)		૨૩૬-૨૩૭
૨ ડૉ. એની બેસન્ટ વિષે મ. ગાંધીજી		૨૩૭-૨૩૮
૩ ડૉ. એની બેસન્ટને નિવાર્ણજી	ડૉ. આનંદશંકર મુવ	૨૩૮-૨૩૯
૪ ડૉ. બેસન્ટ અને હિન્દ	શ્રી. કનૈયાલાલ દેસાઈ	૨૪૦
૫ સેવાસારી ડૉહટર બેસન્ટ	શ્રી. યીનુજી શેઠ	૨૪૦-૨૪૧
૬ William James on Dr. Besant		૨૪૧-૨૪૨
ડૉ. બેસન્ટ વિષે ચિત્તલાલો વિલિયમ જેમ્સ (ઉપલાનો અનુવાદ)		૨૪૨
૭ President Rajendraprasad on Dr. Besant		૨૪૨-૨૪૩
૮ Krishnaji on Dr. Besant		૨૪૩
ડૉ. બેસન્ટ વિષે કૃષ્ણજી (ઉપલાનો અનુવાદ)		"
૯ Veneration despite Differences	મ. ગાંધીજી	૨૪૪
મતભેદ દોવા છતાં પણ આદરમાન (ઉપલાનો અનુવાદ)		"
૧૦ Homage	સર રાધાકૃષ્ણન	૨૪૪-૨૪૫
અંજલિ (ઉપલાનો અનુવાદ)		૨૪૫

૧૧	Indias Debt to Annie Besant	શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુ	૨૪૫-૨૪૬
	ડૉ. બેસન્ટ પ્રત્યે હિન્દુ ઝણ (ઉપધાનો અનુવાદ)		૨૪૬
૧૨	The Hon'ble Maulana Abdul Kalam	મૌલાના આઝાદ	
	Azad on Dr. Besant		૨૪૬
	ડૉ. બેસન્ટ વિષે માનનીય મૌલાના અબ્દુલ		"
	કલામ આઝાદ (ઉપધાનો અનુવાદ)		"
૧૩	ડૉ. બેસન્ટ વિષે રવીન્દ્રનાથ ઠાકોર		૨૪૭
૧૪	The Nation Builder	સર તેજભાઈદુર સમુ	"
	રાષ્ટ્રવિધાતા (ઉપધાનો અનુવાદ)		"
૧૫	સર સી. પી. રામસ્વામી આયર બેસન્ટ વિષે		૨૪૮
૧૬	ડૉ. પદ્માબી સીતારામૈયા	"	"
૧૭	જે. બી. કૃપાલાની	"	૨૪૮-૨૪૯
૧૮	જેમ્સ સિંગની એર-ડેલ	"	૨૪૯
૧૯	હિરેન્દ્રનાથ દત્ત	"	૨૫૦
૨૦	એન. શ્રી રામ	"	"
૨૧	શુભચંદ્રીલાલ નંદા	"	૨૫૦-૨૫૧
૨૨	અનુ સુમેદાર	"	૨૫૧
૨૩	પંડિત ઇશ્વાર નારાયણ ગુપ્ત	"	"
૨૪	એમનું દબરત કાણુ અનુસરશે ?	જી. એન. ગોખલે	૨૫૨-૨૫૩
૨૫	પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ બેસન્ટ વિષે		૨૫૩-૨૫૪
૨૬	તેલિયોથી	શ્રી. ચંપક મહેતા	૨૫૪-૨૫૫
૨૭	કામનવેશ્ય એ ફ હિન્દવા બિલ	મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ	૨૫૫
૨૮	સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક ભારત; ડૉ. બેસન્ટ અને		
	થીઓસોક્રિસ સોસાયટી	શ્રી. હરજીવન કાળીદાસ મહેતા	૨૫૫-૨૬૦
૨૯	બેસન્ટ વિષે ગ્રો. ફુર્જી		૨૬૧
૧૨૭	ભગવતી બેસન્ટ મહાસમાના પ્રમુખ તરીકે		૨૬૧-૨૬૨
	શ્રી. બેસન્ટનો ફકરો (પરિચિટ-૫)		
૧૨૮	ભગવતી બેસન્ટ અંધના લેખિકાની સ્ત્રી		૨૬૩-૨૬૪

ભગવતી બેસન્ટ રુમારકથ્રંથ

ચિત્રોનો સૂચી

- (૧) ભગવતી બેસન્ટની પૂર્વાવસ્થાની છબીઓ. પાછળ, શ્રી. લેકમ્પીટર, અને ભગવતી બેસન્ટનું આધ્યાત્મિક કુટુંબ. (પ્રાસ્તાવિકાના પ્રથમ લેખ, આગળ)
- (૨) ડૉ. બેસન્ટ ફ્લોરેન્સ (ઈટલીમાં) પાછળ, ડૉ. બેસન્ટ જ્ઞાન સમયે (પાનું નં. ૩)
- (૩) ડૉ. બેસન્ટ અને તેમના ગુરુઓ. પાછળ, ડૉ. બેસન્ટના સાથીઓ. (પાનું નં. ૩૩)
- (૪) ત્રણ નજર ફેલીઓ; શ્રી. બેસન્ટ, શ્રી. વાડિયા, શ્રી. એન્ડ્રેવ. નીચે, થીઓસોફિકલ સોસાયટીના ત્રણ અગ્રણીઓ શ્રી. બેસન્ટ, શ્રી. જિનગ્રાન્ડસ, શ્રી. લેકમ્પીટર. પાછળ, ડૉ. બેસન્ટ ૧૯૧૭ ની ફેબ્રુઆરી પ્રમુખ. (૨) મ. માંધીશ ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરી પ્રમુખ (પાનું નં. ૬૫)
- (૫) ભગવતી બેસન્ટની હસ્તરેખા. પાછળ, ભગવતી બેસન્ટના હસ્તાક્ષર (પાનું નં. ૮૭)
- (૬) ડૉ. બેસન્ટ કેમ્બ્રિજના પોસ્ટાલમાં. પાછળ, ડૉ. બેસન્ટ રાઉલ કમિશનર તરીકે (પાનું નં. ૧૩૦)
- (૭) શ્રી. એન. શ્રીરામ, શ્રી સિદ્ધાન્તી કૃષ્ણ—થીઓસોફિકલ સોસાયટીના ઉપપ્રમુખો પાછળ, શ્રી. જેમ્સ ક્રિસ્ટિયન (કવિ) શ્રી. જી. કૃષ્ણમૂર્તિ. (પ્રથમગર) (પાનું નં. ૧૩૬)

શુદ્ધિપત્રક

- ૧ આ મન્યમાં જ્યાં જ્યાં 'ચતાબિદ' છે ત્યાં ત્યાં 'ચતાબદી' વાંચવું.
- ૨ તેમજ 'જામત' અથવા 'જમત' ને ઠેકાણે 'જામત્' વાંચવું.
- ૩ જ્યાં જ્યાં છંદોંડ કે છંડોંડ હોય ત્યાં છંદોંડ વાંચવું.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	શ્લોક ૨ને લાઈન ૨,	ચરણો	ચરણો
"	" ૧ હો " ૧,	•નિર્દશિત•	•નિર્દશિત•
૬	૧૮	him	Him
૭	૧	ઈશ્વરની શેષ	હિંદને યું નેઈએ છીએ
૧૩	૧	ભારતનું ભવિષ્ય	હિન્દ
"	૩૩	બેસન્ડ	બેસન્ડ
૧૫	૧	હિંદ	ચક્રિત
૨૩	૪	૧ લી	આટોનરની ૧ લી
૨૪	ઉત્તેથી ૭મી	જ્યાંથીમાં	જ્યાંમાં
૪૨	૧૪	where by	whereby
૪૫	૫	Leedbeater	Leadbeater
૪૭	ઉત્તેથી ૪થી	હરી	હરી
૪૯	૧૩	મુળમ્યું	મુળમ્યું
૫૮	૧૬	•દીપમ•	•દીપિા•
૬૪	૧૧	west	West
"	૧૭	Magnatism	Magnetism
૬૬	૧૯	સત્ત્વ	સત્ત્વ
૬૭	૮	its	Its
"	૩૧	bought up-	Brought up-
૭૪	૨	પાલિત	પાલિત
૭૪	૧૧	સ્વામીત્વ	સ્વામિત્વ
૭૮	૨૪	annual	Annual
૮૦	૧	authorship	Authorship
"	૭	colliaboration	collaboration
"	૯	prophet's	Prophet's
"		centenary	Centenary
"	૯	illustrated	Illustrated
"	૧૦	weekly	Weekly
૮૬	૧૧	જીવનઃ	જીવનઃ

ભગવતી બેસન્ટ સમારક ગ્રંથ

પ્રાસ્તાવિક

૧. માત બેસન્ટને નમન

(કલ્યાણ લાવણી)

કે સકિત સ્વરૂપ જગે પ્રગટી, જય માત બેસન્ટ અમે નમીએ,
જદાનવી જગદંબા જગતી, જય માત બેસન્ટ અમે નમીએ.
છાઈ અસતની વાદ જામે, નવ સતની કેડી પડે નજરે,
સરલ કરો પંથ સતતણે, જય માત બેસન્ટ અમે નમીએ.
નાસ્તિકતાની નિષ્ઠ પડી, બહેમ વાદળાં ધેરી વળ્યાં,
વિષેયો વાદળ વીજ જાતી, જય માત બેસન્ટ અમે નમીએ.
અગાનના ઝેરી અનિલ અસરે, બહુ જાળ જગે બેઠોય જન્યાં,
તસ્વામૃત પાઈ જિવાડ્યાં તમે, જય માત બેસન્ટ અમે નમીએ.
નિરાશાનું તિમિર માઠ 'નમ્યું', નવ આશની કાંપી મુરખ હતી,
જણાવ્યું "તારક" જ નક્કી છે, જય માત બેસન્ટ અમે નમીએ.
અરુણ જાતી દિલ પૂર્વતણાં, દ્વાર ઉપેક્ષા સાદ કરી,
આવી સ્વારી યુરુરેવતણી, જય માત બેસન્ટ અમે નમીએ.

૨. નમું બેસન્ટ માતને

(ભૈરવી દાદરો)

નમું બેસન્ટ માતને અનેક વાર વાર,
સતને જ મર્યું જેણે સાર સાર,
એ જ ખરે ઉદારનાર એ જ તારનાર... ...નમું.
કાઠ દીન તણી દિલે ધારનાર ઘું,
જીવન સાદ રાતદિન સેવનાર ઘું,
નિરવ થ' રનેહ અર્પાને ઉમારનાર ઘું.... ...નમું.
નિજ યુરુને જીવન સર્વ અર્પનાર ઘું,
વિચરી વિદેશ, જમું ત્રાસનાર ઘું,
કેર યુરુ ભકિત દિંદ ધારનાર ઘું.... ...નમું.
સળગતે સમાજ વારી સિંચનાર ઘું,
પરતંત્રતાની શૂંખલાઓ તોડનાર ઘું,
બહેમવાદ તણા પહાક ફેડનાર ઘું.... ...નમું.
ખાળકાનું બદાલ ચોવનને ઉલ્લાસ ઘું,
ચોકલાનું જીવન દુઃખી કેર વિશ્રામ ઘું,
ધન માત આત્મજ્ઞાન અર્પનાર ઘું.... નમું.

EARLIER
PHOTOGRAPHS
OF
ANNIE BESANT

અનિવર્તી બેસન્ટની પૂર્વાવસ્થાની છબીઓ

છેવટે ૧૦મી એ ૧૮૭૪ને રાજ એમની માતા દેવલોક પાખા, શ્રી. બેસન્ટ જન્મતા નિરા-
ધાર બન્યા. પરંતુ બેથી ત્રેણે (એમની પુત્રી) એમના જીવનને અજવાળી રહી.

૫

ચાર્લ્સ બ્રેક્લે અને શ્રી. બેસન્ટ નાસ્તિકવાદની બે મુખ્ય સત્રો પર બાર મુકતા. પુરાવા વિના
કંઈ માનવું નહિ. અને તરવે પાછળનું રહસ્ય મનુષ્ય પામી શકતો નથી એની જાહેરાત. ઈસ્વી સન
૧૮૭૩માં નાસ્તિકવાદની માન્યતા' રચિત કરવામાં આવી. નાસ્તિકવાદમાં પ્રભુ નથી પરંતુ તેનું
અનસ્તિત્વ પણ એ પોષકરતો નથી; પ્રભુ છે જ નહિ, એનું કોઈ નાસ્તિક કહેતો નથી. પ્રભુથી
શું કહેવા માંગે છે તે તેઓ જાણતા નથી. ૧૮૮૯ સુધી શ્રી. બેસન્ટની એ ફિલસૂફી હતી. ૧૮૭૪માં
'નીતિનો સાચો પાથો' નામક પુસ્તક એમણે પ્રગટ કર્યું. ધાર્મિક ચર્ચાઓના વર્ણનમાંથી નીતિને
છૂટી પાડી એના પોતાના જ મજબૂત પાયા પર મુકવાનું એમને યોગ્ય લાગ્યું. કાર્વિન, હર્બર્ટ
સ્પેન્સર, હકસલી, જુસ્ટનેર, હેકલ વગેરેના લખાણોથી શ્રી. બેસન્ટને વિકાસનું રહસ્ય સમજાઈ હતું.
પરંતુ ક્લીફર્ડ, લાક, બકલે, લેકી વગેરેના લખાણોએ એમને સામાજિક બાવનાનો વિકાસ પારખતા
પણ શીખવ્યું હતું.

અઘાની વિરોધીઓએ નાસ્તિકતા ઉપર પાસવતાનું આરોપણ કર્યું; નાસ્તિક કહી નીતિમાન
હોય જ નહિ. એટલે શ્રી. બેસન્ટના આરોગ્ય ઉપર પણ કાલ્પ ઉઠાવવામાં આવ્યો. એથિસ્ટિક
(નાસ્તિકવાદના) શિક્ષણની નૈતિક પવિત્રતા ઘણા સમયના ન હતી. એમનું જ્ઞાન કેવળ ખ્રિસ્તી
ધર્મ પરના આક્રમણ તરફ જ દોરાયું હતું. શ્રી. બેસન્ટે એનો યોગ્ય જવાબ વાળ્યો, આખા ખ્રિસ્તી
ધર્મનો ઇતિહાસ ઉઠ્યો. એને નામે માનવતાએ સહેલાં દરોનું પારાયણ કર્યું. વિદ્યાન, વિવેચન અને
વિદ્વાતોએ શોધી આપ્યાં એ તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો.

રાજકારણમાંના શ્રી. બેસન્ટના વિચારોએ ઘણો જ વિરોધ વધારી મૂક્યો હતો. જ્યારે રાજકારણ
મનુષ્ય જીવનને રચાઈ છે ત્યારે તે અંપલાવતા. જમીન, કરવેરા, રાજ ખર્ચ વગેરે સામે એમણે યુ'બેશ
ઉઠાવી ને હોમરુલર બન્યા.

શ્રી. બ્રેક્લે સાથેના સહવાસથી એમના ઉતાવળા સ્વભાવને બહાર અંકુશ પ્રાપ્ત થયો. શ્રી.
બ્રેક્લેએ શ્રી. બેસન્ટને નેશનલ રિફોર્મરના કાર્યકર બનવા આમંત્રણ આપ્યું. ઈસ્વી સન ૧૮૭૪ના
ઓગસ્ટની ત્રીસમી તારીખના અંકમાં એમનો પહેલો લેખ પ્રગટ થયો. 'એસેક્સ' ઉપનામથી એ લખ્યો
હતો. નેશનલ રિફોર્મરમાં ઉપતંત્રો તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું હતું.

ઈસ્વી સન ૧૮૭૫ના પાનખરમાં શ્રી. બેસન્ટે ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિ ઉપર જ બ્યાખ્યાનો આપ્યા.
તે જ સાલમાં નેશનલ સેક્યુલર સોસાયટીના એ ઉપપ્રમુખ બન્યા. શ્રી. બ્રેક્લે એના પ્રમુખ હતા.
૧૮૭૬ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮મીએ પહેલી જ વાર લંકનના સેઈન્ટ ટ્યુકની જૂની શેરીમાં આવેલા
વિદ્યાનખંડમાં એ બ્યાખ્યાન આપતાં ઊભાં થયાં. આવી બ્યાખ્યાન-પ્રવૃત્તિએ એમના આરોગ્યને
બુદ્ધિ આપી. એમના ફેફસાંની અશક્તિ ટળી.

૬

ઈસ્વી સન ૧૮૭૭માં એક અમેરિકન ડોક્ટર ચાર્લ્સ નોલ્ટને 'નિર્વાહ ભોગ કુટુંબ વિસ્તાર'
રાખવા આમ્રલ કરતી એક પત્રિકા બહાર પાડી. એને જમ્મ કરવામાં આવી. પ્રત્યેકપત્રના પ્રથમ પર

ચર્ચા કરવાનો મનુષ્યનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે એ સિદ્ધાન્ત પર એ પુસ્તિકાએ ફરી ઝાપી. થી. બેસન્ટ વગેરેએ એ ધારવાનો નિર્ધાર પોલસિને આગળથી જણાવ્યો. કોર્ટ એની વિરુદ્ધ નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણય વિરુદ્ધ આગળ પગલાં લેતાં સભા રદ કરવામાં આવી. શ્રી બેસન્ટે 'લો બોફ પોપ્યુલેશન' નામક પુસ્તિકા લખી તેની સાથે નોટ્સન પત્રિકાનું વેચાણ પણ ચાલુ રાખ્યું. પોલસિને એ પત્રિકા જન્મ હતી. એટલે તે પાછી મેળવવાં પગલાં લેવાં. અને છેવટે તેમને એ પત્રિકા વેચવાની છૂટ મળી એટલે તે આખા પ્રશ્નો નિકાલ થવાથી તે વાત પડતી મુકાઈ.

ઓગસ્ટ ૧૮૭૫થી માંડી મિસિસ બેસન્ટ પાસેથી તેમની પુત્રી મેમેલનો કમળે લેવા પ્રયત્ન થયો. ઈસ્વી સન ૧૮૭૮ના જન્મ-સુઆરીમાં તેના સંબંધી નોટ્સિસ આપવામાં આવી. કોર્ટ જાતના કાયદેસર પગલાં લેવાય તે પહેલાં એપ્રિલમાં મેમેલ માંડી પડી. શ્રીમતી બેસન્ટે પોતાની નાસ્તિકતા કબૂલ કરી, ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આખોય પ્રશ્ન ન વિચારવા વિનંતિ કરી. પરંતુ ન્યાયમૂર્તિએ વિરુદ્ધ ફેસલો આપ્યો ને માંડી મેમેલને પરાણે જીંદગી જવામાં આવી. તેનો શ્રીમતી બેસન્ટને હારે આઘાત લાગ્યો. એ તાવની બચકર બિમારીમાં પડકોઈ પડ્યાં. એ આખીય માંદગી દરમ્યાન શ્રી બેસન્ટે એક માતા પેઠે એમની સારવાર કરી.

સાબ થતાં જ શ્રીમતી બેસન્ટે શ્રી. બેસન્ટ પર કાયદેસર પગલાં લેવાં. છેવટે ફારમતી મળી. કોર્ટ બોફ બપીલે-આલિકા મેળવવામાં એમને હક્ક માન્ય રાખ્યો, પરંતુ એ હક્ક સ્થાપિત કરવાનો વિચાર એમણે જ માંડી વાળ્યો.

બિક-સ શીલ્કની સરકાર સત્તાધીશ હતી ત્યારે શ્રીમતી બેસન્ટે હિંદ પ્રત્યેની ઉદાર નીતિ પરત્વે, આફધાન આક્રમણના વિરોધમાં તેમજ બીજાં અનેક કામો વિરુદ્ધ છાસ અને કથમ ચલાવી. પરિણામે ધણીય હિન્દી હેવામાં એમને માટે લાવાંકુર ફટ્યો. પરિણામે હિન્દીઓ વચ્ચે કામ કરવા એ પ્રેરવાં. ઈસ્વી સન ૧૮૭૮ના નવેમ્બર મહિનામાં 'ઇંગ્લંડ, હિંદ અને આફઘાનીસ્તાન' ઉપર તેમણે એક પુસ્તિકા લખી. ઈસ્વી સન ૧૮૭૯ની શરૂઆતમાં એક્વર્ડ બી. એલવીંગ નેડે શ્રીમતી બેસન્ટને પરિચય થયો. તેઓ એક વિદ્વાનના આદર્શ શિષ્ય હતા. તે જ સાલમાં શ્રી બેસન્ટ લંડન યુનિવર્સિટીના, તેમનાં કરમા વર્ષે, મેટ્રિક થયાં. બી. એક્સરીની પરીક્ષા માટે પણ તેમણે અભ્યાસ આદર્યો. પ્રયોગાત્મક રસાયણમાં તે વારંવાર નુપાસ થવાથી અને તેઓ નાસ્તિક હોવાથી અને એ પ્રત્યેની અસહિષ્ણુતાને લીધે તેઓ તે કોમી મેળવી ન શક્યાં.

૭

ઈસ્વી સન ૧૮૮૦ના ચાલ્સર વર્ષમાં મિ. બેલોની ચાલ્સર પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. લાંબા પ્રયાસ પછી તે સુધારા. સોમંતવિધિને જાહેર મિ. બેલોએ કેકેરેશન માં એક્સ્પેરિયન્સ માટે પરવાનગી માગી. શ્રી. બેસન્ટે તેમનું રિફોર્મરનો એક ખાસ અંક જાહેર પાડ્યો. મિ. બેલો પ્રત્યેના વર્તન વિરુદ્ધ મજબૂત રીતે કાર ઉઠાવ્યો ને જનતાને ચૂંટણી-સ્વાતંત્ર્ય માટે મુખેષ ઉઠાવવા પોત્કાર કર્યો. મિ. બેલોને એ સંબંધી કલેક્ટ-ટાવરમાં કેદી બનાવવામાં આવ્યા હતા તેમથી છૂટા કરવા પડ્યા અને એક્સ્પેરિયન્સથી એમણે પોતાની એક લીધી.

ઈસ્વી સન ૧૮૮૦ના પાંચમરમાં સિંગરલ ગવર્નમેન્ટ આયરિશ આગેવાનો પાછળ પડી અને શ્રી. બેસન્ટે આયરિશ સ્વાતંત્ર્યના ટેકમાં ચત ફેળવવા મોકલ્યો.

ત્રિપુર પુસ્તક હતું ધણીએ વાર એના સહકારથી પંખીઓ ચમકાડી કીર્તી. એમને એમાંના કથાતાનની ભૂમિકા લગવવાનું થયું જ મનનું.

એમના આસ્પદાનના એક સિધ્ધિકા મેરિએટ દર્તા તે સંગીત સિવાય બધા જ વિષયો શીખવતાં. અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને જર્મનનું તેમના હિષ્ટોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન અપાતું એમના સિધ્ધિયુથી બાકી. જ્ઞાન સંપાદન કરતાં એટલું જ નહિં પણ જ્ઞાન આટે એમને પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો. એ અભ્યાસપ્રેમ એસન્ટમાં જીવનભર ટપી રહ્યો.

શ્રી. એસન્ટને પુસ્તકો ધણી જ મળતાં. પાંચ વર્ષની વયે એ સરસતાથી વાંચી શકતાં. મોટેરાં રમવા બેસાતું હશે છતાં પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં એ વાંચ્યાં જ કરતાં. વાચનમાં એટલા તદ્દતીન બની જતાં કે કોઈ બોલાવે તેનો પણ તેમને ખ્યાલ રહે નહિં. સાત-આઠ વર્ષની વયે એમણે 'પિલિપ્પિન પ્રોગ્રેસ' અને પછી 'મિલ્ટનનું ગ્રેકાઈઝ લોરડ' વાંચેલું.

(૩)

શ્રી. એસન્ટની ધર્મધેસણ મજબૂત હતી. થીએટરને તે એક ચપતાની ભળ સમજતાં. તેમાં તેમણે કદી પગ મૂક્યો નહોતો. પેરીસના વસવાટે શ્રી. એસન્ટની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપ્યો. એમના માતાએ પણ એમને કદી પ્રેમલા પ્રેમલીની વાર્તાઓ વાંચવા દીધી નહોતી. એટલે બીજી કુન્યવી કુમારિકા જેઠે જીવનની આજ્ઞા નિરાશાઓ, એમને સ્પર્શો ન હતી. એમને તો શહીદીના જ સમર્થા આવતાં ઈસ્વી સન ૧૮૬૨ની શીબમ, કુમારી મેરીએટ સાથે સીડમાઉથમાં બાળા. એકલા કામ કરવાની તેમને ત્યાં એવ પાઠવામાં આવી. દોરવણી બંધ થઈ.

બાળા જીવનમાં 'માસીઆ' (એટલે મિસ મેરીએટ) એટલા સફળ થયા કે શ્રી. એસન્ટને તેમાંથી છૂટકા બાદ રહુ અભ્યાસની જ લગ્ન લાગી. તેમણે જર્મનીનો અભ્યાસ વધાર્યો. હેરો રફસના મ્યુઝિકલ કામરેક્ટર બહોળ હાર્મોનિય પાસે સંગીત શીખવા માંડ્યું. સાત સોળ વર્ષની વયે જ્ઞાનોનો ખંક છોડી એકના એક યુની માતૃસેવામાં ખ્યાન આપવા લાગ્યાં. જોમણીસ વર્ષની વયે વિવાહ થયો. ત્યાં સુધીનું એમનું જીવન એક સરખું સરસતાથી વહી જાયું 'કેઈ છોકરીનું' નાહેર જીવન એમના જાત પ્રતિભા જીવન જેવું સુખી ન હતું. સવારે તેઓ અભ્યાસ કરતાં, બપોરે ઇન્ડિયામાં આવે તે કામે બાગમાં તે સાંજે ફરવા જતાં કે ઘોડેસવારી કરતાં. શ્રી. એસન્ટ ધનુર્વિદ્યા શીખ્યાં તે તેમાં ઇનામ પણ મેળવ્યાં. શ્રી. એસન્ટની માતા ધણી વાર પૈસાની બાદે બીકમાં આવી જતાં. એક વખતમાં એમણે વિશ્વાસ મૂક્યો હતો અને તે એમને રીતસર ડગ્યે જ જતો. છતાં શ્રી. એસન્ટની એક પણ ઇન્ડિયા અપૂરી રહેતી નહિં.

આ માળામાં અભ્યાસના પરિપાકે શ્રી. એસન્ટની વિચારસરણી ધર્મ પ્રતિ વળી. શહીદીના ભોલીથી પાયા પૂરાયા છે એવા રહેલિક ધર્મનો એમણે કોડા અભ્યાસ કર્યો અને પોતાને એ પવિત્ર દેવળના બાળક માનવા લાગ્યાં.

ઈસ્વી સન ૧૮૬૬ની ઈસ્ટર એમના જીવનનો સ્મરણીય પ્રસંગ હતો. એક પાદરી સાથે પરિ-
ચય થયો; ધાર્મિક માનતા દૃઢ થઈ ને એ પરણ્યાં.

દરેક કુમારિકામાં વાસનાનો અંક તો હોય છે જ, પરંતુ એનો ચારિત્રવિગ્રહ જીવવણી ઉપર આધાર રાખે છે. શ્રી. એસન્ટના બાલ્યને કોમાર્ગના રૂકત બે જ આદર્શ હતા: માતા અને કાઈરટ. આ વિચિત્ર લાગણી પણ સત્ય છે. લગ્ન પ્રત્યેનો અભાવ પાદરીની પત્ની થવાની હેશમાં ઓસરી ગયો.

એમ, સર્વદા દેવળ (ચર્ચ)માં રહી ગરીબોની સેવા કરવાનું મળશે ને! એક વાર લગનની વાત પડતી મુકવા પછી એમણે માતાને કહેલું, પરંતુ માતાના સ્વમાને એના વિરુદ્ધ બળવો પોકારેયો. એ મીડી માના વચન માટે મરી ફીટવા તૈયાર હતાં. અને માની ઇચ્છા શ્રી. બેસન્ટ માટે કાયદો હતી. ધર્મની વાત સિવાય માતાની ઇચ્છાનું એ કદી ઉલ્લંઘન કરતાં નહિં. એટલે ઈસ્વી સન ૧૮૬૭ના શિષ્યાળામાં, ડીસેમ્બર મહિનામાં લગ્ન થયું પરંતુ એમનું દૈવીજીવન સુખી ન નીવડ્યું.

આ ગાળામાં શ્રી. બ્રેસો ને શ્રી. બેસન્ટ એકસરખું સેવાકાર્ય કરી રહ્યા હતાં. આપરીય રહીદો માટે કલાકો નવેલ ઓનમાં બેસીએ ખૂબ ઝુબેસ ચલાવી હતી. ઓક્ટોગરમાં એમણે આયર્લેન્ડને ન્યામ અપાવવા પ્રવૃત્તિ ચલાવી.

ઈસ્વી સન ૧૮૬૮માં શ્રી. બેસન્ટની લેખનપ્રવૃત્તિની રાજ્યાત થઈ. એક બાલુ સાંદી નવ-લેક્ષણો અને બીજી બાલુ ગંભીર જીવનચરિત્રો લખવા માંડ્યા. 'ફ્રિમિલી હેરાલ્ડ' તરફથી, તેમની પહેલી વાર્તા 'પાઠર્વતા જે, થોડાં અઠવાડિયાં પછી પુનઃકારને એક મળ્યો. પછી તો વખતોવખત 'ફ્રિમિલી હેરાલ્ડ' તરફથી એમને નાણાં મળતાં ગયાં. આથી પ્રોત્સાહિત થઈ તેમણે નવલકથા લખવા માંડી. પરંતુ એમાં ભારેભાર રાજકારણ ભરેલું હોવાથી 'ફ્રિમિલી હેરાલ્ડ' તે પાછી વાળી.

ઈસ્વી સન ૧૮૬૯ના જાન્યુઆરીમાં એમને પુત્ર થયો. ઈસ્વી સન ૧૮૭૦ના ઓગસ્ટમાં એમણે એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. ૧૮૭૧માં બને બાળકોને ઉદ્ઘાટિયું થયું. બાલિકા માટે તો એ મહંગી આકરી થઈ પડી. એ બાલિકા બગી અર્ધ, પણ જીવી ત્યાં સુધી એ નાલુક અને દર્દી જ, રહી. એની બીમારીએ શ્રી. બેસન્ટને સાવ બાગી પાડ્યા. આથી એ ખ્રિસ્તી મરી નાસ્તિક બન્યાં. ભગવાન પરની એમની શ્રદ્ધા ડગી અર્ધ. ઈસ્વી સન ૧૮૭૧ના ઓગસ્ટની એક રાત્રિએ એની અવધિ આવી રહી. જીવન-નિરાશાના છેદે પગથિયે એ બારીએ જોઈ હતાં. એમણે કસોરી ફોર્મની બાટલી ઉપાડી ક્રુધ બોલ્યો ને હોઠે માટે ત્યાં ધીમા બોલ સંભળાયા: 'કાર! સહીદ થવાની તમન્નાવાળી થોડુંક દુઃખ સહી શકતી નથી?' તેમણે શીટી ફેંકી દીધી. ચરમથી દુઃખર્ધ મ્યાં. પરંતુ આ માનસિક ઝઠકાવાત લાંબી નિભારી આપ્યા વગર ન રહ્યો. માંદગી પછી એમની વિચારસરણી વ્યવસ્થિત બની. ચાર મુખ્ય પ્રશ્નોના અભ્યાસમાં એ પકડ્યા: (૧) જીતુ પછીના દેહની અનંતતા, (૨) ભક્ષાર્થ ને રનેહતું રહસ્ય, (૩) પ્રભુનો ન્યાય અને (૪) પ્રેરણાનું ગદ્ય.

૪

હવે શ્રી. બેસન્ટે ધાર્મિક તેમજ નાસ્તિકવાદના પુરતો એકીસાથે વાંચવા માંડ્યાં.

ઈસ્વી સન ૧૮૭૨ની નાતાલમાં સીરમીમાં ટાઈફાઈડના રોગચાળો શરૂ થયો. શ્રી. બેસન્ટે માંદાની માવજતનું કાર્ય ઉપાડી લીધું; જાણે કુદરતે એમને નર્સ થવા સરન્માં હોય : એમ લાગ્યું. ઈસ્વી સન ૧૮૭૩ની વસંતમાં એમની પેતાની અત્યંત ચકિતનું જ્ઞાન થયું. સીરમી અર્થમાં એમણે પહેલવહેલું બાપુ આપ્યું: 'બાઈબલની પ્રેરણા.' ઈસ્વી સન ૧૮૭૩માં એમની લક્ષમણી તરી અર્ધ; લક્ષમણેએ એમણે સ્વીકારી લીધું. આથી એમના માતૃમીનું હૈયું બાગી મળ્યું. આથી એમને દ્વં ધાય તેથી થી. બેસન્ટને દસમણું દ્વં થયું. છતાં જુકાણું કેમ બિનાવ? એ સત્યને જ વળગી રહ્યાં. સત્ય કરતાં માનવિતાને વધારે ચાહે એ લાપક સંતાન કહેવાય જ નહિં. 'પ્રામાણિકતા જ પ્રમાણ અને શાંતિનો રાજમાર્ગ છે.

અમરવતી એનર્જી આયોગિકા કુટુંબ
 રહેલા શ્રી કૃષ્ણ (જી) શ્રી સુભાષી શ્રી નીતિ
 નીતિ શ્રી નિરંજન જીવસા શ્રી એનર્જી અને શ્રી સુભાષી

શ્રી ચાલ્સ વેબરેટર એડીટર (અમરવતી સેન્ટ્રલ એનર્જી સોશી)
 અમ ૧૭ ફેબ્રુ ૧૯૭૭ નવમ્બા ૧ ૧ મી ૧૯૭૪

શ્રીમતી એની બેસન્ટ

(આત્મકથાના આધારે.)

(૧)

ઈસવી સન ૧૮૪૭ના ઝોકટોબરની પહેલી તારીખે પાંચને ઝોમણુયાલીસ મિનિટ લંડનમાં નમત પહોરે શ્રી. એની બેસન્ટનાં બાળ નવનોએ પહેલી જ વાર આ સૃષ્ટિનાં દર્શન કર્યાં, તથા ચતુર્થાંશ ક્ષેત્રને આપુરું હૃદય આધરિશ હોવા છતાં 'બે બેસન્ટ' ના ઘંટરિવ સાબળના એ લંડનમ જન્મ્યા એ ઘાત એમને સદેવ સાક્ષી. એમનાં માતૃશ્રી સંપૂર્ણ આધરિશ હતી. જ્યારે એમનાં પિતાશ્રી માતૃપદે આધરિશ અને પિતૃપદે કેવળ સાચરના વતની હતા મજબૂત અંગેજી જાતિનાં 'વુડ્ઝ' ધનુર્ધર હતા.

શ્રી. બેસન્ટનાં માતામહં જોખ્યા આધરિશ હતા. બાલ્યાવસ્થામાં એમના તરફ શ્રી. બેસન્ટને અંપ્રતિમ પ્રભુભાવ હતા. એમનો જરા ધાક પણ રહેતો. 'શ્રી. બેસન્ટનાં માતૃશ્રીએ વિશાળ કુટુંબન 'બીબ' પુત્રી હતાં. નાણાં ધટતાં જ્યાં એમ એ કુટુંબ 'વધવું' થયું અને છેવટે એક માસીએ એમને દત્તક લીધાં. 'ઈ. સ. ૧૮૭૪ના બેમાં નોવું'માં જરીદેલા 'નવા ધરમાં એમનું' અવસાન થયું.

શ્રી. બેસન્ટનાં પિતાને પોતાના ધર્માર્થ ખૂબ જ રક્ષ હતા ધર્મી વાર એ હોરિપટલમાં જતા ને શબ્દક્રિયામાં જોખ લેતા. '૧૮૫૨ના ઝોકટોબરની પાંચમીએ એમનું' અવસાન થયું. શ્રી. બેસન્ટનાં માતૃશ્રીને તેનો પ્રશ્નો આઘાત લાગ્યો.

શ્રી. બેસન્ટનાં માતૃપિતા વચ્ચે અનેબો ગ્રેમ હતા. શ્રી. બેસન્ટનાં પિતા છુદ્ધિશીળી હતા એટલું જ મંદિર પણ સુંદર કળવણી પામ્યા હતા. તેઓ યુરોપની ધણી બાપાના જાણકાર હતા. 'શિશુશ્રીનાં અજમાસી હોઈ એ ખૂબ જ નારિતક' હતા. પણ બેસન્ટનાં માતૃશ્રી 'ધર્મ' પર અદા ધરાવતાં હતાં

એમનાં માતા શ્રી. બેસન્ટને અતિ ધર્મિષ્ઠ માનતા, અને એક રીતે એ સાચું પણ હવું. બાલક તરીકે શ્રી. બેસન્ટ બેદીને કલ્પનાલીસ હતાં. સમણાં સેવતાં ને કલ્પનામિત્રો રચતાં. કેટલીક જાતિનો આ મુશ્કેલ સ્વભાવ હોય છે. મજબૂત મનવાગતિ એ લોકો વહેમી જ લાગે છે.

શ્રી. બેસન્ટનાં બાઈ આલ્ફ્રેડ પછી એનાં પિતાની ચાલમાં ખૂબી ખૂબી મોડાં જ સમયમાં અવસાન થયું. એમની માતાના સ્વપ્નમાં સ્વર્ગસ્થ પતિ વિલિયમ દર્શન દીધાં હતાં અને આલ્ફ્રેડની માગણીકરી હતી. એટલે માર્ચમાં ૧૮૫૩માં જ્યારે આલ્ફ્રેડો છવ બેદી ગયો એટલે એમને જરાય આશ્ચર્ય થયું ન હતું. આધરિશ કુટુંબોમાં 'જૂત' આદિના અસ્તિત્વની ચાન્યના-સામાન્ય હોય છે. શ્રી. બેસન્ટનાં માતૃશ્રી પણ એવું કંઈક માનતાં. શ્રી. બેસન્ટ પણ બાલ્યાવસ્થામાં પરીજો ને જૂનોની વાતોમાં માનતાં. પોતે રમતાં એ દીંગણીઓને પણ એ સાચાં છવનાં જગ્યાં બાલક જેવાં જ માનતાં.

(૨)

શ્રી. બેસન્ટની બાલ્યાવસ્થા એન્ડે એમનાં માતૃશ્રીની મુસીલીઓ અને ચિંતાઓનો બાજો.

બેસન્ટને માનવજન્મનાં ટૂંકો પર ચક્રવાનો ખાસ લાખ હતા. ઝાઝ પર ચરી ત્યાંના 'ફળદાહિનો' એ 'હંમેશ નાસ્તો કરતાં. એમનો અજમાસ પણ ત્યાં જ થતો. મિસ્ટરનું 'પેરાઈઝિસ સોસ્ટ' એમનું

છેવટે ૧૦મી એ ૧૮૭૪ને રાજ એમની માતા દેવલોક પામ્યા. શ્રી. ખેસન્ટ જન્મમાં નિરા-
ધાર બન્યા. પરંતુ બેળી એબેલ (એમની પુત્રી) એમના જીવનને અજવાળી રહી.

૫

આર્થિક પ્રેક્ષો અને શ્રી. ખેસન્ટ નાસ્તિકવાદની બે મુખ્ય સત્રો પર બાર મુકતા. પુરાવા વિના
કંઈ માનવું નહિ. અને તરતો પાછાગતું રહ્યું મનુષ્ય પામી શકતો નથી એની જાહેરાત. ઈસ્વી સન
૧૮૭૬માં નાસ્તિકવાદની માન્યતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી. નાસ્તિકવાદમાં પ્રભુ નથી પરંતુ તેનું
અનસ્તિત્વ પણ એ પોષારતો નથી; પ્રભુ છે જ નહિ, એવું કાંઈ નાસ્તિક કહેતો નથી. પ્રભુથી
શું કહેવા માંગે છે તે તેઓ જાણતા નથી. ૧૮૮૯ સુધી શ્રી. ખેસન્ટની એ ફિલસૂફી હતી. ૧૮૭૪માં
'નીતિનો સાચો પાયો' નામક પુસ્તક એમણે પ્રગટ કર્યું. ધાર્મિક ચર્ચાઓના વર્તુલમાંથી નીતિને
હટી પાડી એના પોતાના જ મજબૂત પાયા પર મુકવાનું એમને યોગ્ય લાગ્યું. કાર્વિન, હર્બર્ટ
સ્પેન્સર, હકસલી, જુલનેર, હેકલ વગેરેના લખાણોથી શ્રી. ખેસન્ટને વિશ્વાસનું રહસ્ય સમજાતું હતું.
પરંતુ ક્લીફર્ડ, લાન્ક, બ્રેકે, લેકી વગેરેના લખાણોએ એમને સામાજિક ભાવનાનો વિકાસ પારખતા
પણ શીખવ્યું હતું.

અચાની વિરોધીઓએ નાસ્તિકતા ઉપર પાછવતાનું આરોપણ કર્યું; નાસ્તિક કદી નીતિમાન
હોય જ નહિ. એટલે શ્રી. ખેસન્ટના ચારિત્ર ઉપર પણ કાલ્પ લેખાજવામાં આવ્યો. એથિસ્ટિક
(નાસ્તિકવાદના) શિક્ષણની નૈતિક પવિત્રતા ધણા સમજના ન હતા. એમનું જ્ઞાન કેવળ ખ્રિસ્તી
ધર્મ પરના આક્રમણ તરફ જ દોરાયું હતું. શ્રી. ખેસન્ટે એનો યોગ્ય જવાબ વાલ્યો, આખા ખ્રિસ્તી
ધર્મનો ઇતિહાસ ઉઠાડ્યો. એને નામે માનવતાએ સહેલાં દોડેનું પારાયણ કર્યું. વિજ્ઞાન, વિવેચન અને
વિદ્યાએ શોધી આપ્યાં એ તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો.

રાજકારણમાં શ્રી. ખેસન્ટના વિચારોએ ધણો જ વિરોધ વધારી મૂક્યો હતો. જ્યારે રાજકારણ
મનુષ્ય જીવનને સ્પર્શતું ત્યારે તે અંધલાવર્તા. જમીન, કરવેરા, ગજબચાં વગેરે સામે એમણે ઝુંબેશ
ઠીકાવી ને હોમરુલર બન્યા.

શ્રી. બ્રેકલે સાથેના સહવાસથી એમના ઉતાવળા સ્વભાવને બદલી અંકુશ પ્રાપ્ત થયો. શ્રી.
બ્રેકલેએ શ્રી. ખેસન્ટને નેશનલ રિફોર્મરના કાર્યકર બનવા આમંત્રણ આપ્યું. ઈસ્વી સન ૧૮૭૫ના
ઓગસ્ટની ત્રીસમી તારીખના અંકમાં એમનો પહેલો લેખ પ્રગટ થયો. 'એસેક્સ' ઉપનામથી એ લખ્યો
હતો. નેશનલ રિફોર્મરમાં ઉપતન્ની તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું હતું.

ઈસ્વી સન ૧૮૭૫ના પાનખરમાં શ્રી. ખેસન્ટ ફ્રેન્ચ રાજ્યકાન્તિ ઉપર ૭ બ્યાખ્યાનો આપ્યા.
તે જ સાલમાં નેશનલ સેક્યુલર સોસાયટીના એ ઉપપ્રમુખ બન્યા. શ્રી. બ્રેકલે એના પ્રમુખ હતા.
૧૮૭૬ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮મીએ પહેલી જ વાર લંડનના સેન્ટ-હ્યુકની જૂની શેરીમાં આવેલા
વિજ્ઞાનખંડમાં એ બ્યાખ્યાન આપવા જિલ્લા કમા. આવી બ્યાખ્યાન-પ્રવૃત્તિએ એમના આરોગ્યને
પુષ્ટિ આપી. એમનાં ફેફસાંની અશક્તિ ટળી.

૬

ઈસ્વી સન ૧૮૭૭માં એક અમેરિકન ડોક્ટર આર્થર્ નોલ્ટને 'નિર્વાહ જોગ કુટુંબ વિસ્તાર'
રાખવા આમદ કરતી એક પત્રિકા બહાર પાડી. એને જસ કરવામાં આવી. પ્રત્યેક પત્રિકાના પ્રથમ પર

ચર્ચા કરવાનો મનુષ્યનો જન્મસિદ્ધ હક છે એ સિદ્ધાન્ત પર એ પુસ્તિકાએ ફરી ડાખી. શ્રી. બેસન્ટ વગેરેએ એ હાપવાનો નિર્ધાર પોલસિને અગાઉથી જણાવ્યો. કોર્ટ એની વિરુદ્ધ નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણય વિરુદ્ધ આગળ પગલાં લેતાં સભા ૨૬ કરવામાં આવી. શ્રી બેસન્ટે 'લો ઓફ પોપ્યુલેશન' નામક પુસ્તિકા લખી તેની સાથે નોટ્સન પત્રિકાનું વેચાણ પણ આણુ રાખ્યું. પોલસિને એ પત્રિકા જન્મત ફરી. એટલે તે પાછી મેળવવાં પડ્યાં જ્યાં. અને છેવટે તેમને એ પત્રિકા વેચવાની છૂટ મળી એટલે તે આખા પ્રશ્નો નિકાલ થવાથી તે વાત પડતી મુકાઈ.

ઓગસ્ટ ૧૮૭૫થી માંડી ત્રિસિસ બેસન્ટ પાસેથી તેમની પુત્રી મેમેલનો કબજો લેવા પ્રયત્ન થયો. ઈસ્વી સન ૧૮૭૮ના જાન્યુઆરીમાં તેના સંબંધી નોટિસ આપવામાં આવી. કોર્ટ જાતના કાયદેસર પગલાં સેવાય તે પહેલાં એપ્રિલમાં મેમેલ માંદી પડી. શ્રીમતી બેસન્ટે પોતાની નાસ્તિકતા કબૂલ કરી, ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આયોજ્ય અશ્વ ન વિચારવા વિનંતિ કરી. પરંતુ ન્યાયક્ષેત્રે વિરુદ્ધ ફેસલો આપ્યો ને માંદી મેમેલને પરાણે જીંદગી જવામાં આવી. તેનો શ્રીમતી બેસન્ટને બારે આઘાત લાગ્યો. એ તાવની બધુંકર બિમારીમાં પટકાઈ પડ્યાં. એ આખીય માંદગી ૧૨માસ શ્રી બ્રેક્સોએ એક માતા પેઠે એમની સારવાર કરી.

સાજ થતાં જ શ્રીમતી બેસન્ટે શ્રી. બેસન્ટ પર કનવેસર પગલાં લ્યાં. છેવટે ફારમતી મળી. કોર્ટ બેઠક આપીલે આશિકા મેળવવામાં એમનો હક્ક માન્ય રાખ્યો, પરંતુ એ હક્ક સ્થાપિત કરવાનો વિચાર એમણે જ માંડી વાળ્યો.

ત્રિસિસ શીશ્મની સરકાર સત્તાધીશ હતી ત્યારે શ્રીમતી બેસન્ટે હિંદ પ્રત્યેની ઉદાર નીતિ પરત્વે, અફધાન આક્રમણના વિરોધમાં તેમજ ખીજાં અનેક હમનો વિરુદ્ધ ઇશ અને કલમ ચલાવી. પરિણામે ખણ્યાં હિન્દી હેથમાં એમને માટે ભાવિકર ફટકો. પરિણામે હિન્દીઓ વચ્ચે કામ કરવા એ પ્રેરાયા. ઈસ્વી સન ૧૮૭૮ના નવેમ્બર મહિનામાં 'ઇંગ્લેન્ડ, હિંદ અને અફધાનીસ્તાન' ઉપર તેમણે એક પુસ્તિકા લખી. ઈસ્વી સન ૧૮૭૮ની શરૂઆતમાં એડવર્ડ બી. એલવીંગ જોડે શ્રીમતી બેસન્ટને પરિચય થયો. તેઓ એક વિદ્વાનના આદર્શ શિષ્ય હતા. તે જ સાલમાં શ્રી બેસન્ટ લંડન યુનિવર્સિટીના, તેમનાં ડરખા વર્ષે, મેટ્રિક થયાં. બી. એસસીની પરીક્ષા માટે પણ તેમણે અભ્યાસ આદર્શો. પ્રયોગાત્મક રસાયણમાં તે વારંવાર નખાણ ચલાવી અને તેઓ નાસ્તિક હોવાથી અને સ્ત્રી પ્રત્યેની અસહિષ્ણુતાને લીધે તેઓ તે કોમી મેળવી ન રાક્યાં.

૭

ઈસ્વી સન ૧૮૮૦ના માદમાર વર્ષમાં મિ. બ્રેક્સોની માદમાર પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. લાંબા પ્રયાસ પછી તે સુઝાયા. સોનાંદરિધિને જાહેર મિ. બ્રેક્સોએ ડેકલેરેશન યા એફ્ફેશન માટે પરવાનગી માગી. શ્રી. બેસન્ટે તેશનલ રિફોર્મરનો એક ખાસ જાંબ જાહેર પાડ્યો. મિ. બ્રેક્સો પ્રત્યેના વર્તન વિરુદ્ધ અજ્ઞાત રોક્ષર ઉઠાવ્યો ને જનતાને ચૂંટણી-સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝુંબેશ ઉઠાવવા પોકાર કર્યો. મિ. બ્રેક્સોને એ સંબંધી ક્ષોડ-ગવરમાં કેદી બનાવવામાં આબા હતો તેમાંથી છૂટા કરવા પડ્યા અને એફ્ફેશનથી એમણે પોતાની બેઠક લીધી.

ઈસ્વી સન ૧૮૮૦ના પાનખરમાં સિગરલ મનર્મેન્ટ આપરિય આગેવાનો પાછળ પડી અને શ્રી. બેસન્ટે આપરિય સ્વાતંત્રતા દેશમાં મત કેળવવા ચાલ્યો.

ઈસ્વી સન ૧૮૮૩માં શ્રી. બેસન્ટનું મન સમાજવાદ (Socialism) તરફ દોરાયું. ૧૮૮૪માં બર્નાર્ડ શો (સમાજવાદી)ને મળ્યા પછી શ્રી. બેસન્ટે 'રાજકીય સત્તાની પુનઃ વેચણી,' 'સમાજનો વિકાસ' 'અર્વાચીન સમાજવાદ' વગેરે લેખમાળા લખી. ૧૮૮૫માં તેઓ ફ્રેંચીયન સોસાયટીમાં દાખલ થયાં, તે જ વર્ષમાં રશિયન રાજકીય કેદીઓનાં દુહાં સા પ્રત્યે અંગ્રેજ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવા દિલ્લયાલ શરૂ કરી અને તે જ વર્ષમાં મુશનના પ્રથમ માટે તેની વહારે ધાર્યા.

૧૮૮૬માં શ્રી. બેસન્ટ થી. રટેડના કહેવાથી બંદેવટરક્ષીના 'ફિક્ટ ડાક્ટરીન'ના બે મથોનો અભ્યાસ કરી બંદેવટરક્ષીનાં શિખા બન્યાં અને નેશનલ સોસાયટીમાંથી રાજનામું આપી 'દુ કેમ થીઓસોફિસ્ટ થઈ' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપી પત્રિકા પ્રગટ કરી.

ઈસ્વી સન ૧૮૯૧ના એપ્રિલમાં શ્રીમતી બેસન્ટે નીચે મેળુક્રિયાનિઝમનો ત્યાગ કર્યો. મેડમ બંદેવટરક્ષીના બે વર્ષના સતત સંપર્કનું એ પશ્ચિમ હતું. શ્રીમતી બંદેવટરક્ષીએ એમને ૨૫૦૮ ક્રશ્ન કે માનવના દૈહિક વિકાસ પૂરતી એ પ્રશ્નિ અનુરૂપ હતો, પરંતુ આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વ સાથે એ બંધ બેસતી નથી. અત્યાર સુધીનું શ્રીમતી બેસન્ટનું જીવનધરન ઐદિક જડવાદ ઉપર જ રચાયું હતું. ઐદિક સાધનોથી જ માનવજીવન સંપૂર્ણ બને છે એ જાતની તેમની માન્યતા હતી. મેડમ બંદેવટરક્ષીએ એમને મનુષ્ય, એની ઉત્પત્તિ અને ભાવિની વાત કરી. માનવધરન અને એના જીવ, ભવિષ્ય ને વર્તમાનના સાચા સંબંધોનાં પરિજ્ઞો એમના દિલમાં જીત્યાં. થીઓસોફીની દૃષ્ટિએ માનવ શું છે એનો ખ્યાલ આપ્યો. માનવ એક આધ્યાત્મિક સ્થિતિ છે. માનવ અનુભવોનું વિશાળ ચાલુ વર્ણ છે, જેમાં જન્મ જન્મ-માનતરો ફરી ફરી, જીવ આદ્ય માનવી બને છે. જક પદાર્થમાં એની ઉત્પત્તિ નથી; જક પદાર્થના ઝોળિયામાં એને પૂરવામાં આવ્યો છે. એ જક વજો ને ઉપવજો સાથે એને બહુ થોડી નિરમત છે. મનુષ્યની સુદ્ધિ અને ઇર્ષ્યાસંકિત એ એક સર્જનબલ છે. અને દરેક વિચારણામાં એ મદદરવો બાજુ બજવે છે. એમ વિચારવિચિત્રો વધનાં જન્ય છે અને માનવ આત્મા ધરાતો જય છે અને અનેક માનવજન્યોની સિદ્ધિ દ્વારા સંપૂર્ણ બને છે. માલ્કુક્રિયાનું વિચારો કેવળ માનવ વાસનાને જ રૂપે છે. પરંતુ વાસનાને તો માનવીની દાસી બનાવવાની છે. માનવ કરતાં વાસનાને વધુ મહત્ત્વ આપવાથી જ સસારનાં દુઃખો ને માનવહોનતા પ્રગટયાં છે. વાસનાના વધુ પડતા વિકાસ સામે ક્રુમેય ઉઠાવવાની જરૂર છે. આત્મત્યાગ અને સંયમ અપનાવી સાચું માનવ-જીવન ધાવાતું છે. મેડમ બંદેવટરક્ષીએ નીચેમાલ્કુક્રિયાનું વિરુદ્ધ થીઓસોફીનાં તરફે બેસન્ટ સમક્ષ રજૂ કર્યાં અને તેમણે ઉવટનો નિર્ણય કરી થીઓસોફિસ્ટ બન્યાં.

આમ શ્રીમતી બેસન્ટ તોફાનોમાંથી શાંતિપદે પહોંચ્યાં. એવી તો આંતરશાંતિ પામ્યાં કે બાલ તોફાનો એમના દિલ પર અસર કરી શકે તેવાં રહ્યાં નહિં. ઈસ્વી સન ૧૮૯૧માં બ્રેડેનું જવસાન થયું ત્યારે પછુ તેઓ ટકી રહ્યાં. મેડમ બંદેવટરક્ષી સંતિધામ પામ્યાં (૧૮૯૧માં) ત્યારે પછુ શાંતિ ધરી રહ્યાં. બારે દુઃખ, વિષાદ ને જવાનહારીઓને એ પહોંચી વળ્યાં. એમના દિલમાં શાંત શ્રદ્ધાએ ધર ક્યું હતું. મહાન બંધુ સમાજના (મહાન સ્વેન સંઘના) જન્મજન્મ-માનતર માટે પોતે સેવક હતાં અને અનન્ત શાંતિ એમને વરેલી જ હતી. ઓ જ્ઞાનિઃ ! શાંતિઃ ! શાંતિઃ !

શ્રી. રમણિકલાલ દલાલ
(એમનાં શ્રી. બેસન્ટ પરનાં એક જહવ લેખનો સંક્ષેપ)

ડો. ખેસન્ટના જીવનની વધુ સાલવારી

ઈસવી સન ૧૮૮૭માં વિશ્વવિદ્યાલય, ટી. રોડને ગયા. અને ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૦ સુધી લંડન રહેલ-
જોડનાં સભ્ય રહ્યાં. સને ૧૮૮૮માં મિ. હરવર્ડે બેરોલ સાથે દિવાસળીની પેટીવાળીઓની હકતાળ
સફળ રીતે થોડી. અને તે જ સાલમાં મૈતાવાહન, (Spiritualism) અને ચેતનાની ગુપ્ત બાલુનો
અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૮૯માં 'સિક્રેટ ડોક્ટ્રિન' વાંચી બેવેલ્ટરકીનાં શિષ્યા બન્યા અને થીઓસોફિકલ
સોસાયટીના સભ્ય બન્યાં. ૧૮૯૦માં નેશનલ સેક્યુલર સોસાયટીમાંથી રાજીનામું આપ્યું અને શ્રી.
લેડબીટરને આ જન્મમાં પહેલી જ વાર મળ્યાં. ૧૮૯૧માં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રથમ બાજબાને
માટેનો પ્રવાસ ખેડ્યો. અને ઈ. સન ૧૮૯૩માં હિન્દની જમિન પર પગ મૂકી ત્યાં બાજબાને માટેનો પ્રવાસ
ખેડ્યો. ૧૮૯૫માં બનારસમાં કરીદાસ થર્પે ભગવદ્ગીતાનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કર્યું. ૧૮૯૮ના
જુલાઈની ૭મી એ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજની સ્થાપના કરી. ૧૯૦૨માં કોમેસ્ટ્રીમાં ફાઇનલ થયાં. ૧૯૦૪
માં બનારસમાં ગર્સરફેલ હાઠી. ૧૯૦૬ લેડબીટર કેસમાં ગુવાયા, અને ૧૯૦૭ના જુલાઈની ૬મીએ
થીઓસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ થયાં. ૧૯૦૭-૧૧ અઘાર એસ્ટેટે ૨૭ એકરમાંથી ૨૫૩ એકરનું બનાવ્યું.

૧૯૦૬માં શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ અને એમના ભાઈને ફતક લીધા. અને ૪૫૦૦૦ માઈલની, એમની
જિંદગીમાં કાંઠાયા લાંબી, મુસાફરી કરી, અને "યોગવિદ્યાની દૃષ્ટિથી જોયેલાં રસાયણશાસ્ત્ર" (occult
chemistry) ની શોધ આગળ ચલાવી. ૧૯૧૨-૧૪માં શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના પિતા જે. નારાયણીલા વિરુદ્ધ
કાયદાના ખટલામાં પડ્યાં. ૧૯૨૨માં અઘારમાં બ્રહ્મવિદ્યા આશ્રમની સ્થાપના કરી. ૧૯૨૬માં જુલુમાં
થીઓસોફિકલ કોલોનીની એમણે સ્થાપના કરી. સને ૧૯૨૭માં કેલિફોર્નિઆમાં 'હેપી વેલી' ની સ્થાપના
કરી અને માટે નાણાં માટે વિરોધિત કરી. ૧૯૩૦માં એમના પૌત્રી મિસ સિનિસ ખેસન્ટના લગ્નમાં
હાજરી આપી. ૧૯૩૧માં બેવેલ્ટરકી સેન્ટીનરી અને ૧૯૩૨માં એલકોટ સેન્ટીનરી (ચતાબદી)
ઉત્સવ ઉજવ્યો અને ૧૯૩૩ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦મીએ સાંજના ૪ વાગે અવસાન પામ્યાં.*

સંપાદક.

From Peace to Power

By Annie Besant, D. L.

.....for the rule of the Empire of force is crumbling, and the Day of the Federation of Free Nations has dawned.

When the great Messenger from the white Lodge landed in India, she brought in her strong hand the charter of India's Freedom. Russian by birth, she had become naturalized in the Republic of the West, which had, a century before, broken the chains that Britain strove to fasten on her mighty limbs. Her colleague was American-born, and the constitution of the society which was to become world-wide, was framed by him on the model of that created by the Fathers of the Republic, aided by Hands which had become liberated and immortal.

Helena Petrovna Blavatsky quickly began the great task assigned to her — the destruction of triumphant materialism. Alone she stood in her unbreakable knowledge, a knowledge of the Laws of Nature belonging to the subtler worlds. With these she fought her giant foe, and slew him.

But a stronger enemy barred her onward way — the apathy of the people she came to enlighten, and through them to enlighten the world. They admired her, they became proud of their past, they held up their heads. But even she, aided by her Guru and His brothers, could not stir them to united action. In vain was the effort made to found a paper through which the clarion note of Freedom might ring over India. Even one of her patriots said:—"India is dead, you cannot wake her." At least H. P. B.'s Guru, who in the past had ruled over India, recognised the hopelessness of the task, and, as she wrote, "retired in deep displeasure."

H. P. B. was practically driven from India and went to Europe, seeking a colleague whom she knew. She wrote her great work 'The Secret Doctrine,' and found her colleague. Annie Besant, who became her pupil in their new bodies, and led her to the Guru who was also her own. This colleague brought to the service of India trained political methods, guided

by experience and by fighting side by side with that great warrior of freedom, Charles Bradlaugh. A little latter she went Home, leaving her pupil to carry on the work of thoroughly arousing the Indian spirit. Colonel Olcott had revived Buddhism and Zoroastrianism; he encouraged his new colleague in the revival of Hinduism and passed away. His Guru materialized by his bedside, ere he passed, and bade him name Annie Besant as his successor in the Presidency of the Theosophical Society. She was loath to leave her educational work, the Central Hindu School & College, for which she hoped to obtain a Royal Charter from John Morley, the then secretary of state for India, with whom she had discussed the subject but her Guru bade her accept the duty; and she, of course, obeyed, and was duly elected as President in 1907.

A very important step forward is now being taken in the struggle for India's liberty. India cannot deliver her message to the world while she continues in subjection to a foreign rule, and is looked down upon by all free peoples as a "dependency" of Britain.

The preparation was begun in 1875, when the great Messenger of the White Lodge, H. P. B., was sent out into our world to perform her splendid work, the destruction of materialism as a philosophy of life. With her brave colleague, Colonel H. S. Olcott, she the Teacher, he the Organizer, the work was carried on. In the Theosophical Society, color ceased to be a badge of inferiority, and Universal Brotherhood was recognised as the Law of Life. The two Colleagues associated with Indians on an equal footing, and constantly taught that the World-Teachers were Easterns. The men who planned the Indian National Congress were members of the Theosophical Society. In 1891, I was sent by H. P. B. to America to meet W. Q. Judge there, one of her best disciples and he and I carried on of occult tradition in E. S., the Heart of the Society. Very soon I entered into political life of India, working for her Freedom, and in 1913 opened my part of the campaign with lectures on Social Reform.

It was in 1913 that I first came into direct conscious touch with the Rishi Agastya, the Regent of India in the inner Government. He desired me to form a small band of people who were brave enough to defy wrong social customs such as premature betrothal and marriage. This was done, and carrying out His wishes, I gave some lectures that

autumn on Social Reform, published under the title of "Wake up India." These prepared the way for the desired political reform, and this was started in that same year by the resolve to begin a weekly newspaper, The Commonweal, in January, 1914. To guide me in its conduct, I was summoned to Shamballa,* where still abide the King and His three Pupils, the "Four Kumaras" of the Indian Scriptures, He the Eldest. There I was given what I always call "my marching orders."

You will have a time of trouble and danger. I need not say: have no fear; but have no anxiety. Do not let opposition become angry. Be firm but not provocative. Press steadily the preparation for the coming changes, and claim India's place in the Empire. The end will be a great triumph. Do not let it be stained by excess. Remember that you represent in the outer world the Regent, who is my Agent. My Hand will be over you; and my Peace with you.

These words necessarily mark out the policy I follow. India to be within the Empire, but free. This is only possible by winning Dominion Status. To win it means that India becomes free within her own territory, but in Federation, not in isolation, as C. R. Dás put it. It means the avoidance of a War of Color, of Asia against Europe. It means the Peace of the world, the necessary addition to Mr. Macdonald's splendid efforts to make a lasting pact with the United States. The two countries will be as the two pillars of Solomon's Temple. At present Britain's Rule over colored peoples is an increasing menace to the peace of the world. In Twelve years the "Awakening of Asia" of which I spoke, in my Presidential Speech in the Indian National Congress, has become "The Revolt of Asia," the significant title of a traveller's book, recording what he saw as he visited Asiatic countries.†

(The Theosophist, November 1929, Pages 148 to 151)

* This city is in the Gobi Desert. Its outskirts have been partially uncovered by an American expedition. But I do not think they will find the White Island, with its great white marble Temple where abide "The Four." It is there the great gathering takes place every seven years that H. P. B. speaks of in "Isis Unveiled," and which I have attended.

† આ સંબંધી વધુ માટે જુઓ પાનાં ૨૪૫ થી ૨૬૦

ભગવતી બેસન્ટ સમારક ગ્રંથ

ડૉ. બેન-ટ ફોર્સેમ (જિટાણી)માં

ડૉ. બેમન્ટ થ્યાન નમયે
(શાન્તિનગર જીવનસના સમયનો ફોટોગ્રાફ)

Universal Prayer

Oh ! Hidden Life vibrant in every atom,
 Oh ! Hidden Light shining in every creature,
 Oh ! Hidden Love embracing all in oneness,
 May each who feels himself as one with Thee,
 Know he is therefore one with every other !

[About 1923]

Dr. Annie Besant.

વિશ્વપ્રાર્થના

[ઉપરની 'Universal Prayer' નો અનુવાદ.]

ને શ્રુત ચેતન વસી રહું આ વિશ્વમાં આજ આજ વિષે,
 ને શ્રુત જોજસ ઝળકતું ઉત્તમત્વ ખની જગજીવને,
 ને શ્રુત નિર્મળ પ્રેમમત્રે એકત્યનો સર પ્રસારતો,
 તે શ્રુત રૂપના દર્શને જે શ્રવ નિશ્ચિન રાયતો,
 તું તે જ તે સહુ સાથ નિશ્ચે જીવત જીવને વસી રહ્યો,
 એ શ્રુત રૂપ એકર્ષણ તું અમર હૃદયે સ્થાપ્યો.

અનુવાદ : શ્રીમતી મુખા લેલ

વસન્તાષ્ટકમ્ ।

યા રમ્ જગદિતમદ્વિવશ્ચન્નિત્યલેવાનુભવવિરાગતયા વિમાસિ ।
 અસ્મદ્ગુરો ભગવતિ પ્રણતઃ પ્રપદ્યે માતસ્તવૈવ ચરણો શરણં વસન્તે ॥ ૧ ॥
 યાં સ્વા કિલાબિલસનાતનયમર્મદેહી પ્રાશ્નસ્તુરન્તિ દિ સુસુજનસ્ય નેત્રીમ્ ।
 અસ્મદ્ગુરો ભગવતિ પ્રણતઃ પ્રપદ્યે માતસ્તવૈવ ચરણો શરણં વસન્તે ॥ ૨ ॥
 યૈસ્તૈર્યમાદિભિરનુષ્ઠિતધર્મમેધા નૈકર્મ્યમય કુરુપે ધનધર્મવર્પમ્ ।
 અસ્મદ્ગુરો ભગવતિ પ્રણતઃ પ્રપદ્યે માતસ્તવૈવ ચરણો શરણં વસન્તે ॥ ૩ ॥
 યસ્યૈ નમોઽસ્તુ કુલપર્જમતાચકીતબ્રાહ્મચરણુપદેશુમિદોજગ્રાયૈ ।
 અસ્માદ્ગુરો ભગવતિ પ્રણતઃ પ્રપદ્યે માતસ્તવૈવ ચરણો શરણં વસન્તે ॥ ૪ ॥
 યસ્યાઃ પતો નિપતમાસ્તમાલસેવાદક્ષો ન હીતિ કૃતયઃ સ્થલુ દર્શયન્તિ ।
 અસ્મદ્ગુરો ભગવતિ પ્રણતઃ પ્રપદ્યે માતસ્તવૈવ ચરણો શરણં વસન્તે ॥ ૫ ॥
 યસ્યાઃ જયન્તિ નિતરાં તવ દીર્ઘદષ્ટેઃ તારાનિર્દાશિતજગદ્ગુહજન્મવાર્તાઃ ।
 અસ્મદ્ગુરો ભગવતિ પ્રણતઃ પ્રપદ્યે માતસ્તવૈવ ચરણો શરણં વસન્તે ॥ ૬ ॥
 યસ્યાં સમાસુરુચિરે ત્યયિ સંવદન્ત્યાં વાર્ણીં શુષા શૂતનનું સ્થલુ માવયન્તિ ।
 અસ્મદ્ગુરો ભગવતિ પ્રણતઃ પ્રપદ્યે માતસ્તવૈવ ચરણો શરણં વસન્તે ॥ ૭ ॥
 યદ્ ભો જયાર્તજનતારિણિ દીનબન્ધો વિદ્યાપ્રદે ચ મતિદે । ચરદે જપ ત્વમ્ ।
 અસ્મદ્ગુરો ભગવતિ પ્રણતઃ પ્રપદ્યે માતસ્તવૈવ ચરણો શરણં વસન્તે ॥ ૮ ॥

[This poem was written in praise of Dr Besant in 1920 by Dr. O Srinivasa-murti, the Director of Adyar Library Indian Theosophists, September-October, 1947.]

[આ કાવ્ય ડૉ. બેસન્ટની પ્રશસ્તિ માટે સને ૧૯૨૦માં ડૉ. ઓ. શ્રીનિવાસમુર્તિ, કે જે દાદા અંબાર દાયરેસીના સચાલક છે, તેમણે રચ્યું હતું]

વસન્તાષ્ટક

[તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર]

૧. જગતનું હિત કરનાર મહર્ષિઓના ચરણકમળની સેવા હંમેશા કરવાની પ્રીતિથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યથી શોભતાં ભગવતી માતાજી, અમારાં યુરુ, તમારાં જ ચરણનું શરણ લઉં છું.

૨. તમે સર્વ સનાતન ધર્મના ઉપદેશક છો, મુમુક્ષુઓના માર્ગદર્શક છો. વિદ્વાન લોકો તમારી સ્તુતિ કરે છે. એવા અમારાં યુરુ ભગવતી માતાજી, તમારાં જ ચરણનું શરણ લઉં છું.

૩. યમનિયમાદિથી ધર્મોપદેશમાધિનુ અનુષ્ઠાન તમે ક્યું છો અને ધર્મરૂપી ધનનો વર્ષાવ કરી નિઃકામ યોગ આપશો એ. એવા અમારાં યુરુ ભગવતી માતાજી વસન્ત મૈયા, તમારાં જ ચરણનું શરણ લઉં છું.

૪. કુળ, જાતિ, મત વગેરેથી પર એવો બંધુત્વનો ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન કરો છો એવા અમારાં યુરુ ભગવતી જૈસન્દ, તમારાં જ ચરણનું શરણ કરું છું.

૫. ભારત માતાની સેવા કરવામાં તમારાં જોડણી દ્વારા બીજાં કોઈ બતાવવું નથી, એમ સમર્થ પુરુષો કહે છે. એવા અમારાં યુરુ ભગવતી વસન્તમાતા, તમારાં જ ચરણનું શરણ લઉં છું.

૬. તારાથી દર્શિત જગદ્ગુરુની જન્મકથા દીર્ઘ હષ્ટિ વડે તમે કહી છે. તેનો જપ હો. એવા અમારાં યુરુ ભગવતી વસન્તમાતા, તમારાં જ ચરણનું શરણ લઉં છું.

૭. સહામાં સુંદર જોડનારાં હો માતાજી, તમે બાપજી કરો ત્યારે પ્રત્યક્ષ સરસ્વતી માતા દેહ ધારીને પદાર્થો છે એમ વિદ્વાનો માને છે એવા અમારાં યુરુ ભગવતી જૈસન્દમાતા, તમારાં જ ચરણનું શરણ લઉં છું.

૮. લોકોના તારણકાર, દીનમંદુરિ વિદ્યા આપનાર, ભુદિ દેનાર, તો આપનાર હો માતાજી ! આપનો જપ હો ! જપ હો ! એવા અમારાં યુરુ ભગવતી એની જૈસન્દ, તમારાં જ ચરણનું શરણ લઉં છું.

મૂળ કર્તા : છ. શ્રીનિવાસમૂર્તિ.

અપરેકટર, અધ્યક્ષ લામબરી.

અનુવાદક : શ્રી. એચ. બી. લિટ.

એમ. એ., એલએલ. બી.

ડૉ. બેસન્ટના લેખોમાંથી

Search for God

[Dr. Annie Besant's Birthday Message of 1923.]

Men have sought for God in many ways but have not found Him, because they sought amiss. They sought Him in forest and jungle, in desert and cave, they sought Him through austerity and self-torture, through knowledge and argument, but He ever escaped them. In one place can He ever be found never to be lost again, and that is a place beyond emotion and intellect, in the depths of your own spirit, who verily is He.

There He abides ever, in the cave of the Heart, the Hidden God, the Light beyond the darkness, the Eternal, who is Strength and Love and Beauty. Find Him there, and you will thereafter see him everywhere, in every human being, in every animal, in every plant, in every mineral, in the depths of all-encircling space, in joy and sorrow, in delight and in agony, even in the darkness of evil and shame.

Worship Him in all beings, serve Him in all needs, feed him in the hungry, teach Him in the ignorant, love Him in the unloving, make your life His temple, your acts His sacrifice. Then shall your eyes one day behold the King in His Beauty, the highest manifestation of God on earth, and you shall grow into Man made perfect, Man Divine.

(From the Booklet " Messages of Annie Besant 1913-1931 ")

ઈશ્વરની શોધ

[ડૉ. એની બેસન્ટનો ૧૯૨૩ના જન્મદિનનો સંદેશો.]

મનુષ્યે ઈશ્વરને બધી રીતે શોધ્યા છે પણ તે તેને મળ્યો નથી, કારણ કે તેણે તેને બાહ્ય રીતે શોધ્યો છે તેણે તેને જંગલ અને ઝાડમાં શોધ્યો, રજામાં અને ગુફાઓમાં શોધ્યો, તેણે તેને તપશ્ચર્યાથી અને આત્મમર્દન (self-torture) થી શોધ્યો, તેણે તેને વિદ્યા અને વિવાદથી શોધ્યો, પણ તે તો કોઈક દૂરનો દુર રહ્યો. તે એક જ સ્થાને જગતના શોધી સહસ્ર-કે ન્યાયી તે દરીયા વિશ્રામ નદિ અને તે સ્થાન તે લાગણી અને જુદીથી પર એવા તમારા આત્માના બિંદુમાં રહ્યું છે; તે સ્વયં તે જ છે.

તે હંમેશ ત્યાં-હવયુક્તામાં જિરાજે છે, તે, ગુપ્ત ઈશ્વર, અધિકારથી પર પ્રકાશરૂપ છે. તે અનંત છે. અને તે શક્તિરૂપ, પ્રેમરૂપ અને સૌંદર્યરૂપ છે. તેને પ્રથમ ત્યાં (હવયુક્તામાં) યોજા અને પછી તમે તેને સર્વત્ર જોઈ શકશો :—પ્રત્યેક માનવીમાં, પ્રત્યેક પશુમાં, પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં, પ્રત્યેક ખનીજમાં અને સર્વવ્યાપી બૂરા આકાશની હીતરમાં, સુખમાં અને દુઃખમાં, આનંદના અને દર્દમાં; અને પાપ (evil=પ્રવિધ) અને નિર્ધનજતા (Shame=શીર્ષ)માં પૂર્ણ તમે તેને જોઈ શકશો.

સર્વે વ્યક્તિઓમાં તેને પૂર્ણ; બધી જરૂરિયાતોમાં તેની સેવા કરો; તેને ભૂખ્યામાં અન્ન આપો; તેને ઘરાનીઓમાં ઝાન આપો; અપ્રેમાણમાં તેને પ્રેમ અર્પણ કરો; તમારા જીવનને તેનું મંદિર બનાવો અને તમારા કાપેને તેનું અર્ધ બનાવો. પછી એક દિવસ તમારા નેત્રો લગવાનું રાજરાજેશ્વર, (The King=ધી કિંગ)ના, તેના પૂર્ણ સૌંદર્ય સાથે, દર્શન કરશો. તેઓ જ આ પૃથ્વી પર ઈશ્વરનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આવિષ્કરણ (manifestation) છે અને પછી તમે પૂર્ણતાને પહોંચિશો યુરુપ, દિવ્ય યુરુપ બનશો.

મૂળ લેખક : રો. ક્રિની બેસન્ટ

અનુવાદકર્તા : પ્રભાકર મહેતા

What Does India Want ?

INDIA wants everything that any other Nation may claim for itself.

To be free in India, as the Englishman is free in England. To be governed by her own men, freely elected by herself. To make and unmake Ministries at her will. To carry arms; to have her own army, her own navy, her own volunteers. To levy her own taxes; to make her own budgets; to educate her own people; to irrigate her own lands; to mine her own ores, to mint her own coin; to be a Sovereign Nation within her own borders, acknowledging the paramount power of the Imperial Crown, and sending her sons to the Imperial Conference.

There is nothing to which any man can aspire in his own land from which the Indian must be shut out here.

A large claim, you say ?

Dose the Englishman ask less for himself in England? If not, what is there strange that an Indian should ask the same for himself in India? What is the radical difference between them, which should make an Indian *content* to be a thrall? It is not the "angle of vision" that

refining, until the dispersing work over—He sent it Southwards gradually to occupy the land destined to be the cradle of the future Aryan Empire, carrying with it the tradition of a past golden age. Some mighty intellects He sent to India to take birth in it, to build its literature and from time to time some lofty ego to inspire its spiritual life. Then he sent these intellectual giants to take birth elsewhere, in other branches of His Aryan Race, to develop many-sided capacities, to grow in different soils prepared to evolve definite characteristics, wherever they went, the nation in which they incarnated, became the crest of the evolving wave.

Differentiation had done its work, and the time for reintegration began to dawn. Messenger after messenger were sent to the West, in order to permeate its turbulent civilization with the higher spiritual ideas; splendid intellects were sent thither to lead it onwards to heights of scientific knowledge and artistic achievement. In the nineteenth century the time had come for a more sympathetic mutual understanding between East and West, between the elder and younger branches of the Aryan family, and for this the Theosophical Society was founded; it was sent to bring to the West the forgotten spiritual knowledge of the East; to lead it to drink at the long sealed Aryan wells; it was sent to recall to the East the memory of its own treasures, to revive Aryan ideals, to bring to it the accumulated treasures of Western learning, to knit together its warring elements into a single nation, and above all to blend into one the eldest and the youngest children of the Aryan race; the Indians and the English. On this union, close, brotherly, indissoluble, the future Empire depends. And it is inevitable. Those who strive against it will be eliminated, for the Will of the great Father must be wrought out. The rebellions, the haters, the inciters to strife, will be scattered among other nations, among nations backward in evolution, where their unpleasant peculiarities may work less harm. When the Union is accomplished, when the field is ready, then Valvasvata Manu will send hither the master intellects of humanity, to raise the people composed of the best elements of His race to a dazzling height of glory and the Aryan Empire will stand revealed.

Annie Besant.

Dr. Besant's message of 1911

ભારતનું ભવિષ્ય

—ડૉ. ખેસન્ટની એક આગાહી

હિંદના ભવિષ્ય વિષે જે જાતના મત પ્રવર્તે છે : એક તો એ છે કે એ હવે સુઝાઈ ગયું છે, સડવા લાગ્યું છે અને બેખીલોન અને ઈજાપતની પેઠે તેનો પણ અંત આવી જશે; બીજો એ છે કે એનું ભવિષ્ય એના ભૂતકાળ કરતાં પણ વધુ મહાન થવાનું છે, અને આજ નાખે એવી પ્રકાશિત કીર્તિના ચિખરે પહેંચવાનું છે, અને જ્યોતે હજી કદી ન જોયેલા એવા સામ્રાજ્યનું હૃદય બનવાનું છે. આમાંના બીજા મતને હું છેલ્લાં સત્તર વર્ષથી ઐરણ્યત્મક ધ્યેય તરીકે લોકીમાં પ્રચાર કરતી આવી છું. અને તેને પૂર્ણ કરવામાં મદદ કરવા માટે જ હું બીજાઓની સાથે સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ સ્થાપવા બળી છું.

માનવ સમાજનો વિકાસ સિદ્ધ પુરુષો-કે જેમને હિંદમાં ઋષિઓ કહે છે-તેમના મહાન જ્ઞાન-મંડળ વડે જ દોરવાય છે. તેઓ તેના પર સતત દષ્ટિ મારી રહ્યા હોય છે; પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી કાઢે છે; તેમને આરકોર મોકલે છે; નવા સંબંધો ઉત્પન્ન કરવા માટે જુદીજુદી જાતિઓનાં રક્ત એકબીજા સાથે મેળવે છે. આધ્યાત્મિક, ઔદિક, નૈતિક રીતે ઉત્તમ આત્માઓને પોતે પસંદ કરેલાં કેન્દ્રોમાં મોકલીને સામ્રાજ્યો બંધે છે; અને તેમનું કામ પૂરું થતાં એવા જીવાત્માઓને લઈ લઈ ઓછા વિકાસવાળા જીવાત્માઓને મોકલી ફરી પાછાં તે સંસ્કૃતિને ગળાવી પાડે છે; અને સેંકડો ને હજારો વર્ષ સુધીના ભાવિને અમાહથી બેઈ લઈ તેની તૈયારીઓ કરી મૂકે છે; અને પોતાને સોંપાયેલી મહાન યોજનાની વિગતો પાર પાડે છે. વખતોવખત જ્યારે તેમને જરૂર પડે ત્યારે પોતાની યોજનાનો એકાદ ભાગ એ પ્રમદ કરે છે, અને તે એટલા માટે કે તે લક્ષિતમાન હૃદયો સ્વેચ્છાથી તેને સહકાર આપે, અત્યારનો સમય એવો છે અને પડાનો એક ઉડો ઉંચકાયો છે.

વિજ્યોથી, સંસ્થાનો સ્થાપી, મુઢો, બળભળાણીથી અને દેવી રથચક્રના અનેક પ્રકારના દબાણથી અનેક જાતિઓ અને ઉપજાતિઓના રક્ત તેના સંતાનોમાં એકબીજામાં બળે અને જીવનપ્રવાહ ક્રિમતી બને તે માટે છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષથી હિન્દુસ્તાન વેદના કરોડ બાળ્યો છે. ઘણાંધણાં સૈકાં પહેલાં હિંદમાં એટલેટિવન સંસ્કૃતિ વર્ચસ્વ ભોગવતી હતી અને તે વખતે મૂળ જાતિ શાબ્દાલમાં પોતાનું કેન્દ્ર રાખી વિદ્યાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, પોતાના અનુ અને તેના આર્ષ સરદારો-દેવી રાજાઓ નીચે બિછરી અને વધી; અને પછી પાસેના તે દૂરના પશ્ચિમ દિશાના પ્રદેશોમાં ફેલાવે કરવા ને આધિપત્ય સ્થાપવા માટે પોતાની ઉપજાતિઓને તૈયાર કરીને મોકલી આપી. આમ જૂઠાં પાટાનું કામ પૂર્ણ થયું ત્યાં સુધી એણે એમને સુધારવાનું, સંસ્કાર આપવાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું અને તેમના પર દેખરેખ રાખી. ભૂતકાળના સુવર્ણ મુગની પરંપરા, પોતાની સાથે લઈ જઈ, ભવિષ્યના આર્ષ સામ્રાજ્યનું પારણું બનાવવાને નિર્બોધે પ્રદેશમાં, ધીરે ધીરે વસવા માટે એને, તેમણે દક્ષિણ તરફ મોકલ્યો. કેટલાક બુદ્ધિશાળી જીવોને તેમણે હિંદમાં જન્મ લેવા, એનું સાહિત્ય નિર્માણ કરવા, અને વખતોવખત કોઈ મહાન આત્માને એના આધ્યાત્મિક જીવનને ઐરણ્ય આપવા મોકલ્યા. પછી એણે એ મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષોને, તેની અનેકવિધ શક્તિઓ વિકસાવવા માટે, અને એકસ લક્ષ્યો પ્રગટાવવા જુદી જુદી ભૂમિમાં વિકસાવવા સારુ બીજો (સ્થળ) જન્મ લેવા સારુ મોકલ્યા. તેઓ નવાં નવાં બધા, જે જે રાષ્ટ્રમાં તેમણે આવતાર લીધો તે વિકાસ પામતાં મોજની ટોચ બન્યો.

needs changing. It is the eye, purified from pride, and prejudice, that can see clearly; and the heart, purged from arrogance, that can beat with healthy strokes.

England and India hand-in-hand. Yes, that is our hope, for the world's sake. But that it may be so, justice must replace inequality; for India can never be at rest—Till She is Free.

(From "India—A Nation" 1915)

Annie Besant.

હિંદને શું જોઈએ છે ?

બીજા કાંઈ પણ રાષ્ટ્રને પોતાને માટે જે કંઈ જોઈએ તે બધું જ હિંદને પણ જોઈએ છે.

જેમ અંગ્રેજો ઇંગ્લંડમાં સ્વતંત્ર છે તેવી જ રીતે હિન્દીને હિંદમાં મુક્ત થવું છે. પોતે જ સ્વતંત્રપણે ચૂંટેલાં પોતાનાં જ માથુસો દ્વારા જોને રાજ્ય ચલાવવું છે. પોતાની જ ધંધા પ્રમાણે પ્રધાનો બનાવવા છે તેમને ઊઠાડી મૂકવાની સત્તા પણ જોઈએ છે. ચંચળ પણ ધારણ કરવા છે; પોતાનું જ હસ્તક, નીકાડણ અને સ્વયંસેવકદળ પણ જોઈએ છે. જાતે જ કરે નાખવા છે; જાતે જ પોતાનાં અંદાજપત્રો ધડવાં છે; પોતાની પ્રજાને ફળવળી છે; પોતાના દેશને નહેરનાં પાણીથી સીંચવો છે; પોતાની માટીમાંથી ધાતુઓ બનાવવી છે; પોતાની સિક્કા પાકવા છે; શાકી તાજનું શિરછત્ર માન્ય કરીને, પોતાના સંતાનોને શાકી પરિવ્રજામાં ગોઠવીને પોતાની હદમાં સર્વસત્તાધીય રાષ્ટ્ર બનવું છે.

જે આકાંક્ષા કાંઈ પણ દેશનો માથુસ સેવી શકે તેમાંથી હિંદવાસીને પોતાના દેશમાં હવે વ્યતિ રાખી નહિ શકાય.

એ તો બહુ મોટી માગણી થઈ, એમ શું તમે કહો છો ?

શું અંગ્રેજ ઇંગ્લંડમાં એથી ઓછું પોતાને માટે માગે છે ? જો ના, તો પછી હિંદમાં હિંદી જન એટલું જ માગે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ? એ જોતાં એવો તે કયો મૂળભૂત ભેદ જો કે જે હિંદી જનને મુલામ રહેવામાં જ સંતોષ માનવો જોઈએ ? એમાં આત્મ "દૃષ્ટિકાણ" ને જ બદલવાની જરૂર નથી—એ તો ખરું અને પૂર્વગ્રહથી મુક્ત થયેલી આંખ જ સ્પષ્ટ જોઈ શકે; અને અભિમાન વચરતું હૃદય જ તંદુરસ્ત થકા સંભળારી શકે.

ઇંગ્લંડ ને હિંદ હાથમાં હાથ મિલાવીને ચાલતા દોષ. હા, જનતાનાં કલ્યાણને માટે અમારી એ જ ધંધા-આદા છે. પરંતુ તેમ થવા માટે અસમાનતા દૂર કરી ન્યાયની સ્થાપના કરવી જોઈએ; કારણ કે હિંદ સ્વતંત્ર થવા વચર કદી જ સાત નહિ રહે.

("ઈન્ડિયા-એ નેશન" માંથી, ૧૯૧૫)

એની બેસન્ટ

“The Future of India”—A Prophecy

Two views of India's Future have been put forward : one, that India is effete and is passing into decay, to vanish as Babylonia and Egypt have vanished, the other that she has a future greater than her past and is destined to rise to a peak of dazzling glory the heart of the greatest Empire that the world has yet seen. It is the second of these two views that I have been doing my best to popularize as an inspiring Ideal during the last seventeen years and it was for the helping of the realization of this second that I joined hands with others to found our beloved C. H. C.

The evolution of Humanity is guided by a mighty Brotherhood of Sages—of Rishis, as they are called in India—who constantly watch over it, choosing their agents; sending them hither and thither; mingling the blood of races to produce new combinations; building up Empires by sending into birth in the chosen centres egos of advanced evolution—spiritual, intellectual, moral putting them down again, when their use is over, by withdrawing those egos and sending into them egos of low evolution, preparing for a foreseen end for hundreds of thousands of years, working out the details of a mighty plan committed to their charge. From time to time when it suits their purpose, they divulge a fragment of their plan, that it may win conscious co-operation from the willing and the devoted. The present is such a time and the corner of the veil has been lifted.

Through much tribulations has India been guided for some five thousand years, in order that by conquests, colonisations, wars, tumults, and manifold grindings of the divine wheel, various races and subraces might be mingled in the blood of her children, to enrich the current of her life. Long long ago a mighty Atlantean civilization ruled in India, while, in a huge Empire, with its centre at Shambala, the Aryan Root-Race grew and multiplied under its Manu and his lieutenants the Divine kings, while He prepared and sent forth its subraces to occupy and subdue the near and further West. Over it He watched, improving and

વિભિન્નીકરણ (differentiation) પોતાનું કામ પાળી ચૂક્યું હતું અને ફરી એમાં થવાનું પ્રભાત ભગવા મોડ્યું હતું. પશ્ચિમની જડવાદી સંસ્કૃતિને ક્રમ્ય આધ્યાત્મિક વિચારોથી ભરી દેવા માટે એક પછી એક અનેક સંદેશાવાહકો મોકલવામાં આવ્યા હતા, અને ઉત્તરવળ પ્રતિભાષાળીઓ ત્યાં તેને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને કલાત્મક સિદ્ધિઓથી વધુ ને વધુ આગળ પહોંચાડતા હતા. ઓગણીસમી સદીમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે વધુ સહાનુભૂતિવાળો અને પરસ્પર સમજૂતી-ભર્યા સંબંધ માટેનો સમય આવી ચૂક્યો હતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ તો આપ' કુળની મોટી ને નાની બે શાખાઓ જ છે; અને એને માટે ધોઓસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરવામાં આવી; એને પશ્ચિમમાં પૂર્વનું વિચારે પડેલું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આજુબા માટે મોકલવામાં આવી; કે જેથી પશ્ચિમ, આપ'સંસ્કૃતિનું ક્ષાંતિ વખતથી ઢંકાયેલું જોડક પીએ પૂર્વને પોતાના ભાડેશની માફ લેવડાવવા માટે, આપ' જ્યેષ્ઠોનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે, પશ્ચિમના ભગા યથેચ્છા જ્ઞાનને પૂર્વમાં પ્રસારવા માટે, એના અદર અદર લડી રહેલા તરવોને એકરૂપ કરવા માટે અને તેથી વધુ તો આપ' જાતિનાં મોટાં ને નાનાં બાળકો-કિંદી જન ને અંગ્રેજો-ને એક કરવા માટે, તેને (તે સોસાયટીને) મોકલવામાં આવી. આ પાસે પાસેના, ભાઈભાઈના, અવૃટ જોડાણ પર જ સામ્રાજ્યનું કવિચ્ચ અવનવી રહ્યું છે અને એમ થવું અનિવાર્ય છે. એની સામે પ્રયત્ન કરનારાઓને દૂર કરવામાં આવશે, કારણ કે મહાન પિતાની મરણ પ્રમાણે જ થવું જોઈએ. બળવાખોરો, એકનીજને વિચારનારાઓ, લક્ષ્મી ઉદ્ધરણી કરનારાઓ વિકાસક્રમમાં પહોંત એવાં રાષ્ટ્રોમાં ફેલાવામાં આવશે અને ત્યાં એમના કુદૃષ્ટો યોડું જ ટુકસાન કરી શકશે આવું જોડાણ સિદ્ધ થતાં, ક્ષેત્ર તૈયાર થતાં, વૈવસ્વત યત્ર, ત્યાં મુખ્યજાતિના મહાન પ્રતિભાષાળી માણસોને પોતાની પ્રજાનાં સર્વોત્તમ તરવોમાંથી ધકાવેલી જાતિને ઉન્નતિનાં એથી વધુ ઝળહળતા સિખરે પહોંચાડવા માટે મોકલશે અને એક મહાન આપ' સામ્રાજ્યને ઉગમ થશે.

એની બેસન્ટ

ડૉ બેસન્ટનો સન. ૧૯૧૧ નો સંદેશો.

India

God save our Motherland,
God bless our much loved land;
God save our Ind !

Sing of her story old,
Sing of her heroes bold,
Sing of her hearts of gold,
God save our Ind !

Sing Ramchandra's praise,
Sing of the Rajput days,
God save our Ind !

Sing of great Akbar's Sway,
Sing of Shivaji's days,
Sing boldly freedom's lay.
God save our Ind!

Lord of the Burning ground,
Send forth thy Damru Sound,
God save our Ind!

Grant us the hero heart,
Careless of loss or smart,
As men to play our part,
God save our Ind!

Annie Besant.

હિન્દ

હે ઇશ્વર, તું અમારી માતૃભૂમિનું રક્ષણ કર, અમારી અતિપ્રિય ભૂમિનું કલ્યાણ કર; હે ઇશ્વર, તું અમારા હિન્દનું રક્ષણ કર!

એની પુરાણ કથાઓનું ગાન થવા દો, એના બહાદુર વીર પુરુષોનું પણ ગાન થવા દો; એના સોના જેવા હૃદયવાળી વ્યક્તિઓનું પણ ગાન થવા દો! હે ઇશ્વર, તું અમારા હિન્દનું રક્ષણ કર!

રાજા રામચંદ્રની સ્તુતિ થવા દો, રત્નપૂત્રોના સમયનું યશોમાન થવા દો! હે ઇશ્વર તું અમારા હિન્દનું રક્ષણ કર!

અકબરના મહાન રાજ્યનું ગાન થવા દો, શિવાજીના સમયનું યશોમાન થવા દો; હિંમતથી સ્વાતંત્ર્યનું ગાન થવા દો! હે ઇશ્વર, તું અમારા હિન્દનું રક્ષણ કર!

તપ્ત જ્વલિના હે પ્રભુ! (જાગવાન સનતકુમાર) તમારા કમરુનો અવાજ અમારા બાણી મોકલો! હે ઇશ્વર, તું અમારા હિન્દનું રક્ષણ કર!

અમને વીર પુરુષો જેવું હૃદય આપ, કે જેથી અમે વિશેષ અને વેદનાના કુખોથી ખેપરવા યૌવ્વ; અને અમે સાચા મનુષ્ય માફક અમારા જાગ (જનતામાં) લાગીએ. હે ઇશ્વર, તું અમારા હિન્દનું રક્ષણ કર!

એની બેસન્ટ

The Shakti

No Nation is made of men alone. The wives of a Nation give courage to their husbands, the mothers of a Nation train the generation that will inherit our work in freedom, in self-respect, in nobility of character. No bird can fly with one wing : no Nation can rise with only one sex taking part in National life. We are not identical, we have differences, but in the differences, complementary and not antagonistic, lies the perfection of humanity.

It is quite natural that here, in India, women should advance beside their men, for India has had many capable women Indian Rulers, sometimes in their own right, sometimes as Regents for their minor sons, and this has continued down to our own time.

There is no Deva without his Devi. You cannot have the spirit without the matter which it inspires and which embodies it

Moreover from the Hindu point of view, the Shakti, the active Power of God, is feminine, and in all troubles and distresses all the Shining Ones cry to the Shakti for deliverance and where the masculine falls, the feminine triumphs, and drives away the Evil, and restores the throne to Good. And the woman is Her Representative on earth, the Mother, holiest and sweetest of names.

The Shakti is the true power of Deva and in the help of the representatives of the Shakti will lie the certain triumph of India in the Nation and in the Indian home; and so it is that we go forward full of courage.

Annie Besant.

શક્તિ

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કેવળ પુરુષોનું જ બનેલું નથી હોતું. રાષ્ટ્રની પત્નીઓ પોતાના પતિઓને હિંમત આપે છે, અને સ્વાતંત્ર્ય, સ્વમાન તથા આરિયતા ઉપદેશવાનો આપણે વારસો બેસિંધની પ્રજામાં રાષ્ટ્રની માતાઓ કેળવે છે. જેમ કોઈ પણ યુદ્ધ એક જ પાંખથી જીતી શકતું નથી તેમ એક જ જાતિ રાષ્ટ્રજીવનમાં ભાગ લે તેથી કોઈ રાષ્ટ્ર જીતે યુદ્ધ શક્ય નથી. આપણે એક નથી, આપણામાં મતભેદ છે, પણ એ મતભેદો વિરોધી નહિ પણ પૂરક છે, અને એમાં જ માનવજાતની પૂર્ણતા રહેલી છે.

અહિં હિંદમાં સ્ત્રીઓ પ્રરુષોની સાથે આગળ વધે એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે હિંદમાં અનેક સમર્થ રાણીઓ થઈ બઈ કે જેમણે પોતાના હૃદયે, અથવા તો બાળગળાઓના વાલી તરીકે રાજ્ય કયું છે, અને તે તો છેક આજના સમય સુધી ચાલતું આવ્યું છે.

દેવી વગરનો એક પણ દેવ નથી હોતો. પ્રેરણા આપનાર ને એને ચત્ કરનાર પ્રકૃતિ વગર આત્મા રહી શકતો નથી.

વળી હિંદુની દૃષ્ટિએ તો શક્તિ-ધર્મવરની કાર્યાત્મક શક્તિ-નારી છે, અને દુઃખ ને મુશ્કેલીઓ-માંથી મુક્ત થવા બધા જ દેવો શક્તિની સ્પર્શ કરે છે. પ્રરુષ હારે ત્યાં સ્ત્રી જીતે છે, અને અશુભનો નાશ કરી શુભને અભિષેક કરે છે. અને સ્ત્રી એ મહાશક્તિની પૃથ્વી ઉપરની પ્રતિનિધિ છે સૌથી વધુ પવિત્ર ને અધુરતમ સ્વરૂપ મા છે.

શક્તિ જ 'દેવતું' સાચું બધું છે અને હિંદી રાષ્ટ્ર અને હિંદી કુટુંબોમાં શક્તિના પ્રતિનિધિની મહદંશે જ વિગમ અચૂક પ્રાપ્ત થયા વગર રહેશે નહિ; અને તેથી જ આપણે-હિંદુઓ હિંમતભરે આગળ ચાલ્યા જ જઈએ છીએ.

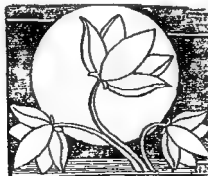
એની બેસન્ટ

Think Truth, speak Truth, act Truth, Then only you shall acquire the power to know Truth, when you see it with a swift intuition which is above all reason.

Annie Besant.

સત્ય વિચારો, સત્ય બોલો, સત્યનું આચરણ કરો પછી જ તમને સત્ય જાણવાની શક્તિ મળશે અને ત્યારે તમે બધા તકેદારી પર એવી એક સંકેપી અન્તાઃપ્રતિકાથી તે જોઈ શકશો.

એની બેસન્ટ.

ભગવતી ઝેસન્ટ વિષે કાવ્યો

એ કાણુ ?

પાર્થિવથી પર, ને પરમ અભેદ,
અધિકારના વન વટાવી,
પ્રભાતના પુનિત જ્યોતિર્લક્ષ્માં
વિકરતું એ કાણુ છે !
અનધરી ભેખ વાંચણું
ને અનાહત નાદ સુશ્રુતું,
બ્રહ્મચાનની વીણામાં
મધુરતાના સૂરો પૂરો
માનવીના મદિરે મંદિરે
દેવગીત પૂરણ,
વાણીથી પર ને વાક્યવિહીન,
મીઠી નદની અપૂટ કે નહેર
સરીખડું એ શુ છે ?
વદને તેના વિકાસ છે,
ને નયને પ્રકાશ મહમત્તે છે.
દર્શનીય દિવ્યાનંદ રુકુંદે છે
ને એ કાણુ છે ?

(૨)

મદાસના સાગર તટે
ને અઘારની કુંજે કુંજે
બ્રહ્મચાનનાં બ્રહ્મગીતો
વિકાસના વણુમૂલા સુને

ને મધુરતા - મીઠાશના,
અમર અદિશનોની પ્રેરક
અવનીને આગળે
સાગ જન ભરમાં
ધીબાસોફીના ચેતન ગીતકાં
મળવનાર એ દેવી છે
નામ સુશ્રુતેય અમૃત કરે છે,
તેનું જોકે નામ કો. એ. બી.
ને બીલું તેા, શુલ્લુશુભીની
વાણીનું છે
“વસન્ત”

વસન્ત આગમને અંતરદાર ખૂલે
ને મધુર મલય પવન વાવ
હારે હારે હાથ પ્રગટે
નયને નયને નર જાગે

(૩)

અંતર અંતર આનંદ ઉઠાળો,
મંદિરે મદિરે તેજ માળા ઉપમવો,
આજે વસન્તમાનો જન્મદિન છે.
ઉજા - આનંદ ભરી ઉજા - જોગે છે,
પવન - મદ પવન - વાવ છે,
આનંદ - અનંત આનંદ - કોળે છે,
આજે તેા વસન્તમાનો જન્મ-ઉત્સવ.

કવિ ન્હાનાલાલ

★ વસંત મેયા ★

જે કક્ષિતએ નમ્રુત હિન્દ ચયું, એ માત બિસેન્ટ સદા નમીએ,
 જે વ્યક્તિ પ્રભાવે તિમિર ચયું, એ માત બિસેન્ટ સદા નમીએ.
 અમ દેશ ઉદ્ધારક માત ખરે, અમ જીવન ચેતન નિત્ય બારે,
 અમ પ્રાચીન યોધાં સતેજ કરે, એ માત બિસેન્ટ સદા નમીએ.
 ધ્રુજ શાનતો ખાસો અમૃત્ય પીધો, અમને નિત્ય એકયનો બોધ દીધો,
 અમ ભારત કાજ તે બેગ લીધો, એ માત બિસેન્ટ સદા નમીએ.
 અમ, ધર્મ ને કર્મની વાદ દર્ષ, કાંઈ ભારતનું વિધિ જન્મ રહી,
 તે રાષ્ટ્રસિતાર, સદા જાગવી, એ માત બિસેન્ટ સદા નમીએ.

કવિ શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા

જય બેસન્ટ માત

જય જય બેસન્ટ માત, ધ્રુજે ગુણની મણના કરતાં,
 વફાદારી ને સત્ય રનેહનાં, શાંતિ સલિલ ઝરણાં ઝરતાં.
 દયા ધર્મની દેવી માતા, વિશ્વ વિષે તું છે વિખ્યાત,
 અમર રહો જગમાં જયવંતાં, કર્મચોગિની બેસન્ટ માત.
 જગ બાતંદી વસંત નાગુની, ફૂલકાં અર્પે જોગ સુવાસ,
 શાન ભક્તિ ને કર્મભાગનાં, કુસુમો ખીસ્માં છે ધ્રુજ પાસ.
 ધ્રુજ કુંજમાં શ્રાવણાવની, સુવાસ પ્રસરે દિન ને રાત,
 અમર રહો જગમાં જયવંતાં, કર્મચોગિની બેસન્ટ માત.
 એક અક્ષુમાં રનેહ અને છે, ધર્મ ખીન્ન અક્ષુ જ વિષે,
 જગસેવાતો મહામંત્ર ધ્રુ, રસનાથી રહની જ હીસે.
 ન્યાં ન્યાં બોધે ત્યાં વ કરતી, પ્રભુલીલાની રૂઢી વાત,
 અમર રહો જગમાં જયવંતાં, કર્મચોગિની બેસન્ટ માત.

કવિ શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા

અર્ચના

હેવામાં જ્યોત તે જાળવી, એ માત મારી, હેવામાં
ઉદધિ લીધે છે તારા ચરણને ચૂમવા; મોઢિયાં મોતીડે વંધાવી—એ માત મારી
સરિતા અપે છે મીઠા જળકેરી અંજલિ; લહરિનાં નેણુલાં નચાવી—એ માત મારી
ફળે કાલકડી કાંઈ જીવનનાં ગીતડાં; મંજરીની માળાં ધરાવી—એ માત મારી
ભમરો સીંચે છે શિરે આકળનાં બિન્દુડાં; ફૂલડાંનાં હૈડાં નચાવી—એ માત મારી
પરીએ પહેરાવે તને તેજ કેરી પાંખરી; તારલાંનાં હીરલાં મઢાવી—એ માત મારી
ભવના સાગરની ઘાં ઝળકેતી દીવડી; જીવનનાં વડી બચાવી—એ માત મારી
દોષો તે દેવિ, લાન બહેલાં માનવી; પ્રજ્વલતાનો પંથ બતાવી—એ માત મારી
જમની વસંત ગીડી આલેની અટારીએ; ઉરમાં વસંત પ્રકટાવી—એ માત મારી

(૧૬૩૩ના અરસામાં રચાયેલું કાવ્ય)

શ્રીમતી ઇન્દુમતી મહેતા.

ડૉ. બેસન્ટ ગુણગાન

(પંડવાની પંડીતી મત મત બૂંધી—એ રામ)

આજે બેસન્ટ, માની, સાલગિરી ગુણકારી ૨,
ભાવે આનંદ મંજળગીત અતિ દિતકારી ૨;
માતા આચરલેન્દ્રથી આવીઆ જન્મકારી ૨,
કરવા ભારતનો ઉદ્ધાર અતિ દિતકારી ૨;
માતા સત્ય ખડ્ગ ધર્મ દાયમાં ગુણકારી ૨,
કરવા આસુરી શક્તિ સંહાર અતિ દિતકારી ૨;
દયા, પ્રેમ, શોધ ત્રિશળ લીધું ગુણકારી ૨,
શીખ્યા સેવાના મંત્ર અતિ દિતકારી ૨;
મા સ્વતંત્રતાની દાલ ધરી ગુણકારી ૨,
મુકવાને રજુસંભામ અતિ દિતકારી ૨;
બંધુભાવની બંસી બળવતા ગુણકારી ૨,
લીધે અઘાર મારે આરામ અતિ દિતકારી ૨,
વિપત્તિનાં વાઙજ ફેડવા ગુણકારી ૨,
ફરી પચલાં ધરે અમ ધામ જ્ય જન્મકારી ૨;
માતા ઉજળો મનના આરજી ગુણકારી ૨,
કરો હૃદયતિમિર અગાન પાવનકારી ૨.

શ્રીમતી મુલોચનાજીવેન રેસાઈ

જય જય વસંત યોગિની માત

જય જય વસંત યોગિની માત,

સેવા ધર્મ ઉપાસી માતા, સત્ય ધર્મની પાસી ગૈયા;

હયા કુમાની મૂર્તિ તુજને વંદન વારંવાર—જય જય

હિન્દની ચેતનવંતી શક્તિ, બ્રહ્મનો સ્વતંત્રતાની બંધો,

ભગવત હિન્દ કથું તુજ ચરણે વંદન વારંવાર—જય જય

ભારત હિતની ભગ્ય વિધાતા, સત્ય બ્રહ્મ મૂલ જ્ઞાનની દાતા;

વિશાળ હૃદયે શુદ્ધ પ્રેમની, કળકળતી એ ભયોત તુજને વંદન વારંવાર—જય જય

હૃદયકારના શાંતિ મંત્ર, વિશ્વશાંતિના ભાષ જાણા તે;

જીવન જીવી જમત જીવું તે, અમર કંઠે આદ્ય મૂર્તિ તુજ વંદન વારંવાર—જય જય

શ્રીમતી મુન્દા દોશ

જય વસંત યોગિની માત નમું

જય વસંત યોગિની માત નમું, કરણ રહી નીત નામ જયું;

તુજ શુભગતે જયકાર કરું—જય વસંત

તુજ સત્યપરાયણ શુદ્ધ પ્રેમની, મૂર્તિ સદા ઉર સ્થિર કરું—જય વસંત

સદુ ધર્મ ઉપાસક માત જો, વિખ્યાત પુનિત તુજ નામ જયું—જય વસંત

હયા કુમા શીલ જ્ઞાન ભક્તિ સદા, કર્મ યોગિની માત રમું;

જગતેવા એ નિજ ધર્મ મણી હે, માર્ગદર્શી તુજ કરણ મહું—જય વસંત

તુજ બ્રહ્મદાન ને સ્વાર્થત્યાગનો, મંત્ર પ્રીતે પ્રખ્યાત મુણ;

સ્થિર દેહવિદેશે કાર્તિકેય તુજ, ફરફરતી હું નીરખી કરું—જય વસંત

દીનજીવન ઉદ્ધારક તારક, જય જયકારે માણ પૂર;

અમર કાય તુજ અમર ભાવના, અમર નામ નિષ્કામ લાગું—જય વસંત

શ્રીમતી મુન્દા દોશ

ભગવતી શ્રી. બેસન્ટ બાબાની આરતી

જય જય વસંત દેવી, જય જય શ્રીમાતા;
 ભગ્ય શુદ્ધ તેજસ્વી, હૃદયી પુષ્પ વિપ્રમાતા—જય જય શ્રીમાતા.
 ભારતવર્ષી સમસ્ત, નીરંજને અંતિ કોડે;
 પ્રિયુષી પદ્માવિદે, હસ્ત ઐશ્વર્ય જોડે—જય જય શ્રીમાતા.
 દેહ પદ્મેશી અધ્યે, ભારત કુદરત અંકે;
 ભગ્ય શુદ્ધિ, મુક્તિમાં, સૌરજ, કિરણ ચળે—જય જય શ્રીમાતા.
 સર્વ, જ્ઞાન, જે સત્ય, કુટુંબ, કામળતા;
 પરકિત, પ્રેમ, નિહરતા, આશુષ્ય સસતા—જય જય શ્રીમાતા.
 ભારત ભૂમિ, દિવ્ય, શુભ, મહિમાવાળી;
 નિર્મલ, નિર્ધન, નિમકિત, નિદ્રિત નિહાળી—જય જય શ્રીમાતા.
 કંપિત હૃદયે તેની, વારે વારે ધારી;
 આત્મચર્યા આરંભે, અપૂર્વ ભગ્યસંહી—જય જય શ્રીમાતા.
 કૃષ્ણાંબી, દેવી, જ્ઞાન, શુભ, જીતરી;
 અરુણોદય દેખાયે, ભગ્યતિ પ્રસરી—જય જય શ્રીમાતા.
 હિસાદ, મધુર પૂરતા, ધૈર્યે વીર્યે છે;
 મુગ્ધ પ્રસરી ચળે, જય જય ગાળે છે—જય જય શ્રીમાતા.
 ભારત રક્ષક અંબિકા, પ્રીતિનિધિ પુષ્પાંબી;
 કળકળ કળકિત હાથે, નિશ્ચય જે લાગી—જય જય શ્રીમાતા.
 ધન્ય, ધન્ય માતૃશ્રી, અખંડ પૂજાળે;
 પુજા પૂજાને પશ્ચિમ, સત્વરે સફળ થાળે—જય જય શ્રીમાતા.
 જન, શ્રી. અપુલકાળ અભયચરમ દોરા, સુરત.

ભગવતી શ્રી. બેસન્ટ વિષે

(ગીતિવૃત્ત)

દિવ્ય અસોહક મુક્તિ, તીવ્ર તિમિરહર વિમળ લક્ષ્મીપરણી;
 દિવ્ય મધુર આશાપે, અસળ મિત્રને સુખ શાન્તિપરણી.
 કુષ્ટ અવિતા તનુને, કુટુંબ સંગગ ત્રાસપ્રતી;
 વિહારી તેના મગને, મુદિત કળિના હસ્ત પલેષપ્રતી.

અભય લસે ફર કમળે, હૃદયકમળની સુવાસ વિસ્તરતી;
 હૃદયધર દૂર ભયતા, ધાએ ભાવે ચતા હૃદય સુખાંત.
 જનમ મરણ કમહારિણી, કાવળ તારિણી કૃપાળુ વરદાઇ;
 પરહિત વિમળ વિહારિણી, હૃદયહિતકારિણી પવિત્ર જન આઈ.
 પ્રસિદ્ધિ 'હિન્નવળ કીર્તિ', અધિક અધિક વિસ્તરે જનમાઈ;
 મારણ કરવા ધરણી, પરમ તેજ એ અશક્ત સરમાઈ.
 દિગંતને બોદીને, પાર જઈને પ્રકાશતો ! અદિમા;
 વિભોક્તા વિરમ્ય અઈ, મહત જમને જણાય ભલિં સીમા.
 હિન્નવળ અજકિત વરો, વિજળી છૂપીશું હરખાચે;
 દિવ્ય અમૃત્યુ યુલેખા, બ્યાસુધયથી સ્વરૂપ સુહાચે.
 ધવલ પ્રકાશના દારો, અંધાર પરિમળ સદાય પ્રસરાવે;
 કિયરે કીણા સ્વરૂપી, અંતરે પરિમળ અધિક છુપાવે.
 ધવળ હિમચિરિ કાન્તિ, ધમના સ્પર્શે ફરી વિશેષ લસે;
 અસત્ય સંશયો ત્રાસો, શોધે છાના સંયો તિસિર વિષે.
 વસંતવલ સુખદાયી, નામ મધુર પશુ વસંત છે ધારી;
 સરસ્વતી શું પોતે, જીતરી પૃથ્વી તણે અશુભહારી.
 અમણ હવેને એણે, ઉમારી લીધા ફરી કૃતિ કરતા;
 બાંધ આપી અધાને, સન્માર્જે છે કીધા સુખે કરતા.
 જીવનપ્રવાહ સુધારે, નિવારતી તે જુદા નિવિધ તાપ;
 જોગળ અપ સ્વરૂપની, જીવનહેતુ બતાવતી આપ.
 ખીજ વિદ્યાનાં વેળાં, સંરથા વિધવિધ કરી ઉદ્ધવાસે;
 અકુરી છોડ થયા છે, નીરંબે સુજનો હરખભયાં આશે.
 દુહટ દેવ 'ઈર્ષા'ને, નિંદાને પશુ ભેદ ન મણુધારી;
 મિજ કર્તવ્યે અચીને, સમાન હૃદય સદાય હૃદ ધારી.
 મુલવત આઈ બુધિમે, પુનરોપ સજીવન દુઃખ વિણુકોણુ કરે;
 શોભે શ્રેષ્ઠ સુધર્મે, ધર્મશ્રદ્ધતા તણું ઘું કષ્ટ હરે.
 હે યુરુદેવ દયાનિધિ ! પરમ યુગ 'હે જગત તણા નાય !
 પ્રથમીને સાષ્ટાંગે, માથું વિનયે જુમલ બોડી હાથ.
 શ્રી અન્નાદેવીના, મહિમા રવિ સમ સદા વિજય પામે;
 ધર્મધ્વજ ફરફરતા, જનહિતકારી સદૃશ યજ્ઞે કામે.
 અખંડ વિજ્ઞી રાખી, પ્રીતે રક્ષણ સદાય સદુ કરમે;
 અભય શાન્તિપદ આપી, એનાં વિધન સકળ હરમે !

૨૫. શ્રી. મધુવચરામ જગવચરામ દોરા, સુરત

ભગવતી શ્રી. યેસન્ટમાતા માટે પ્રભુપ્રાર્થના

(શાદુલ્લવિકીરિત વૃત્ત)

શ્રી નરસિંહ સમર્થ વામન ઓને, પરશુ તણા ધારક,
કોશલપામુત રામ ગોકુળપતિ, સદ્ધર્મ ઉદ્ધારક,
જેને પ્રાણ પ્રિયા સમી લહિ તમે, રૂં પૂર્વથી પાળી છે,
પાદાબ્જે વણ સ્થળે ધરી વડી, જેની પીઠ ટાળી છે.
કીર્તિમત, પવિત્ર, પાવન કરી, ને પુણ્યક્ષાળી કરી,
જેની ઉત્તમવળ કીર્તિ વિશ્વ નિખિલે, દિગંતમાં વિસ્તરી,
જેના રમ્ય નદીતટો વન રૂઠાં, ને ગિરિ ને કંદેરા,
ભક્તિભાવથી તેથી, સેવન કરી રીઝે તપસ્વી નરે.
દેવો, સિદ્ધ, ત્રણિ જહિ નિવસતા, આશ્વાપિ એ કારણે,
સ્થાપી ભારત ભૂમિ તે પ્રભુ તમે, સદ્ધર્મ વિસ્તારણે,
જ્યાં મધ્યાહ્ન રવિ તણી ઝળહળી, જ્યોતિ પ્રતાપી અતિ,
બાધ્યું તાંત્રિ તિમિર મૂર્છિત પડી, તે કાળની શું કૃતિ.
પાછી જામત ને સતેજ કરવા, અતિ પ્રયત્નો કરે,
માતા દેવી વસંત દિવ્ય સ્વરૂપી, કે શક્તિ સોહે અરે;
સાષ્ટાંગિ તમ પાવપકજ મહો, કોટી પ્રણામો કરી,
સંઘ્યા અતરભાવથી વિનવીને, માગુ અમે શ્રીહરી,
ભાગવતવર્ષ દિવે સમર્પણ કીધું, જેણે સદા જીવન,
દિશે મોકલી વ્યક્તિ કે તમતણી, સદ્ગુણે સંપન,
રણા એની કરે, સદા વિધનને, સંકષ્ટને કાપળે,
શ્રી વિજયી, અખંડ, જય નધાં, કાર્યો વિષે આપળે!

સ્વ. શ્રી. મધુવજરામ જાળવજરામ દોશ, મુસ્ત

હરિકથા

એની બેસન્ટ

(ઇ. સ. ૧૮૪૭ની ૧લી તારીખે.....)

— ગીત —

એક સોનેરી સંખ્યાયે રે, લંડન શહેરની માથે;
સ્વર્ગીય પરાયણે જાતયો, સંસારમાં પાલિકાણે ગૃહમાં.
એના ચક્ષુ ચમકારા રે, ગૃહ ભાવે ભરેલા કળાય;
સ્વનાઓ સેવતી જાણે, વિવિધ કંઈક કાર્યો કરવાને વ્યાપ
મળી માત તાત જોડલી રે, રૂઠી ઉઠે રે “એની”ની કાથ;
ભાગ્યે મળે કોઈક ભાગ્યશાળીને, ઉત્તમ આત્મા કે જાણાય.

સાહિત્યપ્રેમી પિતાની શુદ્ધ તિક્ષ્ણ ધારી,
ભાષા કંઈક જાણે કળા શિખેલ નારી;
તત્ત્વજ્ઞ વળી પૂરે ધર્માન્ધને એ યશ,
સૈદ્ધાંત જ્ઞાન આતે મસ્તા થઈ ભારી.

તેની માતા પણ સર્વ કળામાં સપૂર્ણ હતી. “એની”ની પાંચ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં તો એ સુખનો મૂર્ચ્છા અસ્ત થયો. તે પિતાનું સુખ પરવારી ગઈ. પિતા પરલોક ગયા. તેની માતાના આનંદને ઉદ્ધિ આજે સુકાયો. તે બેલાન પડી. જીવનની આ કેમ હંકારવી? સુખની સિતારી અસ્ત થયો. આશાનો દીપક ઓલવાયો. સુખકુળનો સાથી સાથ છોડી ગયો. સુખની પણ વિરહ વેદના નહોતી અનુભવી, આજે અચાનક દુઃખનું આભ ફાટ્યું. એ કોમળ નારી જાન ભૂલી. ...

ગીત

એ જ્ઞાન ભૂલી નારી, એ જ્ઞાન ભૂલી નારી,
એનો પ્રિય પરલોક સિધાવે.
દુઃનાવા લઈ આવ્યા સર્વે, જ્ઞાન ન એને આવે,
અસીમ વેદના નિશ્ચય મેલી, પ્રભાત નવીન લાવે;
કાળા ભ્રમર કેરો સફેદ, જલ્લાયા દેખાવે,
એનો પ્રિય પરલોક સિધાવે.

સિંગ દેહથી હતી સ્વામી સહ, કુખર સ્થાન બતાવે;
 લીઠી પ્રભાતે શોધી કુખર, વિરસવ, સહુ એ બાવે,
 એનો પ્રિય પરલોક સિધાવે.
 ખાતરીનો સદેશ - પાઠવે, સ્વપ્નામાં જે કહાવે,
 થોડા દિનમાં પુત્ર આપણે, દેહ તણ અહિં આવે,
 / / / / / એનો પ્રિય પરલોક સિધાવે.

બાલ્યકાળમાં બેના મૃત્યુ બેઈને બાળા કરી મર્ષ. એના દેશ પર દુઃખની જીંદી છાપ પડી એક કુંભાર મૃતિકાનાં નગમ પિંડમાંથી વિર્ધવિધ આકારો બનાવે છે તેમ કેમળ હૃદયના બાળકની કુમળા હૈયા પર છાપ આપવી હોય તે આપી શકાય છે. પણ આ બાળકોએ તો બાલ્યકાળથી હૈયા પર દુઃખનો ભાર બેસ્યો. જગત આપ્યું તેને દુઃખમય લાગ્યું. વહાલો પિતા ગયો. ભાવ-બેસ્યો ભાતા ગયો. પછી એની રમવાની ઢીંગલીના નીકળતા “ઝીંઝી” અવાજમાં પણ એને દુઃખની રાડો સંભળાતી હતી. તેની માતા એકલી અટૂલી નાગ, સ્વામીની અને પોતાની ઈચ્છા પર લાવવા, બાળકને કોઈ પણ ભોગે સારા સંસ્કારો આપવા થોડા પૈસા કમાવા હેરા નગરમાં ગઈ અને ગૃહને ડાઘાલવ બનાવ્યું. એક માતા પોતાનાં બાળકો માટે થું થું સ્વાર્પણ નથી કરતી! પછી તો “એની” જીહ્વરતાં કળી વિઠસી, પુષ્પરૂપે બની.

ગીત

ગોવન વસંત આવી વિઠસી સોહે કામ,
 કાલકલાએ જૂલ જલામથી મહી અટવાય...
 પણ અલિપ્ત વીર યુવતી લેસ ના લુભાય.
 તરંગ એ તરૂણીના ઈશુ મહી સમાય...
 દિવ્ય સ્વપ્ન, દિવ્ય જીવન, દિવ્ય કલ્પના કરાય,
 કેમ સ્પર્શ થાય દુઃખનો, એ દિવ્ય કાય;
 દુઃખની વેદનાની છાપ મનથી લેસ દૂર ન થાય,
 “ગેહની જનુ” ફું સેવિકા” એ ખેલ ચલાય...

અલસો ને જવાશીમાં એક તરૂણ પાદરી; મિત્ર મળો. યુવાની એ તો સાગરની બરતી સમાન છે. બને મિત્રો સાથે રહ્યા થોડા બેલબા દર્શાવ્યા. હેઠળે યુવાન પાદરીએ “એની” પાસે લગ્નની માગણી કરી. “એની” તો સાચી સેવિકા બનવાની આશા સેવતી, બીજાને મુખે મુખી બનવા સ્વપ્ના સેવતી. કદી પણ એણે નોંતી કલ્પતી કે લગ્નજીવનનો આનંદગમ માણું. મનમાં મંથન જાગ્યું. એના હૈયામાંથી કોઈ દેવી સ્વર એને સદેશ ઈશુ ગઈ કે “પાદરીની પત્ની બન. તને ધાર્મિક જીવન માળવાની અને સેવા કરવાની અમૂલ્ય તક મળશે.” અને એ સેવાની લાલસે લગ્નમયી થી નાકાઈ પણ બિંમ્બો હેર સમ્પાન લાવવા ખાંડો.

ગીત

હાલુ એ પંખી ! આસા બહુ પંખી,
એક પિંજરામાં પૂરાયે એનું જીવન હાય રૂંધાયે;
ધર્મરહસ્યો પિછાણવાને પુરતકમાં રત થાયે,
મૃદજીવનના ઝીણા કાર્યોમાં જરી કસર થાય,
ત્યાં સ્વામી રોષે બરાધ.

હી પર નરનો સર્વ હક્ક છે પાદરી એ ઉર ચ્હાયે,
દીવાલ દિલની વધતી ચાલી મુખસાગર સૂકાયે,
દિવ જળહળ જ્યાણા થાયે.

અન્યાયી ને ધાતકી પૂરે સ્વામી આ પરખાયે,
મૂંઝો માર સહન કરતાં એ વીર નારી મુઝાયે,
કંઈ માર્ગ શોધવા ચ્હાયે.

ત્યાં હૃદયે એને આંકે ન્હાની બાલિકા રમતી મુકી; પથુ દેવાની કુતાશન સળખતી રહી. એ સંભારી રહી એના પાછલા દિવસો. " ક્યાં મારી અલિસાપા ? ક્યાં સ્વપ્ના ? ક્યાં સ્વામી ? અને અન્યાયી પતિ ? આ ન્હાની બાલિકાએ શુ પાપ કર્યો હશે કે બિભારીમાં પિસાઈ રહી છે ? ત્યાં જોઈ ત્યાં અન્યાય ! હૃદય પરની મઠા પથુ હવે મારી રમમગી રહી છે. સ્વપ્નામાં રહી હૃદય કંઈક અરિમિનાં અને મારા દુઃખો કેમ જોઈ રહ્યો હશે ! ચાલી જઈ ? ક્યાં જઈ ? આ રહી પેલી કમોદરેશ્વરીની શીશી ! મને તે સુખને માંગે લઈ જશે. આ દુઃખ ત્યાં નથી. " (શીશી સૂંધવા જતાં દોષ દેવી અવાજ અટકાવે છે.)

ગીત

હો વીરનાગી ! વીરનારી ! વીંગતા તું ક્યાં વિચારે બીરુ શીઠ જીવન હસે ?
કુન્દન અગ્નિ સમીપ રહે તેમ મેલ જળે છે ત્યારે;
શુદ્ધ સ્વરૂપ જણાયા પછી એની કિંમત થાયે વધારે.
પુષ્પની માળ નિવિધ ગંધી કેવી સોહે દોર આધારે;
પ્રોવાસુ પોતાનું હૃદયું પેલાં પછી મૂલ અમોલા ધારે.
દુઃખ એ એટ અમોલ પ્રભુની દોરની દેવી દારે;
અંતર મંદિર કિધરે આતમ ઝંખી થતી એ વારે.

એણે એ નાદ પીછાવ્યો-એના બવિધના યુરનો શીશી ફેંકી દીધી દુઃખમાંથી સાચું સુખ મળે છે, તે અનુભવ લેવા નિશ્ચય કર્યો. પ્રભુની ખગી ચોજનાની પ્રાપ્ત કરવા નહીં ક્યું. અને એને અનેક મહાન કાર્યો કરવાને અવસરોળી જનાવનાર તે આ કટોકટીને પ્રસંગ !

હરિનો હંસલો

પરદેશથી જીતયો આ હરિ ! ત્હારો હસલો,
 કક્તિ ને જ્ઞાનની જે પાખ રે, જીડતો જીડતો તે અહીં આવીયો
 આરો એ શુદ્ધ સાચાં મોતીદાનો માનતો,
 સરોવરિયુ માનસની પાળ રે જીડતો જીડતો તે અહીં આવીયો.
 ટાણુ લઈ જાય એને માનસ સરોવરે,
 મોતીકાં લખે મરાળ રે, જીડતો જીડતો તે અહીં આવીયો
 ઉપર છે આજા અને નીચે છે ધગતી,
 વચ્ચાં પાંચેરુ અટવાય રે, જીડતો જીડતો તે અહીં આવીયો.
 સાચાં તે સત ત્હારા સાલખ્યા આ દેશમાં,
 લતા એવા હસની સભાળ રે, જીડતો જીડતો તે અહીં આવીયો
 'નર્મદ' લઈ જાય એને માનસ સરોવરે,
 સાચાં જો સત મળી જાય રે, જીડતો જીડતો તે અહીં આવીયો.
 પરદેશથી જીતયો આ હરિ ! ત્હારો હસલો,
 કક્તિ ને જ્ઞાનની જે પાખ રે, જીડતો જીડતો તે અહીં આવીયો

નર્મદાશંકર ગણપતરામ ઠાકર

આવો મોહમોહી દગિનો એક હસલે જીડતો જીડતો ભગવતની પંદેશી ભોમ પગ આવી ચઢ્યો
 જ્ઞાન અને કક્તિની જે પ્રળ પાંખે જીડતો જીડતો ફેવળ અળથુ ભોમ પગ ઉપર આજા અને નીચે
 ધરતી ધારણુ કરી અટવાતાં જીતયો અને તે મોધમાં છે—માનસ સરોવરિયાની પાળની અને શુદ્ધ સાચાં
 મોતીદાના આરાની ભારત તો સતોની જુમિ, ત્યાંજાવા હસને માટે ધણી જ સમવડ આપ્યા
 ત્મિક પ્રગલિના દેશમાં હગિના આ પગેથી હસલાને આધ્યાત્મિક સામાજિક, ફેગવણી વિષયક અને
 ગજડીય ધમણવાળા નિષ્ણાત સતો મળ્યા. આ લતા એ ગોખલેણુ, દાહાભાઈ નવરોજી, દેશકકત
 તિવડ અને કારતજુવડ પક્તિ મદનમોહન મલવીયાજી આ સતોની મદદથી આ દગિના હસલાએ
 પોતાનું વિવિધદેશીય કાર્ય આરંભ્યુ અને આજરે એક આખી પચોસીમાં તો ભાગત અને પરદેશમાં
 અર્થાત પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પોતાની પ્રતિભાનો કાકો બગલો પૂર્વનો આધ્યાત્મિક ચમત્કાર પશ્ચિમને
 દાખવીને બને દિશાનો એવો તો સુમેગ સાધ્યો કે બને દેગો પોતાને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યા તે દસની
 વિદગી ચાલે લગભગ ભારત અને પશ્ચિમની મહાપ્રજાઓની સુપ્રજ્ઞિઓનાં તમામ હેતો આવરી લીધાં

હિંદમાં 'ધીઆસોફિકલ સોસાયટી'ના દિગ્વિજ્ઞાનો કાકો વગાકચો દિદના એક હેડેશી બીજ
 હેડા સુધી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ફેગમ ફેગવનાં હેડ પશ્ચિમની પ્રજાઓ સુધી તે સુરધી પહેંચાડી
 અને ત્યાંના જગવાદને જાગ્રત કરી આર્થ સરૂતિનાં આધ્યાત્મિક પિયૂષ પાયાં.

બનારસ સેટલ હિંદુ યુનિવર્સિટી સ્થાપી દેશની ફેગવણીને એક અદ્વિતીય ચરક આપ્યો
 "હેમમ્લ લીગ" સ્થાપીને હિંદુના ગજડીય ચાલાવરણમાં નવો જ યુગ સ્થાપ્યો અને પછી તો તેમને

મળ્યા મહાસંત પૂજ્ય આપુજી મહાત્મા અધીજી અને એ રીતે આવા સાચા સંતની સન્નિધિમાં તેમને પોતાને સેવાઓ કરવાની અનેક ઉત્તરવળ તકો સાંપડી અને તે સેવાઓએ ભારતના ધરધરમાં અજવાળા કરી દીધાં અત્યાગ્ની ભારતનો સ્વતંત્રતાનો પાથમાં એ દરિના દસલાનો મહાપોટો પુરુષાર્થ છે પરદેશથી આવે આવી આ દેશ ઉપર અનેક અનહદ ઉપકાર કરનાર એ હંસવાનું નામ કેવળ ભાગ્યમાં જ નહીં પરંતુ નવ ખડમાં અમર ગહેજે અને એણે પાથરેલી દિવ્ય જ્યોતિનાં દર્શન સત્પુરુષો સદાય કરશે.

અને એ હરિનો હંસલો તે કાણુ ?

માનવજાતિના સાચા ઉત્કર્ષ માટે પોતાના પ્રાણુ જાગનાર પરમવિદુષી જગત્પાવન પરમજ્યોત માતા એની બીસન્ટ !

ધન્ય એ નામ ! ધન્ય એનાં કામ ! ધન્ય એ પ્રેમજી જીવન !

તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૮
સૌરાષ્ટ્ર સોસાયટી,
એલીસબીજી—અમદાવાદ.

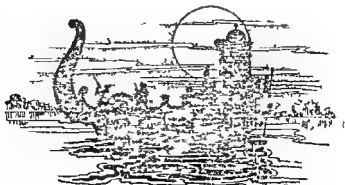
નમોદાશર ગણપતરામ ઠાકર

(અમદાવાદ થીઆસોફિકલ સોસાયટીમાં તા. ૨૧-૯-૧૯૪૭માં કરેલા હરિજીતન પરથી)

માતૃવત્સલ “એની”

ફલવાડીમાં ફરતી અને ગીતો માતી દીકરી માતાથી જગ પલુ અળગી ન પડે. કાઈવાર તો વત્સલ માતા ચીકાર્છ જય ને કહે કે ‘એની, તને તો માદળિયા માફક મારા મળામાં બાંધી રાખું તો છે.’ ને પ્રેમજી પુત્રી જવાળ આપતી ‘મા, એમ કરે તો કાણુ સરસ !’ નવપણના સુખી દિવસો પૂરા થયા, એની હવે મોટી થઈ.

શ્રી. પ્રાણુદાસ ઉપાધ્યાય
(કિશોર વાચનમાળા, ભાગ ત્રીજો)

ડૉ. એની બેસન્ટ

આજથી સો વર્ષ ઉપર સને ૧૮૪૭ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે એની બેસન્ટનો જન્મ ઇંગ્લેન્ડમાં થયો. તેમના પિતા તેમજ પતિના ધરમાં યુસ્ત ધ્રિસ્તિ ધર્મના વાતાવરણમાં તે ઝીક્યાં. નાનપણથી તેમને સત્યાન્વેષણની ટેવ પડેલી હતી. યુવાવસ્થામાં પોતાની અંતઃ કૌટુંબિક વિપત્તિને પ્રસંગે તમના હૃદયમાં ધર્મ, ઈશ્વર, જગતનું નિર્વંત્રણ, ન્યાય, દયા, વગેરે માન્યતાનું જીકું મનોમન્યન થઈ યુગ સત્યપ્રિયતા, નિરૂતાની મનોવૃત્તિ અને માદ મનોમન્યનને અને તે નાસ્તિકવાદ તરફ દબાં તે પછી તેમણે મજૂરો અને કામદારોના હક્કોના સંરક્ષણમાં પોતાની શક્તિ અર્પવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ જમાનામાં ઇંગ્લેન્ડમાં આ જાતના જાહેર કાર્યમાં મિ. આર્થર બેક્લે બહુ અગ્ર સ્થાન ભોગવતા હતા. પરંતુ, બેક્લેના ખિસ્તીધર્મવિરોધી અને સ્પષ્ટ રીતે નાસ્તિક મતોને લીધે ઇંગ્લાન્ડના તે વખતના સમાજમાં એમને મહુ વાજન મળી શક્યું ન હતું. છતાં બેક્લેની વિદ્વતા, વફાવતશક્તિ, અસાધારણ ઉદ્યોગપરાયણતા અને કાર્યક્ષમતાને લીધે મજૂર અને કામદાર વર્ગમાં તેમની બારે લાગવજ અને પ્રતિષ્ઠા હતાં. મિસિસ એની બેસન્ટ આ આગેવાન કાર્યકર સાથે જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભોડાયાં એમની સાથે કાર્ય કરતાં એની બેસન્ટની કાર્યશક્તિની બારે પ્રગતિ થઈ. પોતે જીડો અબાસ કરનાર, સંતનિષ્ઠ અને નિરૂપણે પોતાના વિચાર જણાવતા હોવાથી, તેમજ વફાવતશક્તિ પણ સારી ખીસવેલી હોવાથી તેમણે મજૂરો અને કામદાર વર્ગ ઉપર સારો પ્રભાવ પાડ્યો. તે જમાનામાં એની બેસન્ટની માત્ર એક આગળી જીંદી થયેલી હતી. મજૂરોની મેદનીમાં ઘાંત રથપાતી અને તેમના એક અણુમારે હજારો કામદારો એકત્ર થઈ તેમના આદેશ ઝીવતા.

ધીમે ધીમે એની બેસન્ટે રાજકીયજીવની સાથે ધર્મનો અબવામ કરવા માંડ્યો. તે વખતે રશિયન ધર્મક્રાંતિમાર મેક્ષ બેલેવેટસ્કીના લેખો અને પુસ્તકોની યુરોપ, અમેરિકા તથા દિન્દમા પણ બારે અસર થતા મંડી હતી. એની બેસન્ટે એ પુસ્તકોનો અબાસ કર્યો અને મેક્ષ બેલેવેટસ્કીની અસર તણે એ આત્મ અભેજ ઉપર એમણે પોતે દિન્દમા થીઓમેટોનો રથાપના કરી અને એમનું અસાધારણ અજિત, સતત ઉદ્યોગ, વિદ્વતા, અપૂર્વ વફાવતશક્તિ અને સત્યગોવતરી ધમય તથા નિરૂતાને કારણે પુરનીના સર્વ દેશોમાં થીઓસોફિકલ સોસાયટીનો સ્થાપના થઈ થીઓસોફી જો 'વિશ્વધર્મ' છે એવું એમના અનુવાચીઓનું માનવું છે. એટલે અમે તે વર્ષના માણસો પોતપોતાના ધર્મમાં રહીને પણ થીઓસોફીના વિશ્વધર્મના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરી શકે છે. તેમને કોઈ નવા ધર્મમાં દાખલ થવાની કે ધર્મપરિવર્તન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. મિસિસ એની બેસન્ટે યુવાનીમાં ધર્મની આજતમાં જે નાસ્તિક અમર અંગેશવાદની મનોવૃત્તિ દર્શાવી હતી તેમાં પ્રોદ વય યતાં બારે પરિવર્તન થયું અને મહાન ધર્મશીલ અને પગમાત્રાના એક સાચા શુદ્ધ શક્ત તરીકે એમનું સર્વ જીવન ખતીત થયું.

જે જમાનામાં મિસિસ બેસન્ટે દિન્દમા થીઓસોફીનો ઉપદેશ કરી કરી તે જમાનામાં દિન્દમાં અંગ્રેજ અબાસ અને અંગ્રેજ અબાપકો તથા અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને ખાસ કરીને

અંગ્રેજ મિશનરીઓના પ્રચારમથકને પરિણામે આપણા દેશના સિદ્ધિત વર્ગમાં એક પ્રકારની લઘુતાની વૃત્તિ Inferiority Complex આવી બઈ હતી, અને પ્રાચીન ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અશ્રદ્ધાનો ઉત્પન્ન થયો હતો. મિસિસ બેસન્ટે તેમનાં બ્યાખ્યાનો અને લેખો તથા પુસ્તકો દ્વારા સિદ્ધિત સમાજને સારી રીતે દર્શાવ્યું કે હિન્દની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને ધર્મસિદ્ધાન્તો જગતના કેઈ પણ દેશ કરતાં અદ્યતામાં છે, અને હિન્દુ સમાજનો એ અમૂલ્ય વારસો છે. મિસિસ બેસન્ટની આ સેવા અહીં મૂલ્યવાન છે. મિસિસ બેસન્ટના આ મહાકાવ્યને પરિણામે થીઓસોફીના અનુયાયીઓમાંના ફેટલાકમાં એક પ્રકારનું પત્યાધાતી વલણ આવ્યું અને પ્રાચીન એટલું જ નહીં જ સારું એવી વૃત્તિ, પ્રાચીન જ આચારો અને યજ્ઞયાગ્નિ ક્રિયાકાંડોના ખ્યાલની વૃત્તિ, ધર્મશાસ્ત્રોના તાણીતાણીને બેસાડેલા મનઃકવતા અર્થ વગેરે ફેટલેક અંગે પ્રવચનું પરંતુ એ રીતે થયું જેના વખત ટકી શકી નહિ. કારણ કે મિસિસ બેસન્ટ પોતે હિન્દુશાસ્ત્ર પ્રગતિશાળી રહ્યાં હતાં, અને પ્રાચીન હિન્દુ સંસ્કૃતિના વધારાસ્થિત સ્થાનનું જનતાને બાન કરાવ્યા પછી તેમણે પોતાની હિંમતની સત્વનિષ્ઠા અને નિઃસ્વતાથી પ્રાચીન જ સંસ્કૃતિઓ અને અનિષ્ટ બંધનોનો સામનો પણ એટલી જ સમજતાથી કર્યો. આપણા દેશની કેળવણીની પદ્ધતિમાં થોડા ફેરફાર કરવા માટે અને તેને ધર્મ, પાર્શ્વિક વૃત્તિ તથા લલિત કલાની દૃષ્ટિ સાથે સંયુક્ત કરવાની હેતુથી મિસિસ બેસન્ટે બનારસ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજની સ્થાપના કરી. આગળ જતાં બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી જેવી વિદ્યાળ સંસ્થા જે અત્યારે આપણા દેશમાં સિદ્ધિપ્રાપ્ત એક સુખ્ય કેન્દ્ર બની છે તે મહાન સંસ્થાનો પાયો આ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજથી નાખાયો હતો. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં મિસિસ બેસન્ટનો આ મહામૂલ્યવાન ફાળો છે, અને સમસ્ત હિન્દુ તેને માટે આ મહાન સન્માનીયું અર્પી છે.

હિન્દુ પ્રાચીન ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવામાં જે અત્યારે નડતા હતા તેમાં વિદેશી સામન એ બહુ મોટું નકાર હતું એમ મિસિસ બેસન્ટની પ્રતીતિ થવાથી તેમણે રાજકારણમાં આગેવાની લીધી. ન્યુ ઈન્ડિયા અને કોમન વીલ પત્રોની તેમની પ્રબળ લેખમાળા પછી તેમણે 'હોમરૂલ લીમ'ની સ્થાપના કરી અને એ મહાપ્રયાસને પરિણામે સમસ્ત દેશમાં એક મહાઆંદોલન ઉત્પન્ન થયું. આ મહા-હિંમતવાન અંગે મિસિસ બેસન્ટને જેલવાસ પણ વેડો વડે પકડ્યો પરંતુ કોઈ પણ જાતના દમનથી ફરી ભય એવી આ મહાન સન્મારી ન હતી. જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પણ પોતાનું કાર્ય તેમણે આજુ રાખ્યું. હિન્દના રાજકારણમાં તેમની મહાન સેવાથી ઉપકૃત થયેલી જનતાએ તેમને સને ૧૯૧૭માં કેમ્બ્રિજના પ્રમુખ બનાવ્યાં હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાન્તોનું સન્માન કરવા છતાં, અને એ મહાપુરુષ પ્રત્યે અત્યંત આદરભાવ સેવવા છતાં, ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળને તો સંમત ન હોવાથી મિસિસ બેસન્ટે હિન્દના ગળકારણમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. સત્યનિષ્ઠા—પોતે જેને સત્ય માર્ગ માન્યો તેને નિઃસ્વરણે વળગી રહેવાની તેમની ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ—આમાં પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ગાંધીજીનાં મંતવ્યો અને તેમણે શરૂ કરેલાં આંદોલનો દેશમાં એટલા પ્રબળ વેગથી બ્યાપી ગયાં હતા, કે તેનો વિરોધ કરવો એ દેશનોક ગણાતો તેમ છતાં, જનતાનો વિરોધ અને નિન્દા બહારી લઈને પણ, આ નિઃસ્વ આઈએ પોતાની દૃષ્ટિએ જે સત્ય માર્ગ જણાયો તેને જ વળગી રહેવાની અસાધ્યરણ દિશ્મત મતાવી હતી. ગાંધીજીના રાજકીય સિદ્ધાન્તની યોગ્યથોગ્યતાની ચર્ચા અહિં અસ્થાને છે. અમે મિસિસ બેસન્ટના સત્ય માટેના નિષ્કર્ષનું અને નિઃસ્વતાનું દર્શન કરાવવા માટે જ આ લેખીત નોંધી છે.

આવી અસાધારણ શક્તિશાળી હિન્દને પોતાનો સ્વદેશ માનનારી દિવની સમાજના કલ્યાણની એકમાત્ર દૃષ્ટિથી જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિ એમણે આદરી હતી એવી જગતના લગભગ અનેક વક્તૃત્વ શક્તિ ધરાવનારી આ મહાન સન્નારીએ આપણા મમયના જગતની મહાન્ વિભૂતિઓમાં પોતાનું ગ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એ અસાધારણ શક્તિશાળી સ્ત્રીની સ્તાપ્તિ ઉદના અડવાડિયામાં હિન્દમાં ઠેઠેર ઉજવાઈ છે એ એ જ બધું ૩ મિસિસ એમન્ટે ઉપદેશી અને પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરેલી સત્તેનિષ્ઠા નિહરતા, કર્તવ્યપરાયણતા પવિત્ર ઉન્નત જીવનનો આદર્શ અને આધ્યાત્મિકતાનો અમૂલ્ય વાગ્દેશ હિન્દને, અને ખાસ કરીને યીઓસોફીના અનુવાચીઓને મળ્યો. તે સાર્થક કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું આપણું સહુનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે.

ગદગદાશ મી. કુ

(૧૧મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના જ્યોતિર્દર્શનાથી)

ડૉ. એસન્ટ

શ્રીમતી એની એમન્ટે જિન્ડગીના ૪૦-૫૦ જેટલા વર્ષો સુધી આ દેશની મહાન્ સેવા કરી છે (વિનાયકમાં મિન્ટર એકલા સાથે મહીને એમણે લલિતો અને પીઠિતોની સેવા કરવાનું બીકું બંધી શુભાશીમાં પતિત થયેલા આ દેશને પણ તેમણે શુભેચ્છાથી નવાબ્યો હિન્દુસ્તાનમાં આવીને તેમણે આર્થ સંસ્કૃતિનો પ્રેરક અવમાસ કર્યો અને હિન્દુ શાસ્ત્રો, તથા હિન્દુ ધર્મના રહસ્યોને પ્રકાશમાં આણ્યા. આર્થ સંસ્કૃતિનું તેમણે નવે સ્વરૂપે પુનરુત્થાપન કર્યું હિન્દની નવી પેઢીને પોતાના પૂર્વજોના વારસામાં રસ ભેટી કરી, બધા ધર્મના સમન્વયનો સદેશ સંભળાવ્યો

અગ્રેક તથા અકબર પછી અને મહાત્માજીની પહેલા ધર્મસંદિષ્ણતા, સર્વધર્મસમાનત્વ તથા બહુભાવનો નાદ આ દેશમાં અને જગતમાં તેમણે યુજીતો કર્યો હોમરુલ લીગની સ્થાપના કરીને અને તેમાં પોતાની પ્રાચુર્યશક્તિ પ્રગટીને તેમણે કોંગ્રેસનો સ્વાધીનતાનો સદેશ આમ જનતામાં પ્રસાર્યો કોંગ્રેસને એક ક્રિયાશીલ પ્રવળ સરસા બનાવવામાં તેમનો ફાલો નાનોરનો ન હતો મહાત્માજીના આગમન માટે અને સદેશ-સંકાર માટે આ દેશને તૈયાર કરવામાં તેમનો તથા લોકમાન્યનો સગીન હિસ્સો હતો

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિદ્યાપીઠો મારફત જે પ્રવાહો વેગબર આ દેશમાં ધસી રહ્યા હતા તેમને ખાળીને સ્વામી દવાનંદની મારફત લોકોને સંસ્કૃતિનું નવું મૂલ્યાંકન શીખવ્યું અને પૂર્વજોના અમૂલ્ય વાગ્દેશ પગલુંપગલું અનેલી પ્રવળને આર્થ સંસ્કૃતિ પ્રતે અભિમુખ બનાવી એ એમની આ દેશ પ્રત્યેની લગ્ન સેવા તરિક્કિ ચિત્રકાળ સુધી તાજ રહેશે હિન્દની પ્રવળને ધકલારી અને તેને માટે પ્રાચુ પાથર નારી જે અનેક વિભૂતિઓ આ દેશમાં ઘર્ષઘર્ષનાં શ્રીમતી એની એસન્ટનું નામ સદાકાળ યોગ્ય રહેશે

હિન્દમાં નાતજાતનાં એકલાયે ફર ચાલ, પીઠિતો અને શીખિતોનો અબુદ્ધ યાવ સમાનતા અને જહુભાવની કાવનાંતો સંકાર ચાલ તથા આગળનાં જાત્રા અને સજ્જ યાવ એ માટે એમણે આપેલા પદમામ મહાત્માજીએ ઝીલી લીધા અને તેમાં વેગ પૂરી આખરે આ દેશને આઝાદી સુધી પહોંચાડ્યો શ્રીમતી એસન્ટની આ સેવાઓ માટે આ દેશના પ્રજાઓ સર્વથી ક અને રહેશે

હિન્દની સંસ્કૃતિનાં પૂજક ડૉ. એની એસન્ટ

ઈસ્વી સન ૧૯૦૦ની આસપાસનો સમય આત્મપરીક્ષા અને સ્વસુધારણાનો હતો.

ઈંગ્લેન્ડ રાજદ્વારીઓએ આપણા પગ જ ભાંગી નાખ્યા હતા. “તમે ખરાબ, તમારો સંસાર ખરાબ, તમારો ધર્મ ખરાબ”, “અમે તમારાથી ધણા જ સફિયાતા, અમે રાત્રી કરીએ છીએ અને ઈશ્વરના સંકેતથી પશ્ચિમની પ્રગતિમાન સંસ્કૃતિનો તમારી સાથે યોગ થયો છે તે તમારા ઉદ્ધારને માટે છે એમ સમજો.”

વળી આપણા આગેવાનો પણ પશ્ચિમના તેજથી અંતર્ભ્રમ થયા હતા. ધર્મ, સંસાર, શુદ્ધ, કૃણ, વૃણી, રહેણીકરણી બધામાં પશ્ચિમની વાંદરવા નક્કલ કરે ધર્મ હતી અને આપણા એકેએક રિવાજ અને માન્યતાઓ પર આપણા જ ભોંકો સખ્તમાં સખ્ત પ્રહાર કરતા.

એવામાં રવ. મિસિસ બીસેન્ટ આવ્યા અને એમણે આપણા ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાણ, પૂજાવિધિ અને સામાજિક રહેણીકરણી સુદાને વખાણવા માંડ્યાં.

હું એમની હિન્દ તરફની પ્રીતિથી સુગ્રમ થયો હતો અને પશ્ચિમનાં ઉપરચોટિયાં હિન્દનાં ખાસ યાત્રીઓ ગણાતા વિદ્વાનો કરતાં મિસિસ બીસેન્ટ તરફ મને ભક્તિભાવ પણ થયો હતો.

એમની વક્તવ્યશક્તિ, જ્ઞાનની વિશાળતા અને ગહનતા, છુરસો, કવિદષ્ટિ એ બધાથી મારા હૃદયને બહુ અસર થતી હતી.

એક રૂપિયાની કિંમતનું એમણે એક બાળશાસ્ત્રિક કહાડેકું તે હું નિયમિત રીતે વાંચતો. એમાં શંકાનાં સમાધાનનો જે વિભાગ કહાડેકો તે બહુ સરસ હતો.

શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનો એમણે જે ખુલાસો આપેલો તે મેં પહેલી જ વાર જાણ્યો. એમણે લખ્યું હતું કે જગતના તમામ ધર્મસાહિત્યમાં આત્મા પરમાત્માના યોગને સુંવારે રક્ષતી ભાવામાં જ વર્ણવવા પડ્યા છે. એવા મિલનને માટે ભોંકો પાસે બીજી શબ્દો નથી એટલેાં બિંધા અર્થ પણ જગતમાં બધે જ દેરાયા છે. પરંતુ વચ્ચાદરમુખાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે આત્માને તમામ આવરણોથી ખુલ્લો કરી પૂર્ણ નામ કરીને જ ભગવાન સાથે યોગ સાધી શકાય અને શરદ્-પૂર્ણિમાની આદ્યલાદક રાત્રીએ જ ગદન કુસુમકુંજમાં જ સુષિત્સૌન્દર્યના એકાંતમાં જ શાન્ત, પવિત્ર સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત કરીને જ આત્મા પરમાત્માની સાથે પ્રેમ ભક્તિથી મળી શકે.

આ ખુલાસાથી પુરાણ તરફ થતા બીજા પ્રહારોના પણ ખુલાસા હું કેટલાય કરી શક્યો અને આપણા ઈશની પુરાણ માન્યતાઓ તરફ બાહર બાવથી જેવા લાગ્યો.

વચ્ચાદરમુ અને રાસલીલા તરફ જે અનેક પ્રહારો થતા હતા તેના જવાબ ઉપરના ઉત્તરથી મને મળી ગયા અને પુરાણોની બીજી પણ ઘણી કલ્પનાઓ અને રૂપરેખાને હું આદ્યભાવથી ભ્રેતાં શીખ્યો. આપણો ધર્મ શ્રુતિ, રચિત અને પુરાણોક્ત કહેવાતો હતો તે ચથાર્થ છે એમ લાગ્યું.

મદાબારત અને રામાયણની પણ બાળઆદ્યનિયો સહેલી પ્રકૃષ્ટિત ઈંગ્લેન્ડ બાપામાં મિસિસ બીસેન્ટ લખી હતી તે મને બહુ ગમી.

રામચંદ્રજીનું સ્થૂળ સ્વરૂપ હું મનમાં લાવવા તે દિવસથી પ્રયત્ન કરતો હતો અને એક સ્પષ્ટ સ્વરૂપ મિસિસ બીસેન્ટે રજૂ કરેલા આદર્શ રાજ્યનું ધ્યાનમાં બરાબર, ગોઠવ્યું કે, તરત સ્વ. રાજા રવિ-વર્માના વડોદરાના લક્ષ્મીવિલાસ મહેલમાં ચીતરેલા બીંતચિત્રમાં “ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં સીતા ” એ ચિત્ર જોયું, એમાં રામલક્ષ્મણ હતા. બરાબર મેં ધ્યાનમાં જોયેલા રામલક્ષ્મણ જેવા જ અને એ લાગ્યો અને મિસિસ બીસેન્ટને મેં માનસિક પ્રણામ કર્યા.

બનારસની સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ હવે તે મહાન સંસ્થા યર્ષ પડી છે, પણ એની સ્થાપના મિસિસ બીસેન્ટે કરી હતી.

ગજદારી ક્ષેત્રમાં એ આવી અને એમની પ્રચારશક્તિ, બ્યવસ્થાશક્તિ તથા વક્તૃત્વશક્તિને મહાસભાને ખૂબ લાભ મળ્યો.

રોમરૂલ દીગની સડક વગર મહાત્માજીની સત્યાગ્રહની ઝાડી ગડગડાટ ચાલત ‘નહી’ એમ ખૂદ મહાત્માજીને મેં કહેલું છે.

How India wrought for freedom દિને સ્વતંત્રતા મેળવવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા એ રાજકીય સાહિત્યમાં બીસેન્ટ મૈયાની અમર કૃતિ છે.

કોંગ્રેસમાં એ જોડાયા પછી એમની તરફ મારે ભક્તિભાવ સોળે આને ખીલી ઊઠ્યો હતો.

અબ્માસ, બ્યાખ્યાનમાળાઓ ગોઠવવાની યોજના, વક્તૃત્વશક્તિ, અંતઃકરણ પૂર્વક કામ કરવાની ટેવ, યાન, ભક્તિ અને કર્મમાં ઐતિહાસિક જીવનપ્રવાહ એ બધાં મારા આદરના વિષયો યર્ષ પડ્યાં હતાં અને આજે પણ છે.

અદ્યાર જોતાં એ જામિની તમુએ તમુ જમીન, સરસ્વતીનું મંદિર, કમ્પીર વડ, લાયબ્રેરી વગેરે સ્થળો અને બીસેન્ટ મૈયાના સ્પર્શથી ચલિત યથેશ લાગતાં હતાં અને નજીક અને બધાં કહેતાં હોય કે “ અને એમનાં સહોદર છીએ, સહોદર છીએ, ” એમ લાગતું હતું.

એમનાં બધાં પુત્રકો મેં વાંચ્યાં છે. Young India જેવું આદર્શ સાપ્તાહિક કઠાકવાની તો હું નજીક દર જાંબના કર્યાં છું છું. મારે મનોમય કામ, હું યીઆસોફિસ્ટ નથી છતાં, બહુ પ્રમાણમાં એમનાં યોગદાં છે. એમની એક છબી વર્ષો સુધી મેં અબ્યાસખંડમાં રાખી હતી અને દર મારે ભક્તિભાવ એમને માટે પહેલાં હતો એવો જ છે.

એમના મધ્ય વિચારો સાથે હું સંમત નહોતો. છતાં એ આદર્શ વ્યક્તિ હતાં એ વિષે મારા મનમાં કદી શંકા યર્ષ નથી.

દિન્દ મૈયાની જે અપૂર્વ સેવા એમણે કરી, એની સંસ્કૃતિનું ભવ્ય દર્શન એમણે કર્યું અને આપણને કરાવ્યું તે માટે યતાબિંદના મહોત્સવને પ્રસંગે હું મારી ગંકે અંગલિ એમના અરજો ધરું છું.

તા. ૧૩-૮-૪૭ }
પ્રીતમનગર
અમદાવાદ

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

ડૉ. બેસન્ટ અને તેમના ગુરુઓ

વિલ્યમ લોડજી
(ડૉ. બેસન્ટના સંસ્કૃતીય ગુરુ)

મૅડમ હર્બર્ટસ્ટોવી
(ધીઓ સોસાના સૌસાબેટીના રચાયત)

કર્નેલ ઓગસ્ટા
(ધીઓ સોસાના પ્રથમ પ્રમુખ)

ડૉ. આની બેન્સન્ટ
(ધીઓ સોસાના ત્રીજા પ્રમુખ)
૧૮૦૭ થી ૧૮૩૩

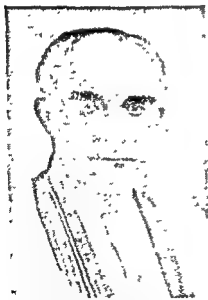
ડૉ. બેમન્ટના માથીઓ

મિશન લેકબીટર
(ડૉ. બેમન્ટના માથી)

મી બિનરાજદાસ
(થીઓસોફિકલ સોસાયટીના ચોથા પ્રમુખ)
૧૮૪૬ થી

ડૉ. બર્થોલ્ડ એન્ટોન
(થીઓસોફિકલ સોસાયટીના ત્રીજા પ્રમુખ)
૧૯૩૪ થી ૧૯૪૫

શ્રીમતી ચક્રમુર્તિદેવી એન્ટોન
(કોમનવેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયાના પ્રમુખ)
૧૯૩૧ થી

બ્રહ્મવાદિની વાસંતી

શાન્તિનિકેતનમાં એક વાર દીનબંધુ શ્રી. એન્ડ્રુજ સાથે મારી વાતચીત ચાલતી હતી. એમણે : "હું તો અંગ્રેજ રહીને જ હિંદુસ્તાનના લોકોને માન્ય થાય એ હમે, એમની સેવા કરવામાં હું નથી હિંદુ થવાનો અને નથી એમનો ગુરુ બનીને એમને હિંદુ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનો. અંગ્રેજ પ્રિયતી, મનુષ્યપ્રેમને કાચે, જોટલી સેવા કરી શકે તેટલી કરી છૂટીસ. મારી અપાઘામાં ને સેવા કરું એ જ મને યોગ્ય."

તે વખતે બાપજીનો પ્રવાહ ટૂટે નહિ એટલા ખાતર આનો જવાબ મેં ન આપ્યો. પણ બીજે વર્ષે મેં એમને કહ્યું કે "સિરટર નિવેદિતા, મિસિસ એની બેસન્ટ અને તમે ત્રણેય મહાન અંગ્રેજ ; શબ્દકર્તાની યાત્રિના હોવા છતાં અમારી સાથે બળ્યા છે. ત્રણેની છવનદષ્ટિ અને કાર્યપદ્ધતિ ખી નોખી છે. ત્રણે વિષે હિંદુ સમાજને અસીમ આદર છે. અને હિંદુ સમાજે ત્રણેની સેવા, તેમની શરતે, કૃતઘટતા સાથે લીધી છે. હિંદુ સમાજને એ આપડે છે."

શ્રી. એન્ડ્રુજ મારી વાત સાંભળીને ખુશ થયા. એમણે કહ્યું : "હિંદુ સંસ્કૃતિની એ ખૂબી જ અરી."

મિસિસ એની બેસન્ટ જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આઠમાં ત્યારે વિલાયતના લોકો સાથે અધરો કરીને આઠમાં હતાં. એ અધરો શો હતો એની આપજીને પડી ન હતી. પણ ચોતાના સિદ્ધાન્ત ખાતર આખા સમાજ સામે થવાની દિશાએ એમણે બતાવી એ જ આપજીને માટે બસ હતું. હિંદુસ્તાનમાં જોટલા અંગ્રેજો આવતા તેટલા કાં તો શબ્દકર્તા થઈને, કાં તો પ્રિયતી મિશનરી તરીકે, અથવા વેપારને અર્થે આવતા. આપજી સામાજિક રૂઢિઓ વિષેનો તિરસ્કાર કેટલાક સંતાડી રાખતા, કેટલાક જોરે કરતા, જ્યારે કેટલાક એ વિષે તદ્દન ઉદારસીન રહેતા. એવા જમાનામાં હિંદુસ્તાનનાં ધર્મપુસ્તકોનો અધ્યાયકત અભ્યાસ કરી, અહીંની કેટલીક રૂઢિઓ પાછળ રહેલું ભેદનું રહસ્ય જાણખી, એનો બચાવ કરવો અને દુનિયાકરના લોકોને હિંદુ સંસ્કૃતિનું, સ્વિચ્છલાવે, અધ્યયન કરવા માટે નોતરવા, એ કાંઈ નાનું સરખું કામ ન હતું. કેળવાયેલા અસંખ્ય લોકો એમના સ્વિચ્છ બન્યા કેટલાકએ એમને ખાતા તરીકે સ્વીકાર્યાં. હિંદુ લોકોએ સસાગ્રમુદ્ધારે કઈ કઈ બાબતમાં કરવો જોઈએ એ વિષે જ્યારે એમણે આત્મીયતા સાથે આપજી લોકોને કહ્યું ત્યારે કાંઈને એ વિષે માફ ન લાગ્યું.

એમણે ચલાવેલી યીઓસોફિકલ સોસાયટીએ આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોનું અધ્યયન ચાલતું કહ્યું, એ પણ એક ભારે કામ થયું. મનુષ્યમાનસના બેંકાણમાં બેઠેલી તેની મૂઠ સક્રિયોનું અધ્યયન કરવા તરફ કેટલાક લોકો વળ્યા. એમાં કેટલાક ક્રાંતિ, કેટલાક ન ક્રાંતિ. યીઓસોફિકલ સોસાયટીના કાર્યનું એ એક અંગ હતું. એમાંથી પણ સરવાળે દુનિયાને કંઈક લાભ જ થયો છે.

છેલ્લે છેલ્લે મિસિસ બેસન્ટે સ્વરાજની દિલચાલ પણ ચલાવી. કૃતચ દિ'દુસ્તાને એમને રાષ્ટ્રીય મદાસલાના અધ્યક્ષનું સ્થાન આપ્યું.

મિસિસ બેસન્ટ દિ'દુસ્તાન સાથે એટલાં તો એક થઈ ગયાં હતાં કે એમની તમામ પ્રવૃત્તિઓને લાભ દિ'દુસ્તાનનાં સોફાને જ મળ્યો. કેળવણીની બાબતમાં સેન્ટ્રલ દિ'દુ કોલેજ અને દિ'દુ યુનિવર્સિટી આદિ જે દિલચાલો એમણે શરૂ કરી તે પંક્તિ માલવિયજી જેવાઓએ સાચવી લીધી. મિસિસ બેસન્ટે હોમરૂઢ લીરની રચાવના કરી. તે આખી પ્રવૃત્તિ લોકમન્ન તિલકના હાથમાં જાય એ અર્થાર્થ હાયું હતું. થીઓસોફિકલ સોસાયટી દ્વારા એમણે જે કામ કર્યું, તે વાતાવરણ બાહ્ય ભગવાનદાસ, મેક્સ સોફિયા વાડિયા અને જિનરાજદાસ જેવાઓને મળ્યું; અને મિસિસ બેસન્ટની આખી પ્રવૃત્તિને નવું જ રૂપ આપ્યું. એમના માનસપુત્ર શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ અને મિસિસ એની બેસન્ટે દિ'દુ લોકોમાં જે આત્મવિશ્વાસ ફરી જાગ્રત કર્યો તે સ્વામી વિવેકાનંદમાં વિશેષ રૂપે પ્રગટ થયો. એની બેસન્ટે સર્વ ધર્મોનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. એને ઠેકાણે માધીજીએ સર્વ-ધર્મ-સમભાવ અને સર્વ-ધર્મ-મમભાવ સ્થાપિત કર્યો.

એની બેસન્ટ દિ'દુસ્તાનમાં આવીને વસ્યાં અને દિ'દુસ્તાનને એમણે સ્વદેશ તરીકે સ્વીકાર્યો, અને એમની આખી પ્રવૃત્તિ કૃતાર્થ થઈ ગઈ.

આપણે જ્યારે કોઈ સંસ્થા સ્થાપીએ છીએ ત્યારે સંસ્થાના સ્વભાવ પ્રમાણે એમાં કંઈક એકાંગિતા અને આગ્રહ આવવાના જ. એ જે તરવોને કારણે જ સંસ્થા કૂલે છે, ફાલે છે અને પ્રભાવશાળી બને છે, એનું કાર્ય પૂરું થઈ જાય પછી એનું જોર પણ એકું થઈ જાય છે. ત્યાર પછી સંસ્થાઓ જે રૂપાંતર કરે તો એમને નવું સ્થાન મળે છે. તેમ ન કરે તોયે જે સિદ્ધ કર્યું તેનું યોગ-ક્ષેમ ચલાવવાની જવાબદારી સંસ્થા પર જ રહે છે.

દિ'દુસ્તાને મિસિસ એની બેસન્ટને પોતાની શ્રદ્ધા અર્પણ કરી, મિસિસ એની બેસન્ટે દિ'દુસ્તાનને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. પોતાની સર્વ શક્તિઓ વાપરી નાખ્યા પછી જ એમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

તા. ૨-૩-૪૯

કાકા કાલેલકાર

ડૉ. એની બેસન્ટ અને શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ

ડૉ. એની બેસન્ટનું જીવનચરિત્ર દુનિયાભરમાં જાણીતું છે. આ દેશ ઉપરનો એમનો ઉપકાર લાવ તેમજ નથી. માત્ર એક જ ખાખત વિષે લખવા ધારું છું કે જેની જવાને ખબર નહિં હોય. બેસન્ટે અને બિરાપ લેક્ષીટરે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિને જાળખી, કાઢ્યા. એમની પૂર્ણ ખાતરી હતી કે એઓ જમદગુરુની પંક્તિએ પહોંચવાના. એવા હેતુથી એમણે સર્વ ગોઠવણો કરી, જીવો જીવો કેળવણી આપી, મોટા મોટા માણસો અને સ્ત્રીઓ સાથે પરિચય ગોઠવ્યો. જોડે જોડે ઓફીસ સ્ટાર ઈન ધ ઈસ્ટ ઇન્ડિયો, જેમાં દુનિયાના ધણીખરા દેશોના સભ્યોની સંખ્યા લાખોની કરી. જ્યાં જ્યાં થીઓસોફિકલ સાસાયટીનો વચવસિદ્ધો હતો ત્યાં એમના સિધ્ધો અને પૂજકો તૈયાર કર્યા. લાખોનું ફંડ એમને સોંપી દીધા એવી સ્થિતિ કરી. એમનેમાં ૫૦૦૦) એકરથી વિટાયલો એક જૂના જમાનાના રણિયામણો કલેક્શન જેનું રાચરચીકું Period ની ખૂબસુરતિનું હતું તેની કામતી બેટ કરી. ત્યાં દર વરસે એ પ્રોફેસરના સભ્યો સંપાદક ભરતા અને કૃષ્ણમૂર્તિનાં લાવણો અને સંવાદો સાંભળવા દૂર દૂરના દેશથી મેલા ચતા. કૃષ્ણમૂર્તિની authority નો જમાવ બરાબર બંધાયો. પછી કૃષ્ણમૂર્તિના વિચારમાં ફક્ત યુગ કે કોઈ પણ જાતની authority જોડી છે અને તે યુગ તથા સિધ્ધ બન્નેને બંધન-કાર છે, માટે તેને તોડવી જ જોઈએ. ડૉ. બેસન્ટને જણાવ્યું કે ૫૦૦૦) એકરની મિલકત પાછી આપવાનો છું. જોડે જોડે ઓફીસ સ્ટાર ઈન ધ ઈસ્ટ કે, જેના કૃષ્ણમૂર્તિ પ્રમુખ હતા તે તોડી નાંખવાનો છું. ડૉ. બેસન્ટને માફું લાગ્યું અને એમને સમજાવવાના પ્રયત્ન કર્યા. પણ જ્યારે કૃષ્ણમૂર્તિને મક્કમ જવા ત્યારે કહ્યું કે હું આમાં સમજતી નથી અને એમાં સંમત થઈ શકતી નથી, પણ તમને ઠીક લાગે તેમ કરો. આખી સોસાયટી અને જોડેના સભ્યોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો અને ધણાએ ડૉ. બેસન્ટ આગળ ફરિયાદ કરી. તેના એક જ જવાબ કે કૃષ્ણમૂર્તિને સત્ય દેખાશે તે જ કરશે. મારા કરતાં એ વધારે જાણે છે. હું એને માનીશ. આ ઉપરથી કૃષ્ણમૂર્તિને માટે ડૉ. બેસન્ટને કેટલો જીવો ખ્યાલ હતો અને છેવટ સુધી ટક્યો તે દેખાઈ આવશે. હાલ શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ ધણે વરસે લાક્ષણિક થયા પછી અમેરિકાથી આવી શક્યા છે અને યુનિવર્સિટી, મદ્રાસ, બેંગલોર, પૂના, દિલ્લી અને બનારસમાં દરેકે ઠેકાણે બેચેક માસ લાવણ અને સંવાદો આપે છે. જેઓ સદ્ભાગ્યથી આનો લાભ લઈ શક્યા તેઓ પોતાને ફતાય સમજી શકે. એમના સિદ્ધાંતનું કેટલેક અંશે પાલન થાય તો એના સુખ અને શાંતિમય સંદેશને પ્રેતસાદન આ વિકટ સમયમાં મળે.

(authority=ઓથોરીટી=આપસતા)

સર ચુનીલાલ વી. મહેતા

પ્રચંડ સ્ત્રીશક્તિનાં પ્રતીક શ્રી. એની બેસન્ટ

જગતમાં અનેક મહાપુરુષો અને મહાન સ્ત્રીઓ થઈ ગયાં છે, તેની હરોળમાં બેસવાને સર્વથા લાયક મિસિસ બેસન્ટને મહી શ્રદ્ધા સમાજના વહેણને ધાર્યા મુજબની દિશામાં વાળવાનું સામર્થ્ય એ બધું ધગવતાં ધર્મ અને નીતિના હાથી ગયેલા પાયાને સુદૃઢ બનાવી મનુષ્ય જાતિનો ઉદ્ધાર કરવાનો જે ભગીરથ પ્રયાસ તેમણે આગેનો તેમાં ઘણે અંશે તેમણે સફળતા મેળવી હતી એ વાત નિઃસંશય છે એક જ વ્યક્તિના આત્મપ્રભાવથી સેકડો મનુષ્યો આકર્ષાઈ તેમના ઉપદેશને પ્રહણ કરતાં થયાં એ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી અને અજ્ઞાન અભણ ઘેટાંના ટોળા જેવો મનુષ્યસમૂહ નહિ પરંતુ સુશિક્ષિત, બુદ્ધિમાન અને સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિવાળાં મનુષ્યોને પોતાના મતને અનુરૂપ ક્યાં એટલું જ નહિ પણ પોતાને માટે તેઓમાં પૂજ્યભાવ, આદર અને ભક્તિ પ્રકટાવ્યો આ સભારી જગતમાં પોતાનું જીવન સાર્યક કરી ગયાં છે એ નિર્વિવાદ છે એમનો મત નહિ માનનાર પણ આટલી અજલિ તો તેમને અર્પણ કરશે જ

હિન્દુસ્તાનના લેખિનુ એમના પ્રત્યેનું ખાસ ઝણુ કે બ્રિટિશ પ્રજાની હકુમત નીચે દેશને પણ રાજ્યની ખૂસરી હતી તે મિનકુલ અયોગ્ય છે અને Home Rule એટલે કે સ્વરાજ આપણા દેશમાં હોવું જોઈએ એ ભાવના પ્રકટાવી પોતાના ચેનાઓ માગૂં દેશના સર્વ ભાગમાં આ મત સમજાવ્યો આજે આ દેશ પગમુલકના શાસનમાંથી મુક્ત થયો છે અને તેમ યુગમાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાના ફાળા આપ્યા છે અને એ ક્ષેત્રને નજર સમક્ષ રાખી પ્રજાને આગળ વધવા પ્રેરણા આપી છે તેમાં મિસિસ બેસન્ટનું સ્થાન જેવું તેવું નથી તેમની શતાબ્દિ બીજી તેમના અનુયાયીઓ પવિત્ર સુયોગ્ય ફરજ બજાવે છે ભવિષ્યમાં તેમનું નામ અમર રહેશે

લેડી વિદ્યામહેન ૨ નીલકંઠ

બંડખોર સ્ત્રીશક્તિ

હિન્દુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે પતિની આઘાતકરી સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે બંડખોર સ્ત્રીઓને માન આપવાની પ્રથા હજી નથી છે તે છતાં મધ્યકાલીન યુગમાં સિદ્ધાંતોના પાલન ખાતર પતિ અને સાસુરિયા સામે મધુ બીચકનાર અને એમની સાથે અસહકાર કરનાર મીરાંનાઈને પણ લોખાને સન્માની હતી

શ્રી એની બેસન્ટ એક એવા પાશ્વત્ય મીરાંનાઈ હતાં જે જમાનામાં દુનિયા પર પરાજિત સાક્ષી આવેલી માન્યતાઓને વચર વિચારે કણસ કરી લેતી તે જમાનામાં શ્રી એની બેસન્ટે ધાર્મિક માન્યતાઓ સામે બળવો પોઝીટીવ અવગત એમના પાદરી પતિ એ સહન કરી શકે જ નહિ પણ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ નમતું આપવાને બદલે ગૃહસ્થાગને શ્રી એની બેસન્ટે સ્ત્રીકારી લીધો એ જમાનામાં સો કોઈ એ-નેમની પોતાની માતાએ પણ-વખોડેલું કૃત્ય બદલારે તો આપણે વખાણુતી નજરે જ નોંધે

પણ એની બેસન્ટનો બળવો માત્ર અગત લાભ પૂરતો નહોતો ઇંગ્લેન્ડમાં કારખાનાંમાં કામ કરનાર સ્ત્રીઓના હાથે માટે લક્ષ્ય ચલાવનાર અમળીઓમાંનાં તેઓ એક હતાં હાથમાં તો કામને ને

પચસે કામદારોના હક અને હકનાલોની વાતો સંભળાય છે. પરંતુ ૪૦ વર્ષ પહેલાં નહોતી જનતા જાગત કે નહોતો કામદાર વર્ગ જાગત, એવે સમયે એની બેસન્ટે ૧૯૦૭ની સાલમાં ઇંગ્લંડની હિવાસળીના કારખાનામાં કામ કરનાર ઓળોના હક માટે ઘડત ઉપાદી અને અનેક વિરોધો, અવરોધો સહન કરી એને સફળતાથી પાર ઉતારી.

ઇંગ્લંડની ઓળોને મતાધિકાર એક મોટી લક્ષ્ય પામી મળ્યો હતો તે જાણીતી વાત છે, એ મતાધિકાર હાલના જમાનાની નજરે તો ઓળોના જન્મસિદ્ધ હક છે. 'પણ વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડની પ્રજા અને નેતાઓ આ બાબતમાં ખૂબ રૂઢિચુસ્ત હતાં. જે ઓળોએ મતાધિકાર માટે બૂંબેશ જમાવી તેમાં એની બેસન્ટનો ફાળો મોટો હતો. બીજી ધણીએક ઇંગ્લિશ ઓળો માર્ક આ લક્ષ્યમાં તેમણે કારાવાસ પણ વેઠ્યો હતો, એ ઓળોની લક્ષ્ય સાચા સિદ્ધાંત પર રચાઈ હોવાથી એમને વિજય મળ્યો.

રૂઢિચુસ્ત ખ્રિસ્તી ધાર્મિક માન્યતાઓ સામે જેહાદ જમાવનાર એની બેસન્ટ માદામ ઈસેવેરુડ્જની અસર નીચે ધર્મમાં માનતા ધર્મા, પણ એ ધર્મ આચારપ્રધાન નહોતો. થીઓસોફીની વિચારપ્રધાન માન્યતાઓ અને નિષ્કર્ષધર્મમાં તેઓ ચઢી રાખતા ધર્મા, એ ધર્મના પ્રચાર માટે તેમને હિન્દુસ્તાન યોગ્ય ક્ષેત્ર લાગ્યું અને સ્વદેશ ત્યાગી આ દેશને જ પોતાનું વતન બનાવ્યું.

આપણા દેશમાં વસી તેમણે અનેક પ્રકારના કાર્યક્ષેત્રમાં પોતાની સેવા અર્પી. સ્વભાવથી જ તેઓ અન્યાય પ્રત્યે અસહિષ્ણુ હોવાથી તેમણે સામાજિક અને રાજકીય અન્યાયો દૂર કરવા કમર કસી. અંગ્રેજી અમલમાં અપાતા એકતરફી સિદ્ધાંતની અસર નિવારવા માટે તેમણે બનારસમાં સેક્રેટ હિન્દુ કોલેજ અને અકચારમાં મોટી સિદ્ધાંતસંસ્થાની સ્થાપના કરી. બાળલક્ષ્મીની અંકીમાં પીસાર્થ જતી કન્યાઓને ઉગારવા તેમણે એ વિનાશકારી રિવાજ સામે મોરચા માર્યા. અસ્પૃશ્યતાનું કલંક નિવારવા તેમણે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી ઓળોના ઉદ્ધાર માટે તો અધ્યાગ પ્રવળ કર્યો. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ હિંદુ વિરૂદ્ધ ચલાવેલા જૂઠાણાંને છેડી પ્રચારનો સામનો કરી એમને ખુશ્ખા પાડ્યા.

ખ્રિસ્તી સત્તા નીચે રુષીતા પત્રકારિત્વના સ્વાતંત્ર્ય માટે તેમણે તનતોડ મહેનત કરી. તેમના તંત્ર નીચે ચાલતા અઠવાડિક 'ન્યુ ઇન્ડિયા' પત્રે દેશના અનેક યુવાનોને સ્વાધીનતાના પાઠ, સીખવ્યા.

મદાત્મા ગંધીજીના આફ્રિકાથી સ્વદેશ આગમનના આરંભકાળમાં એની બેસન્ટની 'હોમરૂઝ' ચળવળ દેશમાં ખૂબ જોરમાં પ્રવર્તેલી હતી. માત્ર શહેરોની નહિ પણ ગામડાંની જનતાને પણ જાગ્રત કરવી જોઈએ એ આજે રૂઢ મયેશો માન્યતા એની બેસન્ટે પ્રથમથી જ સ્વીકારી હતી અને આગ્ર પ્રગતે રાજ્યના જીવંતો સામે જાગ્રત કરવા એમના અનુયાયીઓ એમને લૂમતા હતા. હોમરૂઝની ચળવળ માટે સરકારનો ખોફ વહોરી લઈ તેમણે જલવાસ પણ સ્વીકાર્યો. કેમિસની તેઓ પ્રથમ ઓપ્રમુખ યુદ્ધાયાં હતાં.

એમનાં સર્વ કાર્યોની સફળતાના પ્રતીક રૂપ એમનું વ્યક્તિત્વ હતું એમના સમાગમમાં આવનાર વ્યક્તિઓ તેમજ જનસમૂહને એ ખૂબ આકર્ષી ચકાઈ હતાં. એમની જોરજોર કમર તેમજ ગેલેક્સન જેવા મહાન વક્તાઓ વખાણેલી એમની વક્તવ્યશક્તિ એ એ પણ એમના અનેક વ્યક્તિત્વની જ સ્વરૂપ હતો આવી એક પ્રતિભાશાળી ઓશક્તિની ચતુર્વિદ્ય સમયે હિંદની ઓળો એમની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને કર્તવ્યપરાયણતાનું અનુકરણ કરવા યત્ન કરે.

શ્રીમતી બેસન્ટને શ્રદ્ધાંજલિ

સો વર્ષ પર લંડનમાં છતાં એકવીસ મિનિટે જે એક બાળકોતો જન્મ થયો એ ભવિષ્યમાં એક અદ્વિતીય વ્યક્તિ અને માનવસમાજની મહાન્ સેવિકા થવા સંભવિલી હતી. બીજાં અનેક મહાન્ ઓપુરુષોની જેમ એની બેસન્ટ પશુ મહાન્, ક્રીમતી ને પ્રસિદ્ધ જીવન માળવા માટે અવતરી તે વખતે એવા વાતાવરણમાં હતી કે તેથી તેને જોવાની કે જાણવાની કોઈને ય પડી ન હોય. એનું જીવનકર્મ, ત્યાગ અને સિદ્ધિનું એક લાંબું પ્રકરણ છે. એનું કાર્ય પ્રથમ તો ઇંગ્લેન્ડમાં શરૂ થયું અને પછી દિવંદમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ફેલાયું.

મિસિસ બેસન્ટનાં મામાપ મધ્યમ વર્ગનાં હતાં, અને તેમને કંઈ હમેશા મધ્યમ વર્ગનાં 'સુખ સમવડો મળતાં જ એનું પશુ નહોતું'. અને એના સામાન્ય વાતાવરણ ઉપરથી તો એવા કથાનીયે આગાહી થઈ શકે એમ નહોતી કે એમાંથી એક મહાન્ છુદ્ધિદાણી વ્યક્તિ ખીલી નીકળે. એ બચુકડી હતી ત્યારે જ એના પિતા ગુજરી ગયા અને બચપણમાં એનામાં કોઈ અસામાન્યતા અથવા તો ઔદિક છુદ્ધિનું દર્શન થતું નહોતું. એ તો સાધારણ માનવ હતી. બહુ બહુ તો મક્કમ નિશ્ચયની, પશુ તદ્દન સાધારણ રીતની. આ બાળકી બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસાના અશ્વ મહાસાગરની સફરે ને અંતરથી તાગ મઠવા માટે ઉપકરણો એના તો કોઈને સ્વપ્ને ખ્યાલ સરખાયે નહોતો. એને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ છતાં એને જે અટૂલાપણું તથા કીડુંબિક ને સામાજિક મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડી અને જ્યારે જ્યારે એણે પોતાનો માર્ગ ફેલાવ્યો ત્યારે ત્યારે લોકોમાં અગ્રિય થતું પડ્યું એ સ્વાભાવિક હતું, કારણ કે એનો તેજસ્વી અંતરાત્મા કેવળ પોતાનો વિરુદ્ધ મત ધરાવતો જ બેસી રહે એમ નહોતો, પરંતુ પોતાના મતાંતરણને બળથી પ્રમટ કરવાની પશુ તેનામાં દિંમત હતી.

એમને વિષે જે જે કંઈ વાંચ્યું છે તે ઉપરથી મારા મન ઉપર તો એની છાપ પડી છે કે એ એક અદ્વિતીય વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. બૌદ્ધિક જોળ, ચારીરિક સૌંદર્ય ને બળ અને માનસિક તાકાત, ભારે વ્યવસ્થાશક્તિ અને નીરતા અને છતાંયે વ્યક્તિમત સંજોગોમાં લાગણીઓની કામગીરી એ બધાંમાં એ અસામાન્ય ને અદ્વિતીય જ હોવા જોઈએ. એને માટે બીજો કોઈ વધાર્થ જુદા જ નથી.

પ્રસિદ્ધ પામનાર અનેક ઓળોનાં નામ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં છે. પશુ લગભગ એ બધાયે ઉદા-દરજોમાં તેમણે (જે તે કાળે માનવસમાજનું ભાવિ ધનનારા કોઈ સમર્થ મનુષ્યમાં પોતાને વિશે રસ ઉત્પન્ન કરવાનું સફળાગ્ય તેમને મળ્યું હોય તો) પુરુષો દ્વારા જ પોતાનું ખેવ સિદ્ધ કરેલું જણાય છે. કુશ્ત જોમણીસમી ને વીસમી સદીમાં જ ઓળો પોતાને હકે મહાન્ થઈ છે. એની બેસન્ટ તો પોતાનાં માનવજંદુઓનાં ભવિષ્યને બીજા દ્વારા નહિ પરંતુ પોતાના જ પ્રયત્નથી દોરનાર વિરલ ઓળો પછી એક દર્ના, અને તે પશુ તેમનામાં બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા અને દિંમત દનાં તેને લીધે જ નહિ, પણ તેમનામાં લખવામાં ને બોલવામાં સરસ્વતી વહેરાવવાની જે ધરદત્ત બલિષ્ઠ હતી, તે

હતું. એ સિદ્ધહરત લેખિકા અને સખળ ને અસરકારક વક્તા હતાં. એ બોધતાં ત્યારે પોતાની આસપાસ એક તરફનું વાતાવરણ ને પ્રકાશનું વર્ણન સર્જી દેતાં અને એની બહુઈ શક્તિમાંથી છટકી જવું મુશ્કેલ બનતું. તરવાર કરતાં વધુ તાતી વાણીવાળાં અને માનવહૃદયને હચમચાવી મૂકનાર મહાન વક્તાઓ ધૈર્યનાં એ એક હતાં. એમને સાંભળનાર એમના કુશળ હાથની માફી જેવા બની જતાં અને તેઓ એમને કાંઈ એક મહાન કાર્યની સિદ્ધિ માટે ધક્કી કાઢતાં. એમના એ ધરાધારપૂર્વકના ઉપદેશમાં બધા સાથે સંમત થવું કે ન થવું એ તો દરેકની મરજીની વાત છે, પરંતુ એમની એ શક્તિઓને આપણાથી માન ને આદર આપ્યા વગર રહેવાતું જ નથી.”

“ માણસ જેવા વિચાર કરે તેવું બની જાય છે અને તે પોતાનો ભાગ્યવિધાતા છે. ” બીજાંની માફક, એની બેસન્ટ માટે પણ આ વસ્તુ સત્ય છે. એમના વિચારોએ જ એમને બળવાબોર બનાવી દીધાં હતાં, અને તેણે જ તેમની શુદ્ધિ વિષયક, જરૂરિયાતને અનુકૂળ થાય તેવા મિત્રો શોધી કાઢવાની પ્રેરણા આપી હતી; એમના વિચારોએ જ એમને જાનું કોટકું છોડી નવીન પાંખો શોધવા માટે પ્રેર્યાં અને એ પાંખોએ જ એમને જાંએ લીધાં અને નવા ને નવા પ્રદેશો છોતવા માટે હમેશાં વધુ ને વધુ ઉચ્ચ સ્થાને ઉડુચન કરાવ્યું; એ કેવી ભવ્ય શક્તિ હતાં એનો ખ્યાલ હવે જ—આનાથી જ આપણને આવી શકશે. મેં તો એમને એક કે બે જ વાર જોયાં છે. એક વાર અમદાવાદમાં કોઈક હોલ કે થિયેટરમાં બાપણુ આપતાં અને કદાચ એક વાર સુબર્ષમાં. પણ મને યાદ છે કે એ અમદાવાદ આબ્યાં ત્યારે આખા શહેરની જાણ પર એમનું જ નામ રમી રહ્યું હતું અને બહુલાં માણસો એમનાં બાપણુ, સાંભળવા માટે તથાપાપક થઈ ગયાં હતાં.

એમના ચારિત્ર્યના બધા જ ઉપદા યુષ્કોમાં એમના જીવનનો સૌથી મોટા મુશુ તો મને બદ્ધમતો સામેની તેમની લડાઈ જ લાગે છે. કદાચ આ મુશુ એમના પિતા તરફથી એમનામાં જીતરી આવ્યો હોય એમ બને. આ પવિત્ર નાસ્તિકતા-શંકાવાદ એની બેસન્ટમાં ઉંકે જીવાનીથી જ હતી, તેને પરિણામે પવિત્ર ને કટ્ટર ધાર્મિક કન્યા નાસ્તિક ને સ્વતંત્ર વિચારક બની ગઈ અને પછી વળી બીજા નવા શક્તિ બેસે એવા ધર્મની શોધ કરવા માટે વળી પાછી પ્રેરાઈ. તેણે જ તેમને સાંપ્રદાયિક ધર્મમાંથી મુક્ત કરી માનવસેવાના બહોળામાં બહોળા ક્ષેત્રમાં મૂકી દીધાં. “ એમના સમયની, જગતનું ખ્યાન ખેંચનાર, ત્રણ મહાનમાં મહાન સીઓઆર્માનો તે એક હતા, ”—એમ ૧૮૯૧માં મિ. કબ્બુ. ટી. સ્ટેડે એમને વિશે લખ્યું છે. એમના મુખની એ એક અદ્ભુત બ્યક્તિ હતાં અને પોતાની રીતે એમણે દસિતોને માટે લડત લડી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

રાજા પ્રત્યેની વફાદારીના વાદ, દેહાંતકંક, અસમાન જમીન વહેંચણી સામે અને સૌથી વધુ તો વિચારસ્વાતંત્ર્ય માટે એમણે હમેશાં યુગ્મેય ઉઠાવી છે. જે કાળે લંડનનું જાણું એમ લખી શકતું કે, “ પોતાને સ્વતંત્ર સ્વાર્થ અને ફરજો છે એમ માનવા માટે કોઈ પણ સીને ઉત્તેજન નહિં આપવું જોઈએ. ઈશ્વર અને કુદરતે સીનું અસ્તિત્વ એના પતિની સાથે જ સાંકળી દીધેલું છે. ” તેને કાળે સીની પુરુષ સાથેની સમાનતા અથવા તો તે સિદ્ધાંત પરના સુધારાની દિશામત કરનાર લોકપ્રિય ન જ બને એ સ્વાભાવિક છે. રીતરિવાજોની બદી (Curse) કે સામૂહિક ખ્યાલોને લીધે કંઈ સત્ય માટેની લડત શિથિલ પડતી નથી. એમણે બારે મુસ્લીમોનો સામનો કર્યો, પોતાના અંત જીવનમાં સામાજિક માનપાનોથી છૂટાં થતાં ખગડામાં નહિં, અને પરંપરાગત ધર્મથી વિરુદ્ધ વિચાર, કરનાર અને જ્યાં જાદુમતવાળા ધર્મો પૂર્ણ સામ્રાજ્ય ધરાવતા હતાં ત્યાં સાબીતીના આગ્રહ રાખનાર

ઓએ, ઓઓએ તો! ખાલી આચરણ અમુક રીતનું જ રાખવું એઈ એ એવો આગ્રહ રાખનાર પાદરી પતિથી છૂટા થઈ નિરાધાર થવાનું બેખંખ પણ વહેરી લીધું.

સંતો વિષેનાં દિવાલખો સેવનાર, બાળક કે જેને એક વખત ધર્મ માટે સહન કરવાનો પ્રસંગ ન મળવાથી શોક થતો હતો તેને ત્યાર પછીના જીવનમાં પોતાના મતો માટે ખૂબ જ સહન કરવું પડ્યું અને એ સહેવામાં આનંદ મેળવ્યો. એમની બાલ્ય કલ્પનાઓ સુંદર સત્ય ધટનાઓ બની ચૂકી. એક વાર બાઈગિલની સુવાતોઓને સગાવવા માટે ચાર ખાનાં દોરવા બેસનાર અને પરિણામે અસમાનતાઓ જ જડતાં વિવાદ પામનાર શોધક અને આશા છોડી દીધી, તેઓ સ્વજનોથી વિખૂટાં થઈ જ્યાં અને જીવનને ચક્રાઓથી જ વિજયવંત બનાવી દીધું. આપણે ધણાખરા જેને વિશે ચક્રા લાવતાં જ રહીએ તે વિશે તેમણે ચક્રા કરવાની દિંમત કરી. આપણે તો પેઢી દર પેઢીથી ચોસા આવતાં સિદ્ધાંતો અને માન્યતાં પ્રમાણે જ ચાલ્યાં કરીએ છીએ. ૨૬ વર્ષની ઉંમરે આપણાંમાંના ધણાખરા પ્રમાણમાં વધુ સુખચેતન અને સદામતીનું જીવન પસંદ કરીએ તે વખતે એમણે છૂટાછેડા લઈ નિરાધાર થવાની દિંમત કરી, બહેર મતનો સામનો કર્યો અને પોતે જ જેને 'માન-બરો' બૂખમરો,' કહ્યો હતો તેનો સ્વીકાર કરી લીધો. ત્યાર પછી તો વ્યાખ્યાનમયો પર એમની વિજયી આગેફૂચ થવા માડી, ત્યાં, લેકેશાયરમાં થયું એમ એમના પર પથરાં પડ્યા, બીજાં, રથાનોમાં લોકાનાં ટોળાં તેમની પાછળ પડી ટીખળ કરવા લાગ્યાં, સંતતિનિયમના ચોપનિયા માટે તેમના પર આરોપ ધરવામાં આવ્યો, એનો ખટલો ચાલ્યો અને છેવટે દિંદી જનતાએ તેમને રાષ્ટ્રીય મહાસભાનાં પ્રમુખ અને થીઓસોફીની પ્રવૃત્તિનાં નેતા નીચી બારેમાં બારે માન આપ્યું. કેટલીક વાર ધીર,તી બેસન્ટને અત્યંત ઊંઠા ધાર્મિક સ્વભાવનાં 'આધ્યાત્મિક યાત્રી' તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

એ અત્યંત દિંમતળાજ દર્તા પોતાનું મતબ્દ બદલાતાં જ તે સ્પષ્ટ બહેર કરતાં એ ખચકાતાં નહિ, પોતાના પતિ સાથેના છૂટાછેડા, ચાલ્યાં એકો સાથે બેઠાનું અને પાછું તેનાથી અલગ થવું, પછી ફેમિયન સમાજમાં બળવું, અને ફરી પાછો આખો પ્રવાદ જ બદલો નાખી શ્રીમતી બેલેવેટરકીને શરણે જવું અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં મહાત્મા ગાંધી જેવી વ્યક્તિનો પણ સામનો કરવો એ બધું એમની નૈતિક દિંમતળા નિર્દોષક છે. બીજા કાઈ સોધારણ વ્યક્તિ તો એકાદ પરિવર્તનના ભારથીયે ચમકાઈ અઈ હોત, પણ તે તો એ સૌને પાર બીતરી ચલાં અને જીવનના ઉત્ક્રા દિવસો સુધી વિજયી જ રહ્યાં. સામાન્ય માનવીની આવી દિંમત નથી હોતી; પણ સાથે જ એ તો પ્રશ્નનું પસંદ કરેલું માનવ દર્તા.

તે જેવાં દિંમતળાજ દર્તા તેવાં નીકર પણ દર્તા. એ બારે ચોક્કા પણ દર્તા અને વિજયી થવામ ત્યારે જ જ'પતાં. તેઓ ખૂબ્યાં અને જગતના કંઝરાતો સાથે ઝીલાં ગ્યાં. પોતાની જાતે જ કામદાના ખટલા લક્યાં અને એક વાર દારી જલ્ય તોએ એને વજગી રહેતાં ને સેવટે જીતતાં પણ ખરાં. કંઈ પણ મહેનત કરતાં એ કટાણતાં નહિ; તેમ બીજાંને પણ કાપ'શીલ બનાવતાં. તેઓ મહાન નેતા દર્તા. તેઓ પોતે તો દિંમતળાજ ને નીકર દર્તા જ પણ તે શુણે તેઓ પોતાનાં મિત્રો અને અનુયાયીઓમાં પણ પ્રેરતાં. તેઓ સૌ તેમનાં પ્રસંસક દર્તા અને તેમને અનુસરતાં, કારણ કે તેમને ખાતરી હતી કે તે તેમને કદી છોડી નહિ દે અને નિરાશ નહિ કરે અને બપારે જરૂર પડશે ત્યારે મદદ કરશે. તેઓ સદા વિશ્વાસ પ્રેરાં જ કરતાં, અને વધુ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ તરફ તેમને દોરનાં અને જરૂર હોય ત્યારે આચરણ એવી બધી જ મદદ પદોઆપતાં.

અનેક ઉન્નતિશીલ આત્માઓનાં એ સાચાં માતા હતાં પોતે જાતે જીવનના અનેક ઝંઝાવાતોમાંથી વસાર થયાં હોવાથી તેઓ ખીજાને જીવનવિગ્રહ ને મુશ્કેલીઓ સમજી ચકત્યાં હતાં. તેથી વ્યક્તિગત પંબધોમાં સાચો જ તે અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ હતાં અને સામેથી પણ વફાદારી મેળવી ચકત્યાં અને મિત્રો તથા અનુયાયીઓ સહમત ન થાય તો પણ એમની વફાદારી કદી પણ બદલાઈ જતી નહિં. તેમનાં દરેકને એમ લાગતું જ કે એમના દિલમાં તેને માટે ખાસ સ્થાન છે જ. આવી વફાદારી પ્રજ્ઞાથી અને બદલામાં તેની જ આપવી એ નેતા માટે માત્ર આશ્ચર્ય જ નહિં. પણ એક દૈવી ગુણ છે. એની બેસન્ટ આજે જીવે છે, કારણ કે તેમના પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિઓના હૃદયમાં તે જીવી રહ્યાં છે.

પણ શ્રીમતી બેસન્ટ નરમ ને લાગણીવશ જ નહોતાં. તેઓ જેટલાં દલ મિત્ર હતાં તેટલાં જ નિષ્ઠુર વિરોધી થઈ ચકત્યાં વિજયી બનવા માટે તેઓ બારેમાં બારે જઠેમત ઉઠાવતાં તે પોતાની જાતને ખીજાને હોમી દેતાં અચકાતાં નહિં.

શ્રીમતી બેસન્ટમાં બારે વ્યવસ્થાશક્તિ હતી. તેઓ પદ્ધતિસર ને સુધકતાથી કામ કરતાં અને જે કંઈ કાર્યને અચકતાં તેને શિક્ષણી ચતુરાઈથી પાર પાડતાં અસ્તબ્ધ રહી, ચંદુ, નિરંકુશ અને વેલિયું એવું એમને કદી જ ગમતું નહિં. એમના નાનામાં નાના કાર્યમાં પણ પદ્ધતિ ને સૌંદર્ય હોય જ. અને તેમની આસપાસનાં સૌ કોઈ આપમેળે એમની પદ્ધતિને અનુસરતાં થઈ જતાં અને તે પ્રમાણે ચાલતાં.

વિગતો પર પણ તેમની જાંડી નજર રહેતી. વિગતોમાં ન ઊતરનાર કોઈ પણ નેતા તંત્ર ઊંચું ન જ કરી શકે એની તેમને ખબર હતી. તેમને મન તદ્દન ક્ષુદ્ર કે બહુ જ મોટું એવું કશું જ ન હતું. એમની ચકોર દષ્ટિમાંથી કશું જ છટકી શકતું નહિં. દરેક વસ્તુ એની યોગ્ય જગ્યાએ જ મૂકવામાં આવતી અને યોગ્ય સમયે કરવામાં આવતી. તેઓ બહુ ઉતાવળિયાએ નહોતાં રહેતાં તેમ તેઓ જરાય સમય ગુમાવતાં પણ નહિ એક પણ માટે પણ વહેલાંમોડાં થતાં નહિં અને બીજામાં પણ એ ગુણની અપેક્ષા ગણતાં અફસોસ કે ત્રોટા લાગનાં હિંદીઓમાં આ ગુણને અભાવ જ હોય છે. યુવકોમાં ગહેવા પ્રાણને પણ તે પારખી ચકત્યાં હતાં અને તેમને ઉત્તેજન આપવાના મોકાને વધાવી દેતાં ત્રાણસની અસ્પધાગુણતા ગાંધી કાઠવાની તેમની ખાસ દષ્ટિ હતી.

શ્રીમતી બેસન્ટ બારે પ્રવાસો પણ બેઠાં આખી દુનિયાની તેમણે એક જ વાર નહિં પણ અનેક વાર યાત્રા કરી હતી. દરેક વર્ષે એ મુસાફરી કરવાનું ચૂકનાં નહિં અને અનેક નવાં મિત્રો ને તેમના કાર્યમાં જોડાનાર સહકર્મી આત્માઓને શોધી કાઢતાં. વ્યક્તિત્વ અને દષ્ટિમાં ખૂબ જ શબ્દશી હોવાથી સૌ કોઈ તેમને સહ ત્મા—અતિપુરુષ (Superman) જ ગણતાં. એકામતાની તેમનામાં બારે શક્તિ રહેલી હતી અને કોઈ પણ સંજોગો અને વાતાવરણમાં એ પોતાનું કાર્ય કરી ચકત્યાં. એમની ચકિતશળી ક્ષમ તવવાર કરતા વધુ પાણીનાર હતી અને આપણી ભાષામાં કદીએ તો “એમની જામને ટેરવે સરવતી રમતી હતી.”

હિંદે જ ખાસ કરીને તેમનો વધુ આધાર માનવાનો છે. જે કાળે હિંદીઓનાં મનમાં હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિને વખોડી નાખી દબકું ગણી લેવાનું જનરદસ્ત મોલુ ચારેકાર બાપી રહ્યું હતું તે વખતે ડૉ. બેસન્ટે તેમને ફરવી નાખ્યાં અને હિંદુ ધર્મ ને સંસ્કૃતિમાં જે સારાંચ ને સૌંદર્ય ભર્યું હતાં તે તરફ જોતાં કર્યો. પાશ્ચાત્ય પ્રચારના બપોલાએ અંધ કરી દીધેલી તેમની આંખો એમણે ઉપાડી અને તેમના કરી જતા ઉત્સાહને ફરી ચેતવી દીધા.

The Dazzling Pilgrim

Fresh and vivid as dawn itself is my recollection of the rapture that enhanced my lyric girlhood, when I first set eyes on Annie Besant, and heard her speak in the Muslim City of Hyderabad in fervent praise of Ancient Hindu Culture.

To my young romantic fancy, this dazzling pilgrim from the West, with the glamour of her radiant presence and the magic of her golden speech, seemed the living embodiment of all the brave and splendid Women of old Greek and Norse and Gaelic legend offering proud and joyous homage to the Eternal Genius of India.

To-day, pondering over her incomparable devotion and her incalculable service to the Indian cause I can pay no finer tribute to her manifold greatness than to acclaim the sweet miracle wrought by her transcendent and transfiguring love for India, where by she who came into our midst a stranger has created for herself an honoured and legitimate place in the annals of the glorious and heroic women of our own race and tradition—

Shrimati Sarojini Naidu

દેદિપ્યમાન યાત્રાળુ

માગ કવિત્વમય બાલ્યકાળના સંસ્મરણે। પ્રવાસતના સમય જ્યો દહી તે તાજાં અને તાદૃશ છે કે જ્યારે મેં પ્રથમ એની બેસન્ટની દર્શન કર્યા અને મારા બાલ્યકાળનો આનંદ તેનાથી વધે નોંયો। તે વખતે મેં તેમને દેદિપ્યમાનના મુસ્લિમ નગરમાં દિન્દની પુરાણી સંસ્કૃતિ વિષે પૂછ્યું ઉત્સાહ અને પ્રશંસાથી બોલતાં પ્રથમ સાંભળ્યાં।

તે વખતની મારી યુવાન અદ્ભુત અને રસિક કલ્પનાને આ પાશ્ચાત્ય દેશમાંથી આવેલ દેદિપ્યમાન યાત્રાળુ, તેમના ઉજ્જવલ વ્યક્તિત્વના ભાવકા અને તેના સુવર્ણ રણકારવાળી વાણીથી, ગ્રીક અને તેસં અને ગ્રીક પુરાણ કથાઓમાં વર્ણવેલા જહાઝુર અને જનસત ઘલનાઓનું જીવત મૂર્તિમય સ્વરૂપ બન્યાનું।

આજે, તેમના દિ-દને માટેની અતુલ ભક્તિ અને અગણિત મેનાઓનો વિચાર કરીને તેમની અનેકવિધ મહત્તાને ઉત્તમમાં ઉત્તમ અર્જવિ એ જ આપી શકું કે તેમના અસૌકીક અને પરિવર્તનકારી એવા દિ-દ પ્રત્યેના પ્રેમથી જે અદ્ભુત અને મધુર ચમત્કાર થયો હતો તેની અને તેનાથી તેઓ કે જે આપણી વચ્ચે એક આગંતુકની માફક આવ્યાં હતાં તેમણે પોતાને માટે દિ-દની તવારીખમાં, આપણી જ પ્રજા અને ઇતિહાસની ભવ્ય અને વીર નારીઓમાં એક માનભર્યું અને ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું છે, તેની ઉદ્દોષણ કરવાની.

શ્રીમતી સરોજિની નાયક

The Champion of the Oppressed

She was a Home ruler, and a passionate opponent of all injustice to weaker nations, so that she always found herself in opposition to the Government of the day. " Against war, against capital punishment, against flogging, demanding national education instead of big guns, public libraries instead of warships-no wonder I was denounced as an agitator, a fire-brand and that all orthodox society turned up at me its most respectable nose:

Shrimati Kamala Devi Chattopadhyaya.

(From :— " The Annie Besant Centenary book " page 233)

ખીડિતાની વહારે ધાનાર

તેઓ હોમરુલર-રવાજવાદી હતાં. વળી તેઓ નમજા રાષ્ટ્રો પ્રત્યે યુગ્મશતા અન્યાયના કદા વિરોધી હતાં. આથી કરી તેઓ તેમના વખતની સ્થાપિત શાસન પદ્ધતિ (government) ની વિરુદ્ધ જ પડતાં જણાતાં હતાં. " યુદ્ધની વિરુદ્ધ હોવાથી, દેહાન્તકની વિરુદ્ધ હોવાથી, રૂઢાં મારવાની સજા વિરુદ્ધ હોવાથી, મોટા રાજોગાઓ કરતાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિશાવત કરવાથી, યુદ્ધ બદાલે કરતાં બદેર પ્રસ્તકાશયોની દિશાવત કરવાથી અને નવાઈ નથી લાગતી કે કું એક સોજાને ઉત્તરનાર એક ઉત્સાદમાં આવી જઈ જ્યાં કાંઈ ઉપાકાર ભક્તિ મળ્યાઈ વખોડાઈ જતી. અને ખંધી રીયુસ્ટ સમાજ પોતાને મોટા સમજ પોતાનું નાકનું ટેનું રચું કરી મારી વિરુદ્ધ પડનાં હતાં."

શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય.

(' ખી બેસન્ટ સેન્ટ્રીરી બુક ' માંથી, પાનું ૨૩૩)

Artistic side of Dr. Besant

She used to say that the Revival of Indian art is one of the great things of the future, and that she felt sorry she could neither sing nor paint! But she used to play the piano and C. W. Leedbeater, who had heard her, said to me, "If she was not a great statesman and orator, she could still be one of the greatest singers, actresses or pianists in the world" for, he said, "her knowledge of music is great, her voice is beautiful, and her touch on the piano was equal to any of the greatest pianists of the day."

Shrimati Rukmini Devi,

(From "The Annie Besant Centenary Book" Pages 205-6)

ડૉ. બેસન્ટના જીવનની કલાત્મક બાજુ

તેઓ ધણી વાર કહેતા કે ભવિષ્યને માટે હિન્દની કલાનું પુનરુત્થાન એ એક અગત્યની વસ્તુ છે, અને તેઓ પોતે માધ્યમ કે વીતરી શક્તિ ન હતા તે માટે તેમને દિલ્લગીરી થતી હતી. પણ તેઓ પીઆનો તો વગાડી શકતા હતા. અને સી. કમ્પ્યુ. લેકમીટર, કે જેમણે તેમને તે વગાડતા સાંભળ્યા હતા તેમણે મને એક વાર કહ્યું હતું કે 'મે તેઓ એક મોટા મુલ્યવાન અને વક્તા ન હોત તોય તેઓ દુનિયાના એક મોટામાં મોટા સંગીતકાર, અભિનયકાર કે પીઆનો વગાડનાર હોત,' કારણ તે કહેતા કે "તેમને સંગીતનું જ્ઞાન સાચું છે, તેમને કંઠ સુંદર છે, અને તેમનો પીઆનો પરનો કાણુ આધુનિક યુગના મોટામાં મોટા પીઆનો વગાડનાર જેવો જ છે."

શ્રીમતી રૂકમિણી દેવી.

(“ધ એની બેસન્ટ સેન્ટીનરી બુક” પાના ૨૦૫-૬ માંથી)

૬૦. બેસન્ટની આધ્યાત્મિકતા

મિસિસ બેસન્ટના નામથી હિન્દુસ્તાનમાં કાણુ અમલવધુ છે? તા. ૧૬ નવેમ્બર ૧૮૯૩ના રોજ એમણે આ દેશની ભૂમિ પર પ્રથમ પત્ર મૂક્યો ત્યારથી મરણ પર્વત એમણે આ દેશની સેવામાં અને તે મારફત જગતની સેવામાં પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું છે આ દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને એના ઉત્થાપન અને ઉચ્ચ ઇતિહાસ વિષેનો એમનો પ્રેમ અને આદર અગ્રાધ હતા, અને માનવતાની પ્રગતિ, જગતની શાંતિ, હિન્દુસ્તાનના તરવચાન દ્વારા તે અને હિન્દુસ્તાનની મારફતે જમત સ્ત્રીકારણે એવો તેમને વિશ્વાસ હતો એ વિશ્વાસના પાયા ઉપર તેમનું હિન્દુસ્તાનમાં આપ્યા પછીનું તમામ કાર્ય થયેલું છે.

તા. ૧-૧૦-૧૮૪૭ના રોજ એઓ જન્મ્યાં એમના પિતા અંગ્રેજ અને માતા આયરિશ હતાં. એ જમાનો દરેક રીતે જુદા પ્રકારનો હતો. સમાજરચના, આચારવિચાર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, રીતરિવાજો વગેરે દરેક બાબતમાં એ જમાનાની માન્યતાઓ, ધકતર અને વ્યવસ્થા તદ્દન જુદાં હતાં. એમાં કંતિની જરૂર હતી, પરંતુ હમેશ મુશ્કેલી એ જરૂર જોનારા બહુ જ યોગ્ય હતા. અને જરૂર જોવા પછી એ કંતિ લાવવાને માટે વિચાર અને આચાર એ બંને માટે પરિશ્રમ કરનાર એથીયે ઓછા હતા એવી જ વિરલ અને મહાન વ્યક્તિઓ થઈ તેમાંના મિસિસ બેસન્ટ એક હતા. માનવની પ્રગતિમાં એમનો ફાળો ઠીક ઠીક મળ્યામ.

મિસિસ બેસન્ટ ૨૦ વર્ષની વયે એક પાદરીને પરણ્યા હતા અને તે જમાનાના ચુલ્લસંસારના-વિવાહિત જીવનના—સચોટ અનુભવો થયેલા. એમને એટલો બધો ત્રાસ વેડોવો પડેલો કે જિંદગીથી કંટાળી તેઓ એક વખત આપણાત કરવા પણ નીકળ્યાં, પરંતુ પોતાની વિચારસંજ્ઞા અને હિંમતથી એ નમજાઈનો માર્ગ ઊઠી રહ્યો તેઓ પોતાની નાની દીકરી સાથે પછીના ધરમાંથી બહાર નીકળ્યા. કુવામાંથી તળાવમાં જ નહિં, પણ સામરમાં ફાળણ થયા, અને ત્યારથી તેમના જીવનનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ થયો.

તેમણે જે દુઃખ અનુભવ્યું જે જે કષ્ટ વેડ્યું તેનાથી સમાજસુધારાની તેમની રૂતિઓ દગાઈ જવાના બદલે સચોટ એકરાઈ અને બહુ જ મક્કમતાથી તેઓ પ્રવર્તનાર થયા સાચા પોતાના કાર્યની પ્રથમ તૈયારી તરીકે તેઓએ કેળવણી લીધી અને બીજી વર્ષની ઉંમરે તેમણે લંડન યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. જીવનની ચોખ્ખા કેટલી વ્યાપક અને તે માં જરૂરી એવા નિયમનું કેટલું મોટું બળ, કે પર ઊઠી બહાર નીકળેલી એક જુવાન બાઈ સમાજ-સેવાના આદર્શ સફળ કરવા માટે પૂર્વ તૈયારી કરવા મેટ્રિક સુધી ભણી અને એ પરીક્ષા તેણીએ પસાર કરી.

એમણે ઈસ્લામના બહેરબાનમાં સંસાર સુધારાની બાબતમાં, મજૂરની રીયતિ સુધારવાની બાબતમાં, ધણી દિશાએ પ્રવેશ કર્યો, અને કષ્ટ વેડવાં. છેવટે ૧૯૦૭માં થીઓસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ કર્નલ ઓલકોટગુજરાત ગયા ત્યારે પ્રમુખસ્થાને તેમની વરણી થઈ ત્યારથી જો કે થીઓસોફી એ જ એમનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર બન્યું, તોપણ અનેક દિશામાં તેમની કાર્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી.

એમનું કાર્ય અને વિચારપ્રણાલિ બેતાં એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મ એટલે કે ઈશ્વરની ઉપાસના, ઈશ્વર વિષેનું જ્ઞાન, ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા, ઈશ્વરને બાંધવાનાં માર્ગ; ઈત્યાદિ તમામ વસ્તુઓ અને મનુષ્યજીવનની સામાજિક, ગૃહકીય, ઔદ્યોગિક વગેરે શાખાઓ એ એકબીજાથી અલગ છે એવું એમણે કાંઈ પણ કિસ્સે કહ્યું જ નહોતું, અને સમગ્ર માનવજીવન માટે એ તમામની એકવાક્યતા એમણે કહી હતી એટલું જ નહિ, પણ સ્થિતિમય અને પ્રાગતિક જીવન માટે એ એકવાક્યતા એમણે આવશ્યક માની હતી; અને તેથી જ તેમના કાર્યક્ષેત્રના મુખ્ય વિભાગ થીઓસોફી હોવા છતાં પણ તેમણે વખતોવખત વિવિધ પ્રકારના કાર્યો ઉપાડ્યાં હતાં. થીઓસોફીનું કાર્ય સમાજના બીજા કાર્યોથી અલગ અગર સ્વતંત્ર થઈ જ ન શકે એ માન્યતા સાથે રાજનૈતિક, ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક વગેરે દરેક પ્રકારનાં કાર્યોમાં થીઓસોફી—ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા, ઈશ્વર વિષેનું જ્ઞાન—તેમણે પાવારૂપે આવરણ માન્યું હતું. શ્રી. શિવાજી મહારાજના ગુરુ સમર્થ રામદાસસ્વામીએ પણ એ જ વિચાર મહારાષ્ટ્ર આગળ મૂક્યો હતો. એ તો એમ કહેતા કે “જે ઈલેલોકનો સામાન્ય પ્રપંચ (સંસાર) સચોટ અને સારી રીતે ન ચલાવી શકે તે પરમાર્થ શી રીતે સાધી શકવો હશે?” એક ટેકાએ તેમણે કહ્યું છે, “જીવનમાં પ્રથમ વસ્તુ ‘હરિકથા નિરૂપણ’ છે.” એટલે કે આસ્તિકતા એ જીવનનો પાયો છે. મિસિસ બેસન્ટના વિચારો ને કાર્યોમાં આ જ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે.

એ દૃષ્ટિએ બેતાં આપણે મિસિસ બેસન્ટનાં કાર્યો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વહેંચી શકીએ ખરા?

શું એમનું શૈક્ષણિક કાર્ય થીઓસોફીનું પણ નહોતું? એમનાં રાજનૈતિક કાર્યો સાથે થીઓસોફીને કાંઈ જ સંબંધ નહોતો? એ એમના વિવિધ કાર્યક્ષેત્રના એકબીજા સાથે કાંઈ સંબંધ ન હોય તો એક જ વ્યક્તિએ શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજનૈતિક ઈત્યાદિ દિશાનાં અનેક કાર્યો કેમ ઉપાડ્યા હશે? શું એમની પાસે જ્ઞાનજ સમય હતો તેથી? કે લોકોને ગૃહી પોતાનું મુખ્ય કાર્ય વધુ સારી રીતે ચલાવવા માટેનો એ પ્રયાસ હતો? આ સવાલોનો ઉત્તર હું તો સ્પષ્ટ રીતે નકારમાં જ આપું.

આપણે ગાંધીજીનો જ હાથલો લઈએ. એમનો કાર્યવિસ્તાર જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં હતો. ગુજરાતી નોકરપૂતી માંડી અટાટા રાજનૈતિક સવાલો સુધી દરેકમાં ગાંધીજી આતપ્રેરિત થઈ શકતા એટલું જ નહિ, પણ દરેક કાર્ય જરાગર આગળ ધપે તો જ સમાજનું નવસર્જન નોઈએ તે પ્રકારનું થાય એ એમની શ્રદ્ધા હતી. અને તેથી જ અનેક પ્રકારનાં કાર્યોને તેઓ રચનાત્મક (constructive) કાર્યો કહેતા. રચનાત્મક શબ્દમાં ઘણું અર્થ સમાવેલો છે. મિસિસ બેસન્ટના જીવનમાં પણ આ યજુને એ જ દેખાય છે એને જ સાચી “સર્વોદય” દૃષ્ટિ કરી શકાય જ્યતમાં વખતોવખત જે મહાન વ્યક્તિઓ સમાજને દોરવણી આપતી ગઈ છે તેમણે દરેક બાબતનો સર્વોચ્ચ વિચાર કરી દોરવણી આપી છે. એ સર્વે સર્વોદય દૃષ્ટિવાળા જ હતા અને સર્વોદય દૃષ્ટિ એ જ આપણે વ્યક્તિની મહત્તાની કસોટી ગણીએ તો એ કસોટીએ મિસિસ બેસન્ટ જરાગર બીરછે.

મિસિસ બેસન્ટનું વ્યક્તિત્વ આદર ઉપજાવે તેવું છે. આસ્તિકતાના પાયા ઉપર ઊભા રહી માનવસમૂહને તેઓ જોતાં, અને તેથી બનસેવા એ જ ઇશ્વરપૂજા એમ એમણે માન્યું. તેથી જ એમના હૃદયમાં માનવતા માટે અખૂટ પ્રેમ હતો. એ પ્રેમના ધરણે એમને ઝડપી બનાવ્યા અને દિવંત અને ત્યાગ આપ્યા. કોઈ પણ કાર્ય એ અકચ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી ઉપાકર્તા અને પોતાથી બનતું કરી છૂટતા ભગવાને ગીતાહમાં કહ્યું છે તેમ “મામનુસ્મર યુગ્યચ” અથવા તો “સર્વં ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ” એ એમની, કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં વૃત્તિ હતી અને તેથી તેઓ પોતાની છાપ પાડી કાર્ય કરી શક્યાં.

તેમની રમૂતિ હમેશ આપણને રક્ષિતિ આપતી રહેશે, અને એ રક્ષિતિ જોળવવાની શુદ્ધિ અને શક્તિ ઇશ્વર આપણને સૌને અર્થે એવી હું પ્રજ્ઞ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું.

સેવાકુટીંગ,
મદારાષ્ટ્ર સોસાયટી,
અમદાવાદ,
તા ૨૮-૪-૪૯

શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવસંકર

Annie Besant and the Revival of Religion in India

Mrs. Besant was one of those who like Gandhiji, could not be put in compartment. All things to them are interrelated, and religion, politics, art, industry, education, all are interrelated branches of the same Truth. Mrs Besant therefore took as much part in politics as in the revival of Hinduism

C. Rajgopalachar

એની બેસન્ટ અને હિન્દમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર

મિસિસ બેસન્ટ એ ગાંધીજીની જેમ એક એવી વ્યક્તિ હતા કે તેમને એક જ વર્ગમાં ન મૂકી શકાય. તેવાઓને મન બધી વસ્તુ એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે; અને ધર્મ, રાજનીતિ, કલા, ઉદ્યોગ, જોળવણી એ બધાં, એક જ સત્યની પરસ્પર અવસ્થાની શાખાઓ જ છે. મિસિસ બેસન્ટે આ કારણસર હિન્દુ ધર્મના પુનરુદ્ધારની પ્રવૃત્તિ માટે જેટલો ભાગ લીધો તેટલો જ રાજકારણમાં લીધો.

સી. રાજગોપાલાચાર્ય

સ્વર્ગસ્થ ડૉ. એની બેસન્ટ

ડૉ. એની બેસન્ટ હિંદુસ્તાનમાં વસ્તા બાદ દેવી તરીકે પૂજતા હતા. એમને એકલા ગુજરાતમાં નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌ વસતદેવી નામે ઓળખતા, અને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે એમની મમતા અને એ ધર્મ પર એમની મહા ભેદ લોકો ધારતા કે પૂર્વ જન્મમાં પોતે હિંદુ જ હોવાં ભેદ એ.

હિંદુ ધર્મને ઉદ્ધાર કરવો અને હિંદુસ્તાન દેશને ચાનવતાના ધર્મ તરફ વાળવો એ એમની પાછલી જિંદગીનું ધ્યેય હતું. હાલ જેમ શ્રી. રામકૃષ્ણ કાલમીયા આખા વિશ્વમાં ભાતુભાવ (Universal Brotherhood) પ્રસારાવવાનો ઝડો લઈ નીકળી પડ્યા છે, તેમ અર્ધ શતાબ્દ પૂર્વે ડૉ. બેસન્ટ બહાર પડ્યા હતા. પૂર્વ કે પશ્ચિમ વચ્ચે કશો ભેદ કે કશું અંતર ન હોવું ભેદ એ, અને હોય તો તે નાબૂદ કરવું ભેદ એ એ તેમના જીવનનું લક્ષ્ય હતું. અને તે સિદ્ધાંતનું અતિપાદન કરવા પોતે હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો (Ancient Scriptures)ના સિદ્ધાંતો પર મુખ્ય આધાર રાખતા. જેમ મહાત્માજીએ રાજકીય વિષય (Politics)ને ધર્મમય (Spiritualise) કરી દીધો હતો, તેમ ડૉ. એની બેસન્ટે પણ ક્યું હતું. ઈંગ્લેન્ડમાં સ્વ. ચાર્લ્સ બ્રોલોના પક્ષમાં રહી, પોતે રાજકીય પ્રશ્નો પરત્વે એક વખતે ઈંગ્લેન્ડને મળ્યું હતું, તે જ શક્તિ ઉપયોગમાં લઈ આપણા આખા દેશમાં—કાસ્તીરથી કન્યાકુમારી સુધી—એમણે ધાર્મિક બાબતો સંબધે ભગવતિ આણી દીધી હતી.

એમનામાં જે શક્તિ હતી તે એક રીતે દેવી શક્તિ હતી એમ કહેવાય. અને તેથી જ એમને લોકો વસંતદેવી કહેતા. એમનાં ભાવણ સાંભળવાં એ જીવનનો એક લક્ષ્યો હતો. રૂપેરી ઘંટડીના રણધાર જેવો કાનને પ્રિય લાગે એવો અવાજ, અરખલિત વાગધારા, એમનો સાહેબ હતાં આકર્ષક લેનાસ, પડાઈ કાયા, જીવ વર્ણ અને વયોવૃદ્ધતા; એ સમણું ભોત જ ઓતાવર્ગ અન્નજ નતો, મુગ્ધ થઈ જતો, અને એઓ જે કાંઈ કહેતાં તે સોસરું તેમના હૃદયમાં—કણુ ભર તો—ગીતરી જતું. તેમનું અંતઃકરણ તે સ્વીકારી લેતું. એ એમને સાંભળ્યાં છે તે તેથી જ ઉપર મુજબ કહું છું. અને એ શક્તિ એમનામાં હોત નહિ તો હિંદુસ્તાનમાં પોતે થીઓસોફિકલ સોસાયટી સ્થાપી શકત નહિ, તેને સ્થાપી ફાલવી કુલવી શકત નહિ, અને તેના પાથો એવી ભજનગીત રીતે ધાલી શકત નહિ કે જેથી આજે શ્રી. બિનરાજદાસજી જેવા તેમના અનન્ધ ભક્ત તેને ટકાવી તો શું પણ વિસ્તારી રહ્યા છે. હિંદુઓની સંસ્કૃતિના એમના જેવા શોક જ પ્રશંસકો થઈ ગયા છે. પણ કેવળ પ્રશંસા કરી જ તેઓ ખેતી રહ્યા નથી; તેમણે તે પ્રશંસાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું. બનારસની હિંદુ યુનિવર્સિટી તે ડૉ. બેસન્ટનું એ દિશામાં સક્રિય કામ એમના અનુયાયીઓમાં એકલા હિંદુઓ જ ન હતા; અન્ય વર્ણના પણ હતા; પારસીભાઈઓ પણ હતા.

હું ભાવનગર હાર્લિફ્રેસ તે ત્યાંની શામળદાસ કોલેજનો વૃત્તપૂર્વ વિદ્યાર્થી છું. અમારા પ્રિન્સિપાલ શ્રી. જમશેદજી નવરોજજી ઉનવાળા એમ. એ. નામે પારસી ગૃહસ્થ હતા. જેમ, જરમન, ફારસી, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાનું જ્ઞાન હતું. તેઓ યુસ્ત થીઓસોફિસ્ટ, હતા. ડૉ. બેસન્ટ હિંદુ યુનિવર્સિટી

સ્થાપી પોતે ત્યાં રહ્યાં, પણ બારે માસ ત્યાં રહેવાય એમ ન હતું. બીજી પ્રવૃત્તિઓ પર ધ્યાન આપવાનું હતું, એટલે શ્રી. ઉનવાળાને એ યુનિવર્સિટીમાં પ્રિન્સિપાલ થવા માટે બોલાવ્યા અને તેઓ પણ તેમનો સુખન સ્વીકારી લાંબા વખતની લાવનચરમાં કરેલી નોકરી છોડી તુરતાતુરત બનારસ ગયા અને અમને શ્રી. ઉનવાળા જેવા વિદ્યાર્થીપ્રિય અને બાહ્ય શિક્ષકની ખોટ પડી.

જેમણે મદ્રાસ પાસે અચાર.જોયું, હશે, ત્યાંનું ઝોડું પ્રાચીન વૃક્ષ, આશ્રમ પાસેથી વહેતી નદી, મંગલવર પુસ્તકાલય વગેરે જોયાં હશે તેમને ડૉ. બેસન્ટની વ્યવસ્થાસક્તિ (Organising Power)નો જોયો ખ્યાલ આભાવગર નહિ રહે.

પરદેશની કેટલીએ સ્ત્રીઓ—સિસ્ટર નિવેદિતા; મીરાં બહેન જેવીઓ—પરદેશી મટી બધી અંતો-કરણથી હિંદુ બની ગઈ છે, પરંતુ તે સર્વેમાં જોઆમાં જોયું સ્થાન અત્યાર સુધીમાં તો ડૉ. બેસન્ટે જ લીધું છે. ભવિષ્યમાં કોઈ બીજું નીકળી આવે તો છુટી વાત. આટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધારકોની સંખ્યામાં એક અજોડ અને અનુપમ સ્થાન ડૉ. બેસન્ટનું છે. એની કોઈથી ના કહી શકાશે નહિ. શ્રી. ભગવદ્ગીતાના એમનો અધ્યાસ આદ્ય હતો. તેમાં વર્ણવેલી વિભૂતિમાંની એક વિભૂતિ ડૉ. બેસન્ટ હતાં, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

સુખમ

તા. ૬-૧૦-૧૯૪૮) શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

મિસિસ. બેસન્ટને એક અંજલિ

૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના દિવસે પૂજ્ય ડૉ. બેસન્ટની જન્મશતાબ્દિ હિંદુસ્તાનભરમાં ઉજવવામાં આવી હતી. એ મહાન પુણ્યશાળી વિદુષી બાઈએ માનવકલ્યાણને પોતાના જીવનમંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. એમની દષ્ટિ એટલી વિશાળ હતી કે કોઈ પ્રકારની સંકુચિતતા તે સ્વીકારી શકતા નહોતાં. માનવજાત જ તેમનું કુટુંબ હતું, જાત જ તેમનો દેશ હતો, વિશ્વધર્મ જ તેમનો ધર્મ હતો. એમણે અનેક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કર્યો, પણ તે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જ, લૌકિક દષ્ટિએ નહિ; માટે જ એમણે કરેલાં નિરાકરણોનું મુલ્ય સ્પષ્ટિક નથી પણ સનાતન બની રહેલ છે. એક ઓતો દેહ ધરાવના છતાં એક મહાન સંદેશ ન કરી શકે એટલું કામ એઓ એકલા કરી ગયાં. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનાં તેઓ અવતાર સમાન હતાં. ભક્તિમાં વિલીન થઈ કે જ્ઞાનસાગરમાં ગરક બની તેઓ નિષ્ક્રિય બેસી રહે એવા નહોતાં, પણ તેમનું જીવન પૂરે પૂરું કર્મપરામણ હતું. તેઓ એક ધર્મમાં નહિ પણ અનેક ધર્મોમાં માનતા. તેમનામાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ઉપદેશોના માનવપ્રેમ હતો, હિંદુઓનો સર્વેશ્વરવાદ હતો, જોનેની અહિંસા હતી, ઈસ્લામની ગિરાદરી અને જરથોસ્તી ધર્મની સત્યપરામણતા હતી. આપણા દેશનાં ધર્મ, કેળવણી, કળા, સંમજજીવન, રાજકારણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં તેઓએ અપેલી સેવાઓ અદિતીય છે. એમના જેવું ચેતનવંદુ અને તેજસ્વી બ્યક્તિત્વ યોગ્યનું જ હશે. તેઓ એક અશ્રમિત ભંખક અને અનેક વક્તા હતા અને જાતનાં અનેક દેશોમાં તેઓએ પ્રવાસ કર્યો હતો. આપણા દેશની પ્રાતિક લાપાચોથી તેઓ બિનમાદિતગાર હોવાથી અને તેઓનાં પુસ્તકો અને બ્યાખ્યાનો અંગ્રેજીમાં થતાં હોવાથી તેઓ હિંદનાં સિદ્ધિત વર્ગને જ અસર કરી શકતાં. હિંદમાં ૮૮ લાખ જેટલી નિરક્ષરતા

હોવાના કારણે તેઓ જનસમાજને અંગ્રેજીમાં બોલી કે લખીને રપચી કરી શક્યા નહિં. પરંતુ તેઓથી જે ન થયું, બલકે સ્વાભાવિક રીતે જ ન થઈ શક્યું, તે ગાંધીજીથી થયું. પરંતુ ગાંધીજીની પહેલાં હિંદના શિક્ષિતવર્ગને હચમચાવનાર મિસિસ બેસન્ટ જ હતાં એ સૌ ટોઈ કબૂલશે.

એક યોગીનું પ્રધાન લક્ષણ એ છે કે તે બીજાઓનાં હૃદયમાં આધ્યાત્મિક જોશ અને સેવા-ભાવના પ્રકટાવે છે. મિસિસ બેસન્ટ માટે પણ સાચું જ કહેવાયું છે કે She made men—એઓએ સાચા સેવકો અને ભક્તો ઉત્પન્ન કર્યા છે. માત્ર પારસીઓનાં જ દાખલો લઈએ. એમની જ આધ્યાત્મિક અસરથી અમારામાં મરહુમ જહાંગીર વીમાદલાલ પેદા થયા અને વર્ષો સુધી પોતાના જવલંત વક્તૃત્વ, પવિત્ર જીવન અને સેવા કરવાની, ધન્યથી તેઓ પારસીઓ, ઉપર મહાન ઉપકાર કરી ગયા છે. કરાંચીવાળા શ્રી. જમશેદ મહેતા પણ ફરીફરીથી કહે છે કે તેમના જીવનમાં મુખ્ય પક્ષેટો આંખુનાર મિસિસ બેસન્ટ હતાં. એ પક્ષેટો કેવો છે તે દર્શાવવાની જરૂર નથી, કેમકે કરાંચીના એ મહાન સમાજસેવકના નામ અને કામથી સૌ ઇર્ષા/વાકફગાર છે. સુરત અને મુંબઈવાળા દસ્તુરજી ખુરેશદ દાદુ એક છટાદાર વક્તા, સમર્થ ધર્માબાસી, અને વિદ્વાન શિક્ષાગુરુ તરીકે બહુ ભણીતા છે, અને કામ ઉપર તેમનાં, સેવો, અને વ્યાખ્યાનોની પ્રજા અસર પડી છે, પરંતુ તેઓનાં જીવનઘડતરમાં થીઓસોફી અને મિસિસ બેસન્ટનો અગત્યનો ફાળો છે. ગ્રો. દારાજ હી કાંગા વિદ્યાનના નિવૃત્ત વ્યાખ્યાપક છે. આ અતિ શાંત ભક્તપુરુષ અનેક વિદ્યાર્થીઓનાં ચારિત્રો ધરાય છે, પણ તેઓનું પોતાનું ચારિત્ર ધનનાર થીઓસોફી અને મિસિસ બેસન્ટ જ હતાં. એવા તો અનેક દાખલાઓ, માત્ર પારસીઓમાંથી જ આપી શકાય. જરૂરશસ્તી ધર્મના મુરોપી અબ્બાસીઓ જેવા કે શાઈમર, ગેદાનર, સ્પીગલ, વેસ્ટરગાર્ડ, હોમ, મોલ્ટન વગેરે વિદ્વાનો હતા અને ધર્મને લગતા, ખુવાસાઓ આપતા; પરંતુ મિસિસ બેસન્ટ તો ભક્તિનો એક જગાવતાં અને ધર્મ પ્રત્યે આત્મામાં ધન્ય ઉત્પન્ન કરતાં, જે કાર્ય માટે વિદ્વાનની નહિં પણ યોગીની જરૂર પડે છે. મિસિસ બેસન્ટના પ્રતાપથી ઘણા પારસીઓ ધર્મ, ધર્મક્રિયા અને ભક્તિમાં રસ લેતા થયા અને તેમના હૃદયમાં મંદ પડેલો અગ્નિ ફરી સતેજ થવા પામ્યો. આ મહાન જનનારીએ દેશમાં લાખોનાં નિતરમાં સાચા ધર્મની ન્યોત જગાવી છે, લાખોનાં હૃદયમાં ઉત્કૃષ્ટ અને સેવાભાવી જીવન ગુજારવાની પ્રેરણા રેડી છે. મિસિસ બેસન્ટ બ્રિટિશ ખાનુ હતાં પણ હિંદની મહાન સેવા કરી તેઓ આ દેશમાં અમર નામ મૂકી ગયાં છે. ;

અમદાવાદ.

૧૯-૬-૪૮

ગ્રો. ફીરોજ હા. દાવર

એની બેસન્ટનું રાજકીય વ્યક્તિત્વ

[તેમણે અનેકને નારિકતાના ગર્ભમાં દૂબતાં અટકાવ્યાં આ એક મહાન સિદ્ધિ કહેવાય.]

મિસિસ એની બેસન્ટને વિશે વિચાર કરનારની નજર આગળ એ જાળવેા ખરી થાય છે-તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ ને તેમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ.

મિસિસ એની બેસન્ટમાં સમાજવાદી માનસ હતું. જીવનમાં એક વખત તેઓ ઉચ્ચ સમાજવાદી હતાં. આશરે ૧૮૮૩-૮૪નાં વર્ષોમાં ઇંગ્લેન્ડમાં ફ્રેબિયન સોસાયટી નામનું મંડળ અસ્તિત્વમાં આવ્યું તેમાં બર્નાર્ડ શો, સિડની વેબ્બ, સિડની એવિવર, ગ્રેહામ વોલેસ ને મિસિસ એની બેસન્ટ સભ્યો હતાં. આ મંડળે તે વખતના ઇંગ્લેન્ડના રાજકીય વાતાવરણમાં ઘણો ફેરફાર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. તેની અસરને લીધે નાનાં મોટાં ઘણાં ફ્રેબિયન મંડળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. તે મંડળો કાઝ' માકસ'ની વિચાર-પદ્ધતિ સ્વીકારી રાજકીય આદર્શો ધરાવવામાં માનતા હતાં અને દેખીતું જ હતું કે તે ક્રાન્તિકારી બોયે ધરાવતા હતાં. તે મંડળો સ્વતંત્ર મનુષ્યને મદદગાર હતાં.

હિન્ડુસ્તાનમાં મિસિસ એની બેસન્ટે સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો તે સૌ કંઈને જાણીતી વાત છે. તેમણે હોમરૂથ-લીગનું નેતૃત્વ લીધું હતું અને ૧૯૧૭માં તેઓ કામિસનાં પ્રમુખ હતાં.

રાજકારણ તેમના જીવનની એક પાંખ હતી. તેની બીજી પાખ ધર્મકારણ હતી. તેમના ધાર્મિક વિચારો હિન્ડુસ્તાનમાં તેમજ દુનિયાભરમાં ઘણા જાણીતા છે. તેમણે Theosophyનો એટલે કે સામાન્ય ઈશ્વરવાદનો મુદ્દર પ્રચાર કર્યો હતો. ધર્મો અનેક છે, પણ ધર્મ એક છે. તમામ ધર્મોનાં સામાન્ય તત્ત્વો મળતાં આવે છે એ તેમના વિચારનું અમ તત્ત્વ હતું જિન જિન ધર્મનાં પદોવાળા માણસો! પણ આ વિચાર મુજબ એક જ મતનાં ચર્ધ શકે અને ચર્ધ શક્યાં, એ તે શિષ્યજનું ઉપકારક તત્ત્વ હતું તે તદ્દન સુવિદિત છે. હિન્દુભરમાં તેમણે થીઓસોફીનાં અનેક સ્થળે મંડળો સ્થાપ્યાં અને અનેકને નારિકતાના ગર્ભમાં દૂબતાં અટકાવ્યાં આ એક મહાન સિદ્ધિ ગણી શકાય.

તેમનો વિચાર કરતાં આપણને રામકૃષ્ણ પરમહંસ કે મહાત્મા ગાંધીજી, સ્વી-ફનાય ટામોર કે અગવિદ ધોષ જેવાં નામો નજર આગળ ખડાં થાય છે જેમ આ વિમુક્તિઓનાં જીવનમાં ઋષિ જીવનની સાત્ત્વિકતા ને ધર્મજગ જોઈએ છીએ તેમ એની બેસન્ટમાં પણ તે તત્ત્વો આપણે કંપીએ છીએ ને તે સ્વાભાવિક રીતે જોઈએ છીએ.

એની બેસન્ટને સમરણાંજલિ

મિસિસ એની બેસન્ટનું નામસમરણ મને મારા બાળપણના દિવસોની સાથે આવે છે.

સન ૧૯૦૫માં હું નડીઆદની હાઈસ્કૂલમાં ભણતો હતો તે વખતે મારું દિલ ધર્મના પાઠ સંસ્કારોથી રંગાયેલું હતું. સંતરામમાં શ્રી. જ્ઞાનકીશ્વર મહારાજ આવતા ત્યારે તેમની શૈલીની કથામાં હું હાજર રહેતો. શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧મા સ્કંધના શ્લોકો તેમના શિષ્યો શ્રીમદ્ સ્વરે લક્ષ્યકારતા અને તેના પર મહારાજશ્રી જે ધીર-મંજીર પ્રવચન કરતા તે વખતે હું જાણે કોઈ સંન્યાસીના મઠમાં બાળ શિષ્ય તરીકે જોડાઈ ગયો હોઈ એમ મને લાગતું.

બીજી પાસે મારા એક વડીલ મિત્રના સત્સંગને લીધે વડોદરાના વૃત્તિદં આચાર્યના આશ્રમ તરફથી મહાકાળ, પ્રાતઃકાલ વગેરે આસિદ્ધિ અને બીજી સાહિત્ય પ્રગટ થતું તે જાંડી અદાથી હું વાંચતો અને તેનું અવશ્ય મનન પણ કરતો.

વળી શૈવ સાંજે અમારા હાટકેશ્વર મહાદેવમાં હું અદ્વાપૂર્વક દર્શન કરવા જતો અને બનતાં સુધી નડીઆદના મોટા કુંભનાથ મહાદેવમાં જઈ થોડો વખત ઈશ્વરમંકિતમાં નિમગ્ન રહેતો.

આ કાળ દરમિયાન એની બેસન્ટની સનાતન ધર્મ વિશે કોઈક પુસ્તિકાઓ મારા જોવામાં આવી. તેમાં રસ પડ્યો તેથી વધારે મંગાવી અને તેમાં વધારે તદ્દશીન થયો ગયો. જોતજોતામાં તે સાહિત્યની મને એવી લક્ષ્મી લાગી કે જેથી શ્રેયઃસાધકોનાં આસિદ્ધિ વગેરે મને નીરસ લાગતાં ગયાં. એક મિત્રે તે વખતે મને કહેલું તેમ “મારા આકાશમાં થીઓસોફી અને એની બેસન્ટના સ્પર્શને ઉદય થયો. એટલે આજની રાત્રીમાં ઝગમગતા તારાઓનો અસ્ત થઈ ગયો.”

સન ૧૯૦૭-૮માં હું અમલવાદની ગૂંજરાત કોલેજમાં હતો ત્યારે બેસન્ટના સાહિત્યની મોહિની માણુ રહી. પણ તેને સંતોષવાની ખરેખરી તક તો મને સન ૧૯૦૯માં મુંબઈ ગયા પછી જ સાંપડી. ત્યાં તે વખતે બેસન્ટનું સાહિત્ય ચોપાસ ખૂબ ફેલાયેલું હતું, એટલે તેમાં હું તરબોળ થઈ ગયો. તેમના જ પુસ્તકોને આધારે સનાતન ધર્મની પરીક્ષા તે વખતે ઠેર ઠેર લેવામાં આવતી હતી. તેમાં પણ હું એક વાર બેસીને પાસ મૂકી ગયો. અમારા મંડળમાં બેસન્ટની ધર્મની લાવનાઓની ખૂબ ચર્ચા થતી ને એકંદરે આર્થધર્મની જૂની અને નવી લાવનાઓ વચ્ચે એક સર્વોત્તમ સમન્વય તરીકે અમને તે મોહિત કરતી.

જ્ઞાન અને ભક્તિના જોડા રહસ્ય પિછાનીને પણ બેસન્ટે કર્મમાર્ગ સ્વીકાર્યો હતો. તે અરસામાં તેઓ કાશીમાં સેન્ટ્રલ ટ્રિનિટી કોલેજ ચલાવતાં હતાં અને એ સંસ્થા તરફથી એક માસિક પણ પ્રગટ કરતાં હતાં. એ માસિક “થીઓસોફિસ્ટ,” બીજી સુખપત્ર અને એના બીજા પ્રકાશનોની ચાતકની માફક હું દર મહિને રાહ જોતો અને મળતા વાર તે વાંચી છલતો.

તે વખતે બેસન્ટ ધણી વાર દુનિયાની મુસાફરીએ જતાં ત્યારે તેમના પરદેશના પ્રચારહેવાલો વાંચીને અને સાનંદાશ્ચર્યમાં લીન થતા.

.બેસન્ટ દુનિયામાં એક સર્વોત્તમ બાળશુદ્ધાર છે એમ સાંભળેલું તથા તેમનું જાતે દર્શન કરી, તેમને સાંભળવા હું તલપાપક થઈ રહ્યો હતો. તે જમાનામાં તેમના બાળશુની ટીકાટો રખાતી અને છતાં મોટા મોટા સભાગૃહમાં એક પણ જગ્યા ખાલી રહેતી નહિ. તે મુજબ મુંબઈમાં તેમનું બાળશુ થોડા વખતમાં જાહેર થયું ત્યારે હું પણ ટીકાટ લઈ ગેઈટી થીએટરમાં (આજના કેપિટાલમાં) તેમનું બાળશુ સાંભળવા ગયેલો. તેઓ ધર્મના કોઈ વિષય પર જ બોલ્યાં. સરખાતના થોડાં વાક્યો બરાબર સંભળવામાં નહિ. પણ પછી તરત જ જેમ તેમની હમકદાર આંખો આખા હોલને અજવાળા રહી તેમ તેમના સુલ્લે અવાજથી આખી નાટકશાળા ઝાંછ રહી. તેમનો એકેએક શબ્દ હું પીતો ગયો તેમ મારી તરફ વધતી બઈ અને તેમની હંમેશની રીતિ પ્રમાણે ઉપસંહારમાં તેમણે કંપનાની કહીએ. વરસાવી ત્યારે તેમના તરફ લક્ષિતબાવથી માડું દિલ ઊભરાઈ ગયું.

આર્થધર્મના મૂળ ગદ્યને મદિરા ને મદોમાંથી તેમજ વિધિવિધાનની આડીધૂંટીમાંથી મુક્ત કરી આ વીસમી સદીના દુનિયાના તખ્તા પર જે અપૂર્વ મદદથી, અદ્ભુત ઉત્સાહથી ને હજારોની પ્રતિભાથી તેઓ રજૂ કરતાં, તેનો જોટો ખરેખર મળવો મુશ્કેલ છે.

તેમના સદેશ અને કાર્યમાં વધારે રસ પડતાં તેમનું જીવનચરિત્ર અને વિવિધ લખાણો પણ વાંચવામાં આવ્યાં. સત્યની શોધમાં તેમણે નાસ્તિકવાદ, જુદિવાદ, સમાજવાદ વગેરે અનેક સ્ત્રીકાર્યો કર્યાં. પેટ પાટા બાંધી બપોરે જરીબીમાં જીવન વિતાવ્યું હતું. તે દરમિયાન સેવાનાં અનેક કાર્યો કર્યાં હતાં ને અનેક લોકો પણ લીધી હતી ને છેવટે તેમણે મેક્સ બ્લેવેટરજી ને કનંદા બ્રાહ્મણના ગૂઢ સદેશમાં શાંતિ અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં—એ બધું વાંચતાં વાંચતાં તેમને ધાર્મિક તેમજ રાજકીય ગુરુ તરીકે પણ સ્વીકારી લેવાનું મન થયું.

સન ૧૯૧૪માં યુરોપમાં લકાઈ ફાટી નીકળી અને હિંદુસ્તાનના લાખો સીપાઈઓ અને કરોડો રૂપિયા તેમાં હોમાતા ગયા તે જોઈને બેસન્ટનું હૃદય ખળભળી ઊઠ્યું. તેમને એમ થયું કે જો હિંદુ ઇંગ્લાંડને આમ કટોકટીમાં મદદ કરે, તો ઇંગ્લાંડે પણ હિંદની સાચી વફાદારી પિછાની મેત્રીનો દાંધ લંબાવવો જોઈએ, અને તેને સાચું સ્વરાજ્ય આપવું જોઈએ. ત્યાંસુધીમાં બેસન્ટ કાશીની સમગ્ર સંસ્થા પશ્ચિત માલવીવજીને સોંપી, કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્ત થઈ હતાં. તથા તેમણે મદાસમાં મધ્યક જમાની દેશભરમાં હિંદુસ્તાન ખાતે "હોમરૂઝ" એળવવાને પ્રયત્ન કરીશન જમાવ્યું. સને ૧૯૧૫માં મુંબઈમાં કેમિસ મળવાની હતી તે દિવસે તિલક મદારાજને અપનાવી, "હોમરૂઝ"ના નવો મંત્ર સ્વીકારવા તેમણે કેમિસના જૂના આગેવાનોને પડકાર કર્યો.

આ મળવળની ધારી અસર મેટિરાંઓ પર ન જ થઈ. પણ દેશભરમાં જીવાન વર્ગ સફાળો જાગૃત થયો. સન ૧૯૧૬માં બેસન્ટે "હોમરૂઝ લીજ"ની સ્થાપના કરી ત્યારે મદાસમાં સર સિવસ સ્વામી આપર, સર સી. પી. રામસ્વામી આપર, અને શાંતિવાસ સાંભીજી, મુંબઈમાં લોકમાન્ય ટિલક ને મિ. ત્રીલોચી, સંયુક્ત પ્રતિમાં સર તેજજીદાદુર સપ્ત ને પશ્ચિત જગદરાજ નેદરજી—અને બીજા પ્રતિના પણ જીવાન કાર્યકરોએ અને આગેવાનોએ બેસન્ટનો અવાજ ઝીલી લીધો. તેમણે દેશભરમાં ટેર ટેર પ્રયત્ન સજાઓ આમળ લાવણો કરવા માંડ્યાં ને અનેક પત્રો મારફતે તેમનો અવાજ ગામડે ગામડે પહોંચવા લાગ્યો.

સને ૧૯૧૭માં અંગ્રેજ જર્મનીની લડાઈ થઈ જ કટોકટીની ખતી ગઈ હતી. તેથી બેસન્ટને રાજકીય પ્રવાહ સરકારને ધણો અળવડાવેલો ને જોખમભરેલો લાગવા માંડ્યો. પરિણામે તે સાલના જુન માસમાં બેસન્ટ અને તેમના બે સાથીદારને ઉદાક્રમંત ખાતે નજરેદમાં રાખવામાં આવ્યા. નવાઈની વાત તો એ થઈ કે આ હુકમ પસાર થતાં વેત જ હોમરૂઢની નવી અળવળ એટલા પુર જોશથી દેશભરમાં ફાટી નીકળી કે જેથી સરકાર ઝોર પરેશાન થવા લાગી ને ત્રણ માસમાં જ તેમને છોડી મૂકવા સરકારે હુકમ કર્યો.

તરત જ બ્રિટિશ સરકારે દિંદને જવાબદાર રાજ આપવાની નીતિ બહાર કરી તેથી બેસન્ટની લોકપ્રિયતા દેશભરમાં છેક છેલ્લી ટોચે પહોંચી. હોમરૂઢનો નાદ ગામડે ગામડે લાખો ને હરોડો એકત્રીત થઈ પહોંચી ગયો. વળી તરત જ દિંદી વજર ઝોન્ટેગ્યુ રાજકીય સુધારાની નવી યોજના ધકકવા આવી ગયા અને દેશમાં ફરવા લાગ્યા. કુદરતી રીતે મહાસભાનું પ્રચુરપરચાન બેસન્ટને જ આપવામાં આવ્યું. ખરેખર તે સાલ દરમિયાન બેસન્ટ જ દેશના ભાવવિધાતા ખન્યા ને દેશનાં રાણી ખતી ગયાં.

સન ૧૯૧૮થી ગાંધીજીનો સિતારો રાજકીય જીવનમાં ચઢતો ગયો. પછી બેસન્ટ ધીમે ધીમે વિસારે પડતાં ગયાં. પણ ગાંધીજીએ ગૂજરાતમાં રાજકીય જીવનનાં અલેખ માંડ્યા ત્યારે લોકગતિની પૂર્વમુખિકા બેસન્ટની હોમરૂઢ અળવળથી જ રચાઈ હતી. ગાંધીજીએ તરત જ આ હકીકત પિછાતી લીધી એટલું જ નહિ, પણ બેસન્ટની મુખર્ષીની સંસ્થાઓને પણ અપનાવી લીધી, અને એ રીતે બેસન્ટના કામ પર ગાંધીજીએ રહેર મારી હતી.

મી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક

If India is nearer the goal, it is due to your (Mrs. Besant's) strenuous efforts.

Lokamanya, B. G. Tilak.

("The Annie Besant centenary Book" page 249.)

ને હિન્દુસ્તાન પોતાના ખયે પાસે ગયું હોય તો તે તમારા (મિસિસ બેસન્ટના) અથાથ પ્રયત્નને આભારી છે.

("ધી એની બેસન્ટ સેન્ટીનરી બૂક." પાનું ૨૪૯.)

ડૉ. બેસન્ટનાં સંસ્મરણો

“ઓર્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઈન ધ ઈસ્ટ”ની સાખા શરૂ કરવા બધારે ડૉ. બેસન્ટ કલકત્તા આવી દર્તા, ત્યારે હું તેમને પહેલવહેલો મળ્યો હતો. આ સંબંધમાં થીઓસોફિકલ હોતમાં સભા ભરવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે સુપ્રસિદ્ધ એટાર્નિ ધી. હીરેન્દ્રનાથ દત્ત વગેરે વક્તાઓ એ સભામાં બોલ્યા હતા. એક અઠવાડિયા સુધી આ વિષયને લગતાં બ્યાખ્યાનો ચાલ્યા હતા. ભોં કે હું ઉપયુક્ત સંસ્થાનો સભ્ય ન હતો, પરંતુ એ સુયોગમાં હું ડૉ. બેસન્ટ સાથે ઠીકઠીક સંપર્કમાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્પિણી, અદ્ભુત પ્રભાવશાળી, પ્રજાસપક્ષ આ વિકુપી અહિંસાના પ્રભાવથી અનન્ય હું તેમના પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો તેમની વક્તૃત્વશક્તિ, જોગસ્વી સ્વભાવ, ઉદાર હૃદય, ઊંડી સહાનુભૂતિ અને વિશેષ કરીને ભારત તથા ભારતીય આદર્શો પ્રત્યેના તેમનો અદ્વિતીય પ્રેમ ભોંને હું મુગ્ધ બન્યો હતો તે પછીથી ભારતે અવારનવાર પત્રોદ્ધાર વિચારવિનિમય કરતાં. પાછળથી તેઓ Theosophist માસિક, New India અઠવાડિક વગેરે પ્રકાશનો અને નિમ્નિત રૂપે ગ્રોહકર્તા, તેમનાં તરફથી મને પુસ્તકો પણ પુષ્કળ મળ્યાં હતાં, તેમાં બિશ્વ ઓ. લેક્ષીટરનાં પુસ્તકોનાં પણ સમાવેશ થાય છે. આવી રીતે થીઓસોફીનાં સિદ્ધાન્તોનાં અને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે તેવી વ્યવસ્થા ડૉ. બેસન્ટે કરી હતી.

એક ખાસ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરીને આ સંસ્મરણો હું સમાપ્ત કરવા ઇચ્છું છું, કારણ કે હું તેમના બનિષ્ઠ સંપર્કમાં આવી શક્યો ન હતો. મારા પ્રત્યેનાં તેમનો નિઃસ્વાર્થ સ્નેહભાવ કેવો મોઢ હતો તે નીચેની હકીકત પરથી જણાશે ઈ સ. ૧૯૨૪માં હું ધારનુલા કરીને હિમાચલપ્રદેશનાં એક ગામમાં રહેતો હતો. આ ગામકું આલ્મોડાથી લગભગ ૬૨ માઈલ દૂર ટિબેટ બાલુ જી અને ત્યાંથી ટિબેટ તફાવ નજીક છે. માનસરોવરનાં પાનાળુઓ આ રસ્તે ચર્ધને બન્ય છે, અને વચમાં ધારનુલા એક પડાવ જણાય છે. ત્યાં બોટીઆઓની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે, તેઓમાં ધર્મપ્રચાર કરવા કું ત્યાં લગભગ એક વરસ રોકાયો હતો. જે સ્થળે હું રહેતો હતો તેનું નામ તપોવન છે ડૉ. બેસન્ટે ત્યાં પણ અને પુષ્કળ પુસ્તકો, માસિકો વગેરે ગ્રોહકર્તા હતાં. આચર્યશક્તિ ચર્ધ બધારે હું તેમને લખતો કે આપ કેમ આટલાં બધાં પુસ્તકો, માસિકો વગેરે ગ્રોહકર્તા છો, ત્યારે જવાબમાં તેઓ એમ લખતાં કે “હું” બહુ છું કે તમે ત્યાં જઈશમાં છો, સમાજથી દૂર છો, તેથી આ બધાં પુસ્તકો અને માસિકો તમને વાચનમાં બહુ ઉપયોગી ચર્ધ પડશે, વળી હરતા ફરતા બીજાં પરિવારોનાં પણ આવી ચડે, તેમને પણ એ ઉપયોગી ચર્ધ પડશે આવા વિચારથી તમને હું આ બધું ગ્રોહકું છું. વિશેષ કઈ ભોંઈવું હોય તો પણ જરૂર લખશો તો ગ્રોહકી આપીશ.” કેવી લાગણી! કેવી સહૃદયતા!

પરંતુ ત્યાં પહોંચ્યાં Experimental ટપાલવ્યવસ્થા હોવાથી તે ખૂબ જ અનિવર્તિત હતી, તેથી અઠવાડિક અને પાછળથી દૈનિક New India અને લાગ્યે જ નિમ્નિત મળી શકતું એ ન મળે એટલે તરત એ સંબંધમાં હું તેમને જ સીધો કાગળ લખતો, કારણ તેઓ પોતાની અંત

નહોતીમાંથી આ બધું મને મોકલાવતાં. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે દરેક વખતે તેઓ જાતે જ આવા સામાન્ય કાગળોનાં પશુ ઉત્તર આપતાં, અને તેના દરેક શબ્દમાં સહાનુભૂતિ અને સ્નેહ તરી આવતાં.

બધાને ખ્યાલ તો હશે જ કે તે વર્ષ દરમ્યાન તેઓ કેમિસનાં પ્રમુખ હતાં, હોમરૂલ લીગનાં અધ્યક્ષ તો હતાં જ; થીઓસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ તો પહેલેથી જ હતાં. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ અંગે તેમને શિરે ફેટલી જવાબદારીને બોલો હોય તો સહેલાઈથી ખ્યાલમાં આવી શકે એમ છે, છતાં પણ મારા જેવા એક સાધારણ સંન્યાસી માટે—જે થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સભ્ય પણ ન હતા તેને માટે—આટલું બધું ધ્યાન તેઓ રાખતાં, અને આટલા બધા ક્ષમકાળમાંથી વખત મેળવી સામાન્ય કાગળનો જવાબ પણ જાતે જ લખતાં, એ શું આશ્ચર્યની વાત નથી ?

એક વખત મારા એક કાગળનો જવાબ કલકત્તાથી મદ્રાસ જતાં તેઓએ ટ્રેઈનના ડબ્બામાંથી—વોલ્ટર રેશનેથી લખેલા પશુ અને મળ્યો હતો. અને તેમાં આટલી જ વાત હતી, “તમારો કાગળ મળ્યો, ફૂં બહુ જ કામમાં ગુંથાયેલ છું, જરા પણ વખત મળતો નથી; કેમિસ કાર્યપ્રચાર માટે મારે બહુ ફરવું પડે છે. ઓફિસમાં તપાસ કરવા માટે ફૂં કાગળ લખું છું, કે તમને પત્રો નિયમિત કેમ મળતાં નથી; તે સાથે ટપાલખાતાને પણ લખું છું કે જેથી કરીને તમને ટપાલ નિયમિત મળે, તમે પણ ટપાલખાતાને લખજો. એ જ, આશિષ.”

(કાગળોના ઉતારા મારી સ્મૃતિ પરથી લીધા છે.)

શ્રી. રામકૃષ્ણ આશ્રમ
મહિનગર, અમદાવાદ ૮
તા. ૩૦-૧-૪૬

સ્વામી શ્રી. જપાનંદ મહારાજ

“Whatever progress the country has achieved is largely the fruit of her labours.”

Dr. M. R. Jayakar
(“The Annie Besant centenary Book” page 246)

આપણા દેશે જે કંઈ પ્રગતિ સાધી છે તે મુખ્યત્વે તેમની મહેનતનું પરિણામ છે.

ડૉ. એમ. આર. જયકર

(“ધી એની બેસન્ટ સેન્ટીનરી બુક” પાનું ૨૪૬)

ધર્મવિશ્વપૂજનીય માતા બેસન્ટ

મનુષ્ય માત્રની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અનેક અશ્રુતબિન્દુઓના સિંચનથી સાચ છે તથા કૃતઘ મનુષ્યો પોતાનું કલ્યાણ કરનાર અશ્રુતનિધિ રૂપ જે તે ધાર્મિક મહાવ્યક્તિઓને પોતાનો પ્રાણ સમજે છે તથા તે પોતાની વૃત્તિને વ્યક્ત કરતા અત્યંત આનંદિત સાચ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની કથા કે ઈકં ભરે જીવનની તથા વિવિધ રંગરંગી હોય છે. અને તેથી એકને અન્યક મહાવ્યક્તિ સર્વોત્તમ લાગે તો બીજાને બીજી મહાવ્યક્તિ સર્વોત્તમ લાગે એમ મતમતાન્તર થવાનો હમેશાં સંભવ જોશે જ હોય છે. પરંતુ સ્વાભાવિકતા એ જ છે કે જે તે રાજ આટે જે તે ઓપધ બીજા રોગો અને બીજાં ઓપધો કરતાં જેને તેને માટે ઉચ્ચતમ છે જ. સમજદાર મનુષ્ય તે જ છે કે જે માયના કે વાધના સાકરિયા રમકડાંમાં નિર્દોષપણા કે કૂરતાના ભ્રમમાં નહિ પડતાં માત્ર ચર્કરાનું ગળપણ જ ભેઈ જાનેને સરખાં પૂજ્યભાવથી અપનાવે છે. એ જ રીતે ધાર્મિકતા મમે તે સ્થાનેથી મમે તે ધાર્મિક મહાવ્યક્તિ દ્વારા જમતને કે વ્યક્તિને કે સમાજને પ્રાપ્ત સાચ તો તે મહાવ્યક્તિ સંબંધે અંગત પરિચય ન હોવા છતાં, ધર્મને જીવનધ્યેય કરાવી જીવન જીવનાર આટે દરેક ધર્મમહાવ્યક્તિ માટે અત્યંત નમ્ર પૂજ્યભાવ સહિત કૃતઘતાં પૂર્વક પ્રણામ નમસ્કાર જ યોગ્ય છે અને હોય છે જ. સર્વે નમસ્કારો ઉપર કેલ્વન પ્રતિ અન્નતિ અર્થાત્ આખરની જે એક સર્વનું કલ્યાણ કરનારી મહા-શક્તિ છે તેને જ જાણ છે. ધર્મપ્રિય મુમુક્ષુર્વર્ગનાં સર્વે મનુષ્યોનાં સદા સર્વદા વંદનીય તથા પૂજનીય એવાં ધીએસોફીનાં આત્મારૂપ, અગ્નિ-આત્મા-પદ્મ, પૂર્ણિમાના કૌમુદીરૂપ માતા એની બેસન્ટને મારા સદૃશ વાર દંડવત્ પ્રણામ છે.

ધાર્મિક જીવનને ધ્યેય માનનાર અસંખ્ય વ્યક્તિઓ પૈકીનો દું પણ એક અપ્રમતિ હું અને મારી પ્રવૃત્તિકથામાં અદરશપણે પરંતુ જે અમૂલ્ય જ્ઞાન માતા બેસન્ટે અજીવ્યો છે, તેની રમરણીય અર્થવાને આ યતાત્મિક ઉત્સવ કરતાં બીજા વધારે મશરવી પ્રસન્ન બીજા કયો હોય ?

મારા ધાર્મિક જીવનમાં અનેક કલ્પનાઓ, આનંદાઓ તથા મહાવ્યક્તિઓની ઉપદેશપ્રવૃત્તિઓ અશ્રુતસિંચન કયું છે. ઈશ્વરની માનુષ્યતા તો જાણે આરી ટિજાંત કાંસ્ટર—લેકિયા બહેન તરીકે મારી સાથે જ ઉદ્યોગ દત્તી. ઈશ્વર સાથે જાનના માર્ગ-અર્થક સંબંધ, અને તે સંબંધની બીજા અનેક પ્રકારના સંબંધો કરતાં ઉચ્ચતરતા એ જાનથી જ જાણે દત્તા મા-પુત્રનો સંબંધ ઉત્તમ તો જણ, પરંતુ તેમાં જેનેની, દદે તથા પ્રેમજ્વાલાની જગીર્માં રોષર્ષને ઉત્તમવચ સોટય સુવર્ણ પનાવવાની ઉજ્જવ જરી. તે ઉજ્જવ યશ્વદા-કદાન તથા રાધાપૂજના પ્રેમના આદર્શમાંથી પૂરી મર્ષ. કેકર્ અર્થાત્ હાસાનુહાસભાવ શ્રી રામાનુજાચાર્ય તગ્ધથી મળ્યા, જીવનમાં સેવાભાવનો ઉપદેશ કાર્મર તગ્ધથી મળ્યો, આત્મજ્ઞાન મદગમદ પેચનર તગ્ધથી મળ્યો, કરુણામય જીવનનો પાઠ શ્રી ભુદરે રીખબો, આત્મવિસર્જનનું કિંજળ જોગ્ય પ્રભુએ આપ્યું, સરજાતિભાવ શ્રી માર્કવરૂપ પરમ સદ્ગુરુ રામકૃષ્ણ પરમદત્તે આપ્યું; જ્ઞાન, આત્મવિદ્યા, વિદ્યાન ગીતા દ્વારા શ્રી કૃષ્ણચંદના ઉપદેશમાંથી મળ્યું.

ઈશ્વર-મનુષ્ય સંબંધે ઉત્કૃષ્ટ જાવના, પ્રેમ, શક્તિ, કેકર્જાવ, સેવાભાવ, માનુષ્યવ, કરુણા-મયિતા, આત્મવિરમરણ, સરજાતિ તથા ઉચ્ચ આત્મજ્ઞાન—સર્વ કાંઈની પ્રાપ્તિ મર્ષ, અર્થાત્ જાણે માત્ર

જેક કાલુકા જ, પશુ તે પ્રાપ્ત થઈ અને છતાં સમિત કાલુકાં જીવન જીવતાં કંઈક ખાકી મળું લાગુ. જે એક અમૂલ્ય તત્ત્વ જાકી મળું લાગુ તે તત્ત્વ મને ખાસ કરીને આદેશને તથા કંઈક અંશે આખાં જગતના ધર્મવિશ્વને (Religious world ને) માતા જેની જેસન્ટે આપું. તે તત્ત્વનું નામ દીધા પછી તે દરેક જણ “હા, તે તો ખરું સ્તો” કહેવા મંડી પડે, પરંતુ સાધારણ રીતે, જે સોફા સાચી ધાર્મિકતા માટે અધ્યાત્મમાં બાધોકિયાં મારી રહ્યા હોય તેમના સિવાય બીજાઓની કહેવનામાં આવી શકે એમ નથી. અને તે અમુક તત્ત્વ માટે હું માતા જેસન્ટનો શતધા ઝણી છું.

એ તત્ત્વ કયું? અને એ તત્ત્વનો વિશ્વકાર પ્રચાર કરનાર કોણ? વિશ્વદષ્ટિ તથા માતા જેની જેસન્ટે હું પોતે અનેક વર્ષોના અત્યંત મુશ્કેલ અને અનેક ધર્મોના, ધર્મપ્રણાલિકાઓના, ધર્મનુયાયીનાં જીવન તથા ચારિત્ર્યોના અભ્યાસને અંતે એ નિશ્ચય પર આવેલા છું કે વિશ્વનું કલ્યાણ ધાર્મિકતા સિવાય સિદ્ધ થાય એમ નથી. અને તે ધાર્મિકતા વ્યક્તિગત ધર્મો, જે નામશેષ બની ગયા છે તેનાથી સરળપણે સાધી શકાય એમ નથી. ધાર્મિકતા સિવાય દુનિયાનાં દુઃખનો આશ અર્થે એમ નથી. અને વૈશ્વિક તત્ત્વ સિવાયના ધર્મમાં પૂર્ણતા આવી શકે એમ નથી. આથી હું એક એવા વિશ્વધર્મમાં માનું છું કે જેમાં ક્રિયારતી માતૃશાવના, વિશ્વદષ્ટિ, પ્રેમ, સેવા, ભક્તિ તથા શરણાગતિ આ છ તત્ત્વોને જ સૌથી વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હોય. આ ધર્મપ્રણાલિકા, સંપ્રદાય, ધર્મ ગમે તે અભિધાન નીચે, હું માર્કધર્મ અનુસરી રહ્યો છું. આ છ તત્ત્વોને જીવનમાં યોગ્યપ્રમાણે કરતાં હું મુક્તિ લગીનું કલ્યાણ ધરો જ એમ હું માનું છું. અને તે માર્કધર્મમાં જે વિશ્વદષ્ટિનું તત્ત્વ જોવાનું તેને માટે હું જીવન કરતો માતા જેસન્ટનો જ ઝણી છું.

નાની વયમાંથી જ હું માતા જેસન્ટનાં અનેક પુસ્તકોનો અભ્યાસી હતો. જે પૂના તથા અમદાવાદનાં ધીઓસોફિકલ લોજમાં અનેક વર્ષો સક્રિય હાથ લીધો છે. હું અનેક વર્ષો અનેક ધીઓ-સોફિસ્ટ બહેનભાઈઓના નિકટ સંબંધમાં રહ્યો છું, પરંતુ સ્વતંત્ર વિચારણાનો સ્વચ્છંદી હોવાથી ચાલતા ચીલામાં ચાલનાર બની શક્યો નથી. પરંતુ વિશ્વદષ્ટિનું અમૂલ્ય તત્ત્વ જે મને લાખું જ તેને માટે હું ધીઓસોફિકલ સોસાયટી, તથા ધીઓસોફિસ્ટ બહેનભાઈઓનો તથા તે તત્ત્વ જીવનમાં ઉતારવાની પ્રેરણા આપનાર માતા જેસન્ટનો ઝણી છું.

વિશ્વદષ્ટિનું મૂલ્ય સામાન્ય મનુષ્યો પૂર્ણપણે કરી શકે એમ નથી. ભક્તિ, પ્રેમ, સેવા, શરણાગતિ, આત્મશાન, યોગ ક્રિયાદિ મોટા શબ્દોથી જે અમૃતધારા અંતરમાં ફેરે છે તેથી અમૃત-ધારા વિશ્વદષ્ટિ શબ્દમાં અનુભવાતી નથી. પરંતુ એ તત્ત્વના અભાવે જ જેટલા પ્રમાણમાં ધર્મો વતારી મહાત્માઓનાં પુરુષાર્થો જિગી નીકળ્યાં જોઈએ તેટલા જિગી નીકળ્યાં નથી, એ તો નિર્વિવાદ જ. તેમજને ચહેલા મોળથી ખજાણી જોઈલા તેમજની જગવાદભાઈ સમ્પ્રદાયી સાગરમાં બિચારી ધાર્મિકતાહોલવી જ બહુ બહુ યર્ષ રહી છે; ત્યાં હાલકોલક કરતી નોકા પર ઉતરોતરમ નતિ કાઝો પશુ હાથ નોડીને બેસી રહ્યા સિવાય બીજું શું કરવાની હતી? વિશ્વદષ્ટિના અત્યંત સ્થિર અંગ પેદાશન વિના કોલે ઉચ્ચતર તત્ત્વો-પરંતુ લાચાર બની ગયેલાં તત્ત્વો-કંઈ જ કાર્ય કરી શકે એમ નથી. વિશ્વદષ્ટિનો પાઠ એ જગતને વહેલો મળ્યો હોત તો દુનિયાનો ઇતિહાસ, વિશ્વથી બાદલાહોને હરતે રજપૂતાણીઓની ધયેલી દુર્દૈયાઈ કલકિત થયો ન હોત એમાં શૂડીને મુશ્કેલમન બનાવવાની કળની મુખતા કયા તત્ત્વના અભાવને લઈને? નિરુપાયે લાચારીથી આવેયેના બાલ ધર્મ ખંડિત થતાં હિન્દુ ધર્મની પરમ અભિમાની ધર્મબદ્ધકારની ધિક્કાર વૃત્તિ કયા તત્ત્વના અભાવે? મહાવિશ્વપુદ્ધ,

એટલે જોખ તથા રાવટો કયા તત્ત્વના અભાવે? આ તત્ત્વનો અભાવ અને દરેક ધર્મમાં દેખાઈ આવે છે. અને તેથી જ હું દરેક ધર્મને Individual Religion-વ્યક્તિગત ધર્મ નામ આપું છું. જરૂર ખુલ્લેખાંચરે, ઉપાધિ આધિ મરેલાં અનેક ચોથા ઉચ્ચવાતા, “વિશ્વદ્રષ્ટિ”નું તત્ત્વ દરેક ધર્મમાંથી મળી આવશે. Love Thy Neighbour, તારા પાડોશીને ચાહ-નો ઉપદેશ કે પાલણ તથા ચાંકાલ જન્મે પ્રત્યે સમદ્રષ્ટિને ઉદ્દેશ નથી એમ નહિં, પરંતુ વિશ્વદ્રષ્ટિનું તત્ત્વ તેમાંથી તાણીવૃત્તિને એટલી કાઢીએ તો જ મળે એમ છે. આ તત્ત્વનો બાબદારિક ઉપદેશ બેટલી મદતમાં થયો જોઈએ તેટલો થયો નથી. તે થયો હોત તો આજે વિશ્વનો રંગ ભુલે જ હોત. મનુષ્યસ્વભાવ જરૂર પ્રવર્તેયો હોત અથવા દુનિયા ધર્મવિહીન પણ રહી હોત. પરંતુ પરસ્પર ધર્મવૈર તથા તિગ્રહારવૃત્તિ પર ધાર્મિકતાએ અમિતે છુટાથી નાખનાર શીતલ વારિની જ ધારાએા કાઢી હોત. અથવા કથું નહિં તો નાશાન ધાર્મિકતાનો અત્યંત દૂર દ્રષ્ટ તરીકે દુરુપયોગ તો થયો ન જ હોત.

મારી પોતાની અત્યંત સૂક્ષ્મ તુલનામાં માત્ર એક “વિશ્વદ્રષ્ટિ”નું જ તત્ત્વ માતા એનો બેસન્ટને વાવચ્ચંદ્રિવાકને અમર કરી નાંખવાને પૂરતું છે. જો કે થીઓસોફી કંઈ ધર્મ નથી છતાં પણ એ સંસ્થા દ્વારા માતા બેસન્ટે અમુક સ્વભાવની જાણ એક પ્રજા જ સરજી છે, વિશ્વદ્રષ્ટિની સાથે જ સદિધ્વજતા, સમદ્રષ્ટિ, વિશાળ જ્ઞાનતા, સજ્જનતા, સદ્ભાવ ઇત્યાદિ તેનો પરિવાર દરેક કુટુંબમાં અમુક એક પ્રકારની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને જન્મ આપે છે. અને જનતાના સૈનાનીયત તથા દૈર્ઘશીયતા બંને તદ્દન નાના હેઠા વચ્ચેના અત્યંત મોટા જાગની જનતા તેનાથી જ મુખી થાય એમ છે.

માતા બેસન્ટના સમકાલીન અનેક સંતો થયા છે. તેમણે જરૂર પોતાના અમુક જીવનનો જોગ જગત્પાણી માટે આપ્યો છે, પરંતુ માતા બેસન્ટની કાર્યક્ષતા, જ્વલંત ધર્મપ્રસારધમ્મ, જનસેવા, આત્મજોગ, કાર્યક્રમ, વીરત્વ તથા સાદસિકતા કંઈક વિલક્ષણ જ હતા.

‘તેમના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવનારું સદ્ભાગ્ય મારું નહોતું. પરંતુ મારા દરેક ધાર્મિક કાર્યમાં હું તેમના પ્રખર જાનવલ્લભાન, પવિત્ર, કર્મપ્રધાન આત્માની આશિષ પામું છું. ઘણી વાર સ્વપ્નમાં તેમની જાગૃતિ મારી છટકેવા માર્ગના ચરણ પાસે બેઠેલી અને વિશ્વમાત્રની દુઃખી માણસો તરફ માર્ગ પાસે કંઈ કંઈ વિશ્વને આશીર્વાદ આપવાની પ્રાર્થના કરતી હું જોઈ છું.’

નિશાન અર્વાચીન કાલમાં, નવીન યુગમાં, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી રંધાયેલા નવા ભારત જીવનમાં હું “વિશ્વદ્રષ્ટિ, સદિધ્વજતા, વિશાળજ્ઞાન” ઇત્યાદિ તરંગોની અત્યંત જરૂર જોઈ છું. અને મારા જોવા કાંઈ “સજ્જન કોઈ કે પવિત્ર શક્તિ હો” જાણ, નહીં કા જાણી ધરી હો જાણ, તો નંદા ક્રમેલ ક્રમેલ કે કાઢી આવે” એમ છુટા કરે, અને માર્ગને પ્રાર્થના કરે કે જે જ મહાપૂજ્ય ભક્તિનો પવિત્ર આત્મા પુનર્જન્મ લઈ આપણી દુનિયાને દુઃખદરિનામાંથી ઉગારે તો તે જરૂર જરોખ નહિં કહેવા.

હું તો એટલું કહેવું છું કે, થીઓસોફી એક સંસ્થા છે (ધર્મ નથી), તેને એક વિશ્વધર્મના સ્વરૂપમાં ખીલવનાર વિશ્વધર્મસંસ્થાપક તરીકે માતા બેસન્ટ ભારતનો કાંઈ કરીથી પોતાના પુરુષપૂજ્ય કરે અને આખા વિશ્વનું વિશ્વદ્રષ્ટિથી ઉપદેશાયેલા નૂતન ધર્મથી પરમ કલામુ દાર.

તા. ૨૨-૬-૧૯૪૭

શ્રી આલ્ફ્રાઈડ ર. ધિગકિશ

મુબઈ

શ્રીમતી યેસન્ટનું અવતારકાર્ય

શ્રીમતી યેસન્ટે આપણા હિંદુ ધર્મની પુનઃસરથાપનાના કાર્યમાં જે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે તે જોતાં એમ કહેવું પડે છે કે તેમનામાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વિભૂતિમત્ત્વ હતું અને એના પ્રભાવથી જ તેઓ હિન્દુ ધર્મના ઉદ્ધારમાં બહુ અગત્યનો ફાળો આપી શક્યાં હતાં. એવા વિભૂતિ-મત્ત્વને લીધે, તેમનામાં જગત્ત્રિપતિ પરમેશ્વરનો અંશ તમારા અમારા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હતો એમ માનીએ તો તેમાં કોઈ પણ ખોટું નથી. શ્રી શ્રીતાલ્કર્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે: યદ્યદ્વિભૂતિમત્ સર્વં શ્રીમદ્વર્જિતમેવ વા । તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેર્જોઽશસમ્મવમ્ ॥ જે પ્રમાણમાં વિભૂતિ-મત્ત્વ વધતું-ઓછું તે પ્રમાણમાં પારમેશ્વર અંશનું વધતા-ઓછાપણું.

સામાન્ય માણસોમાં ઈશ્વરનો અંશ રહે છે કે નહિ? એવી શંકા અત્રે થઈ શકે છે.

તેનું સમાધાન અમારા શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ છે:—ઈશ્વર સર્વંબાપી (Immanent), સર્વંથી પર (Transcendent) અને અવિચલ (Changeless) છે, એ અમારા શાસ્ત્રોનો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત છે. તેને અનુસરીને વિચાર કરતાં વિશ્વમાંની દરેક વસ્તુ—ચલ, અચલ, સજીવ અને નિર્જીવ—માં પ્રભુ વસે છે, એમ ફક્ત આ જ છે. એટલે સર્વ કાળમાં, સર્વ સ્થળમાં, દરેક અણુમાં પ્રભુનો અંશ છે એમ માનવું જ પડે છે. તેથી પ્રત્યેક વસ્તુ પરમેશ્વરના અવતારરૂપ બની જાય છે, એ પણ સાચું છે. અમે માનીએ છીએ કે પ્રભુ પોતે સમગ્ર વિશ્વના રૂપમાં પરિણામ પામે છે. શ્રીશકરાચાર્ય “સૌન્દર્યલહરી” નામક સ્તોત્રમાં કહે છે “મનસ્ત્વં જ્યોમ ત્વં મહદ્વસિ મહત્સારથિરસિ ત્વમાપસ્ત્વં ભૂમિઃ” ઇત્યાદિ (હે પ્રભો! તું ચળ છે, તું આકાશ છે, તું વાયુ છે, તું અગ્નિ છે, તું જળ છે, તું પૃથ્વી છે. ઇત્યાદિ)

આ પ્રમાણે જોતાં દરેક માણસ ‘અવતાર’ જ એમ થાય, તે સાચું છે. પણ કુખની વાત એ છે કે ‘હું અવતાર છું’ એમ કોઈ વિચાર જ નહોતો, તમે કે અમે તે જાણતા જ નથી. જ્યાં પ્રભુને જ માનવા કોઈ તૈયાર નથી ત્યાં પ્રભુના અવતારને કોણ માનનાર છે? અસ્તુ, એ જરા વિષયાન્તર થયું.

દરેક માણસ જો ‘અવતાર’ હોય તો શ્રીરામકૃષ્ણાદિને જ શા માટે ‘અવતાર’ બોલ્યા? એ પ્રશ્ન સાદાજિજ્ઞાસુ હૃદયને ઠે. તેનો ખુલાસો સહેલો છે. અગ્નિ સળગે ત્યારે તેના કણો બહાર જીડે છે. બધામાં અગ્નિતત્ત્વ હોય છે. અગ્નિતત્ત્વ એટલે ઉજ્જ્વળતા પ્રકાશ વગેરેનું અસ્તિત્વ. છતાંય તે કણોમાં વિવિધતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે કેટલાંક નાના હોય, કેટલાંક મોટા હોય, કેટલાંક તત્કાળ અસ્ત પામે છે, કેટલાંક અમુક ધૃષ્ટ હોય છે. બધામાં ઉજ્જ્વળતા અને પ્રકાશ સરખા પ્રમાણમાં ભાસમાન થતાં નથી છતાંય બધા અગ્નિકણ જ કહેવાય મનુષ્યોનું આ પ્રમાણે જ છે. બધામાં પરમેશ્વરનો અંશ છે એ ખરું; પરંતુ અમુકમાં તે અશનું આધિક્ય હોય છે. જે માણસમાં પરમેશ્વરી અંશનું આધિક્ય તે ‘અવતાર’ એ ઇશ્વરશબ્દનું આધિક્ય પણ વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. તે પ્રમાણે અવતારોનો પણ તરતજ ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે.

અમારા અવતારસિદ્ધાન્તનું આ અતિ સંક્ષિપ્ત સૂચન છે, પણ તેટલા ઉપરથી વાચકો મારો કહેવાનો આશય સમજશે, જેમ ધારું છું. શ્રીમતી બેસન્ટમાં પરમેશ્વરી અંશનું અસ્તિત્વ સામાન્ય માણસો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હતું, એ વાતને કાર્ષ્ણ્ય પણ નામંજુર કરશે નહિ. તેથી જ તેમને 'અવતાર' કહ્યું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી, જેમ મારું છે.

પ્રજુના નાનામોટા અવતારો કહેશે થવા જ કરે છે. ઘણી વાર એમ બને છે કે એવી વ્યક્તિ જીવતી હોય છે ત્યારે તેના અવતારકાર્યને બહુજનસમાજ સમજી શકતો નથી, અને તેથી તે વ્યક્તિ 'અવતાર' તરીકે પૂજાતી નથી—બલ્કે દીકાપાત્ર થાય છે. પશ્ચાત્કાળમાં તેના કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાય છે અને તે પ્રમાણમાં તેનું 'અવતારીપણું' જ્ઞાનમાં આવે છે. સૂર્ય-પ્રકાશનું મહત્ત્વ સૂર્ય આદ્યના પછી જ સમજાય છે. અરુદ્ર

આ અવતારકાર્ય ત્રણ પ્રકારનું હોય છે: એક, સાધુપુરુષોને સંરક્ષણ આપવું; બીજું, દુષ્ટોનો નિમગ્ન કરવો; અને ત્રીજું, ધર્મની સ્થાપના કરી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ ત્રણે કાર્યો કર્યાં હતાં. બીજાં અવતારી પુરુષોનાં ચરિત્રો જોઈએ ત્યારે દેખાય છે કે આ ત્રણમાંથી એક અથવા બે કાર્યો કરવા માટે જ તેઓ સર્જાયા હતા. શ્રીમતી બેસન્ટના જીવનકાર્યનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે હિંદુ ધર્મના પુનઃસ્થાપનમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપવો, તે તેમનું મુખ્ય અવતારકાર્ય હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૬માં તેઓ થીઓસોફિસ્ટ થયાં. તે અગાઉની એક ચતાખિં તે હિન્દુ ધર્મમાં એક મહાત્મ્ય કાન્તિનો કાળ હતો, ખ્રિસ્તીઓનું હિન્દુસ્તાનમાં આગમન ઈ. સ. ૧૫૦૦થી શરૂ થયું હતું, પરંતુ ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિના પરિણામે ઈ. સ. ૧૮૦૦ પહેલાં જ્યાંય નહોતાં. ઈ. સ. ૧૭૬૩માં નવેન્ગરની, ૧૧મીએ એક અંગ્રેજ ઍરિસ્ટ મિશનરી, વિલિયમ ટેરી નામનો, કલકત્તા બંદરે કીર્તવ્ય. તે સંસ્કૃત અને બંગાળી શીખે, અને ઈ. સ. ૧૮૦૦માં, કલકત્તાની ડોલેજ કે જેની લોક વેલેસલીએ સ્થાપના કરી હતી તેમાં શિક્ષકનું કામ કરવા લાગ્યો. આરંભમાં મિશનરીઓના કાર્ય પરત્વે ઇરિટ ઇન્ડિયા કંપનીનો વિરોધ હતો, પણ ઈ. સ. ૧૮૧૩માં મિશન સ્થાપવામાં આવતી અમલકાઓ દ્વારા ધર્મ. ત્યાં સુધી મિશનરીઓએ અમુક સ્થળે નિશાળો સ્થાપી હતી જ; પણ હવે, અમલકાઓ દ્વારા થવાથી, તેમના કામને વેગ મળ્યો, અને 'જંગલી' 'અસંસ્કૃત' હિંદુઓને સુધારવાનું કામ ઝડપથી શરૂ થયું. અંગ્રેજ શિક્ષણના પરિણામે પાશ્ચાત્ય વિચારોની અસર થવા લાગી. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય જાળોમાં આપણે પહોંતી છીએ એવી માન્યતા થવા લાગી. કેળવણીનો વર્ગ અસ્પૃશ્ય હતો, પરંતુ વધારે ક્રિયાશીલ હતો. સમાજની સર્વાંગીય પ્રગતિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવાનું કામ આ વર્ગે હાથમાં લીધું. સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાનું પ્રયત્નો પ્રથમ થયા. રાજ સમ્રાટોદ્ધારને જંગલમાં પહેલ કરી. ઈ. સ. ૧૮૧૫માં તેમણે "આત્મીય સભા" સ્થાપી, જેમાં દર અઠવાડિયે ધર્મ, સમાજ અને શિક્ષણ વિષે વર્ચો ચાલતી. ઈ. સ. ૧૮૧૯માં એ સમાજ બંધ થઈ. ઈ. સ. ૧૮૨૮માં 'બ્રહ્મસમાજ'ની સ્થાપના થઈ.

યુનિઈ જાણુમાં આ દિશામાં પ્રયત્નો જરા ઓછા થયા. જેમ કહેવાય છે કે ઈ. સ. ૧૮૪૫ના અરસામાં આ જાતની એક સંઘટના થઈ હતી. તેનું નામ "યુથ સમાજ" હતું. નામ પ્રમાણે જ કામ હતું. આ સમાજના અહેવાલો મળતા નથી. તેનું કામ લાંબો વખત ચાલ્યું જ્યાંય નથી. ઈ. સ. ૧૮૪૯માં "પરમહંસ સભા" સ્થાપન થઈ તેમાં ના. મ. પદ્માનન્દ અને બીજા મુદત્તે હતા. આનું કામ પણ યુથ રીતે ચાલતું હતું, પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૬૦માં કાર્ષ્ણ્યે સભાના કાર્યને ચોરીથી

ગેળવા 'સલા'ને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી. તેના પરિણામે 'સલા' વિરુદ્ધ રાષ ઊભો થયો અને 'સલા'નો અસ્ત થયો. ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં "પ્રાર્થનાસમાજ"ની સ્થાપના થઈ.

ઈ. સ. ના ૧૯મા શતકના "પહેલા સાત દસકા સુધીના સમયમાં જે અંગ્રેજ શિક્ષણ અપાતું અને જે ચિન્નનરી પ્રયત્નો થયા તેની પ્રતિક્રિયા આ પ્રમાણે થઈ. સંસ્કૃતના ધર્મના જે મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો હતા તેને સ્વીકાર્યું જણવામાં આવ્યા નહિ, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, એ એને મુખ્યતઃ અનુસરી, જાણણા સમાજનો અને ધર્મના સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થયો. પરંતુ આ પ્રયત્નોનું ક્ષેત્ર કેળવણેલા વર્ગ પૂરતું જ મર્યાદિત રહ્યું હતું. સામાન્ય જનતામાં આવા વિચારોનો પ્રચાર બહોળા પ્રમાણમાં થયેલો જણાતો નથી.

ઈ. સ. ૧૮૭૦ પછી ધાર્મિક વિચારોના આંદોલનની દિશા બદલાઈ. ધર્મનો વિરોધ કરવાને બદલે ધર્મનો બચાવ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થવા લાગી—અલખત, અમુક સુધારા, સાચે. આપણે ધર્મ સર્વથેવ ત્યાજ્ય નથી, હિંદુ તેમાં અમુક તરત્તે સર્વગ્રંથ છે, અમુક મૂળ સિદ્ધાન્તોને કાયમી રાખી, બીજા સિદ્ધાન્તોમાં દેશ-કાલાનુસાર ફેરફાર કરી આપણા ધર્મને ટકાવી રાખવો એઈએ—આ પ્રકારની વિચારપ્રણાલિકા શરૂ થઈ. દૂકર્મ, ધર્મસંસ્થાપનના પ્રારંભિક કાર્યોની શરૂઆત થઈ, અને તે માટે, જુદે જુદે રચેણે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અવતરી. રવામી દયાનંદ, રાધાસ્વામી, દેવગુરુ, વગેરેએ જુદા જુદા સમાજો સ્થાપી અમુક અંશમાં સુધારો કરી ધર્મને કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

છતાંય આ બધા વિચારો અમુક અંશમાં જૂના વિચારોથી તદ્દન જુદા પડતા હતા, તેથી તેમના પ્રયત્નો સમાજને મોટા પ્રમાણમાં આકર્ષી શક્યા નથી. છતાંય આ નવા વિચારોમાં ફેબી અંશ ન હતો એમ ન કહેવાય. ઈ. સ. ૧૮૭૦ સુધીમાં જે પ્રયત્નો થયા હતા તેથી સમાજમાં ધર્મ-વિમુખતા આવવાનો ભય હતો; તે ભયને આ નવા વિચારોએ અટકાવ્યા અને લોકોમાં જૂના ધર્મ પ્રત્યે અભિરુચિ અને આભિમુખ્ય ઊત્પન્ન કર્યાં. જેટલા પ્રમાણમાં આ કાર્ય તેઓ કરી શક્યા તેટલા પ્રમાણમાં તેમણે ધર્મની સેવા કરી અને ધર્મના સંસ્થાપનમાં મદદ કરી એમ માનીને તેટલા પ્રમાણમાં તેમનું અવતારીપણ કબૂલ રાખીએ તો ખોટું શું ?

આવા પ્રયત્નોના પરિણામે ત્રીજી આંદોલન શરૂ થયું. જેમાં જૂના ધર્મને સર્વથેવ સ્વીકાર્ય માનવાની શિષ્ટામણ દેવામાં આવી આના ઈતિહાસમાં એ નામો યોગદાન આપણ તરી આવે છે. એક નામ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું અને બીજું શ્રીમતી એનિ જોસન્ટનું.

શ્રીપરમહંસજી વિષે લખવાનું આ રચણ નથી શ્રીમતી જોસન્ટ વિષે લખવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. મારા વાચકો તેમના કાર્યસંબંધમાં સારી રીતે બલુકાર છે.

ચીચોસોફીની સર્વસંક્રાંતક વૃત્તિ છે, તેના જુદા જુદા નેતાઓને જુદા જુદા ધર્મો પ્રત્યે પક્ષપાત જોવામાં આવે છે. શ્રીમતી જોસન્ટનો પક્ષપાત હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે હતો. હિંદુઓમાં ધર્મવિવેક શૈથિલ્ય આવ્યું હતું તે સમયે એક અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ હિંદુ ધર્મની તરફદારી કરી અને તેની ઊંડી બસર થવા પામી, એ દુર્ઘટનની પ્રજ્વળા વિના થયું નથી, એ મારી દંડ માન્યતા છે. પ્રજ્વળે તેમને આ કાર્ય માટે મોહકતા હતા અમારા મહારાષ્ટ્રમાં સુપ્રસિદ્ધ ભક્તશ્રેષ્ઠ શ્રી તુકારામ કહેલો : આમ્હોં વૈકુળ્કોંચે વાસી ! આલોં યાત્રી કારણાસી ! (અમે વૈકુંઠના રહીશ, આ જ કાર્ય માટે આવ્યા છીએ) આ પ્રમાણે શ્રીમતી જોસન્ટ પણ એક વિશિષ્ટ કાર્ય માટે જ અવતર્યાં હતાં.

Dr. Besant's Knowledge

Mrs. Besant eager to play her part, obtained in 1880 first class certificate qualifying her as a lecturer under the science and art department on Inorganic Chemistry, Animal Physiology, General Biology, Botany, Acoustics, Light and Heat, Theoretic Mechanics, Magnetism and Electricity and Mathematics. She passed the First B. Sc. and preliminary Science examinations with honours in Botany in the London University. Though in the final examination she failed three times in practical chemistry which puzzled me not a little at the time, as I had passed a far more difficult practical chemical examination for teachers at South Kensington.

("The life of Annie Besant" By Geoffrey west, Page 103.)

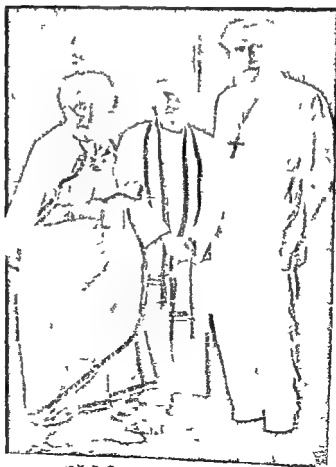
વિદ્યુષી બેસન્ટનું જ્ઞાન

મિસિસ બેસન્ટે જીવનમાં પોતાનો જ્ઞાન લગભગ ૧૮૮૦માં, વિદ્યાન અને જ્ઞાના વિદ્યાપીઠના વિભાગ દ્વારા એક પ્રથમ કક્ષાનું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું કે જેથી તેમણે પ્રાણિક (Inorganic) રસાયણ-શાસ્ત્ર, પ્રાણીનું સ્તરીરશાસ્ત્ર, (Animal Physiology), સામાન્ય જીવનશાસ્ત્ર, (General biology), વનસ્પતિશાસ્ત્ર, શ્રવણશાસ્ત્ર (Acoustics) સિદ્ધાન્ત વિષયક પત્રશાસ્ત્ર (Theoretical Mechanics) પ્રકાશ અને ગરમી, ચુંબકત્વ (Magnetism) અને વિદ્યુતશાસ્ત્ર, અને ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસક થવાની લાવકાત મેળવી. તેમણે પહેલી અને પ્રારંભિક બી એક્સસી. પરીક્ષા ક્રાંતિન યુનિવર્સિટી-માંથી, વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં માનદ રીતે (with honours) પાસ કરી. પરંતુ બી એક્સસી.ની છેલ્લી પરીક્ષામાં રસાયણશાસ્ત્રની પ્રથેખની પરીક્ષામાં ત્રણ વાર નપાસ થયાં, તેની મને તે વખતે બહુ નવાઈ લાગતી હતી. કારણ કે સિદ્ધાંત આટલી રસાયણશાસ્ત્રના પ્રથેખની પરીક્ષા, કે જે એનાથી મધ્યી વધારે અધિક દત્તી તે સાદિય ફેનસિંગનમાંથી પસાર કરી હતી.

("ધ લાઈફ ઓફ એની બેસન્ટ" ક્તાઈ જોસે વેરટ, પાનું ૧૦૩)

ત્રણ નંબર ફેરીઓ શ્રીમતી એની એમન્ડ ઓ બી પી વાલિયા તથા શ્રી એન્ટોન સાથે

શ્રી આર્ચબિશપ ઓ સાબેગીના તથા અમલીઓ
શ્રી એમન્ડ, શ્રી ગિલરાન્ડાન્ અને શ્રી લેડબીટ્સ

૧૧. બેન(પ્રેન)ની મુખ તરફ ૧૧૭

મહાત્મા ગાંધીજી ૧૨૨૪ની બેનગામ મુખ તરફ
[પ્રેન ના મહેતા]

સાધુચરિત ડૉ. (મિસિસ) એની બેસન્ટ

યા દેવી સર્વભૂતેષુ શક્તિરૂપેણ સંસ્થિતા ।
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ ॥

(શ્રીસત્સતી)

ભાવાર્થ : સર્વ પ્રાણીઓ (ઋણીઓ)માં શક્તિસ્વરૂપે પ્રાકટ્ય પામેલ મહાન્ નારી જ્યોતિને આપણે નમીએ છીએ, નમીએ છીએ, નમી રજા છીએ

૧ પ્રાસ્તાવિક

મહાન્ મનુષ્યોનાં જીવન વીજળીનાં દીવા જેવાં હોય છે, જેની પાછળ હાવા (તિગિર) હોતું નથી; દીરા જેવાં હોય છે, જેના વિવિધ પાસામાંથી નીકળતું તેજ અન્ધારમાં સવિશેષ જળકે છે, સ્વર્ગીય પારિજાતક જેવાં હોય છે, જે કર્મમાતા નથી અને કુદરતના નિયમને અનુસરીને ક્ષણે ક્ષણે તેમ અને ત્યારે જ નેમની સુખ-અમર રહે છે. આજ આપણે એક એવા વિરલ માનવ આત્માના પરિણામપ્રાપ્ત પછી તેનાં ઐદિક સત્કર્મોનું મુશ્કેલ કરીએ છીએ, જે જિન્દગી પરમ પ્રમાણભરી ઉત્કલ્પક, સુવાસિત હતી અને જેમાં વિદ્યુત દીપતું તેજ, રત્નની સુદૃઢતા તથા પ્રુષ્ઠની સુગન્ધ આપણે આજ પછી એવાં ને એવાં જ નિહાળી-અનુભવી રજા છીએ અનેક ભક્તિઓનાં હૃદય મનજમાં એ દીપ્તિ ઉત્કર્ષક અધ્યાત્મમાન પ્રેરી રહી છે, એ સુદૃઢતા મહાન્ આત્મશક્તિનું પોષણ આપી રહી છે, એ સૌગંધ ઉચ્ચ કલ્યાણમાર્ગોનું નિર્દેશ કરી રહી છે પ્રાત રમરશ્ચીય (મિસિસ) ડૉ. બેસન્ટનાં ઐદિક જીવન તથા એમનાં જન્મદુષ્કારક સત્કાર્યોનો ચિત્રિત ઉલ્લેખ કરવાનો આ લઘુ પ્રમાણ છે.

સંસારમાં જે અનેક મહાન્ સન્નારીઓનાં જીવન સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમની સ્વરૂપ નામાવધી લઈએ તો તેમાં પથુ-ખન્ના, * હાઇપેસિયા, મેટ ક્રેચરાઈન, બેન બ્રાફ બ્રાફ, ચાંદળીબી, પાંચીની તથા લક્ષ્મીનાઈનાં વીરતાભર્યા આત્મસમર્પણ, વિરુદ્ધારિયા, અદ્વૈતાબાઈ, અપશુલ્કારેવી, ફ્લોરેન્સ નાઈટજેવ તથા ચાસ્ટર નિવેદિતાના લોકલિતાઈ પરોપકાર્યો, અને ગ્રાઈ, એસ્પેસિયા, માદામ ક્રુસરી તથા માદામ બ્લાવેસ્કીની મહાન્ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સિદ્ધિ સહજ દર્શિગોચર થાય. ડૉ. બેસન્ટ આ અગ્રવર્ગમાં જરૂર ધ્યાન આપ કરે એવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે.

• ડા. ૨૮-૬-૪૭ના “ઈલિસ્ટ્રેટ્ડ વીકલી બ્રાફ ઇન્ડિયા”માં શ્રી કાનઈદારભાસનો ડૉ બેસન્ટ વિશે સુંદર અશ્લેષ ૬ તેઓ જણાવે છે કે ડૉ. બેસન્ટ પોતાના એક પૂર્વજન્મમાં હાઈપેસિયારૂપે અવતાર લીધે હતો, એમ તેઓ માનવા હતા હાઇપેસિયા પુરાણ ચિત્રમાં એક અસામાન્ય વિકૃતી સી થઈ હતી, જેની જ્વલંત નિદ્રતા ત્યાંના જૂના વિચારના શાસ્ત્રીઓને અસહ્ય થઈ પડ્યાથી, ધર્માન્ધ પ્રબળને તેઓએ ઠરકેરી તેવું ખન કરાવ્યું હતું।

એમના યોવનપ્રારંભનો કાળ પ્રિટનમાં અને યુરોપમાં રિધત્ય-તરના (વિક્ટોરિયન કહેવાતા) મહાયુગનો અવાન્તર સમય હતો. સમય^૧ લોકનેતાઓ, વક્તાઓ, સાક્ષરો, લેખકો, કવિઓ, સુધારકો તથા પ્રચારકોની પ્રચંડ પ્રવૃત્તિઓ એ વખતે ચાલી રહી હતી. વિચારસ્વાતંત્ર્ય વિના બંધિત-સ્વાતંત્ર્ય નિર્વીર્ય છે, સર્વદર્શીય વિજ્ઞાનપ્રાપ્તિ સિવાય નિર્માન્ત માર્ગે અપાતી કેળવણી સંદોષ છે અને રાજ્યશાસનથી દુઃખાચેલા પન્થોએ ધર્મપાલન, વિદ્યાપ્રસાર, આપાર, ઉદ્યોગ તથા શુદ્ધિ-પ્રમોદ પ્રજ્વળના ઉદયમાન અગ્નિત્વમાં અવરોધક છે. આવા વિવિધ-ગળવાન આંદોલનો પ્રજ્વળના વિચાર-જીવનમાં મન્યન કરી રહ્યાં હતાં. આ ક્રાંતિ (રિફોર્મ)ના ઉષ્ણ વાતાવરણમાં સમયે સાધુચરિત ડૉ. બેસન્ટનો જન્મ થયો-એમનો તારુણ્યકાળ ઉદિત થયો હતો.

૨. થોડુંક અંગત

ડૉ બેસન્ટ વિશે—અર્થાત્ એમનાં બાળપણનો, એમના અન્થો, એમની ઉદ્યોગપૂર્ણ જિન્દગીના વિવિધ ખંચો અને પ્રયત્નકન્દો વિશે—મને વિદ્યાર્થીસમયથી કેટલુંક જાણવાનું, કેટલુંક વાંચવાનું^૨ મળ્યું હતું^૩ તે ઉપરથી ધણો ભાવ હતો એ વખતે માદામ બ્લેવેટ્સ્કી તથા મિસેપ સેક્રીટરી વિરુદ્ધ પણ મે થોડુંક વાંચ્યું, જેની વિરોધી બસર પણ મને થયેલ; છતાં આ સમયના અન્તમાં જ ડૉ. બેસન્ટની નિન્દા કરનારાં લખાણોનો એક સંગ્રહ મને પ્રાપ્ત થયેલ, જેમાંના દૂર આધાતો મારા હૃદયને સ્પર્શી શકેલ નહિ; કારણ કે એવામાં જ મને સફ્રતની Auto-biography (સ્વજીવનની કથા) મળેલી, જે એટલી આકર્ષક લાગેલ કે મેં તે નવલકથાની જેમ વારંવાર વાંચી હતી. આ પુસ્તકમાં ડૉ. બેસન્ટના જીવનનો માત્ર પૂર્વાંશ છે; છતાં તેમાં મને તે સમયે પણ એમના અસામાન્ય પૌરુષ, સતત પરિશ્રમ, કર્તવ્યશુદ્ધિની સુદૃઢતા, સાધનાની એકાગ્રતા, રૂઢમાર્ગોની શુદ્ધિપૂર્વક વિચારણા, સર્વદર્શીય જ્ઞાનની પિપાસા, નિર્જલ-આનાયને માટે સહાયતાવળી તથા પ્રબલ આત્મમજા (જે ડૉ. બેસન્ટમાં પાછળથી અતિ ધણું અસ્થિત થયાં તે)નું સુંદર દર્શન થયું હતું, જેની સચોટ બસર મારા હૃદય અને મનજ ઉપર થયા વિના રહી નહોતી.

આ પછી માદામ બ્લેવેટ્સ્કીનું સાહિત્ય પણ કાર્ષક અને વાંચવા મળ્યું. Nightmare Tales એ નાનકડું પુસ્તક પ્રથમ હતું, જેમાં મને આત્માના અપાર્શિવ સમજ-ધોની સદૃશ ક્રોધી રુદ્ધિ (આ હું સ્મૃતિ માત્ર પરથી લખું છું.) અને તે પછી એમનો મહામન્ય Isis Unveiled નો થોડોક ભાગ મને વાંચવા મળ્યો. તે અરસામ હું matriculation (મેટ્રિક) કક્ષાસમાં હતો. એટલે આપ જાણ

* કાર્ષકી સજાસમ બલેલ પડિત, એક વરુણ વિનાર્થી મારી સાથે ઉગિલ છઠ્ઠી સાવમા પ્રાત્નમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તેમના પિતાજી (સ્વ. શ્રીચત્રેસરોપાળ પડિત) કદાચ થોમ્સોનફિલ સોસાયટીના અમદાવાદમાં પઢેલા જ સચેશમાંના દયો. એ પિતાપુત્ર બહુ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક પુરોગામી અભ્યાસી હતા. કાર્ષ સજાસમના પરિચયથી મને થોમ્સોનફિલના સાહિત્યનું પ્રથમ દર્શન થયું... આ જગતે કી. એલ. ઇ. પડિતને હવિદાસ પણ રસાયે છે. તેઓ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (કદાચ થોમ્સોનફિલ પ્રચારક વરીઝ) થયા. ત્યાં વસ્યા, પશ્ચિમ અને ત્યાંના એક રહેઠી સુખી ડોર્ડના બેરોની (સોસિસીટી) થયા. પછી બ્યારે એ રેડના એક નવા ફેસલા (અથવા કાપડા ?)ને લઈને ત્યાં વસેલ દિન્દીમને ત્યાંની વસ્તિ મારે માણ રહેવા નાલાયક કાવવામાં આગ્યા. એને લીધે ત્યાંના લગભગ સવાસો-દોઢસો કુટુંબોને દિન પાછા પ્રાત્નકાળમાં આગ્યા, ત્યારે શ્રી પડિતની સખ્ત લટવને પરિણામે તેઓ ત્યાં બચી રહેવા સાહ-પાણીસો કુટુંબો એ કાવ (અથવા કાપડા) માંથી મુક્ત થઈ દયા.

શકશે કે હું એ જુદાઈતોના સુયોગ્ય અસ્વાદ પામી શકું, એવી શક્તિ મારામાં ન હોય તથાપિ એ પુસ્તકનું આલેખન અને તેમાંની નેધિ તથા ઉતારા એવા ત્યારે મને તળેરીમાંથી એક ગિરિરાજને જોઈ એ, તેવી એ પરમ વિદુષી બાઈની (સારા અર્થમાં વાંપક) તો 'બંધકર' સાક્ષરતાનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહ્યો નહિ. લગભગ અર્ધશતક ઉપર જોયેલ એ અન્ય પછીથી મારા વાચનમાં આવી શક્યો નથી, એ હું માત્ર દુર્ભાગ્ય સમજું છું.

ડૉ. બેસન્ટનાં પુસ્તકો તો મને કેટલાંક મળ્યાં તે વાંચ્યાં અને એમાંનું એક વહેંચ્યું પણ ખરું. એમનું Self and its Sheaths થી શરૂ કરીને કેટલુંક આધ્યાત્મિક તથા Hindu Ideals (જેની કડબ ઉપરાંતની નકલો મેં કોલેજના તથા અન્ય વિદ્યાર્થીઓને ભેટ આપી હતી.) તથા How India Wrought for Freedom થી આરંભીને એમનું સામાજિક તથા રાજકીય સાહિત્ય મેં સવિશેષ બાવધો વાંચ્યું હતું.

આ પહેલાં Idyll (અથવા Romance) of the White Lotus (કોઈ અગતિ લેખકનું યોગેસોરીની હાથગેરીમાંથી મળેલ) પણ મને સુન્દર લાગ્યું હતું. આ સિવાય, W. T. Stead કૃત (અથવા પ્રકાશિત) Letters of Julia, અને Sir Oliver Lodge (કૃત એમના પરલોકવાસી પુત્રના સ્મરણમાં લખેલ) એક અન્ય તથા એક ફ્રેંચ વિદ્યાનશાસ્ત્રી કૃત The Day after Death ઇત્યાદિ જે થોડુંક આધ્યાત્મિક સાહિત્ય મને વાંચવા મળેલ, જે અત્યંત મનનહારક, પ્રેરણાજનક, પરલોકની પ્રતિતિ આપનારું હતું, એ હું માત્ર સુભાગ્ય માત્રું છું.

આજનાં વિષયોને આરંભ કરતાં પહેલાં આપની પાસે એક માસી ચાહું છું. આપ યોગેસોરી ફિક્શન સોસાયટીના સભ્યો છો, તેના સિદ્ધાન્તો અને મન્તવ્યો સ્ત્રીકારો છો, અને સંભવિત છે કે એ મંડળની આગેવાન વ્યક્તિઓને ઈશ્વરી અવતાર રૂપે માનતા હો. આ લેખમાં મેં-મને દેખાયું તેમ-ગુણદોષનું અર્પણ મારા અંગત દષ્ટિબિન્દુથી જ કરું છે. અને ત્યાં સુધી કોઈ ભક્તહૃદયને ક્ષોભ થાય એવું આવવા દોધું નથી, તથાપિ લેખિનીરખણનથી કદાચિત્ એમ ચર્ચ થયે, તો તેમ અખરૂંચે જ થયું છે, એમ માની દરગુજર કરવા આપને મારી નામ વિનંતિ છે.

ખીજ પ્રાર્થના એ છે કે ડૉ. બેસન્ટ વિશે આપ ઘણું વધારે જાણો છો; એમની કૃતિઓ વધારે રસભાવથી આપે વાંચી છે, તેથી આપની સમક્ષ એ વિષયો ઉપર લખવાનું સાદસ આપના સહભાવને સર્જને જ કરું છું. આ લેખમાં અનેક ત્રુટીઓ હશે, તથાપિ હું મેં મહાન જાનનો કાળા સમયથી ગુણપ્રયોગક છું. આદિ લખ્યું છે તે ભક્ત દષ્ટિથી નહિ, પરંતુ માત્ર સામાન્ય નિરીક્ષક દષ્ટિ દ્વારા જ એમનાં જીવન તથા વિચાર હું વિશેષી રહ્યો છું.

* આ પછી એવું જ એક મહત્વસય્ય અને યોગેસોરીના પરમ ભાવિક ભાઈથી ભૂપતસિંહજી બોરોટનાં નિઠ પ્રવિચમાં આવ્યા પછી મળ્યું. એમની પાસેથી હું ડૉ. બેસન્ટની અનુપૂર્તિવાળી આત્મકથા (Auto-biography, bought up-to-date) અને શીશુવ શ્રીપ્રકાશલિખિત સંસ્મરણો તેમજ યોગેસોરીનાં કેટલાંક ઉચ્ચ માર્ગદર્શી પુસ્તકો તથા સામયિકો વાંચી સાધે. સહસ્ત્રથી બાહ્ય શ્રી પ્રમાનસિંહજી બોરોટના બન્ધુકુલથી મને Mrs. Besant : the Builder Of New India તથા Wake up India જેવું ઉદ્દેશપક વાચન મળ્યું. અને ડૉ. મલ્કિયાર પુરોહિત પાસેથી યોગેસોરિક માસિક પત્રના કેટલાંક અંકો આદિ આદિત્ય પણ મેં વાંચેલું એ માટે હું એ બાહ્યજોનો બહુ ખુશી છું.

૩. વિદેશીઓ હિન્દમાં.

જે શોધા વિદેશીઓએ હિન્દમાં લાખો ક્ષણ વસી મહત્વની નોંધા કરી (મેમ્બરશિપ અને યુનાનસમ, અલમની અને બર્નિયર આદિ) ને આજ એ પુરાણ ભારત વિષે જાણવાનું એવું પ્રધાન સાધન બની રહેલું છે; તથા જે કેટલાક પ્રાપ્ત સાધનો એકત્ર કરી તેના ઉપરથી મધ્યકાલીન ભારતના ઇતિહાસ કાઢી રચ્યા છે (કર્નલ ટોડ, એલેક્ઝાન્ડર ફોર્બ્સ આદિ) અથવા ભગ્ન ઉદ્-બોધન તથા ઉચ્ચ ભાવના આપનારું સાહિત્ય આપ્યું છે (મિડ્લિસ, સર એકવિન આર્નોલ્ડ, પ્રો. થોર્ન આદિ) - તેમની મહાન સેવાઓથી જરાય ન્યૂન નાંદિ એવી જોરવાન, હિન્દને માતૃભૂમિ બનાવીને તેના પરમહિતઅર્થે આજુબને પ્રવાસ કર્યા જ કર્યા હતા (સિરહ નિવેદિત, ડો. એસન્ટ, ડો. એડુન્ડેલ, ફાધર એલ્વિન આદિ) એમની વૃદ્ધસેવાઓ છે.

ડો. એસન્ટના "જીવન તથા વિચાર વિશે કાંઈક" આપણે જાણેલાવું હોય તો જમ એમની જિન્દગીનો પૂર્વરંગ અર્થાત, સ્વાતન્ત્રવીર આર્થર્ હોડસોની સાથેનું એમનું જીવન આપણે નિહાળવું પડે, તેમજ થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં કામલ થયા પછીની એમની જિન્દગીનો ઉત્તર, અથવા મહારંગ (જેમાં એ વિશાળ મઝબની પ્રતિ અર્થેના તથા ભારત, જેને એમણે પાછળથી નિજ માતૃભૂમિ રૂપે સ્વીકાર્યો હતો, તેના સામાજિક તથા રાજકીય પ્રગતિદાર અર્થેના વૃદ્ધ પ્રવાસોથી પરિપૂર્ણ) આપણે વિશ્લેષેલો, જ પડે.

એમણે જન્માવેલી Order of the Star in the Eastની અને Home Rule for Indiaની બળવાન પ્રતિભા સ્વસ્થ સમયમાં જે પ્રતિ પામી અને સર્વીર્ બની, તેનું એક મુખ્ય કારણ એની પાછળ નેતૃત્વ આપતો એ મહાન ખાનુનો ચેતનવન્તો ગુસ્સો હતો. ડો. એસન્ટમાં અસામાન્ય આત્મગણ, કાર્યદક્ષતા, પ્રેરણાશક્તિ, વિવેક (સારાસાર) શુદ્ધિ, સત્યપ્રેમ, સચ્ચારિત્ર તથા આગેવાનીના પ્રખર ગુણોએવા અને એટલા સર્વીર્ હતા કે એમને મળેલી થોડીક અર્ધ સફલતાઓ તથા નિરાશાઓના કારણ માટે આપણે ભારતનું કાંઈક અચાત પ્રાગબ્ધ જ શોધવું પડે! જે કે દરેક બનાવને નિમિત્ત કારણ હોય છે, તેમ એનુંથે હંગે તેનો સફળ નિર્ણય આપણે આમગ કરીયું.

૪. પૂર્વકાળ

ડો. એસન્ટનું જીવન આપને તો હસ્તામલકવત સુવિદિત છે; એટલે એ વિષે વિસ્તાર નિબ-લકરી છે. એ ખાનુનું જમાએક જૂના વિચારના પાટીની સાથે થયું હતું, જે પુરાણ વિચાર-આચારમાંથી જળમી રાખવા જેવું કેટલુંક શુભ હોય, એવું માનનારાના કરતાં પણ અધિક જૂના મતનો હતો; અર્થાત્, યાવાવાકર્ષ્ય પ્રમાણમાં એ એના વિચાર અને આચારની સર્વ યત્નોને સ્થાને હતું!

હવે ડો. એનીનાઈ તાનુવ્યકાળના ઉદયથી જ પ્રત્યેક કાર્યનું કારણ શોધનારા તથા અગ્નિ-સ્વાતન્ત્રનો પૂર અપેક્ષ પારણ કરનારાં હતાં. આવા મુશ્કેલી સંસારનું રમકપું માથું લાડું ભવ એમ સમજાવે ન હતો. એમને એક પુત્રી યર્ધ, ત્યાર પછી તે એમણે કેવલ સ્વામાવશ્યથી થયેલો નિમગ્ન કર્યો, અને પત્નીકાર્યમાં કામલ થતાં એમનામાં શુદ્ધિપ્રસાદ તેમજ લેખનદક્ષિ તે મૂલ્યની હતી, તે આ માર્ગે સ્વાભાવિક રીતે વિશ્લેષ પાડ્યાં.

આ સમયે ચાર્લ્સ ડોલોના નામે એક શુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી; વ્યક્તિવિચારના પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્નવાદી, સમર્થ પ્રચારક તેમજ દલિત દુનિયાના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રયત્નશીલ આમાયિક નેતા હતો; તે (National-Reformer) એક સામયિક પત્ર સંપાદિત કરતો હતો તેને ડૉ. એસન્ટ મળ્યાં; અને એને પણ આ જાનુના જેવી વિદ્યણુ કાર્યદક્ષતાવાળા, ચપલ અને બમત, સેવાભાવી વ્યક્તિની સેક્રેટરી તરીકે જરૂર હતી. એટલે ડોલોના ડૉ. એનીબાર્થની આવા કામ માટેની વિશિષ્ટ લાયકાત સહજ સમજાઈ. અને સ્વદેષ સમયમાં એણે એવું—વિવિધ કર્તવ્યોથી પૂર્ણ, અનેક જવાબદારીઓથી ભરેલું, એ પત્રના ઉપતન્ત્રીનું તેમજ પોતાના સેક્રેટરી તરીકેનું—કામ આ યુવાન જાનુને સોંપી પણ દીધું. (જેને માટે કહેવાતા સેમરવાદીઓ ચારિત્ર્યદૃષ્ટાણી અનેક ખોટી અફવાઓ ચલાવી રહ્યા હતા, તે) હવે ડૉ. એસન્ટ નિરીશ્વરવાદી ડોલોના સાથે થયા, એટલે એમના મનાતા ધર્મનિષ્ઠ પતિજીએ ન્યાયાધીશીમાં ફરિયાદ કરી ને એમની બાલકન્યાની સંભાળ રાખવાને તેઓ નાલાયક છે, એવો નિર્ણય મેળવી, પુત્રીને તેમના કમળમાંથી સર્પ લીધી; એટલું જ નહિ પણ પત્ની સાથેના ક્ષમ-વિચ્છેદનો પણ દંડાવ પ્રાપ્ત કર્યો! યુવાન એનીબાર્થને પોતાના જૂના મતના, ધર્મધર્મ પતિયા દૃઢકારે થયા, એમાં તો કંઈ ક્ષોભ નહોતો; પરંતુ પોતાની બાલપુત્રીને વિશેષ, એ ભારે શોકનું કારણ થઈ પડ્યું. કેમકે એમના હૃદયનું સ્વાભાવિક વલણ માતૃલભણું હતું. તથાપિ માનવીની જીવનતીકા—નાની કે માટી—સંસારના સતત વહન કરી રહેલ વિપુલ પ્રવાહમાં ખેંચાયે જ નાચે છે; ત્યાં તે સ્થિર રહી શકે જ નહિ, એવો સૃષ્ટિનો અબાધ નિયમ છે. ડૉ. એનીબાર્થએ પણ નિજ કર્તવ્યમાં સ્વિશેષ અસ્ત થતા પરિશ્રમી બનીને, આવા કુઝબદ જખમનું સખત ઢંઢં ઓછું કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

જન્મમાં બહુમાં વિશેષાધુ છે કે સ્ત્રીઓમાં તેમ પુરુષોમાં sex-મતીય ભાવ જેનો અર્થ સાધારણ રીતે Sensuality વિષયવાસના જ કરવામાં આવે છે તે પ્રગલ્ભ હોય છે. સંસારમાં વારંવાર માનવ વ્યક્તિઓનાં પણ બ્યવહાર એ વૃત્તિને અનુસરીને જ દેખાય છે. અનેક દુષ્કર્મો, પાપો એવી કુપથશાખી વાસનાને લઈને જ બને છે. આ ધણાના અનુભવની કથા છે! આવી કુર્ત્તિ અથવા મલિન વાસનામાંથી બની ચકતી મુક્તિ મેળવનાર પુરુષો વીરતા, મદરસાકાક્ષી અથવા સાધુતાના પરમ ભાવમાં ઓતપ્રોત થયેલ હોય છે. સ્ત્રીઓને માટે પણ આ એટલું જ સત્ય છે. પરંતુ એમનામાં એક વિશિષ્ટ શુભ જો પૂર્ણ માતૃલભાવ હોય તો તેમનું જીવન એવી દુર્ગુદિ, એવા કુદ વિચારમાંથી એ નિઃશંક્ય બચાવી શકે, એટલું જ નહિ પણ એવા મલિન, અધમ, દૂર આક્રમણ સામે તે વિજયી પણ થાય. ડૉ. એસન્ટમાં આરણ કશું તેમ માતૃલભાવના હતી તે સમયના વહન સાથે અકસ્તી બની અને એમની સઘળી મહાન પ્રવૃત્તિઓનું પણ એ ઝોંકું મૂળ બની રહી હતી.

પોતાના ડોલોના સાથેના નિઃટ પરિચયના પ્રસંગો સમ્યક્ષમાં પોતાની અત્યઃકથનીમાં લેલેજ કરતાં તેઓ પોતાની ચારિત્રનિર્મલતા દર્શાવી નિર્જનતાથી લખે છે કે “લોકોએ અમારા જનેના સહચાર માટે ધણી અપદિત વાતો ઉરાડી હતી!” છતાં એવા કુદ પ્રચારથી જરૂર પામીને પોતાના કર્તવ્યમાં મનદતા દર્શાવવાનું એમણે કદી ક્યું નહિ. ડૉ. એસન્ટ કેવળ સત્ત્વના જ આનુષંગી હતી, તેનું એક દશાન્ત અર્ધ જ રજૂ કરી દઈ છું. જ્યારે એમણે યોગસોદિક્ક સોસાયટીમાં દાખલ થવાનું સ્વીકાર્યું, ત્યારે એ સંસ્થાની ભાવનાઓથી તદ્દન વિરોધી મનઃપ્રવાણો ડોલોના નાખુશ થાય, એ કુદરતી હતું. એટલે આ બનાવ જ્યારે એને ડૉ. એનીબાર્થએ જણાવ્યો, ત્યારે પોતાનો (પોતાની શુદ્ધિ હૃદયનો) એ તિરસ્કાર કરતો હોય અથવા પોતાની એવું પચડું લેવા જોઈ લધુતા જ એ

જેનો હોય-એમ એ એટલું જ બોલ્યો: "That I was but a woman!" (મારામાં સ્ત્રીની જ ખામીઓ-સ્ત્રીની જ નબળાઈઓ છે.) અને એ પણ એમનો પ્રથમનો ગાઢ પરિચય ન રહી ચક્રો; ન જ રહે એ તો દેખીતું હતું. આ હકીકત પણ એમણે આકર્ષક બને સરલ, નિર્દોષ સ્પષ્ટતાથી આલેખી છે

એટલે * પાર્થિવેન્ડો સભ્ય થવાને ઉમેદવાર હતો, અને એ જાણીતો નિરીક્ષરવાદી તથા વાણીસ્વાતંત્ર્યનો અને વિદ્યાનના (સક્રિય નહિ પણ) સર્વદેશીય શિષ્ય (જેમાં sexes ને લખતા જાતીય જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય એવા)નો દિગ્માયતો હતો. એટલે પુરાણ વિચાર-વર્તન (સવિશેષ રાજ-દારી વિષયોમાં)ના અનુભવોએ દેખીતી રીતે ભડકી જાય. આથી ગજકર્તા પણ તેમજ દેશનાં સમગ્રો અતિશયક બજાએ હાઉસ ઓફ કોમન્સનો મેમ્બર થાય તેનો હિમ વિશેષ કરી રહ્યા હતાં વધુમતિથી ચૂંટાયા પછી પણ એ નિરીક્ષરવાદી હોઈ, સભ્ય તરીકેના સોમન લઈ શકે નહિ, એ બહાને એની નિમણૂક રદ કરવામાં આવી. આમ કેટલીક વખત (ચાર-પાંચ વાર) બન્યું, છતાં ફરી ફરીને ચૂંટણી થતાં, એની વધુમતિ બહુ જોસથી વધતી જ ચાલી, એની સામે રાજવિરોધી હોવાના પણ આક્ષેપો મુકાયા, અને એને જોસમાં પણ રાખવામાં આવ્યો! આખરે, અનેક રીતે ત્રાસ આપ્યા છતાં, એ પાછો ન હકંચો, ત્યારે પ્રધાનમંડળને કાયદામાં ફેરફાર કરીને પણ એનો સભ્ય તરીકે સ્વીકાર કરવો પડ્યો! *

આ સઘળાં લાંબી, કઠિનતાઓથી ભરપૂર અને વિશિષ્ટ નેતૃત્વની શક્તિની જરૂરિયાત વાળી લક્ષતમાં ડૉ. બેસન્ટ જ એ સ્વાતંત્ર્યવાદીના પ્રધાન સાથી અને લોકલોના સરદાર હતાં. વળી આવી ઉમ્મ લક્ષતના ફરમાન, એમને વિચારસ્વાતંત્ર્યના અપ્રતિબલ પ્રચારની દિશામાં અને જોડેનાં કઠવો અનુભવ પણ લેવો પડ્યો હતો! અને છતાં એ સમયમાં, દેશ તથા દુશ્મનોનાં લાંબા દુઃખ પ્રવાસોમાં, બની શકે તેટલું વાંચીને, શિશિકા તરીકેની લાયકાતની પરીક્ષા પણ એમણે પસાર કરી હતી! એટલી મોટી એકામતાની વિરલ શક્તિ તેઓ જળવી ચકયા હતાં.

ડૉ. બેસન્ટમાં Crusader (ધર્મવીર) ની ધમક, શરાતન અને સાહસ પુષ્કળ હતાં વળી, અથાગ ખત, ઉમંગ અને ધર્મ, તથા કર્તવ્યપાલન અર્થે સર્વેશ્વર અર્પવાની એમની ભાવના અને તેને અનુકૂળ બળ એમનાં હૃદય-મંજરમાં હતાં, તે વડે એ દિગ્વિજયી થવાને નિર્માર્ગ દીસતાં હતાં. છતાં એમનામાં માતૃત્વની મૃદુતા અને લાગણીવશતાયે પુષ્કળ હતાં. ઉપરાંત અધ્યાત્મભાવ

1. * અહિં દર્શાવ્યું છે તેમ કેટલાક પ્રવાસો પછી એકલેને હાઉસ ઓફ કોમન્સના પ્રવેશ મળ્યો અને એના અગ્ર બ્યુટિવલ તથા એની ફલીયો અને લગણીયું એટલું જોઈતું હતું કે વરદ જ પાર્થિવેન્ડોના આગેવાન સભ્યોમાં એની ગણના થવા લાગી. એ પોતાને Member for India કહેવામાં અભિમાન લેતો, અને લાહોર કોન્ગ્રેસમાં તેણે હાજરી પણ આપી હતી. જ્યારે એણે બાપજી ધણુ જોષી, પ્રેમ અને હૃદયસ્પર્શી હતું. એણે કહ્યું હતું કે ફરક પ્રભાત રાજાજી મુખારા ઇન્ડિયાને પ્રથમ રાજદ્રોહી માનીને જેલમાં મોકલાય છે, તથાપિ અન્તે તો એ મુખારાઓનો સત્કાર થાય છે, એને એ જ અનુષ્ઠા સન્માનિત થાય છે. સભ્ય તરીકે હાજર થવાની સાથે જ એણે એક ઇન્ડિયા ગિલ રજુ કર્યું હતું, જેથી ગભરાઈને પ્રધાનમંડળે કાગ્નિસેવામાં મુખારા કરવું અને પહેલી વખત જ લોકપ્રતિનિધિત્વ હાજર કરવું પોતાનું એ ગિલ નહુ જ પસાર કરી દીધું હતું! એની સેવાઓના સ્મરણમાં લાહોરમાં એટલો હોલ ગાથવામાં આવ્યો છે, તે પછી એણે અવસાન થયું હોઈ આપણી પ્રવિને મળતો લાલ તે સમયે અટકી ગયા હતાં!

* હું બહુ ધું ત્યાં મુખી, સોમન લેવાને બદલે solemn affirmation કરવાનો હક ને દિન્દમા પણ મળેલો છે, તે એ સખ્ત લડત તથા એના પરિણામ રૂપ કાયદાના ફેરફારને લઈને જ છે.

તથા આત્મ-સાક્ષાત્કારના આન્દોલનો પણ એમના ઉપર એવાં સર્વવિજયી બળથી, કદી કદી મહાનદીના પ્રચલ પૂરની જેમ ફેલાઈ જતાં કે તે સમયે એ પોતાનું અનુપમ આત્મત્વ તેઓ સમર્પી દેતાં । આદ્યમ બ્લાવેટ્ટસ્કીના પ્રથમ પ્રસંગમાં આવા આવેશનો જ અનુભવ નિહાળાય છે, જો કે પૂર્વ સંસ્કાર ઉદિત થયા તથા એમને થીઓસોફી તરફ એકાએક વાળ્યાં, એમાં આપણે ઉચ્ચ લાગણી-વશતા તો જોઈશું જ, તથાપિ એવા જ કોઈ વિરલ પ્રવાવને લઈને જ પરમ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાંથી એ સદસા હિન્દને સ્વરાજ્ય અપાવવાના મહાપ્રયાસ તરફ પણ વળ્યાં હતાં.

૫. જીવનપસંદો

પ્રારંભના અંતત તથાપિ મહદુપકારક ગોળથી, બેસન્ટ થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં બળ્યાં; અને એ દ્વારા આપણી પવિત્ર ભારત ભૂમિ તરફ સ્વિશેષ આકર્ષાયાં. થીઓસોફિકલ સોસાયટીને ઉચ્ચ ધોગણે ચલાવે જવામાં, એનો પાંચો સુદઢ કરવામાં, એના સન્દેશનો પ્રચાર જગત ભરમાં (અને હિંદમાં પણ એટલા જ, બહુ બધારે જોડાયા) કરવામાં એમની સત્સેવાઓ મહાન છે, પરંતુ તેટલી જ વિશાળ અને ઉપકારક એમની ભારત સમસ્તના ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજકીય ઉદ્ધાર માટેની ઉચ્ચ સત્સેવાઓ પણ છે. મનાસ હિન્દુ કોલેજ-ધાર્મિક શિક્ષણની મુયોગ્ય લટના અર્થેની સંસ્થા-ના સ્થાપક તથા હિન્દુ ધર્મના શાસ્ત્રો-સૂત્રો-સિદ્ધાન્તોને સરળ રૂપમાં ગોઠવી પ્રચલિત કરનાર તરીકે આગેવાન વિદ્વાનો તથા દેશનેતાઓમાં એમનું સ્થાન જેમ ઔરંગઝેબું છે, તેવું જ હિન્દની સામાન્ય પ્રજાજનતાને રાજદારી પ્રવૃત્તિમાં પ્રચારકાર્યનો ઉપયોગી પાઠ આપવાનો 'સાચો પ્રારંભ કરનાર થોડા દોષદર્શી' અમ્ર નાયકોમાં પણ એમનું નામ તેમ જ કામ કીર્તિ-વન્ત છે.

થીઓસોફિકલ સોસાયટીનું અર્થાત તેનાં સંસ્થાપક તથા પ્રધાન સંચાલક—મેક્મ બ્લાવેટ્ટસ્કી અને ઓશોટ, ડૉ. બેસન્ટ અને ડૉ. એરન્ડેલ * એમનું ઝણુ ભારત ઉપર ધણું મોટું છે. જે સમયે પ્રિયતી પાદરીઓની હિન્દુધર્મવિરોધી હિલચાલ પૂર જોસમાં ચાલતી હતી, શાળામાં શિક્ષણ પામતા મુવાનોની પોતાના ધર્મ ઉપરની મહા અતિ ક્ષીણ થઈ મઈ હતી, અને આપણાં શાસ્ત્રો-પુરાણોને માત્ર કલ્પનાના તરંગો, અપાશ્વ તથા અશ્લીલ વર્ણનોથી ભરપૂર, નિન્દા પ્રત્યે રૂપે પ્રચારકાર્ય ચોતરફ ચાલી રહ્યું હતું, તે સમયે, તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે જે ચેતનવન્તા નવીન બોલો તેનો વિરોધ કરવાને આપણા દેશમાં ત્રિતમાન થયાં તેમાં સ્વામીજી શ્રી હયાનન્દ સરસ્વતી સ્થાપિત આર્મસમાજ, બાણશ્રી બ્રહ્માનન્દ કેસવચન્દ્ર સેન દ્વારા નવજીવન પામેલ બ્રાહ્મસમાજ, અને આદ્યમ બ્લાવેટ્ટસ્કીએ જનિત કરેલ થીઓસોફિકલ સોસાયટી એ મુખ્ય હતાં. આર્મસમાજ પ્રાચીન ભારતનાં જૂનામાં જૂનાં શાસ્ત્રો—કેવળ વે ના જ વચનોને પ્રમાણુ ચણતી, છતાં નવામાં નવી પ્રચારપદ્ધતિ, ગંધારણ અને નિયમન સ્વીકારતી, Aggressive Hinduismની એક મહાન સંસ્થા છે, જે હિન્દુસંગઠન, અસ્પર્શઉદ્ધાર તથા વિશેષતઃ વધર્મમાં ગમેલને હિન્દુધર્મનો પુનરાશય આપવામાં-શુદ્ધિને સત્કારે છે. તેનો વધારે વિસ્તાર પંજબ અને મુક્તાપ્રાન્તોમાં દેખાય છે. તેના જ જેવી મોટી લાગવગવાળી સંસ્થા બ્રાહ્મ-

* ડૉ. એરન્ડેલનું દેહવિસર્જન હજી વાનું છે. અહિં એમની મોટી સેવાઓ પણ સ્મરણ થઈ છે. ધી. સો. ને અત્રે તે તેઓ સુન્દર કામ કરી જ રહ્યા હતા; પરંતુ અન્ય મર્ચાંમાં પણ એમના લખાણો, વિરોધ કરીને Conscience પત્રમાં, એમણે ભારત માતાની એકતા મટે જે દેહતપ્ત્વક લગત ચલાવી હતી, તેમાં સૌમ્ય અને ઉદાત્ત, છતાં સદામહી એમના દૃઢચાલ તથા ઉચ્ચ આત્મજન્ય વિપુલ દર્શન હતા.

સંમાન છે, જેનું પ્રધાન કાર્યવર્તુલ પૂર્વ દિન્દ (જાંઘળ)માં છે; પરન્તુ આ મંડળની ઉપયોગિતા, તેના વિભાગો થઈ જવાથી, અને એના સિદ્ધાન્તોમાં હિન્દુ હૃદયને અસર કરે એવું આત્મત્વ ઓછું હોવાથી—ટેલાક એને "Christianity without Christ !" કહેતા આવ્યા છે અને તેના આગેવાનોને જુરસો, જે ગયા સૈકાના અન્તસમયમાં તથા કલમ આહુ શતકના પ્રારંભ કાળમાં હતો, તે મન્દ થઈ જવાથી, હાલ એનું નામ આપણે ત્યાં નથી કેખાતું, નથી સંભળાતું !

ભારતના ધાર્મિક સરકારના પુનરુદ્ધારમાં બતવતી સહાય આપનાર મનાય એવી ત્રીજી મહા સંસ્થા થીઓસોફિકલ સોસાયટી છે એમાં પુરાણ હિન્દુ યાજ્ઞોર્માનું ઉચ્ચ તત્ત્વ જળવી રાખવાના-તેનો સુધારિત પ્રચાર કરવાના જે પ્રયાસો ચાલુ છે, તેમજ એની દ્વારા પ્રકટ થયેલ-પ્રકટ થતું વિપુલ સામગ્રિક અને મન્યસાહિત્ય તથા એના વિદ્વાન વક્તાઓનાં સર્વધર્મસંહતનના સ્વરૂપમાં આપાતા ઉદાર વ્યાખ્યાનો ઉપદેશો, હિન્દના સકળ વિભાગોમાં પ્રેરણાદાયક પ્રચાર કરી રહ્યાં છે એણે સ્થાપેલી મનારસ હિન્દુ હોલેજમાંથી જ આજની પ્રાગતિક, સુપ્રસિદ્ધ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીનો જન્મ થયો છે. તથા એના પ્રમુખ ડૉ. બેસન્ટના વિરાટ આત્મતત્ત્વ દ્વારા હિન્દની રાજકીય પ્રગતિ પણ સુન્દર થઈ હતી, તથાપિ એના કાર્યક્રમમાં "More Light and Warmth less Heat and Strife!" એ બાવ વિશેષ હોવાથી-એ હજી થોડા વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓનું જ મહત્ત્વ રહ્યું હોય છે, જનતાના હૃદયમાં એનો પ્રસાર ઓઠા જથ્થામાં છે, છતાં આને અગ્રે એટલું સ્વીકારીશું કે આજ જુદાજુદા ધર્મ-વિચારકો-સંપ્રદાયપ્રચારકો પ્રોત્સાહનો ઉપદેશોનાં પત્રો, પુસ્તકો, જન્માબધ દેશવતી હોઈ, લોક-દર્શિન કેન્દ્ર વહે ચાઈ જાયું છે, તેથી પણ એમ હોય છે એ સંભવિત છે.

આ સિવાય માનવહૃદયનું વલણ સામાન્ય રીતે “તીખા તમતમતા” તરફ રહે છે. એટલે જન્મરૂઝ રાજદારી પ્રયાગદ્ય—નેમાં હિન્દને સદગ (કદાચ અત્યંત) રીતે!) સ્વરાજ્ય આપવાના અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ એટલે તેના અનેક કુ.ખદોની યાન્તિ તથા આઝાદી એટલે “સંસારમાં સ્વર્ગ!” એવા સસ્તા વચનોની પુષ્કળ દ્વાણી જે અત્યારે ચાલી રહી છે તેની આગળ સ્વાભાવિક રીતે સોસા-મદીનાં આન્દોલનો—માત્ર નૈતિક, પારમોર્થિક, ઈશ્વર તરફ મતિ દર્શવર્તા—ખોળાં સામે, એમાં કંઈ નથી. એટલે સોફિસ્ટીસીનતાનું એક મોટું કારણ તે એ દેખાય છે વળી આપણા દેશમાં Personal Godની ભાવના સાર્વત્રિક છે, તેના ભક્તિભાવ ઉદ્દ્યોગથી આગળ ઉલ્લેખથી જે વિવિધ ચળવળ આજ ચાલી રહી છે, તે પછી આવી વૃત્તિનું એક બીજું કારણ હોય, તથાપિ પ્રજાને સાડું, પ્રતોષક સાહિત્ય, સુંદર પુસ્તકો, સામયિકોમાં આપણા ઉપરાન્ત લોકોને કેવળ વિના ખર્ચે ઉત્તમ સદ્બોધ આપવાનું, વિરૂદ્ધ પ્રયુક્તિ શીખવવાનું તથા આજનું ઉપદેશકોની આદર્શ નિદ-ગીઓનો ઉચ્ચ પદાર્થ પાઠ દર્શવવાનું અતિ સ્પૃત્ય કાર્ય, જે આ મંડળ “વિના ત્વરાએ, તેમ વિના રોકાયે” સતત કરી રહ્યું છે, તેના એવા ઉદ્યોગન કાર્યમાં વિચલ્ય બહેનોમોડો પછી જરૂર નિશ્ચિત છે

१ हिन्दुभां थीज्यासोद्विष्ट सोसायरी

માદામ બ્લાવેટ્સ્કીના દેહવિલય પછી ફો. પ્રેસન્ટ સોસાયટીના પ્રમુખ થવાને નિર્માણ જ થયેલ,
તે પ્રમાણે થાઈ, આ મોટી જવાબદારી બાજુ કાઢે—એને તેમણે જે સમયે એ સરથા દેડપાયે થઈ
નહોતી ત્યારે—જેટલું બારે હતું, તેટલું જ આ, મહાન જાનુ એને અટિ સુચેત્ય હતું. આ પછીના

એમના જન્મપ્રવાસો અને ભાગતની મુસાફરીઓ, એમનાં વિવિધ વિષયો ચર્ચાતા હોયો, વ્યાખ્યાનો તથા પુસ્તકો, એમની કમિટી મિટિંગો અને ઉપસંધાઓનાં કામની આલોચના; આ સર્વ પ્રવૃત્તિ એટલી વિશાળ, એટલી સતત પરિશ્રમ માગતી, એટલી ઊંડી વિચારણાની આવશ્યકતાવાળી હતી કે એટલું તો કહી જ શકાય કે અન્ય પ્રમુખ દ્વારા સોંપાયેલી આટલી બધી કામગીરી, આટલી મોટી વિસ્તાર ભાગ્યે જ થવા પામ્યો હોત. અર્થાત્—રામરાવણયોરુદ્ધ રામરાવણયોરિચ । એ પ્રમાણે રામ અને રાવણ વચ્ચેનું વિગટ યુદ્ધ બીજા કોઈ વચ્ચે ચર્ચ જ ન શકે એટલું સખ્ત હતું, એ તો સર્વશાત છે. ડૉ. બેસન્ટની જગ્યાએ બીજો કોઈ પ્રમુખ હોત તો તે એમના જેટલી સાધના કે એમણે સોંપાવી માટે મેળવેલી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન કરી શકત.

એમનાં પુસ્તકોમાં, એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં—જે કાષા તેઓ વારંવાર તે કહીનમાં કહીન વિષયને પણ સુખમ બનાવે એવી હતી. એમની વાણી, મને તેવા વિશાળ મંડળને છેડે પણ પહોંચી શકે એવી વ્યાપક છતાં હૃદયને આકર્ષી રહે એવી મોહક અને અસર કરે એવી હોતક હતી. જગતનાં મોટામાં મોટા વક્તાઓમાં પણ એમનું સ્થાન નિરાણું હતું. સામાન્ય રીતે સુસ્પષ્ટ અને નિયમિત, એમનું વ્યાખ્યાન એકદમ ક્ષણ જ આલતું; અને તે દરમિયાનમાં એમનું જે વક્તવ્ય હોય, તે બહુ પૂર્ણ કરી દેતાં. મારા લઘુ અનુભવ ઉપરથી કહું તો એમની વાણીની શુદ્ધતા, સરસતા, સંસ્કારિતા બહુ જ સુંદર લાગતી. કાષા ઉપરનો કાષૂ તો એમનો જન્મસિદ્ધ હોતો; પરંતુ હાથમાં લીધેલ વિષયની પણ એમની માહિતી વિપુલ અને સર્વદેશીય હતી. વળી, એમની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે હરકોઈ વિષયનો અભ્યાસ તેઓ તેનાં નિષ્ણાતોની સાથે રહીને કરતાં. એટલે તેઓ બોલવાનું શરૂ કરતાં ત્યારે એમનામાં ન તો કોઈ ક્ષોભ હોતો, ન તો ચર્ચાતા વિષયમાં અપૂર્ણતા દેખાતી.

એમનાં પુસ્તકો વિષે પણ એવું જ કહી શકાય. એમની કર્તવ્ય-તત્પરતાના સમ્બન્ધમાં ડૉ. બેસન્ટનાં નિકટ પરિચયમાં આવનાર બધાય કહેતા કે પોતાનો જીવનકાળ એણે સંપૂર્ણ નિર્ણિત થયો હોય એમ તેઓ પોતાના હાથમાં લીધેલ વિષયો માટે તૈયાર રહેતાં. મહાનમાં મહાન આખતોને, નિર્જીવ લાગતી વાતોને પણ એમની પ્રાસાદિત લેખિની સહજ, સજીવ, સુગમ બનાવી શકતી. થીઓસોફિકલ સોસાયટીનાં કેટલાંક મતભેદો—મારા જેવા અલ્પજીવિ ભાનવને તો શું પણ પ્રખર વિદ્વાનોનેય—સંશય-મસ્ત કરે એવાં લાગ્યાં છે । તથાપિ ડૉ. બેસન્ટ જ્યારે એવા વિષયની પણ વાતો, ચર્ચા કરતાં, ત્યારે એમના સંસ્કારી આત્મતત્ત્વની આગળ, એમની સરસ, કેટલેક અંશે સ્વાનુભવસિદ્ધ સમજૂતીની આગળ શ્રોતાઓનો મતભેદ કે વિચારભેદ તત્કાલ તો દૂર થતો, એમ એક કરતાં વધારે વાર સાંભળ્યું—અનુભવ્યું હતું.

ડૉ. બેસન્ટનાં નેતૃત્વમાં અઠવારનું સંસ્થાન જન્મ્યું; સુંદર અભિવૃદ્ધિ પામ્યું, બનારસ દિન્દુ કોલેજ સ્થપાઈ, સુદૃઢ યર્ષ, દિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં ઉત્કર્ષક રૂપાંતર પામી અનેક લેખકો, વક્તાઓ, વિચારકો, કાર્યકર્તાઓ, એમના શુદ્ધહૃદયની વિગલ પ્રેરણા પામી, મદત્ત્વની સેવા કરી ગયા છે—અઘાપિ કરી રહ્યા છે એમના સમારંભો સર્વને આકર્ષણ કરતા. ત્યાં નિયમ અને સૌમ્યતા, વિરોધ-સહનતા અને પરસ્પર જાનુતા, એના આદર્શ દષ્ટાન્તરૂપ બનતાં, ધણાને ઉદ્દેશક અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષની સાધનારૂપ થતાં, તથા જન્મ સમસ્તના કલ્યાણના ઉચ્ચ પન્થોની વિચારણા, પ્રેરણાના વિનિમયનું અનુપમ ધામ બની રહેતાં, એમ માગ એક સન્મિત્રોના પોતાનો અનુભવ એમણે કહેલ અને રમરણ્યમાં છે. ડૉ. બેસન્ટનું માતૃસ્વરૂપ હવે પૂર્ણ વિકાસ પામ્યું હોઈ, તેઓ પોતે સર્વને નિર્મ-

સ્વજન-સન્તાનરૂપ નિહાળી, તેમનાં સંસારનાં પાથવ વળજણ ઝોળાં થાય તથા એમનું ઉત્તર માંગે પ્રગણ સુગમ થાય, એમ તેઓ સહુને પ્રજોષતા, સર્વનો આત્મરૂ જ્યોતિ સાચો પ્રકાશ આપે એમ-દૈનિક કસાણુના ચિન્તન ઉપરાન્ત તેઓ વારંવાર પ્રાર્થના કરતાં, એમ કહેવાતું.

૭. હિન્દમાં હોમરૂલ પ્રવૃત્તિ

એમ મનાય છે કે પગધીન પ્રજાઓને, તેની દલિત રિયતિમાં નથી સમજતો સાચો ધર્મ, નથી ડેળવાતું ંશુદ્ધ આત્મત્વ, નથી ઋણત્વ સ્વતન્ત્ર વાતાવરણ, અને નથી દેખાતો ખરો ઉદયમાર્ગ! જરૂર સમરતમાં જૂનામાં જૂની રહાપ્રજાઓ માત્ર એ જ છે જે અઘાપિ અનેક આક્રમણો સહન કરવા છતાં, સહનન રહી યહી છે: ભારતની અને ચીનની. આ બંનેનું સરક્ષણ કરનાર એમનું સનાતન ધર્મપાલન છે. ચીનની પિતૃપૂજા તથા હિન્દનો ભગવદ્ભાવ, સર્વશ્રમમાંથી એમનો બચાવ થવાનું કારણ છે. તથાપિ ચીનમાં જેમ આનુચ્છોનું સ્વામીત્વ સૈકાઓ સુધી હતું, તેમ હિન્દમાં વિદેશીય રાજ્યસત્તા સૈકાઓના સૈકાથી છે! આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે એ બંનેની સાચી ધર્મભાવના કુદિત, સંકુચિત ર્ધ ધર્મ અને મતાનુગતિક બની, લોકહૃદયને તેણે જે આધ્યાત્મિક અને ઔદિક બળપોષણ આપવું જોઈએ તે આપતી બંધ ધર્મ ધર્મ છે. અર્થાત્ પ્રજાનો ઉદય (વિકાસ) આહવારને અને તેને અંગે પ્રયાસ કરનારને તો, તેની આર્થિક, ઔદ્યોગિક, સામાજિક, અરે! હૃદયની, મજબૂની પણ પરાધીનતા—જે વડે આનવતા ધ્રોણ બને છે અને અપ્રાપ્તિક રહે છે—તે હોય ત્યાં સુધી તેનામાં આચારનાં, વિચારનાં, જીવનનાં, ધર્મોનાં શુભ આન્દોલન પ્રેરવા કહિન બને છે. તેથી તે સર્વના કારણરૂપ રાજકીય પરાધીનતા દૂર કરવી એ જ હજુ છે, એમ દરેકાર્થ વિચારશીલ નેતાને દીસે. આવી પરિસ્થિતિમાં, હિન્દદિલચિન્તનમાં અપૂર્વ રસ લેનાર, ભારતમાંના નિજ જનનીરૂપ મણનાગ, ડૉ. બેસન્ટને પ્રથમ તો એ સર્વ પરાધીનતાના મૂળરૂપ રાજકીય પરાધીનતા દૂર કરવા જ પરમ આવેજ આવે, એ સમજ શકાય તેમ છે, તથાપિ પ્રજાસ્વાતન્ત્ર્યનો ઉચ્ચ આદર્શ હૃદયમાં સ્પર્શમાં છતાં, કેવળ વહત્ત્વને વશ થઈ “ધુમાઝાના બાચક ભરાવવા” જેવી પૂર્ણ, નિર્બંધ સ્વતન્ત્રતાની આવેશભરી હવાઈ વાતો કરવાને બદલે, એ મહાન્ આનુમાં વાસ્તવતા હતી; વિવેક (સારાસાર) છુદ્ધિ હતી; ભારતનું બાવિ સારામાં સારી રીતે સધાય, તેની નિષ્પક્ષ વિચારણા હતી; તથા સૈકાઓની પગધીનતામાંથી મુક્તિ મળ્યા પછીની, નૂતન સ્વતન્ત્રતા અનુભવતી (ટૂક પરન્તુ) અનુભવમાં તરુણ પ્રજાને અસહાય રહેવામાં તેના ઉપર શા યાન્ત્રેવા કેવા-ભય ઝંઝૂમી રહે, તેની સુયોગ્ય દૂરઅન્દેશી ઘટનાસકિત હતી. તેને એમ લાગ્યું કે જે બિહનની પરાધીનતામાંથી છૂટવા પછી, હિન્દનો સમગ્ર જોની સાથે મિત્ર રૂપે એક જ સામાજ્યવર્ણલના સમાનતા ભાગવતા સ્વતન્ત્ર સભ્ય તરીકેના રહે તો આ દેશને સ્વાવલંબી, અપ્રતિજ્ઞ વિકાસ માટે સ્થાન રહે અને પર-આક્રમણની ભીતિ સિવાય, પોતાની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ ઉદય માંગે તે ગતિમાન રહી શકે. આ લાભ જેવો તેવો નહોતો; આથી ડૉ. બેસન્ટે Home Rule for India (ભાગતસ્વાજન્ય) ની પ્રવૃત્તિ—Dominion Status (સંસ્થાનિક દગજન જેવું સ્થાન) બ્રિટિશ મહારાજ્યમાં હિન્દને પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે—એમના પૂર્ણ જળથી ભારે, આન્દોલનો ચરૂ કર્યા.

અને તરત જ એમણે લોકજાગૃતિની દેશભરમાં એક જગવાન, જંબવર દિલચાલ ચરૂ કરી દીધી, જે પ્રકારની રૂબરૂ આપણી રાજમાં પડેલી જ હતી. પ્રાતિક પ્રજાદો-એ સ્વાયત્તા-તે પડેલા

(બંધ લગ્ન રદ કરવાના ઇત્યાદિ) થયેલા, પરન્તુ પ્રજા સમમના હૃદયને રૂપરૂં કરતી, આપણા આખા સ્વદેશને ચેતના આપતી, એવી પ્રવૃત્તિ પહેલાં ભાગ્યે જ દેખાયેલ ! અહિં ડૉ. બેસન્ટને પોતે એકલો સાથે કરેલ પ્રચારકાર્યનો કોડો અનુભવ બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. અને એ વાત પણ સત્ય છે કે એમને તો સઘળું તન્ત્ર નખું જ લેખું કરવાનું હતું; પાછળથી આવેલ દેશ-નેતાઓની જેમ એવી કોઈ તૈયાર સંસ્થાનો લાભ લેવાનો નહોતો ! છતાં આ વીર નારીએ થોડા સમયમાં થઈ જીતી નાંખ્યું !

નવા સ્થાપિત કરેલ સંઘવાજય હોમરૂલ (આ શબ્દને ડૉ. બેસન્ટે ચહેરે ચહેરમાં અને ગામડે ગામડે પણ પ્રચલિત કરી દીધો હતો; 'મે' હાલોલના જેવા પછાત તાલુકાના દૂર આવેલ ગામડામાં પણ તે સંમિલનો હતો !) મંડો દ્વારા, પોતે જાતે સંપાદિત કરેલ મોટા દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્ર મારફત, જાણણો, લેખમાળાઓ, પત્રિકાઓ તથા ગુસ્તોકોની સહાય વડે; અનેક માગોએ એમણે બતિમાન કરેલી રાજકીય મુક્તિની પ્રવૃત્તિ વધન થવા લાગી ખુદ બ્રિટનમાં પણ એમની ભારે લાખવચના પરિણામે "હિન્દના મિત્રો"નો એક પક્ષ (જેમાં આમની સહાના ગ્રેન્જરો પણ હતા) જોડો થયો અને હિન્દી કોન્ગ્રેસ (મહાસભા) એમના નેતૃત્વમાં આવી યઈ. થોડો સમય તો ડૉ. બેસન્ટ આ વિશાળ દેશના, તેની મોટી જનતાના એક જ પ્રધાન પ્રતિનિધિરૂપ દેખાવા લાગ્યા. દેશના અન્ય રાજદ્વારી આગેવાનો એમને મળીને કામ કરતા જણાયા તથા બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓય મનરાયા ! પ્રથમ જન્મધુક્તો આ સમય હતો.

એમણે તૈયાર કરેલું Home Rule for India બિલ (અથવા Dominion of India બિલ) * એમની પ્રેરણાથી, "હિન્દના મિત્રો" એ આમની સહાયમાં દાખલ કરાવ્યું અને અકસ્મિત પળમાં તે પસાર પણ થઈ ગયું ! પરન્તુ રાજ્યકર્તાઓને એ કર્તવ્ય નહોતું, એ તો દેખીતું હતું. ડૉ. બેસન્ટ, જે ગવર્નરના અને વાર્ષિકશરમા સન્માનિત મહેમાન થતાં, તેમને રાજદ્રોહી ગણી કેદ કરવામાં આવ્યાં તથા એમની પ્રજાસ્વામીનતાની હિલચાલ ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી ! આ અરસામાં હિન્દી વાર્ષિકશર તરફથી મુકપ્રયાજને અંગે દેશના આગેવાનોનો એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં મંત્રીશ્રી નિમન્ત્રિત હતા; તથાપિ તેમાંથી એ સમયના "ભયંકર રાજ્ય-વિરોધી" મનાતાં એ પ્રસિદ્ધ નેતાઓનો જોખકાદ હતો, જે લોકમાન્ય ટિળક અને ડૉ. બેસન્ટ હતાં ! એ મહાન બાતુને કેદ તો કરવામાં આવ્યાં, તથાપિ એ પરિસ્થિતિ લાંબો સમય ચાલુ રહી રહી નહિ; કારણ કે જમત ભરનાં એમનાં અનુયાયીઓ, પ્રયત્નકો, મિત્રોના અને વિરોધતાં બ્રિટનમાંનાં એમનાં મિત્ર-સાથીઓના ભારે દબાણથી હિન્દી સરકારને જાને એમને મુક્ત કરવાં પડ્યાં, પરન્તુ પ્રજાનું તરફ માનક કરે ધીમે ધીમે, સહેલાંસદ, મુક્તપ્રાપ્તિ, પૂર્ણ સ્વરાજ્યનાં જાહેર વચનો ઉપર દિદા થઈને, મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીજીની આગેવાની નીચે જવા લાગ્યું હતું ! આ નેતાને ડૉ. બેસન્ટની તૈયાર રાજકીય ચળવળની સંસ્થાઓનો જરૂર લાભ મળ્યો; છતાં એમના વિલક્ષણ માનસમાં આ મહાન બાતુએ ચેતનવન્તી બતાવેલી પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ શકે એવું કંતિ આપ્યું હતું, અથવા એ પગ કદાચ એમના હાથમાં આવી પણ ન હોય ! એટલે લોકજનમત જે વધવા લાગી હતી, તેમાં વિશેષ જળા આપ્યું પણ ખીજ તો અપૂર્ણતા જ રહી. પરિણામ એ આવ્યું કે ડૉ. બેસન્ટે પોતાની જિન્દગી રહી, ત્યાં સુધી એ દિશામાં પોતાના પ્રયાસ તો ઊભા નહિ; તથાપિ એ નવા લોકનેતાની સાથે એમની કાળં પદ્ધતિમાં, એમની વિચારણામાં, એમના પ્રયોગોમાં તેઓ સંમત થઈ શક્યાં નહિ અને જારતની સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની

હિલચાલ નવા જ બોલેથી, નવીન દર્શિમિન્દુથી ચલાવાતી દેખાઈ, તે હજી નવાં નવાં આક્રમણો અને ભયો સહન કરી ચાલી જ રહી છે.

મહાત્માજીની મહાન પ્રચારશક્તિને પરિણામે હિન્દના સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન જન્મત્પ્રસિદ્ધ બન્યો, તેમજ એમના ઔદીર્ઘ્યે મોટા ભાગબળથી સિટનના રાજ્યકારણમાં મજૂરવર્ગ પ્રધાનપદે આવ્યો, જેને પરિણામે આજ આપણને સ્વરાજ્ય તથા સ્વાતંત્ર્ય જેવું મળ્યું હોય છે. તથાપિ ડૉ. બેસન્ટનાં દીર્ઘદર્શિ તેમજ રાજકાર્યકુશળતા ગાંધીજીમાં ન હોવાને પરિણામે હિન્દના 'ભાગલા' પડ્યા, તથા હજી તે Dominion Status સ્વીકારાયું છે, છતાં એમના અનુયાયી રાજ્યધુરાધારી વર્ગની વિવિધ ત્રુટિઓ આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરે છે, જે ઓછી થતાં કેટલોક કાળ સ્વાભાવિક રીતે જશે જ એમ હૈંક વિચારશીલ દેશપ્રેમીને લાગ્યા વિના રહેવું નથી !

૮ વિવિધ

આ મહાન બાનુ પ્રભુપ્રેરિત કાર્યો જ કરતાં એમ તેઓ માનતા; અને મારા જેવો અત્પ્રમતિ પણ સત્કાર, એવું એમનું ઉચ્ચ જીવન હતું. અત્યારે આપણે દેશના રાજદારી પક્ષના એક મોટામાં મોટા આગેવાનને પોતાના "અન્તઃકરણના અવાજ" ઉપર પોતાનાં મહાન કાર્યો અને ઝેરી જ મહાન ત્રુટિઓ માટે અવલમ્બન રાખતા જોઈએ છીએ અને જન્મ તેમ માનવું પણ દેખાય છે; તો ડૉ. બેસન્ટ જેવાં સાખીના, એ મન્તવ્યનો સત્કાર, એ જ આપણું કર્તવ્ય હોય. શુદ્ધ નિરીશ્વરવાદ-સાથી એમના જેવી શુદ્ધિપ્રસાદસમૃદ્ધ મહાન વ્યક્તિ સ્વરૂપ કાળમાં તે સમયમાં બહુ જાણીતા નહિં અને અભિવૃદ્ધિ પામવાને પ્રયાસ કરી રહેલ, તેમજ જેના ઉપર ધણાની વહેમ દર્શિ હોઈ જેની પ્રામાણિકતા વિષે પણ કેટલોક સંશય હતો, તે અખ્યાતમંડળમાં સહમા પ્રવેશી તથા તેના અદ્ભુત મહાત્માઓ સુધી માનવા લાગે, ત્યારે તો આપણે એમ જ માનવું પડે કે ઘનનાં જન્મનામસ્તે હસિત થતાં એમનાં પૂર્વ પુણ્યોએ એમને એ માર્ગે પ્રેર્યા. બીલું કાગળ શુ હોઈ શકે? સત્તાસીલ સહુને હોય; એવી સત્તા તો એમની શ્રેયોની સાથેની અથવા અન્ય વિશાળ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એમને પ્રાપ્ત હતી તેઓ આવેળે છે કે એક સમયે ઉદ્દેશ્યવાદો લોકોના યોગને નિકાની માન કરી હોત તો આખા હાઉસ એક કોમન્સને પણ તે તોડી નાંખત ! એટલે એ તો એમના વિવિધ શુદ્ધિબદનમાં કરોઈ પન્થે મળત, અર્થસીલ જો હોત, તો પાછળથી એમની પાસે આવેલ પેસા જે એ છૂટથી બડોળે હાથે 'અર્થ'ે ગયા, અને કેદવિલયસમયે (પણ) દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એવા સમાનમાં પણ પ્રમાણમાં ધણી ઝોઝી મિલકત રહી, તેમ કહીય ન બનત ! પરન્તુ એમને સત્પથઃ સત્કાર્યોગ (વાંચના) હતી, જેની પાછળ એમણે આજીવન પ્રયાસ કર્યા જ કર્યા હતા.

'ડૉ. બેસન્ટનું જીવન સાદું અને નિયમિત હતું. એક જગદ્ગ્યાન મંડળનાં તેઓ પ્રમુખ હોવાથી કુદરતી રીતે, બહુ કાર્યમસ્ત ગ્રે; તથાપિ ધાતુ કામ નિયત સમયમાં કરવાની એમણે રેવ પાડી હતી એટલે આને અંગે આવશ્યક સતત જાગ્રતિ એમના આચાર વિચારમાં યોગપ્રીત હતી. એક પુણી આખ્યાયિકા છે કે એક સંતપુત્રને ઈશ્વરી ફિરસતાએ પ્રસન્ન થઈને વરદાન આપ્યા ઈન્જીયુ. સતે એક જ માગણી કરી કે "હું ન જાણું તેમ મારા પાછળથી જેના ઉપર પડે, તેનું કામજી થાય !" હું ધાતુ ખું કે ડૉ. બેસન્ટમાં પણ કેઈ એનું અસીદ્ધિક આત્મત્વ હતું, જેની સચોટ અસર તેમના નિકટ પરિચયમાં આવનાર સહુ પર થતી. ગાંધીજી માટે અને કેટલાક સાર્વત્રિક આત્મબોધસ વિસાવનાર સાધુ મહાત્માઓ માટે પણ એનું કહેવાય છે; એનું જ એનું જ કેઈ કારણ હોતું જોઈએ.

ધીઆસોફિકલ સોસાયટીમાં પ્રવેશવાથી એમનું વિચારવર્તુલ, કર્મક્ષેત્ર સંકુચિત થયું મનાય, તથાપિ તે વિસ્તીર્ણ થયું. કેળવણીનું કાર્ય અભિવર્ધિત કરવા ઉપરાન્ત એ મંડળના સંબેદનો, એનું સાહિત્ય, એનાં મન્ત્રણો, એના સિદ્ધાન્તો, એનો કાર્યક્રમ એ સર્વને અંગે વિવિધ ચર્ચા, વિચારણા, સાધના, ધણું ધણું કરવાનું હતું, જેની પ્રધાન નેતા રૂપે સઘળી જવાબદારી એમને પોતાને શિર જ રવાનાવિક રીતે રહેતી. આ ઉપરાન્ત મંડળનો ભાવિ જરૂરિયાતો તથા વિસ્તારને સહાયક નીવડે, તથા અભિવ્યક્તિ જરૂરિયાતો માટે આવશ્યક તૈયારી થાય, તે માટે એમણે Order of the Starનું પશ્ચ સ્થાપન કર્યું હતું અને પાછળથી દેશની રાજકીય સુધિત તથા સામાજિક ઉન્નતિનું વિશિષ્ટ કામ પોતાના હાથમાં લીધા પૃષ્ઠી, એ કે એમણે સોસાયટીને એક સંસ્થા તરીકે એમાં એળવી જ નહોતી તથાપિ સભ્યોએ રાજદ્વારી દિલ્લાસમાં બળવું કે નહિ, એ તેમની ઇચ્છા-અનુકૂલતા ઉપર જ રાખ્યું હતું. એ મંડળના સભ્યોનાં મોટા ભાગે તરત જ એ દિશાની તટસ્થતા છોડી, એ પ્રતિષ્ઠામાં પશ્ચ હાર્દિક રસ લેવા માંડ્યો હતો, એ એમના પ્રખર આત્મજગની, એમના ગૌદિક પ્રભાવની ખૂબી હતી. આનું સંસ્કારી જીવન પ્રભુપ્રેરિત જ હોય, છતાં તેનાં સર્વ કાર્યમાં સફલતા ન હોય, એય કોઈ અઘાત, અમર્ય, પશ્ચ ઈશ્વરી સફલ જ હોયો નોઈએ, કારણ કે જિન્દગીમાં ધૂપછાંચના તરંગો કહો કે આક્રમણ કહો, પશ્ચ તે પ્રત્યેક માનવીના અનુભવમાં સર્વસામાન્ય છે, તેને આપણે વિજય પરાજયના રૂપમાં નહિ જોઈએ; તથાપિ જીવન ઉત્કર્ષની તૈયારી રૂપે એ અસાધ્યતાને તો માનવા જ પડે અને તેને આત્માની જીર્ણ ગતિનાં આવશ્યક તરંગો રૂપે સ્વકારીશું.

ડૉ. એસન્ટની જિન્દગીમાંનાં આવાં યોદ્ધાક દષ્ટાન્તો તરફ આપણે દષ્ટિપાત કરીશું. એમાંથી પશ્ચ કેટલુંક મહત્વનું સમજનારું મળે એમ છે :

(૧) બેંકો, જેની સાથે કેટલાક સમય સુધી એમણે મહત્વનું કામ કર્યું હતું અને જેની મિત્રતા તથા સહચારને લઈને એમને પોતાની પુત્રીતાય વિશેષ સહન કરવો પડ્યો હતો, તેની સાથેનો સમન્વય જે એમના ધીઆસોફિકલ સોસાયટીમાં દાખલ થવાથી વૃદ્ધ્યો, એ પરિણામ ડૉ. એસન્ટને તો જરૂર વિષમ લાગ્યું હતો.

(૨) એમના જીવન જીવનની સઘળી પ્રતિષ્ઠા (ધાર્મિક આન્દોલનોને પશ્ચ આપણે સામેલ કરીએ) કારતુતા સાચા સ્વાતન્ત્ર્ય અને ખરી ઉજાતિ અર્થે હતી, એ તો નિઃસંશય હતું. તથાપિ સામાન્ય જનતા તો શું પશ્ચ હિન્દીઓનો સુચિસિત વર્ગ પશ્ચ તેના વરફાંકની દષ્ટિએ ભોતો ! અર્થાત્ એમના પરિશ્રમને યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પ્રાપ્ત ન હતું.

(૩) બનારસ હિન્દુ કોલેજનાં એ પોતે સંસ્થાપક તથા સંચાલક હતા, છતાં બનારે એનું હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં રૂપાન્તર થયું, ત્યારે ખાસ એમનો જ બોયકોટ થતો હોય એમ દેખાતું હતું ! એટલું ખરું કે એમને ડિ. લિટ. (ડોક્ટર ઓફ લિટરેચર)ની ડીગ્રી આપીને એ પૂર્વના મહા નસલમાંથી મુક્ત થવાને યુનિવર્સિટીએ ચર્ચિત પ્રમાસ કર્યો હતો, છતાં એમના લાંબા સમય સુધીના ઉક્ત બોયકોટમાં ઈર્ષ્યાની સઘળી નષ્ઠ તો દેખાવા વિના રહેતી નથી !

(૪) હિન્દને સ્વગભ્ય આપવાની એમની દિલ્લાસ, તેની માગણીઓની વાસ્તવિકતા વિશે કદાપિ મતભેદ રહે, છતાં તે મહાત્મા ગાંધીની માગણીઓ કરતાં વિશેષ સંભવિત, યોગી ક્રાન્તિકારક હતી, એ તો અણીતું છે, તેઓ તો કારતને માટે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય (Dominion Status જેવું) આદતાં હતાં; પરન્તુ તાત્કાલિક પૂર્ણ સ્વરાજ્યને તો તેઓ આ દેશને માટે બચાવક જ માનતાં. આ પશ્ચ એમની

વિપુલ રાજકીય દીન દર્શિનું પરિણામ હતું. અને એ માર્ગે આપણે વધારે સહેલાઈથી દેશના હાનિકારક 'ભાગલા' પદ્ધતિ સિવાયનું, વધારે હિતકારક સ્વરાજ્ય જરૂર મેળવી શકાયા હોત, એમ છતાં દેશના બ્રિટિશ રાજ્યકર્તા ગાંધીજીના કરતાં ડૉ. બેસન્ટ ઉપર વધારે વહેમ રાખતા અને તેમના બંધારણ પૂર્વકના નિરાધારને પણ ધણી શંકાની દૃષ્ટિએ જોતા ।*

(૫) ડૉ. બેસન્ટનું Home Rule Bill સુન્દર, વિકાસમાન હતું, વિશાળ દૃષ્ટિથી ધકાયેલું હતું. અને તેને પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યોનો સારો ટેકો હતો છતાં હિન્દી આગેવાનો (જેમાં મહાત્માજી પણ હતા) જેમણે આજની અશક્ત નુટિઓવાળી ચોખ્ખા સ્વીકારી છે, તેમનો ઉક્ત બિલનો મોળો, નિર્બળ સ્વીકાર જ હતો અને 'કાઈ કાઈ' તરફથી તેનું નિરાધાર પણ હતો. પરિણામ એ આપણે કે હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં પસાર થયેલું એ બિલ અમલમાં આવવા ન પામ્યું ।

(૬) આખો શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના * પ્રસંગ મારા જેવા મંડળ બંધારના દ્રષ્ટાને તો નિરાશાજનક જ લાગે । બાવિ જગદ્ગુરુએ એમની પસંદગીથી Order of the Star in the East * વિખેરી નીંખવામાં આવ્યો; ત્યાં સુધીમાં ડૉ. બેસન્ટને કંઈક નિરાશાઓ પ્રાપ્ત થયેલ, જેમાંના એ છેલ્લા પગલાનો આધાર તો એમના જેવા ઉચ્ચ લાગણીવાળા, વધેલી વયને લઈને થકુ હલકી થયેલને સખત હોય, એ સંભવિત છે

(૭) એ મહાન માનુને પોતાના મિત્રોના મચાવ અર્થે અથવા પોતાના કાઈ પક્ષના માટે મંડળમાં તથા બહાર સખત વિરોધ પણ સહન કરવો પડ્યો હતો. બિશપ લેક્લીટરની અમુક પ્રત્યાધાતી અથવા દૂષિત મનાતી સલાહ (ઉપદેશ) વિશે તથા ડૉ. એડ્વિન્ડેસે એક આલ્પજ્ઞ કન્યા સાથે કરેલ લગ્ન વિરુદ્ધ ધણું પ્રચાર કાર્ય થયું હતું, છતાં ડૉ. બેસન્ટ એ સ્નેહીઓને પકળે નીકરતાથી જોઈ રહ્યા અને અન્તે સહુ ધ્યાનત થયું.

આવો જ એક ઉપ વિરોધ એમણે બાવિ જગદ્ગુરુ તરીકે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની પસંદગી કરી જાહેર કંપી ત્યારે પણ જોડ્યો હતો, અને આ પ્રસંગે તો એમની સાથે આછાન લગ્ન કરી રહેલ બાણ ડૉ. ભગવાનદાસ * પણ પ્રખર વિરોધીઓમાં હતા ।

૯ સહજ સમાસીયના

મણા વર્ષો ઉપર, પહેલા જગદ્ગુરુના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં, Bibby's annual નામનું સુન્દર પ્રતિવાર્ષિક છાંયેકમાં પ્રકટ થતુ હતું. તેના એક અંકમાં એક રસમયી ઉચ્ચ ભાવનાત્મક કથા છે.

* હું ધારું છું કે માત્ર કેટલાક સમય જ-સંપાદક

૧. ડૉ. બેસન્ટ હદિ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ-કૃષ્ણજીને જગદ્ગુરુ માનવા નહતા. 'Order of the Star in the East' પૂર્વના તારક સમ દ્વારા એમણે જોરૂ જ પ્રતિપાદન કરેલ કે શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ દ્વારા જગદ્ગુરુ ભગવાન મેત્રેય પ્રગટ થયો. જગદ્ગુરુ મેત્રેય, તે મહાવિશ્વતિ, પાશ્વરી દીક્ષા પામેલા સરીરધારી મહાત્માઓ અથવા પૂર્ણ કે જીવનપ્રકાશ પુરુષોથી પર-એટી, સાતમી દીક્ષા પામેલી મહાવિશ્વતિ છે. જુઓ શ્રી લેક્લીટરના "Masters and the Path" આદિ પુસ્તકો. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ પોતે જગદ્ગુરુ ભગવાન મેત્રેયના વાહન છે કે નહિ એ આખો પ્રસંગ ઉઠાવી દે છે, પરંતુ મહાત્માઓ અને એવી મહાન અવતારી પુરુષોના અસ્તિત્વનો નકાર કરતા જ નથી. જલ્દે એ જાહેર વિષયો પ્રત્યે મીન જ સેવે છે. અતિશય જ ભવાયરો કે કૃષ્ણજીને, મેત્રેય ભગવાનના વાહન તરીકે કામ કર્યું છે કે નહિ અને તે કેટલે અરો સફળ થયું છે. શ્રી બાણ ભગવાનદાસ પણ જગદ્ગુરુ મેત્રેય ભગવાનના અસ્તિત્વમાં માનતા હતા. પણ એમને દૈનિક જીવનમાં આવવાની શું જરૂર પડે અને તેઓ શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ દ્વારા પોતાનો સંદેશો આપી શકે છે કેમ એ વિશે શકા સેવતા હતા. એ કે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ પોતે પણ શ્રી. બેસન્ટ, શ્રી. લેક્લીટર, શ્રી. એડ્વિન્ડેસ અને શ્રી. બિનરાજદાસ જેવા એક માત્રા પુરુષ છે કે જે એમના પુસ્તકો અને વાર્તાઓ વાચવાથી અને બ્યાખ્યાનો સામગ્રવાથી તરત જાણારો-સંપાદક

એક પુણ્યાત્માને પૃથ્વી ઉપર એના પુનર્ગમનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં વિશ્વનિર્મતાની હજારમાં આવેલ છે. હવે એને શું થયું છે? કેવી રીતે કામ કરવાની એની ઇચ્છા છે? એ વગેરે પ્રશ્ન થાય છે. તત્ત્વાર અને મુકુટ એને દેખાડીને સમજાવવામાં આવે છે કે મુકુટ એટલે પુરુષત્વ, તત્ત્વાર એટલે સ્ત્રીત્વ. એ રીતે સંસારના કર્મવિશાળો-કાર્યપદ્ધતિઓ એને દર્શાવાય છે એ આત્મા તો અનંત તત્ત્વાર (સ્ત્રીત્વ) જ પસંદ કરે છે.

એ આવી રાઈ પસંદગી મહાન આત્માઓને પૃથ્વી પર આવતાં પ્રાપ્ત હોય, તો હું તો માનું કે ડૉ. બેસન્ટનો પવિત્ર આત્મા સ્ત્રીત્વ (તત્ત્વાર) જ સ્વીકારે. અત્યારની આપણી સામાન્ય (પ્રાકૃત) મનઃસ્થિતિમાં સ્ત્રીત્વ એટલે sex (ભતિ) એમ સંભળીએ છીએ, પરંતુ આપણે મહાન નારીઓનાં જીવન જોઈશું તો ધણે અંશે સ્ત્રીત્વ એટલે શક્તિ અને કેટલેક મહારવને અંશે સ્ત્રીત્વ એટલે માતૃત્વ દેખાશે વળી, અપિણ સામાન્ય સમજણમાં પણ આપણે સ્ત્રીત્વને sex (ભતિ) ની સાથે ભેળવી દઈએ છીએ ત્યારેય તેમાં પણ માતૃત્વભાવના તો જોડી રહેલી જ હોય છે, જેનું દર્શન વહેલું કે. મોડું થાય. "..."

હિન્દુસ્તાનમાં જાયા પ્રકારની સ્ત્રીશક્તિનાં ત્રણ દિવ્ય સ્વરૂપ સ્વીકારાયાં છે : મહાકાલી, મહા-લક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી. અર્થાત્ બળ, સૌન્દર્ય, જ્ઞાન અથવા શક્તિ, સાધન સદ્ગુણ. આપણા દેશની આદર્શ નારીઓ સીતા, સાવિત્રી, અનસુયા છે આ સહુમાં આપણે જનનંત સ્ત્રીત્વ, જેણે ભારતીય પ્રજાને આજ સુધી સજીવન રાખી છે, તેની પ્રતિષ્ઠા જ નિહાળાય છે. આપણે કબૂલ કરીશું કે આપણું વર્તમાન સ્ત્રીત્વ નિર્બળ, નિસ્તેજ, અજ્ઞાન ચતુર્થાશુ છે. છતાં તેનામાં માતૃત્વના અમૃત વહેલું વહે છે ત્યાં સુધી એનું અકર્યાણું છે જ નહિ. સામાન્ય સદ્ગુણોની દૈવી પ્રસાદી ધારણ કરતો ડૉ. બેસન્ટ જેવા પુણ્યાત્મા સ્ત્રીશક્તિ રૂપે આપણા ઉત્કર્ષ અર્થે મધી મધી છે, અને જેનામાં એ ત્રિગુણાત્મિકા જમદગ્ધાના ઉત્તમવલ શુભો (ધર્મનિષ્ઠા, સુખ અને વાત્સલ્ય) મુક્તિમંત હતાં, અર્થાત્ વિશેષતઃ જે સાત્વી બાનુંમા આર્યનારીની સમાન જ માતૃત્વ દ્રોતક અને પૌષક હવું, એમ છે (અને એવા અનેક સત્પ્રયાસો ચાલુ હોય, - હોવા જ નોઈએ,) ત્યાં સુધી આપણું ઉદ્ધારપંથગમન કોઈ રીતે શકાવાનું નથી. સંભવિત છે કે અમુક પ્રસંગ અથવા સમય પૂરતું કદાચ અવરોધન હોશે, તથાપિ આપણી અમર ભારતમાતાનો અનંત તો જ્ય જ છે; એ તો નિશ્ચિત છે.

યા દેવી સર્વમૂતેષુ માતૃરૂપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ ।

ભાવાર્થ : સર્વ (પ્રાણીઓ) સ્ત્રીઓમાં માતૃરૂપે પ્રાકટ્ય પામેલ મહાન નારી ભૂમિતિને આપણે નમીએ છીએ, નમીએ છીએ, નમી રચા છીએ *

મી. રામચંદ્રનરાય જસવંતરાય દેસાઈ

(સુંદરીસુબોધના તત્ત્વી)

* શ્રીમાન મહોપાધ્યાય પદ્મિત દયારામ જીજી જ વાપર થતાં જેના સનાતની યાત્રી પોતાના "ગીતાઈ પરામર્થ" (અથમ સોપાન-વૃદ્ધિશાધાય વિચાર)-કર્મધામ વહસ્થની સીમાસિમા લખે છે કે "યોગોસાધિકલ મતનાં પ્રણેતા કે પ્રચારિતા, સ્વર્ગવાસિની, પાશાત્વ વિદુશી એની બેસન્ટ ગીતાઈના સિમ્બલિત વિષયો પર પણ બ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા, અને તે બ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે હંમેશા લાખામાં પ્રસિદ્ધ થયું થયા છે.

"કે ક્યાં તુદાક્ષમાળા ધારણ કરેલી સિધ્ધિમા બ્યાખ્યાનપીઠ પર આરંભ થઈને સીક્રમ સમવાનનાં જીવન પર સ્ત્રીલી રીલીમાં બ્યાખ્યાન કરતા તેમનું મેં અવલોકન કર્યું હતું."

(મુંબઈ, ગુજરાતી (૫૨૧૦૩), તા. ૨૫-૧૧-૪૫)

Dr. Besant's authorship

It was rightly said of Annie Besant—and I who travelled with her time and again all throughout India, can easily testify—that not a single day passed in her life, when she did not write. During her life-time she undertook as many as 35 tours in all parts of the world and her literary out-put was enormous—362 books and pamphlets, 18 periodicals and 25 works written in collaboration with others

Sjt Kanb Dwarkadas

(From " A prophet's centenary " page 10 of The illustrated weekly of India " September 28, 1947)

ડૉ. બેસન્ટની મુસાફરીઓ અને ગ્રંથકારિત્વ

ડૉ. એની બેસન્ટને માટે સાચે જ એમ કહેવાય છે—અને હું કે જે એમની સાથે અવારનવાર આખા હિન્દમાં મુસાફરી કરતા હતા, તે તમ તુરવાર કરી શકું—કે એમની જિંદગીમાં એવો એક દિવસ પસાર નહિ થયો હોય, કે જ્યારે તેમણે કંઈ ને કંઈ લખ્યું ન હોય. એમની આખી જિંદગીમાં તેમણે દુનિયાભરમાં પાંત્રીસેક મુસાફરી કરી હતી અને તેમનો સાહિત્યનો ફાળો પણ મોટો હતો. તેમણે પુસ્તકો અને પેપરનાં (Pamphlets) મળી ૩૬૨ લખ્યાં અને તેમણે ૧૮ જેઠાં સાપ્તાહિકો કાઢ્યાં હતાં અને તેમણે પત્રીસેક ગ્રંથો બીજાઓ સાથે મળી [જેવા કે લેસ્ટર] લખ્યાં.

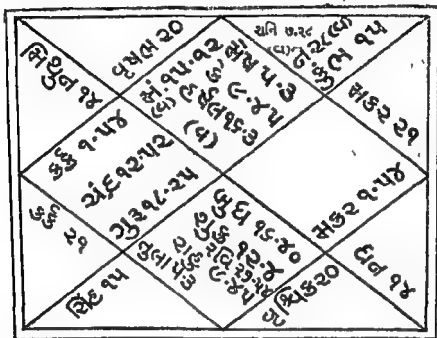
શ્રી કાનજી દ્વારકાદાસ

[' એ પ્રોફેટ્સ સેન્ટીનરી '—એક પચાસરની સત્તાબિંદવાળા લેખમાંથી; ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઓફ ઈન્ડિયા, તા ૨૮, સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ના પાના ૧૦માંથી]

શ્રીમતી બેસન્ટબાઈ અને જ્યોતિશ્ચક્ર

જે સ્વર્ણવર્ષમાં જે તે પિંડમાં છે, એ અર્થ જોવાથી ફક્ત થાય છે એવી એક કહેવત સંસ્કૃતમાં છે. એ જન્મકુંડલીને બરાબર લાગુ પડે છે. તેમાં જેમ આકાશમાં રહેલા ગ્રહોનું અને નક્ષત્રોનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, અને તેથી તે ગ્રહોની વિશિષ્ટ સમયની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે, જન્મકુંડલીમાં મનુષ્યના બાહ્ય અને આંતર જીવનનાં તત્ત્વોનું પ્રતિબિંબ પડે છે, અને તે જ્ઞાણ, તેના આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક જીવન વિષેનું જ્ઞાન કુંડલી ઉપરથી થઈ શકે છે, એ નિર્વિવાદ છે.

શ્રી. બેસન્ટની કુંડલી નીચે પ્રમાણે છે.

સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે મનુષ્યની કુંડલીમાં જે લક્ષ ઉદય પામે છે તે રાશિ, જેમાં વધારે ગ્રહો બેસ્યા છે તે રાશિ અને જુધ્ધરની ગણિ, આ જુધ્ધર રાશિઓના જુધ્ધરોનું સમિશ્રણ જેમાં છે તેવી તે વ્યક્તિની દૈનિકીતિ અને મનાયિતિ હોય છે. શ્રી. બેસન્ટની કુંડલીમાં આ વસ્તુ વિશેષ રીતે જોવા મળે છે. રેષ ગણિ ઉદય પામે છે. કક્કમાં ચંદ્ર, ગુરુ સુતિમાં છે. ગ્રહમાં રવિ, શુક્ર, જુધ્ધર છે. ચરરાશિઓ ચારે દેશમાં છે અગ્નિચાર ગ્રહોમાંથી આઠ ગ્રહો ચરરાશિઓમાં અને દેશચારમાં પડ્યા છે. લગ્નેશ જે રાશિમાં છે તેના અધિપતિ પણ ચરરાશિમાં છે. જનિતું પણ આ જ છે. ફક્ત એક નેપચૂન જ ચરરાશિના સંબંધમાં સીધી રીતે આવતો નથી. આ કુંડલીમાં આ પ્રમાણે ચરરાશિનું ધણું પ્રાપ્ત્ય દેખાય છે ચરરાશિમાં જ ઉદય પામતો હશે છે, તેથી આ ચરરાશિઓનો યોગ વધારે તીવ્ર બન્યો છે. લગ્નજન બધા ગ્રહોનો ચરરાશિ સાથે સંબંધ હોવાથી, તેમનામાં માનસિક અને બૌદ્ધિક ફેરફાર થયા જ કરતો હતો તેમના જીવનમાં જે અનેક સ્થિત્ય-તરો થયાં હતાં તેનું આ મુખ્ય કારણ છે. નાસ્તિકવાદ, સામ્યવાદ (Fabian Socialism), ધર્મકારણ, રાજકારણ, સમાજ-સુધારણા, શિક્ષણસુધારણા, પત્રગતિવ વગેરે અનેક જાતની અગવળ તેમણે કરી હતી. ચરરાશિ રમેશુ-પ્રધાન હોય છે, તેથી ચરરાશિપ્રધાન વ્યક્તિઓ નિર્વંતે બેસી રહે, એવું લાગ્યે જ બને છે.

ચરરાશિમાં ઉદય પામવાની તૈયારીમાં હશે છે. તે ચંદ્ર-ગુરુ સાથે દેશચાર અને જુધ્ધર-શુક્ર સાથે

પ્રતિયોગ કરે છે. શ્રી. બેસન્ટના જીવન ઉપર હર્ષલની ધણી અસર રહી છે. મહત્વાકાંક્ષી, દૃઢ નિશ્ચય, ક્રાંતિકારી દેશદારી વતરવાન અને ગૃહ વિદ્યા તન્ક મનની અને જીવિની વૃત્તિ, વિચારોની મૌલિકતા અને નવીનતા વગેરે ગુણો હર્ષલ દર્શાવે છે એ બધા ગુણો તેમના માં મોટા પ્રમાણમાં હતા તે બધા જાણે છે.

જન્મ સમયે અધિની નક્ષત્રો ઉદય થતા હતા. એ દેવગુણવાળું નક્ષત્ર છે. એ નક્ષત્ર ધમના આરંભે હોય, અથવા તેમાં રવિ, ચંદ્ર કે ગુરુ વિશેષતઃ કેન્દ્ર-કોણમાં હોય તો તે માણસ મોટી પદવીને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા પ્રખ્યાત થાય છે. શ્રી. બેસન્ટની કુટુંબીમાં અધિનીનો ઉદય થાય છે. સફળત યજ્ઞભારકર નવાયેએ અધિવનીનક્ષત્રનું કૃણ લખ્યું છે, તેમાં તે કહે છે.— ચચલ મન, હમેશા ક્રોધાવાળા, દીર્ઘપ્રવાસ કરવાવાળા, પન્દરેશમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા, જીવિઆન, વિદ્વાન, મહત્વાકાંક્ષી, પરીપક્ષી, રત્નોગુણમિત્ર સત્ત્વગુણવાળા અને ધનવાન એ બધું શ્રી બેસન્ટને લાગુ પડે છે.

અધિની એ મેષગણિના અંગૂર્ણ છે અને મેષના અધિપતિ મગળ છે, જે પૃથ્વી રત્નોગુણી છે. પણ મગળનો એ રત્નોગુણ અધિવનીમાં વધારે સત્ત્વમિશ્રિત હોય છે; કાંચ અધિવની એ દેવગણનું નક્ષત્ર છે. એનો અર્થ એવો કે એ વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિશીલ રહે જ; પણ તે પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થમૂલક કે આનંદમૂલક હોતી નથી. કિંતુ તે પ્રવૃત્તિના મૂળમાં ધર્મ, ન્યાય, નીતિ, પરીપક્ષ વગેરે સદ્ગુણો રહે છે, આ કારણે, આ વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિઓ લોકો માટે કલ્યાણકારક નીપડે છે.

શ્રી. બેસન્ટની કુટુંબીમાં, સાર્વિક ગુણોનું આધિક્ય બતાવનાર બીજા સુદર ચોગો થયા છે. કક્ષીશક્તિ ચંદ્ર-ગુરુની યુતિ છે. તેમાં પણ ચંદ્ર પુખ્ત નક્ષત્રનો છે, અને પુખ્ત એ દેવગણનું નક્ષત્ર છે. પુખ્તના ધર્મો આ છેઃ કૃષિવરજીત, નીતિમાન, પરીપક્ષી, જીવનમાં ક્રાંતિ મળે તેવી પ્રવૃત્તિ કરનાર, ભોગી, ધનાઢ્ય, કોષણ-કાવનું સાડું શાન ધરાવનાર, ઉત્તમ લેખક અને વિદ્વાન. પુખ્તમાં જ્ઞે ચંદ્ર હોય તો એવી વ્યક્તિના ગુણધર્મો આ છેઃ—મહાત્મા, લોકપ્રિય, સંપત્તિમાન, રાજ્યોગી, પુણ્યવાન, અધિકાગ્રસંપન્ન અને દીર્ઘપ્રવાસ કરવાવાળા. શ્રી. બેસન્ટની બાળતમાં એમાંથી ધણુંમનું મળતું આવે છે તે સ્પષ્ટ છે. આવે જ બીજા એક સુદર ચોગ, સ્વાતિ નક્ષત્રમાં રવિ, શુક્ર અને જુધ, એ ત્રણ ગ્રહોની રિશતિ એ સ્વાતિ એ પણ દેવગુણી નક્ષત્ર છે. ‘સર્વોત્તમ ગુણોનું નક્ષત્ર’ એમ એવું વર્ણન છે સ્વાતિના ધર્મો પુખ્તના જેવા છે, અને વધારામાં, એ નક્ષત્ર ક્ષમાશીલતા, સત્યપ્રિયતા, તુલનાત્મેક દૃષ્ટિ, તત્ત્વજ્ઞાન તન્ક વધુ છતાંદિ ગુણો બતાવે છે, આવા નક્ષત્રમાં આત્મકરકે રવિ, જીવિદેશક જુધ અને કલા વગેરેનો કારક શુક્ર, ત્રણે એકત્ર થયા છે. પુખ્ત-ચંદ્રચોગ માનસિક સાર્વિકતા બતાવે છે, ત્યારે, સ્વાતિમાં રહેલા રવિ આત્માની ઉચ્ચક્રાંતિની શુદ્ધતા, જુધ જીવિની વિશાળતા અને ક્રાંતિકારક શક્તિ, અને શુક્ર વસ્તુત્વકલા અને બીજી કેટલીક કલાઓની સમૃદ્ધિ બતાવે છે. આ પ્રમાણે આ કુટુંબી સત્ત્વમિત્ર રત્નોગુણ બતાવે છે. તત્ત્વોગુણ પ્રમાણમાં બહુ અલ્પ છે.

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ચંદ્રનક્ષત્રને અને ચંદ્રરાશિને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે; તો તે પ્રમાણે હવે જોઈએ.

જેના જન્મસમયે પુખ્તમાં ચંદ્ર હોય તેને માટે વરાહમિહિર આ કૃણ લખે છેઃ— જ્ઞાન્તાત્મા સુમગઃ પેણિહતો ધની ધર્મસંસ્કૃત પુણ્યે । (એટલે પુખ્ત નક્ષત્રમાં જન્મ હોય ત્યારે તે માણસ શાંત, દેખાવડો, વિદ્વાન, ધનવાન અને ધર્મપરાયણ થાય છે.) (ગૃહજ્ઞાતક અ. ૧૬, ૫) કક્ષીશક્તિમાં ચંદ્ર હોય ત્યારે— આવકદ્રુતગા સમુન્નતકટિઃ સ્ત્રીનિજિતા સત્સુહૃદ દૈવજા પ્રચુરારણ્ય હાયગૈઃ સંયુજ્યતે ચન્દ્રવત્ । દૃશ્યઃ પોનગલઃ સમેતિ ચ સવા સામ્રા સુહૃદ્સલસ્તોયોધાનરતઃ સ્વવેદ્મસદિતે જાતઃ શશાકે નરઃ ॥ જુઃ જાઃ ૭૫૪. (કક્ષીમાં ચંદ્ર હોય ત્યારે જન્મેથી માણસ આવે હોય છેઃ— ક્રિશ્ન, પક્ષ જાણી, ચાલવાપણ, કટિશાળ ઉન્નત હોય તેવો, ઓખિત, સારા મિત્રો જેને છે તેવો,

શુક્ર સ્વામી બાલુનાર, ઘણું મકાનોવાળો, ચંદ્રની જેમ ધનની ક્ષય-વૃદ્ધિ થાય તેવો, બહુ જાંવો નહિ અને પુષ્ટગણુ જેવું છે તેવો, સામોપચારથી વશ થાય તેવો, મિત્રો તરફ પ્રેમ રાખવાવાળો, પાણીનો અને ખગીયાનો શોખીન.) શ્રી. બેસન્ટની જામતમાં આમાંથી ઘણું સાચું દેખાય છે. ગુરુ-ચંદ્રયુતિનું ફળ વરાહમિહિર આ પ્રમાણે લખે છે.—વિકાન્તે કુલમુખ્યમાસ્થરમતિ વિત્તેશ્વરે સોદ્ધિરાઃ । (પરાક્રમી, કુલમાં શ્રેષ્ઠ, અચિર શુદ્ધિવાળો અને ધનના સ્વામી; ગુરુ-ચંદ્રયુતિવાળો માણસ આવે હોય છે.) (દ્વ. જા. ૭૬, ૨). જાતે સાધુજનાશ્રયોક્તિપ્રતિમાનાયેણ યુક્તે વિધોઃ । (જાતકપારિજાત, ૮, ૩) દ્વડસોદ્વડો ધિનીતઃ સ્વબંધુસમ્માનવર્ધનશઞ્ચ । ગુર્યિન્દોઃ શ્રમશીલઃ સુરદ્વિજેમ્યો રતો ભવેત્પુરુષઃ ॥ (સારાવલિ) આ ક્ષોભનો અર્થ હિપરના વર્ણનમાં આવી ગયો છે. શ્રી બેસન્ટની કુંડલીમાં સમમ સ્થાનમાં શુક્ર રાશિમાં ત્રણ મહેા, રવિ, શુક્ર, શુક્ર બેઠા છે. શુક્ર-શુક્ર પાસેપાસે છે; રવિ થોડો દૂર છે. પણ એક રાશિમાં અને એક સ્થાનમાં જે ત્રણ મહેાનો થોગ થાય છે તે અમુક વિશિષ્ટ ફળ આપ્યા વિના રહે નહિ. આ ત્રણ મહેાનો થોમનું ફળ જાતકપારિજાતમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છેઃ—માનુ-જાસુરપૂજિતૈર્નૃવૃત્તસુવિધાયશસ્ત્રી સુલોઃ । (અ. ૮, ૮) સારાવલિમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છેઃ—અતિતત્તો ત્યાર્કુશલો અમળકચિઃ પ્રોપિતો ગુરુમિઃ । જીહેતોઃ સંતતઃ શશિસુતમાર્ગેઃ સદિતૈઃ । (સારાવલિઃ રવિ, શુક્ર, શુક્ર થોગ હોય ત્યારે માણસ શુદ્ધ શરીરવાળો, વિદ્યાવદે યશસ્વી, સુખી, બહુ પૃષ્ઠી જાય-તેવો, બોલવામાં કુશળ, ફરવાનું અને તેવો, ગુરુઓના કામ માટે પ્રવાસ કરવા વાળો અને સ્ત્રી તરફથી તાપ થાય તેવો—એવા થાય છે.) પુરુષભૂતિ વિષે આ છે તેથી જીહેતોઃ સંતતઃ એમ લખ્યું છે. નારીભૂતિ વિષે બોલવું હોય તો ‘પતિહેતોઃ સંતતઃ’ આ પ્રમાણે ફરફાર કરવો નોંધવો. શ્રીમતી બેસન્ટના છાનમાં આ ‘વર્ણન સાચી વસ્તુસ્થિતિ બનાવે-છે. આ વસ્તુસ્થિતિદર્શક ખીજ અમુક યોગો છે; તે વિચાર અત્યારે કરવો નથી. ખીજું પણ ઘણું કહેતાં જેવું છે, જેમાં કેટલુંક અનિષ્ટ ફળ પણ આવે છે, તે બધો વિચાર બન્ને થઈ શકે તેમ નથી. પણ ખીજું એક દ્રશ્યી, જ્યોતિષના અભ્યાસીઓને માટે આ કુંડલી વિચારવા જેવી છે, તેનું ફળ દિગ્દર્શન કરવા માગું છું. જેમ મહેા ફળ આપે છે તેમ તારાઓ પણ ફળ આપે છે. એ વિશે સંશોધન ચવાની અગત્ય છે. અસ્તુત કુંડલીમાં એવા કેટલાક વિચારના જેવા યોગો થાય છે.

છાપલા તરીકે ચંદ્ર પાસે બાધ (Sirius) તારો છે, જે સર્વ તારાઓમાં અત્યંત પ્રકાશમાન છે. શ્રી. બેસન્ટે જમતમાં જે ખ્યાતિ મેળવી તેનો નિદર્શક આ ચંદ્ર-બાધયોગ નહિ હોય ? શાખસન પોતાના Fixed Stars and Constellations પુસ્તક (પૃથ ૨૭૮)માં બાધના ગુણધર્મો આ પ્રમાણે આપે છેઃ—It gives honour, renown, wealth, ardent faithfulness, devotion, passion and resentment, and, makes its natives custodians, curators and guardians, etc. ચંદ્ર સાથે આ તારો હોય તો તેનું ફળ Success in business, influential friends of opposite sex, favourable for the father, good health, beneficial changes in home and business છે. ખીજે એક ખાનખેચે એવો થોગ થાય છેઃ દક્ષમંદુતા તદ્દન પાસે ખીજે એક થોડો તારો જે તે અભિજીત આપણામાં પણ અભિજિત એ બહુ શુભ નક્ષત્ર મથાયું છે. તેનું ગુણધર્મન શાખસન આ પ્રમાણે કરે છે. (૧૦૨૧૬)ઃ—It gives ‘beneficence, ideality hopefulness, refinement and changeability, and makes its natives grave, sober, outwardly pretentious and usually lascivious. ખીજે એવા કેટલાક નક્ષત્રયોગો થાય છે, તે પણ વિચારવા લાયક છે.

૮૬ : બાગવતી બેસન્ટ સ્મારક ગ્રંથ

અદ્યત્ત સ્થાન : તેમનો આવરણ લાંબો તેમજ સરીર તંદુરસ્તીવાળું હોય અને ડાઈ પશુ રાજરાજ તેમને હેગન ન કરે.

ભાગ્ય : તેમને ભાગ્યનો રાજયોગ થયો છે, પરંતુ તેમનો ભાગ્યોદય જીવનના મધ્યભાગથી અને કષ્ટો વેદ્યા પછી સર થાય અને દુનિયામાં ધણું જ ભાગ્યદાણી મળ્યામ. અને તેમની જે મનની મુરારો હોય તે જીવનના અવસાન પહેલાં સમભગ મળી જ પૂરી થઈ જાય.

પિતા અને રાજસ્થાન : એમના પિતા ધર્મિષ્ઠ, ઐશ્વર્યશાળી તેમજ ધણા દેખાવડા હોવા જોઈએ. પરંતુ તેમને પિતાનું ધણું લાંબું સુખ નથી રાજદારની આગળમાં સત્તાસત્તની લકાઈ એમને જીવન મળેત લાગતી જ પડે, પરંતુ તેમને હાથે ડાઈ પશુ રાજદોહનું કાચું યામ નહિ. રાજ પ્રત્યે પોતે વફાદાર રહે અને રાજદારી પશુ એમના પર મહેરનાની હોય, પરંતુ સામાજિક અને ધાર્મિક જનકાઓને લઈને રાજ્યની સાથે જાનકાઈ કોતરવું પડે, અને કેટલીક વાર એમને રાજ્ય તરફથી સહન પશુ કરવું પડે, પરંતુ આખર પોતે રાજ્યમાન્ય જ રહે.

લાંબસ્થાન અને વ્યવસ્થાન : એમનું આયુ' જીવન ધણું જ લારે ખર્ચોમાં પસાર થાય. નેહમે એમને લાભ મળે એટલા જ પ્રમાણમાં અને કેટલીક વખત એથી પણ અધિક ખર્ચનું પાસું વધી જાય એટલે એમના જીવનમાં ધણા મોટા લાભો તેમજ ધણા મોટા વ્યય થવાનો શોભ છે

અમદાવાદ
તા. ૧૬-૮-૪૬.

મી. ઘનશ્યામ મુન્શી

Annie Besant in her wheel of life

Three out of four cardinal houses are crowded with planets, grouped too in three cardinal signs, adding to their power for good or ill. How significant this of the life that was before the little Annie Wood, in that year of her birth in England!

Helen Veale

("The Annie Besant Centenary Book," Page 156)

એની બેસન્ટ એમના ભાગ્યચક્રમાં

આગમી ત્રણ કેદરથાનોમાં ધણા મહો બેઠા છે અને તે ત્રણ ચક્રાસિમાં બેઠા છે અને તેથી તેમની મુખ કે અશુભ દેશ આપવામાં સક્તિ વધે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં તેના જન્મ સમયે-૧૯૦૧ એની વુડ (પાછળથી એની બેસન્ટ) ના લાવિ જીવન માટે આ નિશાનીઓ કેટલી સુચક હતી

હેલન વીલ

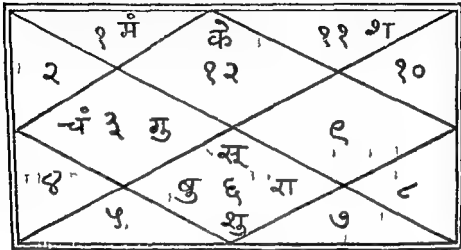
("ધી એની બેસન્ટ સેન્ટીનરી બુક" પાનું ૧૫૬)

ଭାଷାଣୀ ଭେଦନୀ ଚିତ୍ରାବଳୀ

Reproduced by permission from Language of the Hand by Cheno
published by Herbert Jenkins Ltd

નિરચન પ્રમાણે ડૉ. બેસન્ટનો ગ્રહયોગ

ડૉ. બેસન્ટની નિરચન પ્રમાણેની કુંડલી

ડૉ. બેસન્ટનો જન્મ નિરચન મીન લક્ષમાં થયો છે મીનનો આસિષ જલરપતિ છે. તે દેવગુરુ હોઈ અને વળી કેન્દ્રગત પદ્મો હોવાથી ધર્મમાર્ગે અને સેવાપરાયણતામાં જીવન વ્યતીત થાય તથા મહો સ્વચ્છંદી છે આજે લખે છે કે—નિસિ. સ્વસ્થૈર્તરાધિપ. તથા મહો સ્વચ્છંદી હોઈ અનેક માણસો તેમને અનુસરે ધર્મસ્થાનેય મગજ સ્વચ્છંદી છે અને અદ્યક્ષિતિર્મીમે—તે દિસામે ડૉ. બેસન્ટના હાથમાં “ધર્મનું રહસ્ય” નામક ગ્રંથ વર્ષ ૨૮ ૫૩ થતા જ આવ્યો અને આ પુસ્તક વાંચ્યા બાદ જ પોતે ધર્મનું સત્ત્વ રહસ્ય સમજ્યાં

વિદ્યાર્થિપતિ ચંદ્ર ગુરુથી યુક્ત થઈ જીવના ધરનો રહ્યો છે, જે એમ સૂચવે છે કે એક વખત વિદ્યા છોડીને ફરી આરામ કરાવે અને તેના માટે વર્ષ ૩૨નો જ યોગ આવે છે જીવ, યુગ અને શુક્ર તથા મહો કેન્દ્રગત હોઈ એવું સૂચવે છે કે આગાધ બુદ્ધિશક્તિ, સેવાપરાયણતા અને ધર્મમય જીવન બની ગય. વળી દેશપરદેશમાં ખ્યાતિ મેળવાવે અને વળી આ મહો બ્રાહ્મણ મહો હોઈ તેઓથી વધતી પ્રદેશ કરતાં આર્થાવર્તની સેવા ધણી જ કરે. પિતૃકારક ગ્રહ નીચાભિયાપી હોઈ પિતાનું સુખ પાંચ અગર સાત વર્ષે નષ્ટ કરે અને માતૃકારક ગ્રહ માતૃસ્થાને તેમજ ગુરુથી યુક્ત હોઈ માતાની સાથે જીવન સારી રીતે વ્યતીત કરવું પડે. આગ્રહોની યુનિ આધ્યાત્મિક યોગ સૂચવે છે જો કે સર્વ સાથે રહ્યો છે જેથી સન્યાસિની યોગ ન મને, પણ ગૃહસ્થજીવનમાં રહી સેવા-પરાયણતામાં જ જીવન વ્યતીત કરવું પડે પિતૃકારક શુક્ર નીચેનો છે, વળી અસ્તનો પણ સંભવિત છે, જેથી દીપત્યજીવન સુખી ન ગણાય. અને પચમેય સ્ત્રીગ્રહ હોઈ પ્રથમ પ્રજામાં પુત્રીરત્નનો યોગ સંભવે છે. આ પ્રકારે અવિશ્રાન્ત છતાં પરોપકારમય જીવન વાનાવે તેવી આ કુંડળી છે

શ્રી. હિંમતવાસ ૬ ભટ્ટ

ડૉ. એની બેસન્ટના ગ્રહયોગ

સ્વભાવ તથા શારીરસંપત્તિ : એમનો સ્વભાવ ધણો ચંચળ, દીર્ઘદષ્ટિવાળો પરંતુ કેટલીક વાર કન્દ વિચારોથી યુક્ત તેમજ તેને અંગે કેટલીક વાર અનિશ્ચિત પણ હોવો જોઈએ. પરંતુ જેમ જેમ દુનિયાનો અનુભવ મળે તેમ તેમ તેમના વિચારો પ્રૌઢ તેમજ નિશ્ચયાત્મક અને નિર્ણયો તાત્કાલિક કરી શકે એવા હોવા જોઈએ. નાનપણથી જ તેમનું શરીર સશક્ત અને દૃઢ હોવું જોઈએ અને એમને કોઈ જાતનો રાજરોગ કે ભયંકર રોગ થાય નહિં અને આવરણ પણ ધણો જ લાગે અને છેક સુધી શક્તિશાળી જીવન ગુજરી શકે તેવો હોવો જોઈએ.

લક્ષ્મીધોગ : લક્ષ્મીની બાબતમાં સરઘાતમાં છેક ૪૦-૪૫ વર્ષ સુધી જોઈએ તે પ્રમાણે સારો યોગ નથી, પરંતુ પાછલી જિંદગીમાં જમીન, મકાન વગેરેનું સંપૂર્ણ સુખ છે. અને લક્ષ્મીના સંબંધમાં પણ ઘાયલ તંગીમાં રહે નહિં અને કોઈ જાતની હાનિમારી ભોગવવી ના પડે.

પરાક્રમ : ડૉ. એની બેસન્ટના ગ્રહ જોતાં તેઓ ધણા જ પરાક્રમી તેમજ દૃઢનિશ્ચયો હોવા જોઈએ. તેઓ પોતે સ્વપરાક્રમથી જ દુનિયામાં આનંદપ્રેરણા, કીર્તિ, આજ્ઞા તેમજ દ્રવ્યસંપાદન કરે. ભાઈભાડુની બાબતમાં જોઈએ તેટલું સુખ નથી.

માતૃસ્થાન અને વૈભવ : એમની માતા ધણી સદગુણી, ઉચ્ચ વિચારના, ધર્મિષ્ઠ તેમજ પતિ-પરાયણ હોવા જોઈએ અને તેમને માતાનું ધણું લાલું સુખ હોવું જોઈએ. ડૉ. બેસન્ટ જાતે ધણી વેભરી હોય અને પાછલી જિંદગીમાં ધણો જ વૈભવ ભોમવે એવો ગ્રહયોગ છે.

બુદ્ધિ અને સંતાન : તેઓ પોતે ધણા જ બુદ્ધિશાળી અને સ્વાભાવિક રીતે ધણા શાંત સ્વભાવના હોય અને એમની બુદ્ધિ ચંદ્રની માફક સંપૂર્ણ મધ્યમાવસ્થામાં ખીલે, જેમ કે ચંદ્ર મહિનાના મધ્ય ભાગમાં ખીલે છે. પરંતુ એમની બુદ્ધિ તો દિનપ્રતિદિન પૂર્ણિમાના ચંદ્રની માફક સંપૂર્ણ ખીલતી જ રહે અને છેવટે અવસાન થાય ત્યાં સુધી પણ દુનિયાને ચક્તિ કરી નાખે. સંતાનની બાબતમાં એમને અલ્પ સંતાનયોગ છે, પુત્રપુત્રીઓનો યોગ છે.

રોગ-શત્રુ : તેમને આખા જીવન પર્ષત શત્રુઓનો સામનો કરવો પડે અને સ્વજાતિ અને પરજાતિના શત્રુઓથી એમને હેરાન થવું પડે અને ખોટી હરિફાઈઓમાં જીતરવું પડે. રોગની બાબતમાં રહેસથાન તેમજ અષ્ટમ સ્થાનના ગ્રહો જલિષ્ટ તેમજ કેન્દ્રીય હોવાથી તેમજ શુભ હોવાથી ખાસ રોગના પંજમાં તેમને સપડાવું ન પડે. અને રોગ અને શત્રુઓનો કુદરતી નાશ થાય.

લગ્ન : લગ્ન બાબતમાં ગ્રહાગ્રહ યોગ જોતાં એક શુભ ગ્રહ કે જે સ્વચ્છંદી અને જીવંતો સંપત્તિ સ્થાનમાં પડ્યો છે તેને લીધે મોકું પણ લગ્ન થાય પરંતુ સંપૂર્ણ ગ્રહણ યોગ હોવાથી લગ્ન ધણું જ દુઃખદાયક તેમજ કંઠાસમય નીવડે તેમના પતિનો સ્વભાવ ધણો જ વણિકબુદ્ધિવાળો તેમજ કુષ્ટ હોય અને સ્વાર્થ સિવાય તેમને બીલું કંઈ પણ યત્ને નહિં. એટલે એમનું લગ્ન-જીવન ધણું જ દુઃખમય જાય લગ્ન થવાનું કારણ તો ફક્ત અમુક શુભ ગ્રહને લઈને જ છે. નહિં તો આવા ગ્રહવાળા વૈષ્ણવજન કે કૌમાર્યજન માળે.

And it is inevitable. There
could thrive against it will be eliminated, for the will
of the great Nation must be wrought out. The millions,
the hordes, the millions to strife, will be scattered among
other nations, ^{and} ~~and~~ their unpleasant peculiarities will
work less harm, among nations backward in evolution,
When the immense accomplished, when the field is ready,
then Vancouvera man will stand with the master in
fields of humanity, to raise the people compound
the best elements of this race to a dazzling height
soon, the great Ocean Empire will stand revealed

Omie Bessant

ડૉ. એની બેસન્ટની જ્વલંત જીવન-કારકિર્દી—

—જ્યોતિષ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

વિશ્વવિખ્યાત, મહાન વિભૂતિ ડૉ. એની બેસન્ટ જન્મતાં એક આદ્ય 'કર્મ' યોગિની અને સેવિકા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ યશા! જુદાજુદા દેશોમાં ફરીને વ્યાખ્યાનો દ્વારા તેઓએ જનસમાજને ઉન્નતિના માર્ગે આગળ વધારવાને મહાન અને અતુલ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો. તેઓ ખરેખર દુનિયાફી નભોમંડળમાં એક મહાન 'તેજસ્વી' તારક હતો. મહાન પુરુષોના જીવન ને આરીકાપથી તપાસીએ તો સમજશે કે તેઓ પોતે અત્યંત વિદગ્ધાઓ અને અનેક સંદેહ તથા મુશીબતો વેઠીને દહતા પૂર્વક જનસેવા કર્યા કરે છે. તેવું ડૉ. એની બેસન્ટના જીવનમાં પણ આદ્ય પડે છે. તેઓની જીવન-કારકિર્દી અનેક પ્રકારની આધિ અને વ્યાધિથી ભેરપૂર હતી. તેમ છતાં પણ પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિથી તેનો જખમર સામનો કરીને જનસેવા કરતાં અમરવને પામ્યા. તો આવી આ મહાન વિભૂતિના જીવનમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેવો પ્રદાશ ઉદ્ભવે છે તે પ્રસ્તુત લેખનો વિષય છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર એ ધર્મો જ અગાધ વિષય છે અને તેના ધણ પ્રકાર છે. અહીંયાં હું ત્રણ પ્રકારથી તેમના જીવનની કારકિર્દી અર્પણ કરીશઃ (૧) સંખ્યાશાસ્ત્ર (Numerology), (૨) હાતરેખાશાસ્ત્ર ('Palmistry'), (૩) હસ્તાક્ષરશાસ્ત્ર. (Graphology):

પ્રથમ સંખ્યાશાસ્ત્ર દ્વારા નોંધો:—

તેમનો જન્મ તા. ૧-૧૦-૧૮૪૭. જન્મતારીખ. ૧=૧—સૂર્ય. જન્મમાસ—ગુલાનો સૂર્ય-શુક્ર-૬. જન્મસાલ ૧૮૪૭ = ૨૦=૨-શુક્ર. ('૧+૮+૪+૭ = ૨૦ = ૨) જન્મનામ! ૩૭= ૧૦=૧—સૂર્ય

ANNIE BESANT'

૧ ૫ ૫ ૧ ૫ ૨ ૫ ૩ ૧ ૫ ૪

૧૭

૨૦

૧૭ + ૨૦ = ૩૭ = ૧૦ = ૧.

ઉપર મુજબના આંકો નોંધતાં તેમનાં જીવનમાં મુખ્યત્વે સૂર્ય અને શુક્ર ગ્રહો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

સૂર્ય:—સ્વતંત્ર અને નવીન વિચારશક્તિ, ઉચ્ચ આદર્શ, દૃઢ નિશ્ચય અને જીવનમાં ઉન્નત કક્ષાએ પહોંચવાની તીવ્ર આકાંક્ષા સૂચવે છે. તેમજ મહાન શક્તિ સંપાદન કરી શકે છે.

શુક્ર:—દયા, ઉદારતા, ધર્મમાં લીનતા અને જનતા તરફ માતૃભાવવૃત્તિ બતાવે છે. જનસમુદાય તેઓની આત્મશક્તિથી આકર્ષાય છે અને તેમની પાછળ ગાંઠા ચર્ધને કરે છે. અને સાચે જ ન્યારે ડૉ. એની બેસન્ટ ભાષણો કરતાં ત્યારે કેટલાક લેક્ષા તેમના ભાષણની અસરથી ગાંઠા જેવા ધર્મ જતા અને તેમની સદા સેવા કરવા તત્પર થતા તેઓ પોતાની આભુખાનું ફરેકને સુખ પ્રાપ્ત થાય તેવી ઇચ્છાશક્તિ દર્શાવે છે, અને તે માટે તનતોડ મહેનત કરવાનો સ્વભાવ સૂચવે છે. સ્વભાવ નર હોવા છતાં કોઈ પણ પ્રકારના વિરુદ્ધ વાતાવરણને નમતું નહિ આપતાં આદ્ય નિશ્ચયી લઘવાની અપૂર્વ શક્તિ બતાવે છે. તેઓ રાગદ્વેષના કટ્ટર વિરોધી હોય છે, વગેરે ઉપર મુજબના ગુણો શુક્રની અસરથી ઉદ્ભવે છે.

દવે નામના નંબર ૧૭ અને ૨૦ માટે ઇચ્છાકના પ્રખ્યાત ન્યોતિષી કેરોએ (Cheiro) પોતાની ચોપડીમાં નીચે મુજબ લખ્યું છે:—

નં. ૧૭:—This is highly spiritual number and is expressed in symbolism by the 8-pointed Star of Venus—a symbol of "Peace and Love." It is also called "The Star of Magi" and expresses that the person it represents has risen superior in spirit to the trials and difficulties of his life or his career. It is considered a "Number of Immortality" and that the person's name "Lives after him."

નં. ૨૦:—This number is called "The Awakening;" also "The Judgment." It is symbolised by the figure of a winged angel sounding a trumpet, while from below a man, a woman, and a child are seen rising from tomb with their hands clasped in prayer.

This number has peculiar interpretation; the awakening of new purpose, new plans, new ambitions, the call to action, but for some great purpose, cause or duty. It is not a material number and consequently is a doubtful one as far as worldly success is concerned.

If used in relation to future events, it denotes delays, hindrances, to one's plans, which can only be conquered through the development of the spiritual side of the nature.

તથા હેવટે તેમના નામના બન્ને નંબરો ભેગા કરતા $૧૭+૨૦=૩૭=૧૦$ નંબર આવે છે, જેનું વર્ણન નીચે મુજબ છે:—

નં. ૧૦.—Symbolised as the "Wheel of Fortune." It is a number of honour, of faith and self confidence, of rise and fall, one's name will be known for good or evil, according to one's desires. It is a fortunate number in the sense that one's plans are likely to be carried out.

તેમના જીવનમાં ૧ અને ૪ નંબરના આંક બહુ અમર્યાદા ભાગ લેજવે છે. તેમનો જન્મ ૧લી ઓક્ટોબરના થયો હોતો.

જન્મ તારીખ મહિનો સાલ

૧ + ૧૦ + ૧૮૪૭

૧ + ૧ + ૨૦ = ૨૨ = ૪.

ઉપર મુજબ જન્મ તારીખ, મહિનો અને સાલનો સરવાળો કરતા નંબર ૪ આવે છે.

સને ૧૮૭૩માં ક્યારેક જ્યોત્ષી દ્વારા તથા ઓરિસ પર્સોના દ્વારા કર્યો, જે સાલનો સરવાળો ૧ આવે છે ($૧+૮+૭+૩=૧૯=૧૦=૧$)

તા. ૧૦ મીએ ૧૮૭૪ની સાલમાં તેમની માતાનું દુઃખદ મરણ થયું તે તારીખનો નંબર ૫ થયું ૧ આવે છે.

સને ૧૮૮૯માં ૧૦મીએ દિવસે ગ્રેગ પી. બેન્નેટ્ટ્સ્કી સાથે પ્રથમ મુલાકાત—તે મહિનાની તારીખનો આંક ૧ આવે છે.

સને ૧૮૯૪માં હિંદુસ્તાનમાં બાળ્ય આપવાની પ્રથમ સરઝાત કરી તે જાણતો ત'બર ૪ આવે છે (૧+૮+૬+૪=૨૨=૪)

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં બનારસમાં હોકરીઓની રકૂલ રચાવી (૧+૬+૦+૪=૧૪). આમાં ૧ અને ૪ નંબર સાથે આવે છે.

સને ૧૯૦૬માં લાંબામાં લાંબી ૪૫,૦૦૦ માઈલની મુસાફરી આખા વર્ષ દરમિયાન કરી. (૧+૬+૦+૬=૧૯=૧૦=૧)

ઈ. સ. ૧૯૧૩માં હિંદુસ્તાનની રાજ્યનીતિમાં અંપલાયન (૧+૬+૧+૩=૧૪). આમાં ૧ અને ૪ નંબર સાથે આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૪માં ૬૭ વર્ષની ઉંમરે ફરીથી પ્રચુપ તરીકે યોગસોફિકલ સોસાયટીમાં સુટામાં ઉપરનો સરવાળો કરતાં ૪ આંક આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૦માં ૭૩ વર્ષની ઉંમરે ૫ મહાત્મા ગાંધીજી સાથે ગંબીર મતભેદ પકડ્યો. તે વખતે તેમની ઉંમરનો સરવાળો કરતાં ૭+૩=૧૦=૧ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૦માં ઇંગ્લેન્ડની હેલ્થી મુલાકાત લીધી (૧+૬+૩=૧૦=૪) તેનો આંક ૪ આવે છે. તથા તે જ વર્ષમાં આઈસ્ટોનની ૧લી તારીખે તેમની પોતી મીસ સીબીલ બેસન્ટની લગ્નમાં હાજરી આપી.

ઈ. સ. ૧૯૩૩માં સપ્ટેમ્બરની ૨૦ મીએ ૮૬ વર્ષની ઉંમરે તેમના જીવનનો અંતકાળ થયો. ૮+૬=૧૪ તે વખતે પણ ૧ અને ૪ આંક ફરીથી આવે છે.

હસ્તરેખાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

પ્રથમ દૃષ્ટિ નાખતાં તેમના અંગિળાઓ ગૂઢાવાળા છે, જેથી આ પ્રકારનો હાથ અંગ્રીજીમાં "Philosophic Type" કહી શકાય, ગૂઢાવાળા અંગિળાઓ અત્યંત ચિંતનશક્તિની સૂચક છે અને સાથે સાથે અંગૂઠો પણ ઉત્તમ પ્રકારની કળા તથા કવિવશકિતને પ્રદર્શિત કરે છે. આ પ્રકારનો હાથ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં સફળતા મેળવવા માટે ઉત્તમ છે. તેમજ અત્યંત વિચારશીલ અને દૈરઘ વસ્તુમાં ઊંડા જોતરવાની તીવ્ર ઇચ્છા બતાવે છે.

શુદ્ધિરેખા આધુષ્યરેખામાંથી અલગ પડે છે તથા છેક સામી બાજુએ એક સીધી લાઈનમાં જાય છે, જે સ્વતંત્ર ચિંતન, સ્વચ્છિત, સ્વપર્યાપ્ત, સંયમ અને અનેકવિધ પારાવાર મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની અધામ શક્તિ સૂચવે છે. લાંબી અને સીધી શુદ્ધિરેખા તે ઉત્તમ શુદ્ધિ અને સમજની સમતોલતા અને અસીમ નિયમિતતા સૂચવે છે પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો દ્વારા સમાજમાં કઈ નવીન સુધારણા તથા નવીન પ્રકારની ધર્મજાવના બહાર પાડે છે. અને ખરેખર, તેઓએ બધા ધર્મોનાં મતમતાંતર છોડી દઈને સમાજસુધારક તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી. તેઓએ હિંદમાં પણ "હરિજનોના" ઉદ્ધાર માટે અનેક જહેમત ઉઠાવી અને હિંદુઓને આ પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોને છોડી દેવા તથા બધા ધર્મોનું એકીકરણ કરવા અસંખ્ય વાર પોતાનાં બાળ્યો દ્વારા સૂચના કરી હતી.

આધુષ્યરેખા ઉત્તમ પ્રકારની અને લાંબી છે, જે ઉત્તમ સારીરિક તંદુરસ્તી બતાવે છે.

હૃદયરેખા છેક ઝુરુના પહાક સુધી જાય છે, જે લાગણીવશ અને પ્રેમાળ સ્વભાવની સૂચક છે. તેમ છતાં પણ હૃદયરેખામાં શુદ્ધ અને સૂચના પહાક નીચે 'જવ'નો આકાર માલમ પડે છે તે અમુક પ્રસંગે અત્યંત ચિંતા તેમજ પોતાના કાર્યમાં પ્રસંગોપાત્ત નિષ્ફળતાનું પ્રતીક છે. તથા આંખની ગિભારી પણ સૂચવે છે. આ હૃદયરેખા સનિતા પહાક નીચે જે હાથમાં વિભક્ત વાય છે અને તેમના એક ફરિ મિલકૂલ નીચે શુદ્ધિરેખા તરફ ટળે છે, તે પ્રેમમાં અત્યંત નિરાશા અને પતિવિરોધની સૂચક છે. તેઓને લગ્નજીવનમાં અત્યંત નિરાશા સાંપડી હતી. તેમનાં લગ્ન ૨૦ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૮૬૭માં થયાં હતાં. અને ૨૫ વર્ષની ઉંમરે છૂટાછેડા મળ્યાં હતાં પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં.

આયુષ્યદેખામાંથી ઘણી અક્ષરદેખાઓ ગુરુના પદાક સુધી જીવે જાય છે, જે અત્યંત મહત્વાકાંક્ષીઓ અને જ્ઞાન મેળવવાની ઉત્કંઠા ખતાવે છે, તેમજ ધાર્મિક લાગણીઓમાં વધારો કરે છે.

૧૧^{મી} રૂઝી ધનદેખા ઉત્તમ પ્રકારની દેખાય છે, જ્યાંથી તેમના જીવનમાં સ્વતંત્ર આજીવિકાની કારકિર્દીની શરૂઆત થઈ.

ગુરુના પદાક પર પ્રથમ ગુરુની આંતરણી નીચે ગોળાકારમાં ગુરુકંઠ્ય—(Solomon's Ring) છે, જે યોગસિદ્ધિમાં અલૌકિક સફળતા સૂચવે છે.

સૂર્યની રેખા (Sun line) ચંદ્રના પદાક પરથી નીકળી સૂર્યના પદાક પર જાય છે. ૫૫૫ તે સહેજ વાંધી છે, જેથી જીવનમાં અનેક નિષ્ફળતાઓ મળે તેમજ અસલા કષ્ટ-ઉકાવતા અતિ વિજય મેળવી શકાય, જે તેઓના જીવનમાંથી મળી આવે છે. સૂર્યની રેખા સર્વાંશી ઉત્તમ પ્રકારની હોવાથી અસંખ્ય મહાન પુરુષોનો સમાગમ ખતાવે છે તેમજ મહાન અને અમર કીર્તિ મેળવવાનું સૂચવે છે, જે ખિલકુલ સત્ય જ છે.

ચંદ્રના પદાક પર અનેક આડી સીધી લાઈનો પડેલી છે તે મુસાફરી સૂચવે છે. તેઓએ આખી દુનિયામાં પ્રવાસ કર્યો છે. યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં તથા હિંદના ખૂણે ખૂણે ફરી તેમણે લોકોને તેમના ઉત્તમ વિચારો વ્યાખ્યાનો દ્વારા ખતાવ્યા છે.

હવે ઉપરે દસ્તાક્ષર (Graphology) દ્વારા જોઈએ.

તેમના દસ્તાક્ષરોમાંથી નીચે મુજબની ૧૧ વિશિષ્ટતાઓ માલમ પડે છે.—

(૧) પ્રથમ જોઈએ તો અક્ષરો એક જ સીધી લાઈનમાં તથા બધા સરખા અંતરે છે.

(૨) અક્ષરો પ્રમાણસર મોટા છે.

(૩) અક્ષરો એકબીજા સાથે સંકળની માફક જોડાયેલા છે.

(૪) અપવિરામ, પૂર્ણવિરામ વગેરે સંજ્ઞાસૂચક ચિહ્નો મૂકવાનું ભૂલ્યા નથી.

(૫) કોઈ પણ દેકાણે ચુંચળા અથવા Forks or curls લગાવેલાં નથી.

(૬) અક્ષરો સહેજ જમણી બાજુ ઢળતા છે.

(૭) 'i' અક્ષરને બહુ જ જીવે કોસ કરેલો છે.

(૮) 'H' અને 'n' 'U' ના રૂપમાં વંચાય છે.

(૯) 'W' 'E' અને 'A' નાં ઉકા ગોળાકારમાં વાળેલાં છે.

(૧૦) અક્ષરોમાં ઝડપ (speed) બહુ દેખાય છે.

(૧૧) ઉપરે સહી (Signature) કરી તેનો પ્રથમ અક્ષર 'A' તથા 'B' વાંચનારને “આકર્ષણ” ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે, તેમજ ‘B’ નું મોં ખુલ્લું છે. અને ઉપરે નીચે સીધી એક લીટી લગાવેલી છે.

દસ્તાક્ષરશાસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં “Graphology” “ગ્રાફોલોજી” કહે છે તે દ્વારા દરેક વ્યક્તિના જીવનનો ઇતિહાસ વાંચી શકાય છે. એમ કહેવાય છે કે, Handwriting reveals the Character of the man” તથા “Handwriting is the mirror of life” એટલે કે દસ્તાક્ષર માણસનું ચારિત્ર્ય ખુલ્લું કરે છે તથા તે મનુષ્યના જીવનની આરસી છે દરેક વ્યક્તિના પ્રત્યેક વિચારોનું પ્રતિબિંબ તેના દસ્તાક્ષરો દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

હવે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ૧૧ પ્રકારની વિવિધતા, જે ડૉ. એની બેસન્ટના દસ્તાક્ષરોમાં જોવામાં આવે છે તે દરેક પ્રકાર શું સૂચવે છે તે જોઈએ.

(૧) અક્ષરો સીધી લાઈનમાં તથા સરખા અંતરે છે તે તેમના સીધા, સાદા, સરળ સ્વભાવના સૂચક છે તથા અક્ષર અને દંડ નિશ્ચયન પણ ખતાવે છે. એક પ્રકારે જીવનમાં નિયમિતતા તથા અવકારકુશળતા ખતાવે છે.

(૨) મોટા અક્ષરો તે હિરરતા અને મનુષ્ય પ્રત્યે અત્યંત દયાની લાગણીના દર્શક છે. તેમજ પોતાના સધળા પૈસા જનસેવા કાળે વપરાય છે એમ જાતે છે. અને ખરેખર, તેઓ પોતાની સધળા આવક જનકલ્યાણુચે વાપરતાં અને પોતાને જોઈતું ખર્ચ પૂરતું જ વાપરતાં અને બે તેટલી જીવનની સાદાઈ તેઓ ચાહતા.

(૩) અક્ષરો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે, જે જીવનમાં અનેક સંકટો આવતાં હશે નહિ જતાં હિંમતથી સામનો કરીને લીધેલું કાર્ય કોઈ પણ પ્રકારે સંપૂર્ણ કરવાની અવિરત શક્તિને સૂચવે છે.

(૪) સંતાપચક ચિહ્નો જેવાં કે, અસ્પર્શિયમ, પૂર્ણવિરામ વગેરે પ્રકારનાં છે તે અત્યંત કુશાંત્ર શુદ્ધિ તથા ઉત્તમ યાદશક્તિ સૂચવે છે, તેમજ ચોક્કસતા અને સાવધપણાની નિશાની છે. તેઓની યાદશક્તિ અત્યંત સારી હતી. એક વાર કોઈ પણ પુસ્તક વાંચ્યા બાદ તેઓ કદી પણ ભૂલતાં નહિં.

(૫) અક્ષરોને અનુપમ રીતે શોભાવવા માટે કોઈ પણ પ્રકારનાં ગુંચળા અથવા તો Forks or curls લગાવેલા નથી તે તેમના જીવનની સાદાઈ તથા ત્યાગમય અને સાધુમય જીવન ગુજરવાની પ્રજ્ઞા પ્રદર્શિત કરે છે. આ પ્રકાર આધ્યાત્મિક શક્તિની પૂર્ણ ઉન્નતિ જતાવે છે તેમજ શૈશવવિદ્યામાં પણ સફળતા જતાવે છે, તેઓને બહારનો કાકમાઠ અને બપોડો બિલકુલ અગ્રિય હોય છે તથા પ્રજ્ઞ પ્રત્યે અચળ શ્રદ્ધાને સૂચવે છે.

(૬) અક્ષરો જમણી બાજુ હોય છે તે મહાન્ આકર્ષણોને સૂચવે છે.

(૭) 'I' અક્ષરને બહુ જ ઉંચે ટોચ પર કોસ કરેલો છે, જે માનસિક મુશ્કેલી સૂચવે છે.

(૮) 'H' અને 'n'—Uનાં રૂપમાં વંચાય છે, તે એક પ્રકારની ઉત્તમ સંજ્ઞાતિય શુદ્ધિને સૂચવે છે. તેઓએ રાજપ્રકરણમાં માથું ભરીને હિંદુસ્તાનને આઝાદી અપાવવામાં મહાન્ ફાળો આપેલો છે. તેઓએ આઝાદીની ચળવળને અત્યંત વેગ આપ્યો હતો, જે કોઈથી અગાત નથી.

(૯) 'W' 'B' અને 'B'નાં છેડા—(Terminations) ગોળાકારમાં વાળેલા છે તે કવિત્વશક્તિને સૂચવે છે. આ પ્રકાર હિંદના મહાન્ કવિ અને “નોબલ પ્રાઇઝ”ના વિજેતા શ્રી. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના હસ્તાક્ષરોમાં વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તેઓએ પણ તેમની જીવન-કારકિર્દીમાં નાના-મોટા ઘઈને કુલ ૩૩૦ પુસ્તકો લખ્યાં છે, જે સૌને આશ્ચર્યચકિત કરે-તેવું છે.

(૧૦) અક્ષરોમાં વધુ ઝડપ માલુમ પડે છે, જે તેમની અત્યંત કાર્યશક્તિ અને મહાન્ પ્રવૃત્તિ-વાળું જીવન જતાવે છે, કે જ્યાં એક મિનિટની કિંમત પણ એક હોરા કરતાં પણ મોંઘી લાગે છે.

(૧૧) છેલ્લે એક વિવિધતા તેમની સહી (Signature)માં છે તેમની સહીમાં 'A' 'B' અક્ષરો વાંચનારને આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે, જે તેમના બાવણમાં આકર્ષણશક્તિ અબજ હતી. હજારો લોકો તેમના બાવણ સાંભળ્યા આવતા અને કંઈક પ્રસંગેએ લોકો બાવણની મીઠા જેવા પણ ઘઈ જતા તે જતાવે છે. તેમની વક્તૃત્વશક્તિ તો અજમ હતી. તથા 'B' અક્ષરનું જે નીચેથી ખુલ્લું છે, જે તેમના ખુદશા હૃદયને અને ચોખ્ખા અને સ્પષ્ટ સ્વભાવને સૂચવે છે. સહી કર્યા બાદ નીચે સીધી એક આડી લીંટી લગાવેલી છે, જે તેમના જીવનમાં સ્વતંત્ર રીતે કોર્ટિના મહાન્ જીવ્યા સિખરે પહોંચવાની તીવ્ર આકાંક્ષા સૂચવે છે, જે તેઓએ મેળવી પણ છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે ડૉ. એની બેસન્ટ એક મહાન્ અસાધારણ વ્યક્તિ હતી, જેના વિશે લખવા બેસીએ તો અસંખ્ય પૃષ્ઠ ભરાતાં પણ અધૂરું રહે. તેઓએ પોતાનું જીવન જગતના અમુ-દય માટે સમર્પણ કર્યું છે. તેમની સેવાઓ હિંદ તેમજ દુનિયાના સર્વ દેશોમાં અજોડ છે. તે સાધુ-ચરિત યોગિની અને વિશ્વવિમૂર્તિ ડૉ. એની બેસન્ટને મારા હૃદયે વંદન છે.

ડૉ. એની ખેસન્ટનો જીવન-ઇતિહાસ—

—તેમની હસ્તરેખા દ્વારા

શ્રીમતી એની ખેસન્ટ જન્મતા એક આદર્શ કથથોમિની અને સેવિકા તરીકે સારાએ વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. પૂ. મહાત્માજીનો વિશ્વ-અપૂર્વ છે તેમ ડૉ. ખેસન્ટનો વિશ્વ પશું નાનોસનો તો ન, જ કહેવાય. જિંદગીને જો કાંઈ પણ ઉપકાર કર્યો હોય તે, તે આ મહાન તપસ્વિનીને જન્મ આપી અને આપણા ભારતદેશમાં મોકલ્યા તે છે. એમણે હિન્દુ સંસ્કૃતિનું સાચું રક્ષણ કરાવ્યું. ખેસન્ટનું વ્યક્તિત્વ ભગ્ને હતું. તેઓ જન્મથી જ ક્રાંતિકારી હતા.

હવે આપણે આ મહાન વિભૂતિનો જીવન-ઇતિહાસ તેમની હસ્તરેખા દ્વારા જુએ તે જોઈએ. તેમના હાથની જાંબ ઉપરથી જોતાં તે “Philosophic” or “Knotted” type નો છે, જેને “મૂઠાવાળો” પણ કહે છે. આ હાથ સામાન્ય રીતે લાંબા અને ખૂણા પડતો હોય છે. આંગળાઓમાંથી હાંકાકા સ્પર્શ જણાય છે. અને આંગળાઓના મૂળ વિકસ પશ્ચિમ તરફ આંગળાઓના ટેંદા જોઈ છે, જે બતાવે છે કે આ પ્રકારની વ્યક્તિઓમાં “અર્થવિષાસ” કરતાં “માનવિષાસ” વધારે પ્રબળ હોવામાં આવે છે. અને તેથી આર્થિક દૃષ્ટિએ આ લોકો વિશ્વની નીવડતા નથી. તેઓ માનવજાતની પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિઓ પર પરમ તરવના અભાસી હોય છે. માનવપ્રકૃતિના દરેક સ્વરૂપ તેઓ પૃથક્કરણ કરે છે અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાને તરફ આગળ પડે છે. તેમનામાં એક પ્રકારની મહનતાની ભાષા જોવામાં આવે છે. તેમનાં વિચારોમાં અને લખાણોમાં અનેક સ્વસ્થરીક્ષતા તરવરે છે. આવી વ્યક્તિઓ જ્યારે ઉપદેશક હોય છે ત્યારે માનવ-હૃદય પર અત્યંત શક્તિશાળી અસર ન કરે તે સિવાય કોઈપણ અસર થઈ શકતી નથી. તેમનાં લખાણોમાં કોઈપણ અસર થઈ શકતી નથી. આને જ આ પ્રકારના દરેક શુભો ડૉ. એની ખેસન્ટના જીવન-ઇતિહાસમાં દેદીપ્તમાન પ્રકરણો અગત્યતા હતા. તેમનાં લખાણોની આત્મજન ઉપર જોડી જાણ પડતી તે એટલી હદ સુધી કે ક્યારેક તે કોઈ આત્મજનોની આંખમાંથી અવિરતે આક્રમણ પલા કરે.

આંતરંગીઓ છોડી જોઈએ જે તે તેમની કવિત્વશક્તિને સૂચવે છે અને ધાર્મિક ભાવના વધારે અગત્ય બતાવે છે. તેમજ આ પ્રકારની વ્યક્તિઓ ઇશ્વર તરફ આકર્ષા કરતાં ઇશ્વરનાં તરવ તરફ વધારે આકર્ષાય છે.

તેમના હાથમાં છુદ્ધિરેખા આયુષ્યરેખામાંથી અલગ પડે છે, જે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને સૂચવે છે, તેમજ તેમની તીવ્ર શક્તિ, દહતા, મહત્વાકાંક્ષા, પ્રખર કાર્યશક્તિ અને નીચર સ્વમાનનું સૂચક છે. આ છુદ્ધિરેખા આખા હાથમાં જુદા જુદા લાંબે સુધી ગયેલ છે, જે તેમની અત્યંતમ દીર્ઘ દૃષ્ટિ બતાવે છે.

આયુષ્યરેખા બહુ બળવાન છે તેથી શરીર-તંદુરસ્તી ઉત્તમ બતાવે છે.

હૃદયરેખા છેક ગુરુના પહાડ સુધી જાય છે, જે લાગણીવદ્ય અને પ્રેમાળ સ્વભાવનું સૂચક છે. તથા હૃદયરેખામાં હ્રુષ અને સૂર્યના પહાડ નીચે “બપ” (“Island”) નું ચિહ્ન જોવામાં આવે છે તે અમુક પ્રસંગે અત્યંત ચિંતા તેમજ પોતાના કાર્યમાં નિબળતાના પ્રસંગે બતાવે છે. તથા હૃદયરેખા શનિના પહાડ નીચે બે ભાગમાં વિભક્ત થાય છે અને તેમાંનો એક કૂટિા નીચે મજબૂત સક્રિયતા રેખા તરફ એકદમ ઢળે છે, તે પ્રેમમાં અત્યંત નિરાશાનું સૂચક છે. આ સાથે ધનરેખા પણ શુક્રના પહાડ પરથી નીકળે છે, જે તેમના જીવનની શરૂઆતમાં અનેક સંકટો અને મુશ્કેલીઓ બતાવે છે, તેમજ પ્રેમમાં નિરાશાનું સૂચક છે તથા પતિવિયોગ પણ બતાવે છે. તેઓએ ૨૫મા વર્ષે કાયદેસરના છૂટાછેડા જોળ્યા હતા. ન્યારે શુક્રના સ્થાન પરથી ધનરેખા નીકળે છે ત્યારે તે વ્યક્તિને સાંસારિક અને આર્થિક વિટંબણાઓનો જખરસ્ત સામનો કરવો પડે છે. આ સાથે જો બીજી રેખાઓ જેમકે સૂર્યરેખા તથા સુહૃદરેખાઓ ઉત્તમ નહોતાં તેથી જીવનરસ અત્યંત નિરાશામાં વિહીન થાય છે. પણ બેસન્ટના હાથમાં બીજી રેખાઓ ઉત્તમ છે, જેથી જીવન-સંઘ્રામમાં અતિ વીરતાથી ઝઘૂમતાં અંતે વિજયધ્વનીને પ્રાપ્ત થયાં તે સૌને વિદિત છે.

સૂર્યની રેખા ચંદ્રના પહાડ પરથી નીકળે છે તે સહેજ વાંધા છે, જેથી તેઓએ જીવનમાં અનેક સંકટોનો સામનો કર્યો અને નિબળતાઓને હઠાવીને ઉપરે અબુધૃદયના શિખરે પહોંચ્યાં, તેમજ અસંખ્ય મહાન પુરુષોના સમાગમમાં આવ્યાં.

તેમના હાથમાં ચંદ્રના પહાડ પર અનેક આડી વાંધોના પડેલાં છે, તે મુસાફરી દર્શાવે છે. તેઓએ આખી દુનિયામાં અવાસ કર્યો છે. યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં તથા હિંદના ખૂણખૂણે ફરીને તેમણે તેમના મંત્રવ્યો બ્યાખ્યાનો દ્વારા દર્શાવ્યાં છે.

ગુરુના પહાડ પર પ્રથમ ગુરુની આંગળી નીચે “ગુરુકંઠ” “Soloman's Ring” છે તે યોગસિદ્ધિનું સૂચક છે આ ચિહ્નને અંગ્રેજીમાં “સોલોમન રિંગ” કહે છે. હૃદયરેખા અને સુહૃદરેખા વચ્ચે આવેલા ગ્રુમ યાન મુખ્ય યોગકડી જેમ ગ્રુમ યાન તરફ માનસિક વધણ સૂચવે છે તેવી જ રીતે આ રેખા ગ્રુમ સક્રિયતાનો વિકાસ સૂચવે છે. ન્યારે હસ્તમાં ગુરુ કંઠ જોવામાં આવે છે ત્યારે તે વ્યક્તિને ગ્રુમ સક્રિયતાની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે.

આ પ્રમાણે તેમના જીવન-સાધરની નીકા અનેકવિધ અધ્યાત્મજો હઠાવતાં સામે કઠિ સફળતા પૂર્વક આવી મર્યાદા અને ત્યાં તો તા ૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૭ના રોજ અક્ષરમાં તેમનો જીવનનીપ હોલવાઈ ગયો અને તેઓ પૂર્ણ જીવન ધામમાં નિરાળ્યા. પણ તેમના જીવન-ક્રિયાકાંડનો જવંદગી ચિત્રાજ તો દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ જાળસથી ચિરંજીવી રીતે પ્રકાશે છે.

આ પ્રમાણે આ વિશ્વવિખ્યાત મહાન વિભૂતિ ડો. એની બેસન્ટ કે, જેમણે સમગ્ર જીવન સમસ્ત જગતના હૃદયણ અને ઉદાર માટે સમર્પણ કર્યું એવા “હિન્દ મેથા”ને મારાં કાટી કાટી નમ્ર પ્રણામ અને વંદન છે.

આપણા વંદનીય લોકનેતા

હિન્દની આઝાદીની લડતને વેગ આપવાના કાર્યમાં વિદુષી એની મેસન્ટેનું સ્થાન હાદાભાઈ, ગોખલે અને તિલક જેવા આપણા નેતાઓની હરોળમાં આવે છે. મહાસલાના ૬૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં અનેક યુગો સ્વાભાવિક રીતે પડી જાય છે. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના એ ઇતિહાસમાં ૧૯૧૫-૧૯૧૮ના વર્ષો દરમ્યાન પ્રગટી ઊઠેલી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને મેસન્ટયુગ તરીકે ઓળખવામાં કરો વાધો આવે એમ નથી. ઇતિહાસનું તદ્દસ્ય રીતે અવલોકન કરનારને ખ્યાલ આવે છે કે મેસન્ટયુગમાં આવેલી જાગૃતિને પરિણામે માંધીજનો મામૈ ઠીક સરળ થયો હતો.

ડૉ. એની મેસન્ટે હિંદમાં એમના જીવનની સરૂઆત ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય વિષયક પ્રવૃત્તિઓથી કરેલી એટલે જ એમણે જ્યારે રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે પ્રજાની જાગૃતિમાં એમણે અવનવું ચેતન પ્રગટાવ્યું. આપણી આર્થિક સંસ્કૃતિનાં તેઓ તેજસ્વી ઉપાસક હતા. હિન્દની પ્રજામાં રહેલી ધર્મભાવનાને એઓ તરત ઓળખી ગયા હતા. પશ્ચિમની જ્ઞ સંસ્કૃતિના મૂળજળમાં આપણો શિક્ષિતવર્ગ કેઈક ભટકાયા કરતો હતો અને આપણું પ્રાચીન ધર્મતેજ વિધીન થવા માંડ્યું હતું. એ વખતે યોગસોશીની પ્રવૃત્તિએ આપણી ધાર્મિક જાગૃતિને સુદરવેશ આપેલો. એમણે પ્રગટાવેલી ધર્મ-જાગૃતિ ક્રિપાકાંક્ષ કે ધાર્મિક રીતરિવાજોમાં બોવાઈ ગઈ ન હતી સમાજની અવલોકાને દૂર કરવાની સામાજિક ઉન્નતિની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં એ ધર્મજાગૃતિના જળને ડો. મેસન્ટે સચિન કરેલું હતું સ્વાભાવિક રીતે એમની એ ધર્મપ્રવૃત્તિમાંથી આપણી પ્રજાના સિદ્ધાંતને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ મળવા માંડ્યું જંગલમંડળી અજળજળે રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતનો મુખ સરૂ કરેલો તેમાં વિદુષી મેસન્ટે આગળ જતાં બહુ અસર-કારક ભાગ ભજવેલો પરંતુ યુવામી સિદ્ધાંતની વિકૃતિને દૂર કરવા અદ્યતન સિદ્ધાંત-પ્રવૃત્તિઓએ બહુ સગીન કાર્ય કરી જતાવેતું આથી વિદ્યાર્થીઓની જાગૃતિમાં પણ વિદુષી મેસન્ટે અને અધ્યાપક એડ્વોકેટ સાહે કાળો આપેલો એ જ પ્રમાણે આપણા સમાજમાં પેટેલા સહારને દૂર કરવા સામાજિક સુધારાની સુમેધ પણ એમણે ચલાવેલી ભારત દેશને એમણે પોતાની માતૃશ્રમિ તરીકે અપનાવ્યો હતો અને નિ સ્વાર્થ સેવાભાવથી અને વિનમ્ર ભક્તિભાવથી ભારતીય પ્રજાના કસાણમાં જ એમણે ઉત્તર સુધી પોતાની સર્વ શક્તિ ખર્ચેલી.

૧૯૧૫ની સાલમાં જ્યારે ડૉ. એની મેસન્ટે હોમરૂઝ લોન્ડની યજ્ઞવળ સરૂ કરી ત્યારે બહુ જ થોડા સમયમાં આખા હિંદમાં એમનો પ્રેરક સ દેશ માજનો થઈ ગયો. હાદાભાઈ નરસીજી અને લોકમાન્ય તિલક જેવા આપણા ભાગીર રાષ્ટ્રનેતાઓને એમની એ પ્રવૃત્તિને ખૂબ ઉત્સાહથી વધારી લીધી. મહાસલાનું અંત તે વખતે વિનીત મોડરેટ પક્ષના હાથમાં હતું ડૉ. મેસન્ટે મહાસલામાં પણ નવું ચેતન પ્રગટાવ્યું અને એમના જ પ્રસારેને પરિણામે મહાસલામાં ઉમ પડ્યું જળવાન થયો. મો. મહા-સલાની પ્રવૃત્તિમાં ડૉ. મેસન્ટેનો બીજો મોટો ફાળો એ હતો કે મહાસલાનો સંદેશ એમણે મામડે મામડે પહોંચાડવાનો ભાગીરથ પ્રવર્તન કર્યો—કેવળ મોટાં શહેરોમાં વર્ષમાં દરેકદર દિવસ મહાસલાના

અધિવેશન પૂરતી જ મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા જાળાતી. '૧. એની બેસન્ટે એ પ્રાસંગિક પ્રવૃત્તિને પ્રત્યક્ષ જાળાતી સતત પ્રવાહમાં વહેતી કરી મૂકી. મહાસભામાં આ રીતે નવું એક નવું પ્રવૃત્તિ માંડવું એટલે બ્રિટિશ સરકાર ગભરાવા માંડી અને દમનના કોરસા વીંઝાવા માંડ્યા. ડૉ. એની બેસન્ટે આ શરૂ થતાં દમનચક્રોને નીચરતાથી સામનો કરવાની અમૂલ્ય ડેવલપી પ્રત્યેક આપવા માંડી ડૉ. એની બેસન્ટની આ નીચર સેવાની કદર સરકાર તેમજ મહાસભાએ તરત જ કરવા માંડી. ૧૯૧૭માં ન્યારે મદ્રાસની સરકારે ડૉ. બેસન્ટને એમના બે સાથીઓ સાથે અટકમાં લીધાં ત્યારે મહાસભાએ પણ એ વર્ષના કલકત્તામાં મળનાર મહાસભાના અધિવેશનના રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે એમને ચૂંટી કાઢ્યાં. સરકાર આખરે થાકી અને થોડા જ વખતમાં ડૉ. બેસન્ટ અને એમના સાથીઓને મુક્ત કર્યાં.

ડૉ. બેસન્ટ રાષ્ટ્રનેતા જ કેવળ ન હતાં. એમણે કુશળ અને પ્રચારક પત્રકાર તરીકે પણ આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં ભારે જાગૃતિ આપી મૂકી. તે વખતે એમનું દૈનિક 'ન્યુ ઇન્ડિયા' તેમજ સાપ્તાહિક 'કોમન વીક્' ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. બન્ને પત્રો પર સરકારની તવાઈ આવેલી અને તેથી તે એ પત્રો પ્રત્યે વધુ સેવા બળવી શક્યાં. કેવળ પત્રકાર તરીકે જ એમણે સેવા ન આપી, મહાસભાની પ્રવૃત્તિનું અને દેશની દુર્દશાનું સૌને સચોટ રીતે જાણ કરાવવા એમણે બે અમૂલ્ય ગ્રંથો પણ પ્રગટ કર્યાં. 'ઇન્ડિયા એ તેશન' x તેમજ 'દાઉ ઇન્ડિયા રાઇ ફોર ફ્રીડમ' નાં પુસ્તકો શિક્ષિત વર્ગમાં તરત જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં.

ગાંધીજીની અસહકારની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ એટલે સ્વાભાવિક રીતે ગાંધીજીની દેશબાપી લક્ષ્મીમાં મહાસભા વધુ ને વધુ સંકળાતી ગઈ. ડૉ. એની બેસન્ટે પ્રથમ તો સત્યાગ્રહની ચળવળને આવકારી લીધી હતી, પરંતુ પછી કેટલાક આમાણિક મતભેદને લીધે એઓ ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિથી અળખા રહ્યા હતાં. આમ છતાં ગાંધીજી સાથેના એમનો સંબંધ પ્રથમ જોટલો જ મીઠાકવાળો રહ્યો હતો. એઓ ન્યારે અઘારમાં હતાં ત્યારે એમની જ ઇચ્છાથી બાપુએ દેવદાસભાઈને એમને ત્યાં રેડિયા-પ્રવૃત્તિનું શિક્ષણ આપવા મોકલેલા. સ્વરાજ્યની કાંબના કરતાં કરતાં અને પોતાની જ માનુષ્યમિત્ર તરીકે અપનાવી લીધેલ ભારતભૂમિ માટે છેલ્લે સુધી બકિતભાવ રાખતાં ડૉ. બેસન્ટ આલ્યાં ગયાં ત્યારે દેશને એમની જોડા સાથેલી. ડૉ. બેસન્ટ આજન્મ લડવૈયા હતાં અને પ્રત્યેક પ્રેમ સંપાદન કરી સ્વાભાવિક રીતે એઓ નીચર લોકનેતા બની શકેલાં. આજે આપણે સ્વતંત્ર થયા તોય સ્વતંત્રતાના માર્ગે આજળ લઈ જતાં આપણા એ વંદનીય લોકનેતાને આપણે ભૂલી જતા નથી. શતાબ્દિ-ઉત્સવ પ્રસંગે એમના પુણ્યકારના સ્મરણમાં બકિતભાવની અજલિ આપણે આપીએ છીએ.

ગાંધી કુટીર-કરાડી }
તા. ૮-૮-૪૮ }

દિલ્હીના બા. દીવાનજી

x હિન્દ એક રાષ્ટ્ર.

* હિન્દે સ્વાતંત્ર્ય માટે કેમ પ્રયત્ન કર્યો.

વિદ્વષી ડૉ. બેસન્ટની હિંદની સેવા

—એક અંગલિ

એક નાના લેખમાં, જેઓ દીર્ઘાયુષ્ય બોમ્બી લગભગ મરણ પ્રશ્ન સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેતાં એમની અમુક એકબે દેશની કારકિર્દીનું યોગ્ય વિવેચન કરવું એ પણ અશક્ય છે પણ આ તો એમની જવલત કારકિર્દીની સમીક્ષા કે અવલોકન નથી, આ તો કેવળ એક પુણ્યમાન એક અંગલિ છે. એટલે એમાં તો એમની વિશાળ પ્રવૃત્તિના કેટલાક લાગ તરફ ઝાંઝળી જતાવવા જેટલું જ છે.

હિંદના તે વખતના હાલનાં શિક્ષિત કે શીખતા યુવાનોને જેમ થયું હતું તેમ એમની રાજકીય કારકિર્દી દ્વારા જ મારું આકર્ષણ એમણે કર્યું હતું ૧૯૧૭ના બુલ્ડોઝરે એમનું એ દિવસ-એકસ તિથિ-તારીખ યાદ ન હોવા છતાં-આત્મારે પણ તાદસ્થપણે નજરે આવે છે કાલેજના વર્ગમાં બેસવાનું ઇાડીને ભૂલેશ્વર આવી મદિરના એક ઉપલા માળના ઝરૂખા ઉપર અમે કેવી રીતે ચઢી ગયા તે તો યાદ નથી, પણ તે જમાનાના, હાલની સરખામણીમાં તો ખૂબ યાત અને તામસકયા વાતાવરણમાં પણ સ્વરાજ્યની ત્રિભૂતિને (નજરકેદમાંથી છૂટીને આવી ત્યારે) અપાયેલા લાવભીના સત્કારની યાદ આજે પણ એક જાતની હૃદયની બીનીય ઉપજાવે છે.

તે પછી એમને યુગધની ખાસ મહાસલાના દિવસોમાં જોવા-સાંભળ્યાં હતાં તે વખતે વિતીત વર્ષના નેતાઓ મેટિંગ્સ-એમ્સકેડ યોજનાનો પ્રામાણિક અખતરો કરી જોવાની તરફેણમાં હતા, જો કે તેમને પણ એ યોજના ઘણી અધૂરી ને અસંતોષકારક લાગી હતી પણ વધારે તમન્નાવાળા અથવા ઉદ્દામપણે તો એ યોજનામાં એક જ સારો અથ લાગ્યો હતો—યોજનાને તોડી નાખવાની શક્યતા એ યોજનામાં જ હતી, એમ એમને લાગ્યું હતું ને તે શરૂ માટે જ યોજના સ્વીકારવી એમ આ ઉદ્દામપણ કહેતો. ડૉ. બેની બેસન્ટ આ બીજા પક્ષમાં હતા અને પોતાની અસંતોષકારક વ્યક્તિય શક્તિથી હાલના સંભળનારાઓને તે પોતાના પક્ષના કરી દેતાં હતાં. તેઓ લાગુપૂર્વક કહેતાં "Yes, by deadlocks we will win" અમે ચોક્કસ મહાગદિ જીતી કરીશું ને તેથી જ શીવશું એ વાક્ય હિંદુસ્તાની વખતે પોતાના સમગ્ર મનોબળનો તેઓ ઉપયોગ કરતાં. તે પણ એક સ્મરણીય પ્રસંગ છે.

અને આજે એમ કેમ ન કહેવાય કે આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે તેમાં ધારાસભામાં ઉપજાવેલી (Deadlocks) મહાગદિ પણ પોતાનો લાગ લાગ્યો જ છે? બીજા અનેક કારણોમાં એ પણ છે જ.

એમની રાજકીય સેવા આમ કેવળ નીકરપણે નજરકેદ યત્રમાં જ સમાયેલી ન હતી ઝરૂખી વહી જતા ને પવટાતા આજના જમાનામાં તેની કિંમત જોણી અંકાય, 'પણ તેમાં તો કિંમત આંકનારની સમગ્ર દર્શનની કીલુપ કારણજૂત છે તેથી કઈ એ સેવા જાતે જોણી યતી નથી ડૉ. બેસન્ટને માત્ર નજરકેદ જ કરવામાં આવ્યાં તેમાં તો જે જુસ્સાનો અને ગુસ્સાનો દાવાનળ સમસ્ત દેશમાં પ્રગટી નકળ્યો હતો તે જતાવે છે કે જોઆ કેટલાં શક્તિશાળી હતા ને એમની સેવા કેટલી અમાધ હતી

પણ રામકૃષ્ણ કરતાં જો એમની વધારે સેવા તો ધાર્મિક ને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં હતી—જે કે આવી સેવાનો ખ્યાલ તો થોડાને જ રહેતો હશે. તે વખતના આપણા ધણાખરા દેશનેતાઓને અને તેમની અસરને કારણે આપણા અગ્રેજી ભણેલા વર્ગને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે એક જાતની સ્થા, અથવા સ્થમ નહિં તો અવમાનના હતી. આપણામાં તે વખતે એક જાતની લાઘવગ્રંથી (Inferiority Complex) હતી. એ જ રસ્તે આપણે આગેવાન વર્ગ ચાલ્યાં ક્યોં હોત તો જરૂર દેશને બારે નુકસાન થાત. હિંદુધર્મ અને હિંદુસંસ્કૃતિ એટલે પાખંડી રૂઢિઓ અને અર્થવ્યવસ્થા તેમજ અદિતકારક વહેમો અને જડ માન્યતાઓનો, અચેતન પથરાનો ઢગલો એમ ત્યારે આપણામાંના ‘આગેવાન’ એટલે કે અગ્રેજી ભણેલા વર્ગના ધણા માનતા. પણ હજારો માર્કસવાદી અને બહુમાન્ય-સુધરેલા-દેશથી આવેલાં અને દુનિયાના પંડિતોમાં, વક્તાઓમાં, શુદ્ધિમાનોમાં ને પ્રખર ચિંતકોમાં પણ આગળ પડતાં ગણાય એવાં એક મુશ્કેલીય બહેનને હિંદુધર્મની કદર કરતાં એમણે જોયાં ત્યારે એમને એમની ભૂલ સમજવા લાગી. અને ડૉ. ઝેસન્ટ માત્ર પુસ્તકો લખીને કે પત્ર કાઢીને કે ભાષણો આપીને જ ખેસી ન રહ્યાં. એમણે તો એમની અનેક દેશોમાં ફેલાયેલી ધાર્મિક વિચારસરણીનું કેન્દ્રસ્થાન હિંદને બનાવ્યું; અને સમસ્ત જનતામાં એ રીતે હિંદની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેઓ પોતે હિંદમાં આવ્યાં તે આવ્યાં જ; પછી ખીજે રહેવા ગયાં જ નહિં. વળી હિંદુધર્મનાં કેટલાંક લઘુણેને વિચારમાં તેમજ આચારમાં એમણે એટલું પ્રભુપણું આપ્યું કે તેની અસર એમના અંતર અનુયાયીઓમાં જ નહિં પણ મિત્ર ને વિરોધી સર્વ પક્ષમાં ફેલાઈ. એવી અસર તો સદાય સૂક્ષ્મ હોય છે ને સર્વોત્ક્રાંતીમાં હોય છે. જગત્ એવી અસરની કિમત બહુ ઓછી આંકે છે—આંકી શકે છે, કમકે તે સૂક્ષ્મ હોય છે એટલે કે ઝટ દેખાય નહિં એવી હોય છે. પણ તેથી જ તે ધણી ઊંડી, વિશાળ ને દીર્ઘાયુષી હોય છે. જગત્ ન જાણે એવી રીતે એ એવી અસરથી રંગાય છે. હિંદના કેટકેટલાં યુવક યુવતીઓ—થીઓસોફિસ્ટ નહિં—તેવાં પણ—ડૉ. ઝેસન્ટની એ સૂક્ષ્મ અસર તળે આવ્યાં હશે ને પોતાના જીવનમાં તેથી ફેરફાર થયો હશે તેનો હિસાબ કાણે કાઢ્યો છે? ને કદાચ પણ કેવી રીતે? વળી એ વર્તુળો તો વર્ધાજ જતાં હોવાથી એ અસર તો ક્યાંની ક્યાં પ્રસરી હશે એનો ખ્યાલ સુદાં કેમ કરાય?

પણ જેમણે હિંદુઓને સાચા હિંદુ બનવાના અને સર્વ કોઈને હૃદયની વિશાળતા ધારવાના કેટલાંક પાઠ શીખવ્યા તેવાં સન્નારી ઉપર, વિસ્મૃતિશીલ જનસમાજ બલે થોડાં કદર ન કરે તો પણ, પ્રભુના આશીર્વાદ તો ઊતરે જ. અનેકના જીવનમાં ચેતનદીપ સળગાવનાર અને હિંદને ઔરવ અપાવનારને કદર—લકિત—લાલે માથું નમાવું ખું.

હેમન્ટકુમાર નીલકંઠ

સાંધ્વી ઝેસન્ટ

કેટલાંક ખરાબ જનાવો પણ સારાને માટે જ ચાપ છે. એની ઝેસન્ટનો ધરસંસાર જગી થયો, પરંતુ તેથી જનતાને તો લાભ જ થયો એટલું જ નહિં પરંતુ ઝેસન્ટના આત્માનો પણ ખૂબ જ રિક્તક થયો.

ધર ઊડ્યા પછી એ નાસ્તિક બને છે, સમાજવાદી બને છે, એમ અનેક રીતે ઓલાં ખાતી, અનેક ઠેકાણે ભાગીને ભૂંડા ચર્ચ જવાની તૈયારી કરતી એની જીવનનીક મેવા બ્લેવેટરફીને હાય ચડી નામ છે. સંન્યાસીઓ, થોગીઓ મરણ પહેલાં મરી ચૂકે છે; જે દિવસે બ્લેવેટરફીના ચરણમાં એ

૬૮ : સાગવતી બેસન્ટ સ્મારક ગ્રંથ

માથુ મરી દે છે તે દિવસે એ વ્યગ્ર આત્માને શાંતિ વળી જાય છે ન એનો પુનર્જન્મ થાય છે અને ત્યાર પછીનું જીવન એ સન્યાસિની એમીનું જીવન છે

આપણે વિભીષણને ચિરજીવ માનીએ છીએ. સાચી વાત છે વિભીષણવૃત્તિ અમર જ છે એમ ન હોત તો! કલાધર્મ, ઉલ્લાસી, કર્જન, વિલિંગ્ડન, એબરહેમન ને ચર્ચિલના જ દેશમાંથી એની, નિવેદિતા, એન્ડ્રુઝ કે ગ્રીરામ્હેન હિંદ આવી, હિંદમય બની હિંદુસ્તાનની સેવા ન કરત એક બાલુ રાવણરાજ્ય-સામ્રાજ્યશાહીવાળા બ્રિટિશરો, બીજા બાળુ તે જ દેશના હિંદસેવકો !!

જો દિવસે બેસન્ટ મૈયા હિંદ બાબ્યાં એનો અર્થ એ કે આધુનિક રિતિથી કટાળેલી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ હિંદમાં શાંતિ શોધવા આવી અને એ એને મળી પછુ ખરી બેસન્ટ આચાર, વિચાર ને યોગ્યકર્મા સાવ હિંદી જ બની ગયા કેવળ ધાર્મિક ને સામાજિક ક્ષેત્રમાં જ નહિ, પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં એમણે ઉચ્ચત્તમ ઉચ્ચ ભૂમિએ પહોંચી જઈ સેવા કરી જે દિવસે હિંદ ભયમસ્ત હતું, સ્વરાજ નામ દેવુ એ ગુનો ગણાતો તિવે વિષમ કાળે એ બાઈએ અન્યાય કરી રહેલા પોતાના દેશની સામે બળવો યોદ્ધાઓ

એનીમાં! જો બળવાખોર વૃત્તિ હતી તેને આ રીતે માન મળી ગયો

એમની પાસે વાંચા અને કલા એ મેં તો સારી પેઠે ધાપેલાં જ હતાં છાંદેડમાં પછુ એમણે રાજકીય ને સામાજિક ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરેલી હતી તે બધાનો ઉપયોગ એમણે હિંદને મુક્ત કરવા માટે કર્યો. આરાં નાનપણમાં બેસન્ટને સાંભળવાના કેટલાક પ્રસંગો અને પછુ મળેલા એ અસંખ્ય વાર્ષિક પ્રવાહ એ ધરણ તથા વસ્તુત્વ ધરતો અન્યથા કાળુ એ બધુ આજે પછુ યાદ આવતાં શોભાય ત્યાં વગર રહેતો નથી એ બધુ આત્માના ઊંડાણમાંથી આવતું હતું. સમગ્ર વસુધાને કુટુંબ માનનાર બેસન્ટથી એક મહાન દેશની શુભાશી સહી ચક્રાય એમ હતી જ નહિ અને તેથી તેમણે માર્ગ પછુ હિંદી કરતાં વધુ ધરણથી સ્વરાજસાધના કરી ને એ હિંદનાં 'બેસન્ટ મૈયા' અન્યા

એમણે 'હિંદ મુક્તિ માટે શુ કયું?' (How India Wrought for Freedom) એ નામનું બહુ અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક લખ્યું છે હિંદુસ્તાનના સમગ્ર ઇતિહાસના તેમજ ખાસ કરીને અંગ્રેજોની સામે હિંદે કરેલા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના ઇતિહાસમાં એક અંગ્રેજ બાઈને હાથે લખાયેલા આ પુસ્તકના પાશ્ચાત્ય-તબર હિંદના ઇતિહાસનો અભ્યાસ અધૂરો જ બાકીય એટલી ઉચ્ચ કોટિનું પુસ્તક એ છે તેથી જ રીતે 'એની બેસન્ટે હિંદની મુક્તિ માટે શુ કયું?' (How Mrs Besant Wrought for Indian Freedom) એવું પુસ્તક લખાવાની પધ્ધતિ જરૂર છે

પાછળથી એ રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી ખસી ગયા અને કઈક અંશે સોમપ્રિયતા ગુમાવી બેઠાં જામિ એમણે પોતાની રીતે ઉવટ સુધી કામ કર્યું જ કયું એ બાઈને હાથે દિવન અશુભ થઈ શકે એમ હતું જ નહિ એમને મન તો સ્માનવસમાજ જ એક કુટુંબ હતું એટલે ધાંધલામાંથી બહાર ખસી જવા હતાં જીવનના છેક અંતમળ સુધી એ અનેક યાત્રીઓના પથપ્રકાશક દીપ રહ્યા છે હિંદની સેવા કરવા માટે અનેક અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરો આત્યંત શુભ નિધાથી દિંદ બાબ્યાં, એ બધાની સેવાઓ વિશે જરૂર એક પ્રયત્નયોગ્ય એવો છે એ બધાંયમાંથી એમની બેસન્ટનું નામ ગ્રામરે રહેશે કાળના અમાય સાગરમાં સો વર્ષોના માળાનો કઈ જ દિસાળ નથી, પરંતુ બેસન્ટનું જીવન માંથી ભવિષ્યની બ્રજ જરૂર તેમથી નવજીવન એળવી રહેશે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
તા ૧૫-૮-૪૮

શિવરાકર પ્રાણરાકર શુક્ર

ભગવતી એની, ખેસન્ટ

૧૮૪૭ની પહેલી ઓક્ટોબરની સાંજે પાંચ ને ઝાઝળ્યાલીસ મિનિટ ૪૦મીને ૧૯૩૩ની સપ્ટેમ્બરની વીસમી તારીખે બપોરના બરાબર ચારના ટકારે જીવનલીલા સ કેલી લેનાર ભગવતી એની ખેસન્ટના મહાન આત્માની ૮૫ વર્ષ, ૧૧ મહિના અને ૨૦ દિવસની જીવનલીલાનું પૃથક્કરણ કરીએ તો જીવનની તૈયારીનાં લગ્ન પૂર્વેનાં વીસ વર્ષ અને ૧૯૩૧ના જૂનમાં દાદરા ચડતાં દીવણુ ભાંગ્યો ત્યારપછીનાં લગભગ પચાસ વસંતોમાં બેઠેલાં એએક વર્ષ મંળાને કુલ આવીસેક વર્ષ બાદ કળતા આક્રીના જીવનનાં બધાં વર્ષો સતત સળગે અને સક્રિય લક્ષ્યમાં, અધ્યયન, અધ્યાપન અને અભ્યાસની કાટિઓ સર કરવામાં, વાચન, વિચાર અને વર્તનના વિજયોમાં અને એ વિજયોની સિદ્ધિ પાછળ આ એ દારા જન્મતી પ્રચારપ્રવૃત્તિમાં વીતેલા છે.

લગ્ન એમણે પધાર્થ પ્રજ્ઞતામાં પત્ની માંડવા કરેલું, પણ ભોળપણમાં પ્રજ્ઞતા પાષંદ કલ્પેલાં પાંદરી પતિમાં એમને જન્મતની સામાન્ય નારીઓને જેઈ તો કામુક અને ધણીપણાને શોખીન એવો ધણી જ મળેલો એ એમના જીવનનો પ્રથમ જન્મર શારીરિક અને માનસિક આઘાત ગણવા લાગ્યા નિશાન ત્યારથી એમનાં જીવનમાં મઠમઠવા માંડ્યા

ખીતે જન્મશે આઘાત ત્યારપછી એમને એમની નાનકડી અને લાડીની પુત્રી મેમેલની માંદગી દરમિયાન પરમદયાળુ પિતા મણાતા ભગવાનની દેખીતી નિષ્કિંપતાએ આપ્યો, એ આઘાત શુદ્ધ માનસિક હતો. એણે એમને જીવનમાં વિચારશીલતા અને પ્રગતિનાં મુકામોરચે ધકેલ્યા. પણ સીધી લડત તો ૧૮૭૨માં એટલે લગ્ન પછી પાંચેક વર્ષે એમણે આપી, જ્યારે પાંદરીની પત્ની તરીકે પ્રજ્ઞ-ભોજનનાં વિધિમાં લેવો જેઈ તો ભાગ લેવાની એમણે પોતાની નાસ્તિકતા પ્રત્યેની વફાદારીની ખાતર ના પાડી દીધી અને પતિદેવનો ખોદું નહોતી લઈ, ગુલ્ત્યામની સળ સ્વીકારી લઈ, જીઆરું માંડી કેવળ પોતાના પગ પર જ ઊભા રહીને સન્માર્ધને ખાતર જીવનસંઘામનો સામનો કરી લેવાની એમણે કૃતનિશ્ચયતા દાખવી

શું કમાઈશ અને શું ખાઈશ, અથવા તો કેમ કમાઈશ અને વૃદ્ધ માતા તથા બાળકો સમેત ત્રણ જીવનું પૌષણ શી રીતે કરીશ એનો એમણે એ વખતે કશો જ વિચાર નહોતો કર્યો પ્રતિશીલ્પ સ્વમાની ચીવનનો તરતરાત અધારમાં બુધ્ધો ગારવા તૈયાર હતો એણે એમ જ કહ્યું, પણ દંભ જીવન જીવવાની, અવનત શિરે ચીલાચાતુ પત્ની થવાની અને રોટલા તથા દેખીતી આખર ખાતર પોતાના સત્વાત્માના જીવનને કચડી નાખવાની એમણે ધસીને ના પાડી દીધી. દરમિયાન ૧૮૬૮ની સાવધી લેખનના એમણે મળીર પ્રવર્તે કરવા માંડ્યા હતા અને કેટલીક સફળતા પણ મેળવી લીધી હતી ખીજ બાજુ લગ્નજીવન દરમિયાન જ પતિના સિન્સોના ચર્ચની ખાલી પાટલીએ સમઘૂ છૂપા બાવણનો અખતરો કરી ભેતાં એમણે પોતાની સુષુપ્ત પણ અદ્ભુત વક્તવ્યશક્તિની શોધ પણ કરી લીધી હતી. આથી કમ, કડગી ને બરછીને ખાલે કમ, વાણી અને વિચાર આ ત્રણ દયિવાર લઈને જીવનસંઘામમાં એ મૂકી પાડ્યા

મરીપોના વધીલ મિ. રોબર્ટ્સે એમને દગ્દનારાથણની સેવાયે મૂંઝવણે મત્ર આપ્યો હતો. મિ ચાર્લ્સ બ્રોલોએ એમને વજીતાના જ નહિ પણ જનતાના વાણી અને વિચારના સ્વાત્માયે મૂંઝવણે મત્ર આપ્યો અને ૧૮૭૫ની સાલથી એમણે સાચા સુધારક અને મુક્ત વિચારક તરીકે આખા વખતના પ્રચારક-ઉપદેશક જીવન જીવવા માંડ્યું અનીશ્વરવાદના નકામતક સ્વીકાર અને પ્રચારની

સાથે સાથે એમણે માનવવાદના સુભગ આગ્રહના મુદ્દર નેકાણુનો દહારાત્મક પ્રચાર પણ કર્યો. ચીલા-ચાલુ સમાજ અને શિવવાદના એમના પ્રચારથી એટલો ચોંટી જઈયો કે એ પ્રચારના મૂલ્ય તરીકે એમને નીચમાં નીચ અપકીર્તિ સહન કરવાની, રાજાઓનો સામનો કરવાની અને છેવટે તો પોતાના પ્રિય બાળકો સાથેના મેળાપના હકનો ત્યાગ સ્વીકારવાનો એમના જીવનનો ત્રીજો જન્મર આઘાત સહન કરવાની ફરજ પડી. હાજીવનનો ત્યાગ એ વૈગમ્ય તરફનું એમનું મોટું પગલું હતું; પણ બાળકોના દર્શનના અધિકારનો ત્યાગ એ તો વૈરાગ્યને પૂર્ણતા તરફ લઈ જનારું વિરાટ પગલું હતું. એમાંથી એ માનવીના બધા બાળકોને પોતાના મણવાના વિશાળતર પ્રેમની ફળવણી તરફ જૂક્યા ને લંકનની રૂક્ષભાઈનાં સભ્ય થયાં.

ઈ. સ. ૧૮૭૫થી ૧૮૮૮ સુધી આમ એમણે ચીલાચાલુ ધર્મ, સમાજ અને રાજકારણની સામે લડાઈ કરી. ઇંગ્લાંડમાં અત્યારે સીપુરુષો વિચાર અને વાણીનું ને સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે, ચર્ચોમાં ને લેહરોમાં ને સહનશીલતા જણાય છે, નાસ્તિક એટલે અનીતિમાન જ એવું કંઈ નહિ એવી માન્યતાનો ને ખુલ્લુંપ્રહાર સ્વીકાર થયેલો છે અને રાજકારણમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય મોટે ભાગે સ્વતંત્ર અને સ્વાયત પ્રભુઓનો રાષ્ટ્રસમૂહ બન્યો છે એના જગમાં શ્રી એની બેસન્ટ એક મોટા ભાગીદાર છે.

સીઓના સમાનાધિકાર, સીઓને મતાધિકાર, સારા ઘરો, નિશાળમાં નારતો, મજૂરોના શોષણનું નિકંદન, સમજોની સુધારણા, મૂંઝાં પ્રાણીઓ પર કરાતી ડોક્ટરોની પ્રાયોગિક સત્ક્રિયાદિના લુહમોનો વિરોધ, ટ્રેઈક યુનિયનોનું સંગઠન, જમીનના કાયદાઓની સુધારણા ઇત્યાદિક એવી કોઈ આધુનિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિ ભાંગે જ નેવામાં આવશે કે જેની સામે એમણે આતંત્રી જાગી કરી ન હોય, જેને માટે એમણે કંઈ લખ્યું કહ્યું ન હોય કે જેને માટે એમણે કંઈ સહન ક્યું ન હોય.

આમ હ્રસ્વ જગતના વિવિધ કક્ષાણુની પ્રવૃત્તિમાં જળાબદ્ધ મહેલાં રહેતાં રહેતાં એમને વિચાર-શીલતાએ, અભ્યાસવૃત્તિએ અને સત્યાન્વેષણુની સુદ્ધિએ જીવનમાં એક પછી એક અનેક વાદોના આસ્વાદ કરાવતાં કરાવતાં છેવટે અદ્વૈત જગતના સંશોધન તરફ ધકેલ્યાં અને ૧૮૮૬ની સાલમાં ભગવતી બેસન્ટેટરી મેપાનો મેળાપ થતાં એ જ વર્ષની ૧૦મી મેને રાજ એમના વરદ હરતે દીક્ષા પામી એ ધીઓસોશી અર્થાત્ જલવિદ્યાનાં ઉપાસક બન્યાં.

આ એમના જીવનમાં મોટામાં મોટી ક્રાંતિનો અવસર હતો એની પૂર્વે રાજકારણ એ એમની પ્રિયમાં પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી. પણ યોગિની બેસન્ટેટરી મેપાએ આધ્યાત્મિકતાની પોતાની શિશુલુપ્રક્રિયા પ્રમાણે જેની એમને સૌથી વધારે પડી હતી એનો એમની પાસે સૌથી પહેલો ત્યાગ કરાવ્યો. શ્રી એની બેસન્ટે પોતે લખ્યું છે : 'એમણે સાંડું કપું. કારણ મારા પુરાણ કાયા વિચારો અને લીધે મોનની અગ્નિપરીક્ષાએ ચડ્યાં.' આમ એ ચોમાબાસ તરફ વળ્યા ને યોગિની બન્યાં અને ગુરુદર્શન પામતાં ગુરુણીપણ બન્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૮૭માં ચિકાગો ખાતે મળેલી ધર્મોની વિશ્વવિધામાં સ્વામી વિવેકાનંદે દિંદુષર્મનો કોઠો કર્યો ત્યારે ભગવતી બેસન્ટે ત્યાં મોજૂદ હતાં ત્યાં ધીઓસોશીને કંઠો કરવા બયેલાં, ત્યાં કંઠો કરીને એ દિંદ આબ્યાં. એ લખે છે :—

'કમે કમે દિંદમાં મેં દિંદના જુતકાળનો અભ્યાસ કર્યો, પ્રાચીન સમયમાં દિંદના ભોખાનું સ્વાતંત્ર્ય ટેટલું મદાનું હતું એ મેં જોઈ લીધું. પંચાવત પદતિનું કામ મેં જોયું અને એ શાણપણથી ભરેલું લાગ્યું. વખતોવખત મેં રાષ્ટ્રજનના પ્રભો પર બાખ્યાનો આપ્યાં. ઉદ્બંધમાં મેં વારંવાર એની દિંદ પ્રત્યેની ફરજોની અવગણિ નિષે અને સામાન્યમા ગંભીર પ્રભુઓના સ્થાન નિષે બાવણે

ક્રમાં.....' હિંદની ધરતી પર મેં પહેલાં પગ મૂક્યો ત્યારે મારા હિંદ પ્રત્યેના પ્રેમ, એને થયેલા અન્યાયો વિષેની મારી સહાનુભૂતિ અને એણે જે કષ્ટો વેઠ્યાં છે એનું જ્ઞાન મારામાં એ 'માતૃભૂમિ પ્રત્યેની તીવ્ર ક્રાંતિમાં પરિણમ્યું'. ત્યારથી હમેશાં હું એનાથી પ્રેરિત થયેલી છું. પરંતુ મારા બધાં આરંભનાં વર્ષો પૌર્વાત્મ ધર્મના અને ખાસ કરીને હિંદુધર્મના ઉદ્ધારકાર્યમાં ગયાં. પછી આવ્યું 'કળવણીનું' કામ અને હિંદુ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષની વ્યાખ્યાનપ્રવૃત્તિ, અને એમને સ્વદેશ પ્રેમ અને સ્વદેશક્રાંતિની પ્રેરણા પાવાનું કામ, અને મારા હિંદી મિત્રો સાથેના આગ્રહ હિંદીઓના ગેરવર્તનનો અનુભવ...એમ એમ, આગળ જતાં હું એવા સમયમાં આવી પહોંચી કે ત્યારે મને લાગ્યું કે મારા દિલમાં જ્યાં રહેલી જ્વાળાઓને વાણી દ્વારા વ્યક્ત થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. '

આમ પુનઃ શ્રી ઇસન્ટ રાજકારણમાં પડ્યાં, પણ તે હિંદની આઝાદી પૂરતાં જ, હિંદની આઝાદીની લાક્ષણિકતા સવાલ કરનારને એમણે ઈંગ્લંડના એવા સવાલ કરનાર રાજ યાસ્ત પહેલાંના અને કોમવેશ ઇંગ્લંડના થા હાલ થયા એ જ વાદ કરાવ્યું છે. 'સ્વાસ્થ્ય મારા જન્મસિદ્ધ હક છે અને હું એ લઈશ' એ લોકમાન્યનો મત એમણે ખીળ રાજ્યમાં પણ ભેરશોરથી લણાવીને હિંદીઓની અસ્થિતા જાગ્રી, જેલ વહેરીને દેહકંટ સહન કર્યું અને હોમરૂલનો શબ્દ હિંદનાં ગામડાઓમાં પણ ખૂણે ખૂણે ગાજતો ક્યો.

એમણે કોમવેશ એક ઈન્ડિયા બિલ પસાર કરીને હિંદી સ્વાસ્થ્યની પોતાની રૂપરેખાને મૂલ સ્વરૂપ પણ આપ્યું હતું. અને હિંદીઓની સમિતિ મેળવી પાર્લામેન્ટમાં એને પેશ કરાવી પહેલાં વાચનમાંથી પસાર પણ કરાવ્યું હતું, પરંતુ એ દરમિયાન હિંદમાં શેલેટનો કાળો કાપડો, બલિયાન-વાલામાં જનરલ કાપડે કંચેલી કારખી કતલ, ઈત્યાદિ દમનનો જે દોર જામ્યો હતો અને એના પરિણામે મહાત્મા ગાંધીની આગેવાની નીચે સત્યાગ્રહ, સવિનય હાથ અને અસહકારની જેલુમેશ જગી હતી અને સરકાર તથા પ્રજા વચ્ચે જે મજાદા ભેભો થયો હતો તેની રસાકસીમાં એમનો એ ખરડા વિસારે પડી ગયો. રાજકારણમાં એ અધીછની વિરુદ્ધ પડ્યાં હોવાથી જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં જનતામાં એ અગ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં ને બધા મધ્યકારણવાદી નેતાઓની જેમ હિંદી રાજકારણમાં પાછળ પડી ગયાં હતાં, પણ ભૈક્ષિક તાળીઓની નહિ પણ પોતાને જે સાચું લાગ્યું એ જ આચરવાની જીવન ભરની આદત પ્રમાણે એ કહી પોતાના મનથી પાછાં પડ્યાં નહોતાં. એમના જીવનનો એ જ મહાનમાં મહાન વિશ્વસ છે અને પોતાની પાછળ જે સ્મરણલેખ કાતરવાનું એ કહી ગયેલાં એ પણ એ જ છે : 'એ હમેશાં સત્યને અનુસરવા મથ્યાં છે.'

એક ખીછ પ્રવૃત્તિ જેમાં એ પાછાં પડેલાં મણાય છે એ શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિનો જીવિ જગદ્ગુરુ તરીકેના પુરસ્કાર કરવાની પ્રવૃત્તિ છે. એની પાછળ એમનો ૧૯૧૧થી માંડીને જીવનના અંત જાગ સુધી ધણો સમય ગયેલો છે. જગદ્ગુરુના અવતરણની તૈયારી કરતાં વર્ષોની મહેનતથી સ્થાપેલા તારકસંધને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ પોતાને હાથે વિખેરી નાખેલો અને એમની ધણી પ્રિયમાં પ્રિય ધીંઓસોફિકલ માન્યતાઓને ક્રાંતિસ વિરોધ થતો એમણે જાતે જોયો છે. અને પોતાના વહાલામાં વહાલા સાથીઓને પણ એ પ્રવૃત્તિને વિરોધ કરતા ને પોતાને છોડી જતા એમણે જોયાં છે.

શ્રી ઇસન્ટની જીવનચર્ચાનું એક લક્ષણ આપી જતાવતાં મિ. જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શોએ એમની કટાક્ષમુખ વેશક શૈલીમાં લખ્યું છે :

'ટુ-ડે' નામક પત્ર બંધ થતાં ફ્રાંસિસ ઇસન્ટ સંપાદિત 'અવર કોર્નર'નો મામલો નવલિકા.

* શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની ભાવિ જગદ્ગુરુ નહિ પણ જગદ્ગુરુ ભવવાનું મૈત્રેયના વાદન તરીકેની 'પૂર્વના તારક સંધ' દ્વારા આગાહી કરવામાં આવી હતી. વિરોધ માટે જુઓ 'ઇસન્ટ સ્મારક મંથ' પાનું ૭૮૫. -સંપાદક.

લેખક જન્મે. એ સામાયિકની એક અસાધારણ આદત પોતાના લેખકોને એમના લેખનું મહેનતાણું આપવાની હતી; અને લખે છે કે: બીક વેદાંત યુવાન પ્રચારકોને પ્રત્યક્ષ દયાદાનના માનકાંબધી બચાવી લેવાની અને સફળ આપવાની મિસિસ બેસન્ટની આ એક યુક્તિ હતી. એ અડગ પરગલુ-પણાળાળી આઈ હતી. અને સંભવતઃ આ નમળાઈ વિષેના માગ મુક્ત કંઠોક્ત તિરસ્કારનું એ મારા પર વેશવાળી હતી.

પરંતુ પોતાની નાણાં કાયળીનું મોં ઉનાડું રાખવાની આ વૃત્તિનો હિંદના અનેક વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળેલો છે. કાંઈ લિખારી એમને બારણેથી પાછો નહોતો જતો. મિસિસ રેન્સમ લખે છે કે 'જુવાન અને સચકતને મારા અપણી કેટલીક વાર એકઠો એવો મંમળો પ્રમાણૂકતા કે એઓ લખવાઈ શરમાઈને ભંતે જા ચોંક્યા જતા. પણ વૃદ્ધ અને અચકતને હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ પ્રાપ્ત જ થતી.' એક ધરડો લિખારી માણીને વેષ કાઢીને પેસા પડાવી જતો એની બદમાસી મિસિસ રેન્સમે નજર નેઈ અને એમની આગળ પ્રકટ કરી ત્યારે પણ એ ફાત મરકે મરકે હસેલાં, અને બોલેલાં 'એ ધરડો છે! ધરડાને કું! હમેશાં આપું છું.' મિસિસ રેન્સમ લખે છે :

'એ એવી બીકની વેળા ચાલતી હોય, બહાર નીકળતી વખતે કાંઈ પર ભરત ભરેલા હિંદી રેશમની પોતાની નાનકડી થેલીને બારીને નીકળવાનું એ કહી ચૂકતા નહિ. રસ્તે મળનારા ભિક્ષુકો માટે એમાં એ તાંબાના સિક્કા, પાઈ પેસા રાખ્યા ને એમાંથી જેને આપવું હોય તેને એ ભંતે જ આપતા; બીજાને એ વહેંચણું કરવા દેતા નહિ, કારણ એમ કરવામાં આવે તો અંગત સંસર્ગ તો લૂંટાઈ જ જાય ને!'

મિસ્તર એ. એચ. પિટરસનની બહુતરી પ્રમાણે મિસિસ એની બેસન્ટ જીવન દરમિયાન સ્વહસ્તે ૩૩૦ ગ્રંથો અને ચોપામિશ લખેલાં છે. ૨૫ ગ્રંથો એમણે બીજાઓની સાથે રહીને લખેલાં છે. ૨૧ પુસ્તકો એમણે સંપાદિત કર્યાં છે અને આગળ કર્યાં છે, અને ૧૨ સામયિકોનું સંપાદન સંભાળેલું છે. એમણે ૭ ભાષાંતરો કરેલાં છે જેમાંનું એક મૂળ સંસ્કૃત પરથી તૈયાર કરેલી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ઉત્કૃષ્ટ આવૃત્તિ ૩૫ છે, આ પુસ્તકોના વિષયો છે વિદ્યાન (રસાયણશાસ્ત્ર ભૌતિકશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શરીરશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર, જીવવૃત્તિ અને ધીઓસાંચી. એમનાં લખાણો અને થોડાં ગ્રંથોમાં સાહિત્યસ્વામીઓની અમર સિદ્ધિઓ શોધવા જનારને મોટા ભાગે નિરાશા સાંપડશે, કારણ એ સાહિત્યકાર નહોતા; ધર્મોપદેશપ્રચારક અને પેગંબર હતા. એમ છતાં મહાત્માજીની આત્મકથાની જેમ એક મહાન આત્માના અત્યંત પ્રયોગોના મુક્ત વૃત્તાંત તરીકે એમની આત્મકથા હમેશાં રસપૂર્વક અને કેટલીક વાર ભક્તિપૂર્વક વંચાતી રહેશે. સર. સી પી. રામસ્વામી જેવા બુદ્ધિમધાનજીવે ઈ. સ. ૧૯૩૪માં લખેલું છે : 'ઉદ્ધા પેચીસ/વર્ષો દર વર્ષે હું એના નિર્મિત-પાઠ કરું છું!'

એમનું સારમાં સારું પુસ્તક કયું એના જરાખમાં એવના સાથી, મિત્ર અને આત્માથી ભેગીટર સાહેબો 'એ-સન્ટ વિગ્રમ'નું નામ લીધેલું છે. આત્માથીની દૃષ્ટિએ એ સાચું જ લખે છે. એ એમના ગ્રંથોમાંનું સૌથી મહાન અને ઉપયોગી પુસ્તક છે—જાણ કરીને ગ્રંથ યાનના એક મુશ્કેલિન યાત્રી સ્વરૂપ તરીકે.

વિદ્યાર્થી

ચુનીલાલ ખારિડ

તા. ૧૬-૮-૪૯

એની બેસન્ટની શતાબ્દિ

(હિન્દીઓના હૃદયમાં બેસન્ટનું નામ કાતરોથેલું રહેશે)

હિન્દની પુણ્ય ભૂમિએ અનેક વિવિધ આત્માઓ પેદા કર્યા છે. હિન્દની ઔરવવન્તી રક્તરૂતિએ વિદેશીઓને આકર્ષ્યા છે. હોદસો, વરસ જૂતા, લાંબા કાળ સુધી હિંદ ઘિટનની પેલાદી એટલી હિંદુ દ્વારેલું હતું. માતૃવતાની દૃષ્ટિએ એ અકુદરતી અને માણવી હતું. હિન્દની ગુલામીની બેડીઓ તો કો જાના, ભગીરથ કાપને પાયો નાખનાર, પરદેશી તંત્ર એ ગુલામીનું પ્રતીક છે—તેનું ભાન કરાવનાર એમ. ઓ. લુમ્બબને સર વિલિયમ જેમ્સનને કૃતજ્ઞ એ કારણે જેમ આપણાં મિ. સી. એફ. એમ. એ અને ડો. બેસન્ટનો ફાળો નાનોચૂનો નહોતો. જન્મે બચેજ, સ્વભાવે ત્યાગરીશ અને સમર્પણથી તેઓ હિંદી હતા. પહેલી ઓક્ટોબર ૧૮૪૭ ડો. એની બેસન્ટનો શતાબ્દિ દિન છે. ડો. બેસન્ટનું હિંદમાંનું જીવન એટલે હિંદના સર્વાંગી વિકાસમાં ડો. બેસન્ટે આપેલા ફાળોને જ્વલંત ધતિદાસ. ડો. બેસન્ટ સાચા સંઘર્ષી હતા. ૧૮૭૯માં અફઘાનીસ્તાન, ૧૮૮૧માં ટ્રાન્સવાલ, ૧૮૮૨માં આયર્લેન્ડ અને ત્યારબાદ ઈજિપ્ત અને ૧૮૮૫માં સુદાન માટેની તેઓ લડત લડેલા. ૧૮૯૭માં ડો. બેસન્ટે હિંદમાં પગ મુક્યો. ત્રીસ-ચૌદ વર્ષ બાદ એટલે લગભગ ૧૯૧૨-૧૯૧૪માં પહોંચતાં રાજકારણમાં તેમણે અંતિમ અવસ્થા. વ્યવસ્થિત અને અધારણસરની અળવળમાં તેઓ મૃત્યુ હતા. રાજકીય હેતુઓ પાર પાડવા બ્યવસ્થિત અને અધારણસરની અળવળ માટે કાર્યકર્તાઓ, સંસ્થા અને હાથ આપવાનું હોઈ બેસન્ટે હોમરૂલ લિગની અને દેશભરમાં એની શાખાઓની સ્થાપના કરી ‘ન્યુ ઈન્ડિયા’ દૈનિક અને ‘કોમન વીલ’ અર્થવાદિક છાપાઓ પણ ચાલુ કર્યાં. હામરૂલ ઓપરેશન હોમરૂલ લિગમાં જોડાયા. ૧૯૦૫-૧૯૦૭ની બંગલગતી અળવળથી જનતામાં રાષ્ટ્રીયતાની જે ભાવના જાગેલી તેને પોષણ મળ્યું. હોમરૂલ લિગના સિદ્ધાંતો તથા કાર્યક્રમના પ્રતિષ્ઠાદન માટે બેસન્ટ દેશભરમાં ધૂમતા હતા, લાવણી આપતા હતા, લેખો લખતા હતા અને કોન્ફરન્સો કરતા હતા. એટલે બાગે બેસન્ટની અળવળના પરિણામે હિન્દી મંત્રી મિ. મોટીયુને ૧૯૧૭ની સાલમાં હિંદને કેવા પ્રકારના રાજકીય સુધારાઓ આપવા જોઈએ તેની તપાસ કરવા હિન્દમાં આવવું પડેલું એમ કહેવાય તો તેમાં કોઈ ખોટું નથી. ૧૯૧૭માં કલકત્તામાં બરાએલ કોમિશનના પ્રસૂતરમાને બેસન્ટ હતા. ૧૯૧૪થી ૧૯૨૮ સુધી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ આલેખું, છત્રીસ પ્રદેશો ઘિટનની તરફ હતા અને ત્યાર જર્મનીના પક્ષમાં હતા. બેસન્ટની રાજકીય અળવળના પરિણામે ૧૯૧૭માં હિંદી સરકારે તેમને નબરડેદ કરેલ. લોકમાન્ય તિલક લાંબી સજા ભોગવી ૧૯૧૪માં છૂટેલા. અંજાળતા વિદ્વાન સક્રિય સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી સુધારાના કાર્યમાં ગુલાયા હતા. ૧૯૧૫માં શ્રી. ગોખલેએ દેહલાય કરેલો. મહાત્મા ગાંધી રાજકીય તખતા ઉપર એ સમયે આવ્યા. ૧૯૧૬માં અમૃતસરમાં બારાએલી કોમિશન મહાત્મા ગાંધીજીના હાથમાં મઈ ત્યારથી બેસન્ટ લગભગ કોમિશનમાંથી કારેત થયા. રાજકારણમાં મતભેદ રહેવાના જ. પરંતુ રાજકીય વિચારોના ધડવામાં રાષ્ટ્રીયતાની ભૂમિતિમાં પરદેશી ધૂંસરી ફગાવી દેવામાં વખતો વખત જે જે વીરલ બ્યક્તિઓએ તેજસ્વી ફાળો

આપ્યા છે તેમનું હિન્દ જાણી છે. ડૉ. બેસન્ટના મરણ સમયે અધીજ્યે જણાવેલું કે ત્યાંસુધી હિન્દ જીવત છે ત્યાંસુધી ડૉ. બેસન્ટે હિન્દની જે ભવ્ય સેવાઓ કરી છે તે સ્મૃતિ ઉપર જીવંત રહેશે. પડિત જવાહરલાલ નહેરુએ એ સમયે પત્રકારોની મુલાકાતમાં જણાવેલું કે વિશ્વયુદ્ધના કાળા દિવસે અને ત્યારબાદ સ્વતંત્રતાના સંગ્રામમાં બેસન્ટે જે લાગ જાગવો તે સદા યાદ રહેશે. રાજકારણમાં નહિં પરંતુ શિક્ષણ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન અને પત્રકારિત્વના વિષયોમાં પણ બેસન્ટનું સ્થાન હિમાલય સરખું હતું. લગભગ સોએકે જ બીર વિષયગ્રેરક પુસ્તકોનાં તેઓ કર્તા હતાં. લગભગ વીસેકે હજાર ભાષણો કર્યાં હશે, કરોડો માણસોના એ ગ્રેરણાદાયી હતાં, 'રાષ્ટ્રીય સરકારના સ્વપ્નસેવી હતાં, શાંતિ અને સારી ભાવના યુક્ત નૂતન દુનિયાના એ સિદ્ધી હતાં તેમની લેખન અને વક્તૃત્વકળા અનોકે હતાં. લાખો આપુરુષોને હૃદયમાંથી મૂક્યાં હતાં એમણે માટીમાંથી મોંઘડાં ઘડ્યાં હતાં. તેમને ફાની દુનિયા છોડે આજ લગભગ ૧૬ વરસ થયાં પરંતુ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં આરબેલ કાર્યો સફળતા પામી રહેલ છે. હિન્દ પરદેશી ખૂસરીમાંથી છૂટું થયું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર આપી અને મેળવી શકે છે. હિન્દુસ્તાનનું દુનિયાભરના દેશોમાં જે અનેરું સ્થાન હોવું નોંધ્યું છે તે પ્રાપ્ત થયું છે. હિન્દના સર્વાંગી વિકાસાર્થે જે જે વ્યક્તિઓએ નિસ્વાર્થ સેવાઓ આપી તેમની યાદ દરેક હિન્દીના હૃદયમાં કોતરાયેલી રહેશે. ડૉ. બેસન્ટે પણ અવિરત નિષ્કામ સેવાઓ હિન્દના ચરણે ધરી હિન્દીઓના હૃદયમાં અનેરું સ્થાન મેળવેલું છે.

મી. સારાભાઈ દલાલ

Sjt. Subhas Bose—on Dr. Besant

In the opinion of every section of Indian thought, regardless of religion or politics, it was she who laid the foundation of all real and lasting union between the East and the West

(The Annie Besant Centenary Book, P. 244)

શ્રીયુત સુભાષ બોઝ—ડૉ. બેસન્ટ વિષે

હિન્દના વિચાર કરતા જન્મતા દરેક લાગના અભિપ્રાય પ્રમાણે,—ધાર્મિક અને રાજકીય મતભેદ બાદ કરતાં, વિદુષી બેસન્ટે જ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સાચી અને કાયમ માટેની એકતા સાધવા માટે પાંચે નાખ્યો છે

('ધી એની બેસન્ટ સેન્ટીનરી બુક ' પાનુ ૨૪૪, પરથી)

ભગવતી બેસન્ટનું જીવન
“થીઓસોફી”ની દ્રષ્ટિએ

The Greatness of Dr. Besant

Dr. Besant was All-Things to all men for she was indeed a "Diamond Soul" with innumerable facets to her being.

She was a magnificent Leader who created men—not mere movements.

She was a wise Teacher who loved all for she understood all.

She was a great Inspirer who fanned in all the spark of greatness.

She was a far-sighted Statesman who strove to bring the future into the present.

She was the tenderest of Friends who nourished the weak and the ailing.

She was the dauntless Warrior who challenged everything in defence of Truth.

She was a wonderful Pioneer who suffered much to make others happy.

—Rohit Metha

(General Secretary, Indian Section, Theosophical Society,)

ડૉ. બેસન્ટની મહત્તા

ડૉ. બેસન્ટ અષી મોલુસો સાથે પોતાના જીવનના અથા પાસા 'મંદ હરી' હોકે તેવાં હતાં, તેઓ અરેખરે એક હીરા જેવાં આત્મા (Diamond Soul) હતાં કે જેમણે જીવનને અનેક પાસાં હતાં.

તેઓ એક મહાન નેતા હતાં કે જેઓ માત્ર અણવળો જ હરી જાણતાં ન હતાં પણ મનુષ્યોને ધરી જાણતાં હતાં.

તેઓ એક ડાકા યુરુ હતાં, કે જેઓ અધાને ચાહતાં હોવાથી અધાને સમજતાં હતાં.

તેઓ એક મહાન પ્રેરણાકાર હતાં કે જેમણે અધામાં મહત્તાને તણખો પ્રદીપ્ત કર્યો હતો.

તેઓ એક દુરદેશીવાળાં યુત્સુકી હતાં કે જેમણે બાવિષ્ણને વતે માનમાં આજીવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

તેઓ એક કામગમાં કામગ હુદથી મિત્ર હતાં કે જેમણે નજીમાં અને ખીડિતની સારવાર કરી હતી.

તેઓ એક નિર્ભય અને અદમ્ય યોદ્ધા હતાં કે જેઓ સત્યના જવાબમાં અધાને પકાર આપી શકતાં હતાં.

તેઓ એક અજીણ નેતા (Pioneer) હતાં કે જેમણે ખીજાને સુખી કરવાને પોતે જાતે ધણ દુઃખ વહેરી લીધું હતું.

—શ્રી રોહિત મહેતા.

(જનરલ સેક્રટરી, ઇન્ડિયન સેકશન, થીઓસોફિકલ સોસાયટી)

કર્મયોગિની બેસન્ટ

જન્મતા આટલા બધા સ્ત્રીપુરુષો છે. તે પૈકી સ્વાતંત્ર્ય કોની ઉજવાય છે? જો એ દેહવાસનાથી પર હોય, લોકવાસનાથી પર હોય અને સાત્ત્વવાસનાથી પર હોય, તેમની સ્વાતંત્ર્ય ઉજવાય છે. કો બેસન્ટ સવારનો ચાર વાગે જન્મતા, રાત્રીએ અગિયાર વાગે સૂતાં. તેમણે દેહની કદી પરવા કરી નહોતી છતાં તેઓ સ્વયં અને ચંદ્રની માફક નિર્ધારિત કાર્ય કરતા હતાં.

તેમણે સંત્યની શોધમાં કદી લોકપ્રિયતાની પરવા કરી નહોતી. સંત્યની શોધમાં એક સંસ્થામાંથી ખીછ સંસ્થા તેઓ બોલતાં જતાં હતાં. તેઓ જૂના મિત્રને ત્યજી દેતાં હતાં, જેની તેમને હમેશાં આદરતાં હતાં. સાત્ત્વના આધારથી તેઓએ કદી વહેમને માન્ય નથી. તેઓ સાત્ત્વમાં કદી બદલાયાં નથી તેઓ ખ્રિસ્તી પાદરીની જી હોવા છતાં તે ધર્મની ખોટી માન્યતાને તેમણે સ્વીકારી નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમણે દરેક ધર્મના સાત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ ફેક્યો છે, અને આ રીતે દરેક ધર્મની તેમણે સેવા કરેલી છે. તેમના પુસ્તકોમાં ભગવદ્ગીતાનું અભ્યસન, યોગ, ઉપનિષદમાં સમાયેલું જ્ઞાન વગેરે પુસ્તકો અનુપમ છે. તેમનું ખ્રિસ્તીધર્મના રહસ્યનું પુસ્તક, ઈસ્લામ ધર્મની ખૂબીઓનું પુસ્તક, શીખોસોશીની દૃષ્ટિએ જરૂરથી સ્થિત ધર્મ-તે બધાં પુસ્તકો વાંચીએ તો આ તેમની દૃષ્ટિ તેમના નિત્ય જીવનમાં દેખાઈ આવે છે.

કૃષિર તે સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે જીવ તે તેનો અંશ છે તેથી જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છા તે જીવનો સ્વભાવ છે. તેથી જીવને પ્રજ્ઞતા પામવાના માર્ગ સાધનો છે. કર્મ માટે મનુષ્યને સ્થૂલ દેહ, સૂક્ષ્મ માટે વાસના દેહ અને જ્ઞાન માટે મનુષ્યને મન મળેલા છે આ ઉપરથી પ્રજ્ઞતા પામવાને જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ જોઈએ છે. દરેક મનુષ્યમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ દેખાય છે તેમાં એક પ્રધાનપદે હોય છે તે ખીજા સાધનો મોજુ હોય છે, પણ મનુષ્યને તે તે સાધનો દ્વારા પ્રજ્ઞતા પ્રકટાવવામાં સાધનભૂત થાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ, વિશ્વસર્જન, જુદા જુદા લોકો, કર્મ, પુનર્જન્મ, વિકાસક્રમના નિયમોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ભક્તિમાર્ગમાં જીવના દ્વારા પરતસ્તવનો સ્પર્શ થાય. કર્મયોગમાં ઉચ્છૃંખલ ચિત્તના વિકાસને સમાવીને મનુષ્યજાતિની સેવા દ્વારા તેને પરતસ્તવનો સ્પર્શ થાય છે.

કો બેસન્ટ એક કર્મયોગિની અને સ-પાસિની હતાં કો બેસન્ટ જ્ઞાની હતાં અને ભક્ત પણ હતાં.

કો. બેસન્ટના કર્મયોગનો વિચાર કરતાં, અત્રે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે તેનું સ્મરણ થાય છે.

तपस्विभ्योऽधिको योगी क्षान्तिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥

યોગદીનં કર્ય જ્ઞાનં મોક્ષદં ભવતિ ધ્રુવમ્

તપસ્વી કરતાં, યાનિ કરતાં, કર્મી કરતાં યોગી તે મહાન્ છે માટે તું યોગી થા. યોગ વિનાના મનુષ્યને શોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં યોગની વ્યાખ્યા પણ આપેલી છે.

(૧) ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ એટલે યોગ.

(૨) યોગ એટલે કર્મની કાર્યદક્ષતા.

(૩) યોગ એટલે સમત્વ.

(૪) દુઃખના સંયોગનો વિયોગ એટલે યોગ.

શ્રીમદ્ ગીતાજીમાં કહેલું છે, કર્મનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ મળતી નથી. કોઈ પણ મનુષ્ય કર્મ કર્યા વિના એક ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી કર્મ તે અનાદિ છે, કારણ કે કર્મ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રકૃતિ અનાદિ છે. માટે આસક્તિ રાખ્યા સિવાય, અહંતા મમતા રાખ્યા સિવાય, ફળની ઇચ્છા રાખ્યા સિવાય, પ્રભુને અર્પણ કરીને સર્વ જૂત પ્રાણી માનતા હિતમાં રહીને મનુષ્યે કર્મ કરવાં.

માટે જ કહ્યું છે કે સંન્યાસયોગ કરતાં પણ કર્મયોગ ઉત્તમ છે; પરંતુ તેમાં કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મમાં વિવેક કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે.

ડૉ. બેસન્ટ ગીતામાં દર્શાવેલા સાચા અર્થમાં કર્મયોગિની અને સંન્યાસિની હતા એ તેમના જીવન સમસ્તના ખંડેખંડ તપાસી જોનારને જણાયા વિના રહેશે નહિ. એવી કર્મયોગિની-તપસ્વિની વીર વિભૂતિની શતાબ્દિના ઉત્સવ સમયે, તેમના બન્ધ જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈને આપણે સર્વ સાથે મળીને કૃત્ય કરીએ, તેમની તેવી જ ઇચ્છા હતી. માટે તેમણે સર્વ ધર્મની પ્રાર્થના શરૂ કરી, માટે જ અઘારમાં સર્વ ધર્મના મહિમા-અથવા ધર્મો એક છે તેના સૂર મળવતા-જોવા કર્યાં છે. તેમાં ડૉ. બેસન્ટને કોઈ નિગૂઢ જમતનો નાદ પુકારી રહ્યો હોય તેમ લાગે છે. આજે ડૉ. બેસન્ટ જેવા આત્માની હિંદને અને હિંદ દ્વારા જમતને જરૂર છે, ત્યારે આપણે સર્વ તેના આત્મામાંથી પ્રેરણા લઈને બીજા દેશોને ડૉ. બેસન્ટનો પ્રાર્થ સૂર સંભળાવીએ તેમાં જ સાચી કૃતકૃત્યતા છે.

આવા મહાન્ આત્માને આરા કરેલ વખત વંદન હો ! અને તેમના આત્મામાંથી જમતમાં શાંતિના સૂર પથરાય તેવી મારી ઈશ્ટ પરમાત્માને પ્રાર્થના છે.

શ્રી. લેણીશંકર ગો. ભટ્ટ

(ગુણસુંદરીના 'ડૉ. એની બેસન્ટ શતાબ્દિ સ્મારક અંક' ઓક્ટોબર ૧૯૪૭માંથી)

ડોક્ટર' એની ખેસન્ટ

સને ૧૮૯૩ના નવેમ્બરની ૧૬મી તારીખે મદ્રાસ ઈલાકાના ટ્યુટિયરીન બંદે લંડનથી આવતી આગબોટમાં એક વ્યક્તિ હિન્દુસ્તાનને કિનારે ઊતરે છે. સ્થાનિક મહાજન એને એક માનવન આપી સત્કારે છે, એના મહાન સ્વાર્થત્યાગની પ્રશંસા કરે છે. ઉત્તરમાં એ વ્યક્તિ કહે છે કે 'છીપ અને શંખસાઓ ફેંકી દઈને હીરામોતી સ્વીકારનાર સ્વાર્થત્યાગી કહેવાય તો મેં સ્વાર્થ' તબયો છે, જીવનમાં મને જે સત્ય શોધવાની તમના હતી એ લાખું છે એની પાસે મેં જેનો ત્યાગ કર્યો છે એની કશી વિસાત નથી.'

એ એક સ્ત્રી હતી. છેતાળીય વરસની એની ઉમ્મર હતી. યુરોપ અમેરિકામાં એક પ્રખર વક્તા તરીકે, જીવસાહાર લેખિકા તરીકે, જાહેર કાર્યકર્તા તરીકે, એક સમયે પ્રખર નાસ્તિકવાદની, પછી સમાજવાદની એને હવે થીઓસોફીની પ્રખર હિમાયતી અને પ્રચારક તરીકે, એણે નામના મેળવી હતી. એનું નામ શ્રીમતી એની ખેસન્ટ.

૧૮૪૭ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે, લંડન શહેરમાં એનો જન્મ થયો હતો. સ્નેહાળ માતા-પિતાની ગોદમાં એણે બાલ્યાવસ્થા પસાર કરી. એની નસોમાં પોણા ભાગ આફરિકા અને પા ભાગ અંગ્રેજી લોહી વહેતું હતું. એના પિતાનું પુત્રની અટકથી જોળખાતું ખાનદાન કુટુંબ જૂના, કાળથી ઇતિહાસમાં ખ્યાતિ પામ્યું હતું.

માર વરસની ઉમ્મરે એનીએ પતાનું સુખિ ગુમાવ્યું. એનીની વિધવા બનેલી માતાનો પોતાના પતિ તરફનો પ્રેમ એટલો, બાદ હતો કે સ્મરણયાત્રા પહેલાં ધરના જે ઓરકમાં પતિનું શય પડેલું હતું ત્યાં એ બધ બારણે આખી રાત રુદન કરતી બેસી રહેલી. અને એના વડન પર સવારે નજર કરનારાઓએ જોયું કે ગઈ રાત્રે જે કેસ કાળા ભરખર જેવા હતા એ સવારે ઉન જેવા સફેદ બની ગયા હતા. સ્મરણયાત્રા વખતે એ મૂર્છામાં પડી, અને સૂક્ષ્મ શરીરે પોતાના પતિની પાછળ એ કથસ્તાન સુધી ગયેલી એ વાત, પછીથી સફેદે એ સ્વયં જઈને પતિની કબર જોળખી, બતાવીને એણે સાબિત કરી આપી હતી.

વિધવા અને ગરીબ માતાની સાથે એનીએ ઓગણીસ વરસ સુધીનું જીવન માળ્યું અને શાળાની કેળવણી લીધી. બાવિ જીવન માટે અનેક ગુલામી સ્વપ્નાઓ સેવ્યાં. ધરના જોશનામાં આવેલા બગીચામાં બેભેલા એક ઝાડ પર ચઢી કવિ મિલ્ટનના મહાકાવ્ય 'પેરેડાઈસ લોસ્ટ' માંથી એ ફકરાઓ લલકારતી ત્યારે શપ્તમાનની માફક, આખી દુનિયા સાથે એકઠે હાથે યુદ્ધ કરવાના એને કોઠ બનતા.

ઓગણીસ વરસની વયે રેવરંડ ફ્રાન્ક ખેસન્ટ નામના યુવાન પાદરી સાથે એનો મેળાપ થયો. પ્રેમમાં પડવાને અનુભવ તો એનીને નહોતો, પણ લગ્નની માગણી એ તરછોડી ચડી નહિ, અને એકાદબે અઠવાડિયામાં, ૧૮૬૬ની સાલમાં, એ પાદરી સાથે એણે લગ્નની ગાંઠ બાંધી.

૭ વરસ એ લગ્નજીવન નબ્યું. એ ૭ વરસમાં એનીએ લંડનમાં વસતા કંગાસોનાં ૬.૫૫ જીવન નિહાળ્યાં. માંદાઓ અને ગરીબોની સેવા કરતાં, મજૂર વર્ગના કંગાલ લતાઓ અને ધરોમાં જીવતું જીવન એણે જોયું. પછી તરીકે જીવનમાં એને શા શા અધિકારો હતા અને નહોતા એનો

એને ખ્યાલ આવ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મના આચાર્યનું જીવન જેણે સ્વીકાર્યું હતું એવા પતિના પોતાના તરફના પ્રેમવા, રહોર અને તોછડા વર્તનનો કપરો અનુભવ થયો. ગૃહસ્ત્ર, સમાજસ્ત્ર અને સમગ્ર જગતના તંત્રમાં કંઈક, બીજું કંઈ એવું લાગવા માંડ્યું. ધનજીવને એને એક પુત્ર અને પુત્રી આપેલાં. નાની નિર્દોષ પુત્રીની એક સમયની ભયંકર માંદગી દરમ્યાન ઈશ્વરની દયા, શક્તિ અને અસ્તિત્વ માટે એને શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ. જીવન કલેસરમય, દુઃખી અને ન જીવવા જેવું લાગ્યું. એમાંથી છૂટવાને માટે એક દિવસ તો કલોરોફોર્મની શીશી લઈ જઈને બહાર ગયો ત્યાં આંધળા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ ધરીએ એક અવાજ સાંભળ્યો : 'લીડુ' નામદું ! સહીદ થવાનાં સ્વપ્નમાં સેવા અને થોડા સમયનું સંકેત સહી શકાતું નથી ?' શીશી હાથમાંથી ફેંકાઈ ગઈ.

પણ એની શંકાઓનું સમાધાન કોઈ ધર્મચાર્યે કર્યું નહિ. પોદરી પતિને નારિતક જી ન પ્રવડે. ૨૬મી વર્ષે હમણેવન છોટાદેશમાં પરિણમ્યું. એ પછી આતાનુ થો મૃત્યુ થયું અને તે સમય જગતમાં એકલી બની.

નાસ્તિકવાદનો પ્રખર પ્રચારક અને હિંમતી, ગરીબોનો સદા ભગત સેવક, સેંકડો માનવીઓના તિરસ્કાર અને હજારોના ખૂનને પાત્ર બનેલો આર્ચ બેંકો એ કાળે ઇંગ્લેન્ડમાં એક મહાનુ ભોંડનેતા હતા. ઈશ્વર ગ્રથવા મૃત્યુ પછીના અસ્તિત્વમાં એને કશી શંકા નહોતી, પણ જેઓ પરમાત્મા અથવા પરસોઈમાં માનતા હોય, એમને માટે ત્યાં પહેલિયા સાડા એક પૂલ બનવા માટે એની કાયા હુન્મેશા તૈયાર હતી. એ બેંકોની એ સમાધી, મિત્ર અને મદદગાર બની બેંકોના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતાં 'નેશનલ રિફોર્મર' નામના પત્રની એ સંકેતની બની. પુષ્કળ વાંચ્યું, સતત લખ્યું, લવિષ્યના દિવસોમાં દુનિયા કરનાં અનેક વસ્તુ તરીકે પ્રાપ્ત થવાની કીર્તિની શરૂઆત કરી, અને વ્યાખ્યાનો આપવા માટે ઇંગ્લેન્ડના એકથી બીજા છતાં સુધી અનેક વાર ફરી વળ્યાં. સખ્ત અને સતત કાર્ય કરવાથી કોઈ મરી જતું નથી એ અનુભવ જીવનમાં સંધર્ષો, અને પૈસાને અભાવે બપોરનું ભોજન ન મળ્યા શકે તો લેખન-વાંચનમાં જીખને ખૂલી જવાની ટેવ કેળવી.

મોટી મુદ્દમતિથી પાલાંમેટમાં સુટાઈને આવવા છતાં, ઈશ્વરના નારથી સોગંદ લેવાની ના-રાજીને કારણે પાછો ધકેલાનાર આ નારિતક બેંકો હવે સોબનનામાં કાયદેસર ફેરફાર કરાવીને આ અસહ્યમાં બેઠો એ વરણેનો ઇતિહાસ ખૂબ રસિક છે. એના અનુયાયીઓ હજારોની સંખ્યામાં હતા એ સૌ પર એનનો કાબૂ અત્યંતારિક હતા આમ સ્કોર્મો બેંકોની સામે તોફાન ચાલતું હતું. એને પોતાને ટિરફતાર દરવામાં આવ્યો હતો પોતાના નેતાને છોડાવવા માટે ઇંગ્લેન્ડના બધા ભાગોમાં પચાસ હજાર માણસોનું ટોળું આમ-અભાગૃહ તરફ ધસી આવતું હતું મિસિસ એસન્ટ એ મહાનના ઉપલા પત્રધિયે જોનાં હતાં. પોલિસ એ ટોળાને વિખેરી નાખવા મહેનત કરતી હતી. 'તમારાથી એ થોડો નહિ' વિખેરાય, એણે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને કહ્યું, 'આ આરા બિચા કરેલા હાથથી હું પાછા જવાની ઈચ્છા રત કરીય તો માનવસાગર દહી જશે આગળ આવવાની સજા કરીય તો આ મહાનના બે પથરાઓ પણ સાથે જોના નહિ' રહે. પણ નેતાની એવી ઈચ્છા નથી. એટલે આ સમૂહને હું પાછો મોકલું છું' એની આંખોના ઈશારે એકની પીગળી ગઈ.

આ બધાં ઝડપાવતો દરમ્યાન આત્મતત્ત્વની શોધ તો ચાલુ હતી નાસ્તિકવાદમાં એને કંઈક બીજું લાગવા માંડી 'માનવીમાં કંઈક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જેને નાસ્તિકવાદ નથી સમજાવી શકતો. હજી કંઈક શોધવું બાકી રહે છે,' એવું એને અંતરથી લાગવા માંડ્યું.

૧૮૭૫માં થીઓસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના ન્યુયૉર્કમાં થઈ ગયેલી. એના એક સ્થાપક મેડમ બ્લેવટસ્કીના લખેલા 'સિક્રેટ ડોક્ટ્રીન' (Secret Doctrine)ના બે ભાગ 'રિબ્યુ ઓફ રિબ્યુઝ'ના મધ્યદૂર અને વિદ્વાન તંત્રી શ્રી. રોક પાસે અવલોકન માટે આવ્યા. એમણે મિસિસ બેસન્ટને કહ્યું : 'મારા આ યુવાનો તો આ પુસ્તકથી ભરકે છે. તમે એનું અવલોકન લખી આપશો ? તમે જે કંઈક શોધી રહ્યા છો એ આમાં હોવા સંભવ છે.' એ પુસ્તકો અવલોકન અર્થે વાંચ્યા પાનાં પછી પાનાં, સેંકડોની સંખ્યામાં પાનાં, ફરતા ગયા અને આત્મા પર પડેલી અધકારછાયાઓ ઓસરવાં માંડી. 'જેની શોધમાં હતી તે આ,' એવું સમભાઈ ગયું. અવલોકન લખાયું. મેડમ બ્લેવટસ્કી એ વખતે લંડનમાં હતાં. એમનું નિવાસસ્થાન શોધી કાઢ્યું. ચરણોમાં પડી એમને વીનવ્યા : 'મેડમ બ્લેવટસ્કી ! મને આપની શિષ્યા બનાવો.'

૧૮૮૯નો એ બનાવ. ૧૮૯૧માં મેડમ બ્લેવટસ્કી લંડનમાં વિદેહ થયાં. એ બે વરસ દરમિયાન એમની દોરવણી, એમના નિયમન અને ચિરત નંચે થીઓસોફીનું, એના સિદ્ધાંતનું, એના ભવિષ્યના કાર્ય-પ્રદેશનું મિસિસ બેસન્ટે ઘણું ઘણું શિસણ લીધું, અને સમગ્ર જગતને આધ્યાત્મિક સદેશ આપી, વિશ્વખંધુત્વને સત્ય અને અવહારિક બનવાનું જે દેશ માટે ભાવિમાં નિર્માયેલું છે એવા હિંદુસ્તાનને અને એ દ્વારા જગતને, પોતાનું ભાવિ જીવન અર્પણ કરવાની ભાવના સાથે હિંદુસ્તાનને કિનારે એનીએ પગ મૂક્યો.

હિંદુસ્તાન એમને કોઈ પૂર્વ જન્મોના પરિચયવાળી ભૂમિ લાગી. હિન્દુ ધર્મ, ગીતા અને ઉપનિષદો, એનાં મહાકાવ્યો, એ સર્વે સાથે એને પુરાણી મહોબ્બત હોય એવું એમને સ્મરણ થયું. પશુ પ્રાચીન માર્ગ અને મહત્તા ટકી રહ્યાં નહોતાં અને જહવાદ અને નાસ્તિકવાદનું જે મોણું યુરોપ અમેરિકા પર એ સમયે ફરી રહેતું હતું એની અસરથી એ ભૂમિ પશુ મુક્ત નહોતી રહી એવો એમને ભય લાગ્યો. એમણે કહ્યું : 'હિન્દ મરી નથી ગયું. એ તો માત્ર સૂતેલ છે. એના સંતાનો સિવાય અન્ય કોઈ એને નહિં મારી શકે.'

સૂતેલ હિન્દને જાગત કરવા માટે એની પુરાણી સંસ્કૃતિ અનુસારની ડેળવણી એના બાળકોને અપાય એ પ્રથમ જરૂરિયાત લાગી. પવિત્ર કાશી ક્ષેત્રમાં એમણે નિવાસ કર્યો અને એજ સ્થળે, પોતાની કલ્પના અનુસાર હિન્દુ બાળકોને ડેળવણી આપી સકાય એ માટે એક હાઈસ્કૂલ, એક કોલેજ, એક કન્યાવિદ્યાલય અને એને લગતાં વિદ્યાર્થીગૃહો ત્યાં સ્થાપવા, માટે એક બંડોળ એકઠું કરવા એમણે દેશના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી સફર આદરી. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પર વ્યાખ્યાનો આપ્યા, અને લાખો રૂપિયા એકઠા કરી બનારસને બાળેલું આ સંસ્થાઓ લેવા કરી.

એ સંસ્થાઓનો ગૌરવવન્તો ઇતિહાસ હિન્દની ડેળવણીના ઇતિહાસમાં અનોખો આલેખાયેલો છે એને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવી, એ પછીનાં વરસોમાં પ્રાતઃસ્મરણીય પંક્તિ મદનમોહન માલવીયાએ બનાગસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી લેવા કરી. હિન્દુ યુનિવર્સિટીએ એમને ટી એલ. ની પદવી આપી.

૧૯૦૭માં થીઓસોફિકલ સોસાયટીના આલ પ્રમુખ કનૈલ ઓલ્કોટ વિદેહ ગયા જગત ભરના પચાસ દેશમાં વિસ્તરાયેલા થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સભાસદોએ એકગતે શ્રીમતી બેસન્ટને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યાં. સાત સાત વરસે એ ચૂંટણી ફરી કરવાનો નિયમ છે. ૧૯૧૪, ૧૯૨૧, ૧૯૨૮માં ફરી ફરી એમના પર એ પસંદગી લેતી રી.

સોસાયટીના પ્રમુખનું હિન્દમાં નિવાસસ્થાન મદ્રાસ પાસે આવેલા સમગ્ર સોસાયટીના મુખ્ય

મથક અઘારમાં રહે છે એ વરસથી એમનો નિવાસ ત્યાં થયો. એ પ્રમુખપદની જવાબદારી અત્યંત બારે હોય છે. ચારે ખંડમાં આવેલાં એનાં ઉપકેન્દ્રો એને સંભાળવાનાં રહે, પ્રચાર માટે લાંબી લાંબી મુસાફરીઓ થોળવી પડે. આ બધી ફરતે એમણે બાવોજ વરસ સુધી એકધારી ચલા કરી.

૧૯૦૮ની સાલમાં લંડનના કવીન્સ હોલમાં એમણે ‘અદલાતુ જમત’ (Changing World) એ વિષય પર ૭ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. એમાંના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં, અદલાતી દુનિયાને નવો જીવન-સંદેશ આપવા માટે હંમેશા અનંત આબુ છે એમ, જમદ્ગુરુ ફરી થોડા સમયમાં આપણી વચ્ચે પ્રકટ થશે, એવી-આશા કરી. આ ચોકાવનારી આગાહીએ એમનાં મડળોમાં અને જમતભરમાં કુતૂહલ, વિરોધ અને અનિશ્ચયનાં અદિલનો પેલ કર્યાં. શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ નામના એક મદ્રાસી યુવાનના શરીરનો ઉપયોગ જમદ્ગુરુ કરશે એવું હિંમતપૂર્વક જાહેર કરી એ યુવાનને પોતાની નજર પાસે કેળવણી આપવાનું શરૂ કર્યું. એ યુવાનને કળાને પાછો મેળવવા માટે એના પિતા નારાયણીઆએ એમની સામે કાયદેસર કામ ચલાવ્યું અને એ લડત ટેક પ્રિવિલાઇન્સિસ સુધી લડીને શ્રીમતી એની બેસન્ટે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો પૂર્વના તારકનો સંધ—The Order, of the Star in the East—નામની સંસ્થા સ્થાપી જમદ્ગુરુના આગમનમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાં હજારો સ્ત્રીપુરુષોને એ મંડળમાં સંકલિત કર્યાં. ‘હાઈરેલ્ટનું ફરી આગમન’ની સંદેશ દુનિયાના દેશે દેશમાં ઘૂમીને આપ્યો.

જગતને આધ્યાત્મિક સંદેશ આપવાનું કાર્ય હિન્દુસ્તાનને માથે છે, પણ એમ કરતાં પહેલાં હિન્દ આઝાદ બનવું જોઈએ. બ્રિટન અને હિન્દ સત્તોવડિયા ભાગીદાર તરીકે એક તંત્રમાં જોડાયેલાં રહે એવી ચોળના સાથે ૧૯૧૪ના વરસમાં હિન્દના રાજકારણમાં એમણે અંપલાવ્યું. ‘કામનવીસ’ નામનું અઠવાડિક અને પછી ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ નામનું દૈનિક પોતાના તંત્રીપદે મદ્રાસમાં શરૂ કર્યાં. ૧૯૦૬ માં સુરતની મદ્રાસભામાં હિંદ અને વિનિત પક્ષો જુદા પડેલા એને ફરી એક કરવા માટે તનતોડ હહેમત ઉઠાવી. ૧૯૧૬માં લખનૌમાં મળેલી બેઠકમાં એ બધા પક્ષોને, દસ વરસે ફરી, કેમિસના વાવટા નીચે એકત્ર કર્યાં. હોમરૂલ સિમની સ્થાપના કરી દેશભરમાં સ્વરાજ્ય માટે પ્રજા અને વેળવાન અદિલનો ગતિમાન કર્યાં.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૪થી ૧૯૧૮ સુધી ચાલ્યું. યુદ્ધ ખતમ થાય કે તુરત હિન્દને યુદ્ધસેવાનાં બદલા તરીકે નહિ, પણ પોતાના અધિકાર અને આત્મનિર્ણયની રૂએ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળે એ આગણી માટે દેશભરમાં પ્રજા અદિલનો ઉત્પન્ન કર્યાં અને આગેવાન લોકનાયકોએ એમને તન-મન-ધનથી સાથ આપ્યો. ઇંગ્લંડ આ તૈયારીઓથી ચોક્કસ બેઠકું. મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ પેન્ટેલેન્ડે કો. બેસન્ટને રૂબરૂ મોલાવી ઇંગ્લંડ આવી જવાની સ્વત્તા કરી. એમણે એનો અસરીકાર કર્યો એટલે મદ્રાસની સરકારે એમના બે સંગ્રામીઓ, કો. એટ્ટેલ અને શ્રી. વાડિયા સાથે ઉટાકામંડમાં એમને નજરકેદ ગાખ્યાં. એમની આ જિજ્ઞાસી દગ્ગાન પોતાની જેલના ચોખાનમાં એમણે સ્વાધીન હિન્દનો પ્રથમ રાષ્ટ્રજ્વલ ફરકાવ્યો. સરકારના આ પગલાં સામે એવો પ્રચંડ વિરોધ જાગ્યો કે ત્રણ માસમાં તેઓને મુક્ત કરવા પડ્યાં.

‘કામન વેસ્ટ આફ ઇન્ડિયા બિલ’ ના નામવાળું, હિન્દ અને બ્રિટનની સમાનતા અને બારતની આઝાદી માટેનું બિલ આમની સભામાં દાખલ કરાવ્યું. ૧૯૧૭માં કલકત્તામાં મળેલી હોમિસની બેઠકના પ્રમુખ સુદાયા, અને એ પહેલાના કોઈ પ્રમુખને નહિ મળેલું એવું માન જામી દેશભરમાં દેવી સ્વરૂપે પૂજાર્યાં. એ પછીના વરસોમાં એ અદિલનો પ્રજા જનાવ્યાં

૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ અસહકારની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. એનો એમણે સખત વિરોધ કર્યો. એમાં રહેલાં ભયરથાનો એમણે લેણીને વિગતથી ખતાવ્યાં અને અસહકાર, સત્યાગ્રહ અને કાયદાભંગની મળવળો અને લોકસમૂહને ઉશ્કેરવાની દિલ્લચાલોનો, એ પછીના વરસોમાં, લોકપ્રિયતાના ભોગે, વિરોધના વંટાળનો સામનો કરીને, પોતાને જે સત્ય સમજાયું હતું એની ખાતર અને હિન્દુસ્તાનના ભાવિ કલ્યાણ માટે, વિરોધ કર્યો.

હેત્વાં પચીસ વરસનો દેશનો ઇતિહાસ દહે છે કે ગાંધીજીની વિચારશૈલી અને કાર્યપદ્ધતિથી જુદા પડનારને જાહેર જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં, પોતાની રીતે કામ કરવાનું અસક્ય નહિં તો મુશ્કેલ તો બનેલું છે. શ્રીમતી એની બેસન્ટે સત્યને ખાતર, હિન્દ અને જગતના કલ્યાણને ખાતર, નીકરતાથી એ મુશ્કેલ કાર્ય ચાલુ રાખ્યું.

આને હિન્દ આઝાદ થયું છે. પણ એ આઝાદી, સત્યાગ્રહ અને અસહકારનાં અધિકારોનાં મુખ્ય પ્રણેતાને પણ હર્ષનો વિષય નથી. ડોક્ટર એનો બેસન્ટે ચોળેલું સ્વગત્ય, જો એમની ચોળનાને દેહ અનુસર્યો હોત તો, પંદર વરસ પહેલાં આબુ હત, અને એ સ્વરાજ્યમાં હિન્દુસ્તાન એક અને અખંડ હોત. ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦મી તારીખે એમણે અધ્યારમાં, થોડા માસની માંદગી ભોગવીને ૮૬ વર્સની વયે રેહ પ્રકાશ્યો. હોમરૂલના દિવસોમાં “હું જુદું છું, પણ હિન્દને સ્વરાજ્ય એ એ જોઈને જ જવાની છું,” એવું એમણે ઉચ્ચાર્યું હતું. અને એમની ચોળના મુજબ, સાચે સાચ આ આજી રૂળીભૂત થઈ હોત.

હિન્દની આઝાદીમાં એમનો કેટલો અને શો હિસ્સો હતો એના સાચા સરવાળા બાદબાકી આજે નહિં મૂકાય; એ કાર્ય તો ભવિષ્યના કોઈ તત્કાલ અભ્યાસી માટે રાખીએ. ખૂબીની વાત તો એ છે કે આજે આ આઝાદીના અવસરે, એમની મેવાની યાદ પર પણ જાણે મનાઈહુકમ ફરી વળ્યો હોય એમ અણુદૃષ્ટે જ એમનું સહેજ નામ લેવાય છે !

એ વ્યક્તિની જીવનસિદ્ધિઓ શી હતી ? કયો પ્રકાર એનો માર્ગ સદા ઉજળો રહ્યો હતો ? એનું નિત્ય જીવન કેવું હતું ? એનો વારમો શો છે ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો એની જીવનકથાનું નિરીક્ષણ કરતાં ઊઠે છે એનું પૃથક્કરણ કરવું એ સહેલું નથી.

માનવજંધુઓ માટે નિસ્વાર્થપણે જીવનસમર્પણ એ એમના જીવનની મહાન સિદ્ધિ હતી. પ્રભુએ માનવીને બહેલી, પણ એ માનવીના અંતરમાં ગુપ્તપણે સંતેલી કંડિતઓને એમણે જાગ્રત કરી સદા તેભેમય ગાખી હતી એ એમની મહાન સિદ્ધિ હતી. મારી આરાધનાદ પર ફક્ત એટલું જ લખજો. “એણે સત્યને અનુસરવા પ્રયત્ન કર્યો.” (She tried to follow Truth) એ સત્યની નિર્ભય શોધ એના જીવનની મહાન સિદ્ધિ હતી. સીઓસોફિસ્ટો માને છે કે આ જગતનું તંત્ર જીવનમુક્ત મહાત્માએના એક સ્વેત મંદળના કાયદા છે. એમાંના બે મહાપુરુષોની પ્રેરણાથી એ સોસાયટી રચાઈ, અને એમની સતત દોરવણી એ સંધની પાછળ છે. એ સમય સ્વેત મંદળ, અને એમાં, પોતાના ગુરુ તરીકે જેને સ્વીકાર્યો હતો, એ સૌનો પ્રકાશ એમનો માર્ગ દરેક ધર્મિએ ઉજળો રહ્યો હતો.

પ્રખાતના ચાર વાગ્યાથી ગતના દસ વાગ્યા સુધીના કલાકોની દરેક મિનિટ પસેરી વગેરે સુધી આ બાઈએ એકધારું કામ લીધું છે. એમાંથી ફક્ત બે વખત સ્થાઈ જોગાલ લેવા માટેના અને બે વખત ચા-પોશી માટેની થોડી થોડી પાઠ જાતી. દોષાઈ અને એ પછીના દિવસોમાં દિનિ પ્રતિ ૧૮-૨૦ કલાક જાગતી, પણ એમણે ફરી કામ અનુભવ્યો નથી.

માન્ચેસ્ટરના ગીરદીવાળા જાહેર રસ્તાઓ પર યુવાવસ્થામાં એ નિર્ભયપણે માડી હાંપી શકતા; સોસાયટીના પ્રમુખ થયા પછી અઘારના અઢીમે એકરના વિસ્તારમાં આવેલા બંગલાઓ, બગીચાઓ વગેરેની અમત તપાસ માટે ધોડા પર ધૂમી વળતાં ન્યુ ઇન્ડિયા પ્રેસમાં પહોંચવા અઘારથી મદ્રાસ હમેશાં જવું પડતું, એ માટે સિત્તેર વરસની ઉંમરે એ મોટર હાંકતા શીખ્યા હતાં. એનાં લખેલાં નાનાં મોટાં પુસ્તકોની સંખ્યા ત્રણસો ત્રીસેક જેટલી છે. એમાં ગીતા, ઉપનિષદો, અવતારો, યોગ એવા ગદ્ય વિષયો પર પ્રકાશ નાખનારાં પુસ્તકો છે; લાખો વરસો પહેલાં જીવી ગયેલા માનવીઓનો, આકાશી દેવોનો વાંચી લખેલી જીવનકથાઓ છે; વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને નહિં સમજાયેલાં વિજ્ઞાનના કોમકા ઉકેલનારાં પુસ્તકો છે; જ્ઞાનમાં થયેલાં વિશ્લેષણની કથાનાં વર્ણનો છે; કેળવણી, માનસશાસ્ત્ર અને યોગ્યસંસ્કારોના અનેક દેશીય વિષયો પર અનેક ગ્રંથો છે. માનવજાતિને હિતકર એવો કોઈ વિષય એમાંથી ન મળે એમ ન માની શકાય. છેલ્લાં સો વરસમાં કોઈ એક વ્યક્તિએ જન્મતની પુસ્તકો દ્વારા આવી સેવા કરી નેધાઈ નથી.

એક વક્તા તરીકે એ જમાનામાં એમનો જોટો જગતભરમાં ચળેલો નથી. એમનું એક કલાકનું બાષ્પ આશ્ચર્યકારક મીનીટ અને સાડે સેકન્ડમાં પૂરું થાય; સેકન્ડનો સમયકેર એમાં ન હોય. એક પછી એક વાક્યો જાહેર એની નજર પાસે સ્પષ્ટ રીતે લખાઈને આવતાં હોય એવું જ્ઞાન એમને સાલજતાં થાય. શ્રી. બિપિનચંદ્ર પાલ લખે છે કે ‘અનેક વાર પ્રચંડ મેદનીને અંતરમાં બનાવીને વાણીધારા દેલાવતી આ રમણીના ચહેરા પર મેં એક અપૂર્વ પ્રભાવક જોયું છે; શરીર અને આત્માની તદ્દાત્મકતા આલતી હોય એવું એ દૃશ્ય મને દેખાયું છે.’

એણે માડીમાંથી વીરપુરુષો સરળતા, સંજેમરચરને ટેવોટાચીને જીવતી મૂર્તિઓ બનાવી, સૂતેલાઓ પર સંજીવની છાંટી જાગ્રત કર્યાં, દર્બારોની જીવનનાવના સુકાની બનાવી, ખરેખરે પર ધૂમીને અનેકની આત્મલયોત પ્રકાશી અને જીવંત રાખી. અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો, યુવાનો અને યુવતીઓનાં એ માતા હતાં, નેના હતાં, વીરાંમના હતાં, પયમંમર હતાં.

૧૯૪૭ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીએ એમના આ પૃથ્વી પર આવ્યાને સો વરસ પૂરાં થાય છે. ચારે ખંડમાં એમની શતાબ્દિ ઉત્સવ નિમિત્તે મથાતો પ્રક્ટે છે.

ફરીથી શ્રી. બિપિનચંદ્ર પાલના શબ્દો ટાંકી એમને અંગ્રેજિ આપીએ. શ્રી. પાલ કહે છે : “Whether one agrees with Mrs. Besant or not, one can not reasonably deny that she is made of the stuff of which the world's Prophets are made. She has the same purity of flesh, the same psychic powers, the same magnetic presence, the same fervour of spirit, the same gift of the tongue, the same powerful imagination and the same self-confidence and self-consciousness, that are the characteristics of the Prophets of the world. (Mrs Annie Besant—a Psychological Study, by Bipin Chandra Pal—pp. 47-48)

(‘જીવન-પ્રકાશ’ના ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ ના અંકમાંથી)

કપિલભાઈ ઠક્કર એમ. એ.

“અમ્મા”

પરમ પૂજ્ય માણના સ્મારક એક માટે એ સબ્દ લખવા અને ગાયક કર્યા હવામાં આવ્યો છે, પણ ત્યારે ત્યારે લખવા વિચાર કરું છું, ત્યારે ત્યારે મારે પામગતા-લઘુતા-અકપતાનો ખ્યાલ આવ્યા જ કરે છે, મોટા મજબૂતની હરોળમાં ચાલવા પ્રયત્ન કરતી એક નાનકડી છાત્રી એ મહાત્મા પ્રાણીની મહત્તાનું શું વર્ણન કરી શકે? નાનકડી આખડી શું દેખી શકે? નાનકડું મગજ શું માપી શકે?

આપણા શાસ્ત્રમંદિરોએ અવર્ણનીયને “નતિ જેતિ” મંત્રીને પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી દીધી છે, તો છાત્રી જેવો અત્ય પ્રાણી દું જગતની મહાત્મા વિમુક્તિને-અમ્માને-માણને-અકપીતને-અવર્ણનીય આતેખી સતોષ માત્ર તો ૮ બસ છે રમૂગ શરીરમાં રમૂગ દષ્ટિએ અમ્મા જેવો બીજો પગ્મ વિમુક્તિ નોઈ નથી, જાણી નથી જગતવલ્લ પૂજ્ય આવીને સાબદામ કલ્પત પ્રણામ કરી કૃતકૃત માત્ર, જગતવિમુક્તિ ટાંગાર ગુરુવને સો મો ભાવમયી અંજલિ અર્પી સતોષ માત્ર, વિશ્વવિખ્યાત વિવેકાનંદને, ચૌધી અર્ધવિદ્યાનાથને સદાશ નમસ્કાર, પણ મુગ-મહામુગ-વિમુક્તિ ડો મેસન્ટને “નમો નમસ્તેજસ્તુ સદસકૃત પુનઃ જ્યોષિ નમો નમસ્તે !”

ડો કરમુખ વી. હોરા
મુરત

Human wealth and human power, human fame and human glory, these are only the things of the moment, unworthy of the eternal spirit, but art, which is the pursuit of Beauty, Religion which is the seeking after God, these are indeed the true ends of life; to them points our evolution, towards them our growth is tending

Annie Besant

(' The Annie Besant Centenary Book ' , page 207)

માનવ વૈભવ અને વૈભવ માનવ શક્તિ, માનવ બળિતિ અને માનવ મહત્તા એ માનવ સમુદાય છ અને તેને સાધન અત્મા સાથે બસ સંબંધ નથી પણ કળા કે જે દાગ મોહની શોધ વાવ છે, અને ધર્મ કે જેનાથી ઈશ્વર મોખાવ છે તે જ અરેખા જીવનના સાચા મ્યો છે આ તો વિશાલ તે જ તરફ બધ રહ્યો છે, અને આપણી પ્રજાતિ તે જ તરફ વળી ગઈ છે

એની બેસન્ટ

(' એની બેસન્ટ સંલીનરી બુક ' ૫૪ ૨૦૭ પાંચી)

Dr. Besant Centenary Celebrations.

As we all are aware that the centenary of that august personage of blessed memory—Dr. Annie-Besant has been celebrated during the months of September and October last * in four corners of the Earth with great solemnity and delightful enthusiasm at the instance of our most revered President C. Jinarajadas and his renowned colleague Shrimati Rukmini Devi.

Much has been said and written in respect of that splendid function in the shape of Lodge meetings, public lectures and entertainments, Hari Kirtans and Scout Rallies etc. participated in not only by members of the Theosophical society, but by many eminent persons of distinction well in the know of Dr. Besant's life in all aspects of her manifold varied activities, particularly in India which she adopted as her mother-land and likewise our Surat Sanatan Lodge had also the fortune of celebrating the same auspicious occasion by the joint co-operation of the leading members of the Lodge and other well-known men from outside in the fields of Education, Politics, Law, Science, Religion etc.

Dr. Besant's life in her earlier days was, in her own words, very stormy, but after her advent in the Theosophical Society, having studied Madam Blavatsky's "Secret Doctrine" given to her by Mr W. T. Stead, she could turn her own life to Peace, bequeathing the real essence of her occult spiritual learning to the world in general and India in particular and that debt of gratitude India will never be able to repay, even though that highly evolved Soul very naturally must be inquisitive and anxious to demand at least from all those whom, in the words of Rajaji, "She made men."

Let us therefore bestir ourselves to renovate and strengthen our Will Wisdom and Activity to yet emulate her and weave a handsome and enduring fabric of our life to be laid before that Shinning Soul and that will be our only and fitting homage to her.

N. N. DOTIWALA,
Sanatan Lodge Surat.

ડૉ. બેસન્ટનો શતાબ્દિ-ઉત્સવ

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે પુણ્યસ્મરણ અને લગ્ન વ્યક્તિ ડૉ. બેસન્ટની શતાબ્દિ સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરમાં આખા જનતાભરમાં 'પૂર્ણ' જ ભીરતા અને ઉત્સાહથી, આપણા પૂજ્ય પ્રમુખ શ્રી. જિનરાજદાસ અને એમના જાણીતા સાથીઓ જેવા કે શ્રીમતી રુકિમણી દેવીના કહેવાથી, ઉજવાઈ છે.

એ શતાબ્દિ-ઉત્સવ સર્જાયા પછી 'લખાયુ' અને કહેવાયું છે. તેને માટે થીઓસોફિકલ લોજની સભાઓ, જાહેર વ્યાખ્યાનો, રંગમંચ કાર્યક્રમો, દરિકથાઓ અને રજાઉટ રેલીઓ થયા છે અને તેમાં માત્ર થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સભ્યોએ જ નહિ પણ જાણીતા લોકનેતા, કે જેઓ ડૉ. બેસન્ટના જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિ-ખાસ કરીને તેમની હિંદ કે જેને તેમણે આનુભૂતિ બનાવી હતી તેના સંગ્રહીતી પ્રવૃત્તિ-વિષે જાણતા હતા, તેમણે પણ સારા ફાળો આપ્યો છે.

તે પ્રમાણે સુરત થીઓસોફિકલ લોજના આગેવાન સભ્યોને બહારની જાણીતા વ્યક્તિઓ-શિક્ષણ, રાજનીતિ, કાયદા અને વિજ્ઞાન અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં જાણીતા વ્યક્તિઓ-નો સહકાર મેળવી, એ મળે પ્રસંગ ઉજવવાનું સફળાય મળ્યું હતું.

ડૉ. બેસન્ટનું તેમના પૂર્વકાળનું જીવન-તેમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો-અંતર્યામી બરેલું હતું. પછી પછી જ્યારે વિ. ડી. ગ્રેડે તેમને આપણા 'સિક્રેટ ડ્રાફ્ટ્સ' (ગુપ્તદાન સહિતા) કે જે મેક્સ મુલેવેટ્સ્કીએ લખ્યું છે તેનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો, અને તેઓ થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં આખા ત્યાર પછી તેમના જીવનને શાંતિ મળી અને પછી તેમણે પોતાના ઐદિક અને આધ્યાત્મિક ચાંતનો લાભ સમરત જગત અને ખાસ કરીને હિંદને આપ્યો-તે દેવ હિંદ કહી પણ વાળી શકશે નહિ; જો કે તે મહાન આત્મા (તેમના ઉચ્ચ જીવનો પરથી) તો જાણવાને આતુર જ હશે કે તે દેવ કેણ વાળી શકે તેમ છે; ખાસ કરીને, શ્રી. રાજજીના શબ્દોમાં, તેમણે જેને સાચા માણસો બનાવ્યા છે (Sho made men) તેમની પામેથી.

આથી આપણે આપણી ઈચ્છાશક્તિ, જ્ઞાન-પ્રજ્ઞા અને કાર્યશક્તિને પુનર્જીવન આપી બળવાન બનાવીએ અને તેમ કરી તેમના જીવનને વિશેષ વિશુદ્ધિ કરીએ અને તે જાનવસ્તુમાન આત્માને ચરણે એક સુદર અને ચિરરચાથી અર્થ આપીએ. અને તે જ આપણી તેમના પ્રત્યેની વંદનાયુક્ત અંજલિ હોઈ શકે.

તા. ૨૧-૬-૧૯૪૮

શ્રી. એન. એન. ડાહીવાલા
સનાતન લોજ સુરત

Important as economics may be and are, behind economics lie men and women, and unless those men and women are trained into a noble humanity, economic schemes will fail as hopelessly as any political schemes can possibly do.

Annie Besant.

("The Annie Besant Centenary Book," page 222.)

અર્થશાસ્ત્ર મને તેટલું અગત્યનું હોય અને તે અગત્યનું છે જ, પણ અર્થશાસ્ત્રની પાછળ પ્રુરોગ અને સ્ત્રીઓ હોય છે. અને જ્યાં સુધી તે સ્ત્રી પ્રુરોગમાં ઉમદા માનવના કેળવણીમાં ન આવે ત્યાં સુધી મને તેવી સારી આર્થિક યોજનાઓ પણ રાજકીય યોજનાઓની જેમ નિષ્ફળ જશે.

એની બેસન્ટ.

("ધી એની બેસન્ટ સેન્ટીનરી બુક" પેજ ૨૨૨ માંથી)

કર્મચોગિની બેસન્ટ મૈયા

જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાના દેહનું બલિદાન આપી માનવસેવા કરનાર એ જન્મવિખ્યાત મહાત્મા વિશ્વલિ ડો. બેસન્ટનો જન્મ આજથી બરાબર સો વર્ષ પહેલાં ૧૮૪૭ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે ઇંગ્લાંડના પાટનગર લંડનમાં થયો હતો. બાળપણથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા-મૃત્યુશય્યા પર્્યંત તેમનું જીવન સૌમ્યક પદનાઓથી ભરપૂર હતું. એ કુખ્યાદવાનગમાં સળગતાં છતાં જમતને દીવાદાંડી રૂપ થઈ કુખ્ય મુક્ત કરવા પ્રયાસ કરતાં હતાં.

એમની માતા આયલેન્ડનાં હતાં, અને પિતાનું મોસાળ પણ ત્યાં જ હોવાથી પોતાની જાતને ઇંગ્લિશ કહેવડાવવા કરતાં આઈરીશ કહેવડાવવાનું તે વધારે પસંદ કરતાં અને એમના જીવન ઉપરથી સૌ કોઈ ભેદ શરૂ કરે એમની નસોમાં આઈરીશ જુસ્સો વહેતો હતો.

જીવનમાં સુનકાર:—૨૦ વર્ષની ઉંમરે તેમનું લગ્ન રેવરંડ ફ્રેન્ક બેસન્ટ નામના પાદરી સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. એમનું પરિણીત જીવન બહુ જ કુખ્ય નીવડ્યું. મૂળથી જ લઘાયક સ્વભાવના એટલે એમનાથી કોઈ જાતનો જુલમ સહન ન થઈ શક્યો. પતિના જીવનની સંકુચિતતા અને એના ધર્મોધ વિચારો સાથે પોતાના ઉમદા અને ઉન્નત આદર્શો અને વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુનો સમન્વય ન કરી શક્યાં. સત્યના ઉપાસકને જુદાણું તો ગમે જ નહિં. આથી જીવનને આડંબર જવા દઈ એમણે પતિ સાથે છૂટા છેડા લીધા. એ કાળે છૂટા છેડા લેવા એ અત્યારના જેટલું સરળ ન હતું. જમાનાથી આગળ જવાનો સ્વભાવ એમનામાં ત્યારથી દેખાઈ આવે છે. પોતાનાં વહાલાં બાળકોને મૂકીને જવું એ માતૃહૃદયને કેટલું આકરું લાગ્યું હશે ! પણ સત્યના શોધકે એ પણ ન બચકારતાં હૈયા ઉપર પથ્થર મૂકી જમતના સુનકાર પ્રતિ પ્રયાણ આદ્યું.

સેવાના માર્ગ:—પછી તો તેમણે સમાજવાદ અને નાસ્તિકવાદમાં ઝંપલાવ્યું. મિ. ચાલ્સ' બ્રેડલો સાથે એમને મૈત્રી થઈ, અને ઉભાયે 'નેશનલ રિફોર્મર' ચલાવ્યું. સંતર્પિતનિયમનના પ્રચાર માટે ચોખા-નિયું કાઢ્યું. એના માટે એમને બહુ સહન કરવું પડ્યું.

ધર્મ સામે ધ્વંસ:—એક સાચા ખ્રિસ્તી તરીકે લંડનની મંદી ગલીઓમાં વસતા ગરીબ બાધેબોની સેવા એઓ બજાવતાં હતાં. ગરીબ અને તંગીમાં આવી પડેલા માનવબધુઓ માટે એમના હૃદયમાં નિરંતર પ્રેમપ્રદીપ પ્રજ્વળતો હતો, અને એમની નિષ્કામ સેવા કરવામાં પોતાના જીવનનું સાક્ષ્ય માનતાં હતાં. તે બરેબર નિરીશ્વરવાદી નહોતાં, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જે જાતનો ઇશ્વર રજૂ કરવામાં આવતો તેવો ઇશ્વર તેમની કલ્પનામાં કદી જિતરતો નહિં. આથી એમણે ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રચલિત માન્યતા સામે પડકાર ફેંક્યો. એ પડકાર નાસ્તિકતાનો નહોતો, પણ માત્ર માન્યતા ધરાવનાર નહિં પણ તે સમજનાર અને જીવનમાં ઉતારનાર ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક હૃદયનો એ પડકાર હતો. એ માન્યતાઓમાં ધીમે ધીમે બદલાવ ઓસરતી ચઈ અને પરિણામે ખ્રિસ્તી દેવજનો ત્યાગ કરી એ સ્વતંત્ર વિચારક બન્યા.

પ્રકાશની ઝખના :-દુઃખ દાવાનળમાં જળતા છતાં એમાં હિંમત આપનાર અદ્વૈત દૈવી શક્તિ નિરંતર સહાયમાં હતી. એ શક્તિ એને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપતી. એક વાર અસહ્ય દુઃખમાંથી મુક્ત થવા વિષયના કરી જિંદગીનો અંત આણવાનું એમને સૂચનું. તે વખતે એ જ આતરના પોકારી બેઠો, એ જ દૈવી શક્તિ સહાયમાં આવી. એણે કહ્યું : “ધર્મને ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરવાની સ્વપ્નાં સેવનાર આવા બીરુ હોય?” તેમણે તરત જ એ ઝેરની ખાલી બારીએથી ફેંકી દીધી. સત્યની શોધમાં નિરાશા મળતાં, એક વાર હતાશ યર્ષ “નેચનલ ગ્રેફીઅર” ની ઓફિસમાં બેઠાં હતાં. ત્યાં વળી પાછો એ અવાજ સંભળાયો : “સત્યને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર છે?” એમણે તરત જ હા બાણી. એમના મિત્રમંડળમાં પણ પછી તો એ બોધ આપતા કે “સત્યને ખાતર મરવું સહેવું છે, જીવવું અધરું છે. સાચો ધર્મચીર તો એ છે કે જે સત્યને ખાતર જીવે છે.”

જીવનપરિવર્તન :-જે પ્રકાશ માટે તે વલખાં મારતાં હતાં તે પ્રકાશ ઉઘટે તેમને મેકમ બ્લેવેટરજીના પ્રખ્યાત અંથ “સિક્રેટ ડેકલિન” માંથી મળવા માંડ્યો. આ પુસ્તક આપનાર “રિબ્યુ એફ રિબ્યુઝ”ના તંત્રી રબ્બુ. ટી. રેડ હતા એમને ત્યાં રિબ્યુ માટે આવેલા આ બે અંથો મિસિસ બેસન્ટને આપતાં એમણે જણાવ્યું કે, “તમારા સિવાય બીજું કોઈ આમાં અનુપાત કરી શકે તેમ નથી” પુસ્તક વાંચતાં જ તેમના મનમાં સત્યની બોવાયેલી સંકલ્પના તાજી થઈ અને એના લેખકને મળવા ઉત્કંઠા દર્શાવી મેકમ બ્લેવેટરજીને મળતાં જ એમનું જીવન બદલાઈ ગયું. સમાજવાદી મિત્રોથી એ વિખૂટા પડ્યાં અને જે નવો પ્રકાશ લાખ્યો તેથી માનવમતિની સેવા કરવા માટે તે વધુ મક્કમ થયાં.

મેકમ બ્લેવેટરજી સાથે સંબંધ થતાં તે તેમના ગુરુ મહાત્મા ગોરિમાના સંબંધમાં આવ્યાં. આપખાત કરતી વખતે તેમને ચેતવણી આપનાર આ જ મહાત્મા હતા એવી એમની ખાતરી થઈ ગઈ. આ દિવસ એમના જીવનમાં ધન્ય દિવસ હતો. તે નાસ્તિક મંદી અસ્તિક થયાં. તેમણે પોતાનું તન, મન અને હૃદય થીઓસોફીને અર્પણ કર્યું. ૧૮૯૧માં મેકમ બ્લેવેટરજીનું મગ્ન થતાં તેમનું સંબંધ ૩૧મી ફેબ્રુઆરીએ બેસન્ટે ઉપાડી લીધું, અને ૧૯૦૭માં કનલ ઓબોટ મુબરી જતાં એઓ થીઓસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ ચુટાયાં, ત્યારથી થીઓમોફિકલ સોસાયટીનું ગૌરવ ને વિસ્તાર વધ્યાં છે. અને થીઓસોફિસ્ટોએ એમને વારંવાર પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી એમની સેવાની કદર કરી છે.

ધર્મક્ષેત્ર :-૧૮૯૩માં એઓ હિંદ પધાર્યાં અને હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ બનાવી, પોતે તેની એક મહાન સેવિકા બન્યાં. પ્રથમ તો તેમણે ધર્મભાવનાની શુદ્ધિ અને જગૃતિ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. હિંદુ, પારસી, જૈન, બુદ્ધ, શીખ, ઈસ્લામ વગેરે ધર્મોના તથા ભગવદ્ગોતા, ઉપનિષદ, શાખાણ, મહાભારત, પાર્વતજલ શેષ આદિનો અભ્યાસ કર્યો અને તેનો મર્મ સમજાવવા બાખ્યાનો આપ્યાં તેમજ પુસ્તકો લખ્યાં. આ રીતે એમણે ધર્મ હિંદુ મુલાને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે માનસિક ધરાવતા કર્યાં, અને હિંદમાં પ્રવેશના જડવાદનો પ્રતિકાર કર્યો આ પ્રવૃત્તિના પ્રયત્નમાં થીઓ સોફિકલ સોસાયટીમાં સર્વધર્મની પ્રાર્થના શરૂ કરી હતી અને સોસાયટીના મુખ્ય મથક અધ્યક્ષમાં ગુડા ગુડા ધર્મનાં મંદિરો સ્થાપ્યાં હતાં.

કેળવણીમાં :-૧૮૯૪ કેળવણી વિના ધર્મ સમજાતો નથી, અને કેળવણીની સરંચાઓમાં ધર્મ સિદ્ધાંત નહિ અપાય તો અધિઓની આ ભૂમિ જડવામાં ધસકાઈ જશે એમ તેમને ખાતરી થતાં. તેમણે બનારસમાં સેન્ટ્રલ હિંદુ ટાઈફલ, સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ અને સેન્ટ્રલ હિંદુ કન્યાશાળા સ્થાપ્યાં. તેને માટે ડેર ડેર જાદેર બાખ્યાનો આપી સાડું ફંક એકાદ કર્યું. “સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ મેગેઝીન”

નામનું માસિક કાર્ય અને શાળા તથા હોટેલના અભ્યાસ સાથે ધાર્મિક-શિક્ષણ આપે મંથા પાંચ પ્રસ્તોતો તૈયાર કર્યાં: સેન્ટ્રલ હિંદુ હોયેલ હિંદુ યુનિવર્સિટીને સોંપા બાદ તેમણે યીઓસોફિકલ એબ્યુકેશન ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી: અચાર, મદનાપલ્લી, કાનપુર, દેવાબાદ વગેરે સ્થળે શાળા અથવા શિક્ષણ અપાય તેવી વ્યવસ્થા કરી. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવાની સંસ્થાઓ સ્થાપી અને તેને માટે રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી પણ ઊભી કરી, જેરુસાલેમ અનેક પ્રતબેદ તેમ જ પૈસાના અભાવે તે ત્રણ વર્ષથી વધારે ન ચાલી શકી. હાલિ કેળવણીનું ક્ષેત્ર વિદ્યાળ કરવા અને કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીય બાવના સાવવા પોતાથી અને તેટલો ભગીરથ પ્રયત્ન એણે રાખ્યો. છાત્રવિદ્યા-આશ્રમ અને યીઓસોફિકલ વર્ક યુનિવર્સિટીની યોજના કરી. હિંદીઓ માટે યોગ સહિત સંસ્થા કાબલ કરી.

સમાજસુધારણા:—કેળવણી અને ધર્મ ઉપરાંત સંસાર-સુધારણામાં પણ તેમનો અમૂલ્ય ફાળો હતો. સમાજજીવનના પ્રકેટ કર્યાં માટે હિંદનાં યુનિયનમાં મંડળ કાઢ્યું, Work up India જોવાં પ્રસ્તોતો પ્રકટ કરી, સુધારક દિલચાલ આણુ કરી હતી. ૧૯૧૭માં સ્ત્રીઓ માટે ધર્મોન્ન સ્ટીડેન ઓસોસીએશનની સ્થાપના કરી. કનૈલે ઓલિમ્પિક કોડેસી અલ્પજાળોને મુદ્દા કરી. સ્વેદેશી ઉપર અનેક બાબતોની અપીલ. મંજૂરસંધાની સ્થાપના પહેલેપહેલી એમણે મંદાસંમો કરી, આ ઉપરાંત યુવાનો માટે યુથ હોમ, યુથ લોજ વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપી. આ રીતે જનતામાં અત્યારે પ્રવર્તી રહેલાં નવાં વિચારોનો આચાર ધોણા સંમર્પ પૂર્વે ચિસિસ બેકન્ટ કર્યો હતો. નવીન વિચારને શીલકામાં ને આચરવામાં સહાયે એ એકેસર જ રહ્યા છે. જગત એમના વિચારે સમર્પ જતાં સ્વીકારે છે ને આચરે છે.

રાજકીય તંબુતા ઉપર:—રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ એમનો ફાળો નાનો નથી. હિંદ ઉપર વર્તા રહેલાં હુલમ સામે અવાજ ઉઠાવવાનું ૧૮૭૫માં તેમણે શરૂ કરેલું. ઇંગ્લેન્ડ, હિંદ અને અધ્યાત્મી-રંતોન ઉપર તેમણે એક પ્રસ્તોત લખેલું. કાલકાઈ નવરોજને પાકોમેન્ટની ઉમેદવારી વખતે ઇંગ્લેન્ડમાં મેલ મેળવે ઓપવામાં પોતાથી બનતું કરેલું.

૧૮૯૭માં હિંદ બાબતે તે પહેલાં પણ હિંદ વિષેના એમના વિચારો એમણે બહુબેલા તે એમના જ શબ્દોમાં આલેખીયા:—

“જે કાપે દરવાનું છે તેને માટે, જે કે હું પશ્ચિમમાં જન્મ પામી છું છતાં પણ, મારી ખરી માતૃભૂમિને હું વીસરી ગઈ નથી. મારો આંતર સ્વભાવ વાત્સલ્યભાવથી પૂર્વ તરફ વળે છે. આગવેલી કૃપા કરશે તો હું હિંદમાં વિચારીશ અને આજે મનથી મળું છું તેમચૂળ સરીશથી તમને મળાશ. મારે મન હિંદ એ ખરખર તીર્થભૂમિ છે. એના તસ્વગાનથી પશ્ચિમની દુનિયાનું સંધનું તસ્વગાન હત્પન થવા પામ્યું છે. હિંદ આધ્યાત્મિકતા અને સંસ્કૃતિની જગતી છે. જ્યારે હું હિંદનો વિચાર કરું છું ત્યારે તેની પ્રાચીન ભવ્ય સ્થિતિનો વિચાર કરું છું; અત્યારની પલિત દશાનો નહિ.”

હિંદમાં આવીને તેમણે હિંદના પ્રાચીન કાળમાં હિંદીઓ જે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતા તેનો અભ્યાસ કર્યો. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકામાં તેમણે. પ્રાચ્ય-પંચાવતનો અભ્યાસ કરી, રાષ્ટ્રીય જીવન અને હિંદ પ્રત્યે ઇચ્છાદિ બતાવેલી બેદરકારી વિષે ભાષણો આપ્યાં હતાં.

શુકિત અને એકેયનાં દૂત :—સુરત ખાતે થયેલ ઈંગ્લેન્ડનાં લાંબાં અને બંગલોર તેમજ તેને બંગે હત્પન થયેલી મોરકાડની હિલચાલ અને પોલિસના હાથે વિદ્યાર્થીઓને થતી હાલમારી જોઈ તેમનો આત્મા શોકજાળ દર્શ માટે તકલી રહ્યો. જેવડે તેમણે શ્રીમત ગોખલે સાથે મળ્યા પોતાના

કાર્યની રૂપરેખા દોરી અને સ્વતંત્રતા ખાતર પોતાની વાણીને વેગ આપી લાપણો કરવા માંડ્યા. ૧૯૧૩ની રૂઝઆતમાં 'કોમનવીસ' અઠવાસિક અને જુલાઈમાં 'ન્યુ ઇન્ડિયા' દૈનિક પત્ર ચાલુ થયું. આ રીતે માતૃભૂમિની મુક્તિ માટેનું કાર્ય આરંભ્યું. ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટમાં મહાન વિપ્લવની શરૂઆત થઈ અને હિંદને સ્વરાજ્યની હિલચાલ માટે તે ચોગ્ય તક છે એમ સમજી તેમણે મદાસ ખાતે કારાયેલ મહાસભાની બેઠકમાં પ્રથમ વાર હાજરી આપી વિનિમયના ડરાવનું સમર્થન કર્યું. આ રીતે કોંગ્રેસના દાખલ થઈ ગેરફેટ અને એકસ્ટ્રીમિસ્ટોને, અને હિંદુ-મુસલમાનોને સહકારી બનાવવાનો અને હિંદને એકઠો કરી તેની યોજના તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેને પરિણામે ૧૯૧૬માં સભાની ખાતે મળેલ સંયુક્ત મહાસભા અને મુસ્લીમ લીગે બેગ મળી ધડી કાઢેલી કોંગ્રેસ-લીગ રમીસ પસાર કરવામાં આવ્યું.

હોમરૂલ લીગનું આદેશન :—કોંગ્રેસમાં વધારે જીવન લાવવા માટે અને તેને સહાય કરી માટે તેમણે સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬માં હોમરૂલ લીગની સરચા રચાપી આપ્યા હિંદમાં સ્વરાજ્યની ભાવના જન્મત કરી પ્રબળ અસિલનો ફેલાવ્યા. આથી તેમના પત્રો જન્મત થયા અને તેમને તેમના સાથી જી. એસ. એફ. એલ અને બી. પી. વાડિયા સાથે મદાસના ગવર્નર લોર્ડ ચેન્ડેલેન્ડે નજરે રાખ્યા. પ્રબળ એમની મુક્તિ માટે દેશબાપી પ્રબળ અસિલન જગાવ્યું અને તેથી સપ્ટેમ્બર માસમાં તેમને બિનશરતે છોડી મૂકવામાં આવ્યા. ૧૯૧૭ની કલકત્તામાં કારાયેલી મહાસભાના તે પ્રમુખ સુરેશ્વર અને તેમના આગેવાની નીચે કોંગ્રેસ એકાદ અઠવાસિકા માટે કામ કરનારી નહિ પણ વર્ષબર કામ કરનારી સંસ્થા થઈ પડી. દિલ્લી વજીર મિ. મોન્ટેગ્યુ અને એક્સક્યુટીવ સુધારાની યોજના ધડી અને તે જુલાઈ ૧૯૧૮માં બહાર પડી. દેશમાં ત્રણ પક્ષો પડ્યા: મોન્ટેગ્યુ, હોમરૂલ અને એક્સ્ટ્રીમિસ્ટોના મતભેદ તીવ્ર થયા. ૧૯૧૮માં ડેપ્યુટેશન મોકલવા સંબંધી મતભેદ પડતાં હોમરૂલનું સુકાન તેમને બદલે ગ્રાધીઅલ લીધું અને હોમરૂલ લીગને રથાને સ્વરાજ્ય સલા તરફ તે આગળવા લાગી. ૧૯૨૦ સુધી તે કોંગ્રેસની સાથે રહી કામ કરતાં હતાં, પણ ૧૯૧૯ પછીની સત્યાગ્રહની હિલચાલ અને ૧૯૨૦ની અસહકારની હિલચાલ વિરુદ્ધ મત ધરાવતાં તેઓ ૧૯૨૦ની કલકત્તાની બેઠક પછી મહાસભામાં ભાગ લેતાં બંધ થયાં, પણ એ હિલચાલ બંધ થયા જેવી થતાં બેલગ્રામ, મદાસ, કલકત્તા વગેરે કોંગ્રેસ બેઠકોમાં પાછાં હાજર થઈ, પોતાના કોમનવેલ્થ બિલને બેચી લઈ નેહરુરિપોર્ટને કોંગ્રેસને ટીકા અપાવવા અને કોંગ્રેસની એકતા માટે ફરી પાછાં બગીરથ થતી રહ્યો નેહરુરિપોર્ટ મજૂર થયો, પણ ત્યારબાદ બીજા વર્ષે કોંગ્રેસે પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ડરાવ પસાર કર્યો અને નેહરુરિપોર્ટ રદ કર્યો, એટલે તેઓ લીબરલોની સાથે બેઠકમાં કામ કરવા લાગ્યાં પરંતુ ભારે દિલ્લી સરકારે કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિને કાયદાવિરુદ્ધની સરચા તરફ જાહેર કરી ત્યારે, પોતે હિંદથી ૭ હજાર માઈલ દૂર હોવા છતાં પણ, પોતે સમિતિની પડખે ઊભાં છે, એમ જાહેર કરી તે વખતના કામચલાઉ ઉપપ્રમુખને પોતાની સેવા તાર્થી અર્પણ કરી. આમ તેઓ પોતાના જીવનના અંત સુધી એક મુવકની જુરસાથી હિંદની મુક્તિ માટે કાર્ય કરી રહ્યાં હતાં.

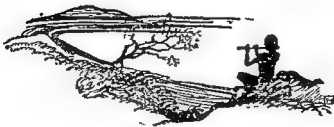
સત્યના દિપાસકા :—સત્યની રીધ અને સત્યનું અનુસરણ તેમના જીવનને મુખ્ય મત્ર હતો અને લીધે તેમને પોતાનાં જુદાં જુદાં ભેત્રોમાં અનેક જાદ મિત્રો મુલાવવા પડ્યાં છે. પણ એ બધાનાં ભોગે તેઓ સત્યને વળગી રહ્યાં હતાં.

તેમની હિલચાલ ચાલુ પરિસ્થિતિને અવલંબીને નહિ પણ લાગિની દૃષ્ટિથી ચાલતી હતી. અને તેથી કદાચ તાત્કાલિક વિજય ન મળે તો તે હતાક થતાં નહિ પરંતુ એમાંથી માર્ગ કાઢી નવેસરથી તેટલા જ બળથી ફરી કાર્ય શરૂ કરતાં અને એક ક્ષેત્રે હોવા છતાં પણ હિંમતભરી વીરતા દાખવતાં.

આમ ડૉ. બેસન્ટ એક પરદેશી જાઈ હોવા છતાં પણ માનવપ્રેમ અને આધ્યાત્મિક દેશ-હિંદ તરફની ભક્તિથી પ્રેરાઈને હિંદને તેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું. અને ધર્મ, સમાજસુધારણા, યુવકપ્રવૃત્તિ, મજૂરપ્રવૃત્તિ, કેળવણી, રાજકારણ અને આધ્યાત્મિક જેવાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમણે શક્તિશાળી દોરવણી આપી હતી. આવી આ વીર વિભૂતિની શતાબ્દિ આપણે પહેલી આક્રોશરના દિવસે ઊજવીએ છીએ. એ ઉજવણીમાં ડૉ. બેસન્ટની યાદમાં આપણે 'એન્ડ્રેલ-મોન્ટેસેરી ટ્રેનીંગ સેન્ટર' અને કલા તથા શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડીએ છીએ, પરંતુ તેમની શતાબ્દિની સાચી ઉજવણી તો આપણે આપણા જીવનને એમના જીવનના રંગથી રંગીને કરી શકીએ. એમનામાં રહેલા કયા સફળોને આપણા જીવનમાં અપનાવવા ભ્રષ્ટ્રએ તે માંધીજના જ શબ્દોમાં ભ્રષ્ટ્રએ.

" ડૉ. બેસન્ટના મહાન સફળો જેવા કે દલતા, સાદાઈ અને આત્મસંયમ વગેરે ખીલવો. દુનિયાના મહાન વક્તાઓમાંના તે એક છે, કારણ કે તે જે માને છે તે જ તે બોલે છે, અને જે બોલે છે તે જ પ્રમાણે વર્તે છે. પોતાની ખાતરીભરી માન્યતા માટે તેમનામાં હિંમત છે અને પોતાના શબ્દોને હંમેશાં કાર્યમાં મૂકે છે. તેમના અચળ નિશ્ચય અને જીવનની સાદાઈનું અનુકરણ કરો. તેમનું સામર્થ્ય અને અદ્ભુત ઇચ્છાશક્તિ—કે જે સ્વરાજ્ય લાવશે—તે હાંસલ કરો. આ સફળો સિવાય હિંદ સ્વરાજ્ય મટિ લાયક નથી. હિંદની શૃંગ્ખલાઓ ફૂર કરો, અને પછી જ આપણે આપણું બચે પ્રાપ્ત કરી શકીશું. ડૉ. બેસન્ટના જીવનમાં ધર્મ વસાઈ ગયો છે અને તેમણે ધર્મ અને રાજકારણ વચ્ચે સેતુ બાંધ્યો છે. ધર્મ વગરનું સ્વરાજ્ય કંઈ કામતું નથી. હિંદને માફ નિંદ્રામાંથી જાગાડનાર ડૉ. બેસન્ટ છે. "

પ્રો. શ્રીમતી ઇન્દુમતી મહેતા

ડો. એની ખેસન્ટ

(તેમની શતાબ્દિ વખતે લખાયેલો લેખ)

[પૃથ્વી ઉપર પ્રભુતાની છાંયી કરાવનાર, પ્રમાર્થ અને ત્યાગના પ્રાદોશીખંડનાર, મનુષ્યને મુલ્ય—પથે લાગનાર, તેજ, માનવજાતમાં વરભોજી કરનાર કર્મચાગિની ડો. ખેસન્ટને આપણાં સંકેત.]

આ દુનિયામાં જન્મ લેનારા જીવોમાં કુદરતની ચોક્કસતાને સમજીને તે પ્રમાણે કાર્ય કરનારા અને તે ચોક્કસતા ચોતાનું તન, મન, ક્રિયા અને સર્વસ્વ અર્પણ કરનારા પ્રભુજી શોધ હોય છે, તેમાંના એક મહાન જીવ એ ડો. એની ખેસન્ટ હતાં, જેમને ખેસન્ટ મૈત્રા, તસંતા-માતા, એટલી ખેસન્ટ, 'માણ' કે 'મિત્ર' ના તદ્દલકર્તા નામથી લોકો પિછાણતા હતાં. એ મહાન વ્યક્તિને જન્મ, તા. ૧૬મી ઓક્ટોબર ૧૮૪૭માં થયો હતો. એટલે આજે એમના જન્મદિવસને બરાબર સો વરસ પૂરાં થયાં છે, અને જો કેન્ડિયાને ડો. ખેસન્ટના નામથી ઓળખાવું સરીર હાજર નથી, છતાં તે શરીરનો ઉપયોગ કરનાર આત્મા તો આપણી સાથે જ છે. માટે એ શુભ દિવસે આપણી ફરજ છે કે એ મહાન વ્યક્તિને ધણા પ્રેમથી, માનથી અને આભારભરી લામણીથી યાદ કરી, તેમને પચસે ચાલવાના જીવ વિચારો કરીએ, અને થોડે અંશે પણ તેમના ગુણો જીવનમાં ઉતારવાની કોશિશ કરીએ ડો. ખેસન્ટ જેવી એક મહાન વ્યક્તિની જિંદગીની મહત્તા અને તેમણે કરેલી સેવાઓનું માપ એક નાના લેખમાં તો થું, પણ એક નાના પુસ્તકમાં પણ કરવું અતિ મુશ્કેલ છે.

જેનામાં સંગીત પારખવાની સહેજ પણ શક્તિ હોય તે જ સાચા સંગીતની પ્રશંસા કરી શકે. જે શોધી પણ ચિત્રકળા જાણવું હોય તે જ કોઈ મહાન ચિત્રકારના ચિત્ર આગમ જોતો રહીને તેની કુદરત પિછાણી શકે. તેમજ જેનામાં મહત્તા, વિશાળતા, કિલ્લરતા અને વિસ્તરણિ ખીલી હોય તે જ ડો. ખેસન્ટ જેવા જીવોને સમજી શકે અને તેને યોગ્ય અંગ્રેજિ આપી શકે.

દુનિયા જે નર કે નારીને મહાન ગણે છે તેમાંના કોઈ ચોતાના દેશની, કોઈ ધર્મની, કોઈ ન્યાતની, કોઈ કેળવણીની, કોઈ રાજકારોગ્યારની, કોઈ સમાજસુધારાની સેવા કરી જાય છે. પણ ડો. ખેસન્ટ તો કુલ મનુષ્ય જાતની સેવામાં દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં અપૂર્વાચ્ય હતા, અને એ જ્યાં માટે અને લેનારોથી લખાય તેમ નથી માટે દૂરકર્તા એમની જીવનકથાનો થોડો જ ભાગ જોઈયું.

એમના પિતા અંગ્રેજ અને માતા આયરીશ હતાં. તે વખતે ધણી લોકો અંધ પ્રદાશી ધર્મ પાળતા હતાં. તેવા જ વાતાવરણમાં એણે પણ જીવ્યાં હતાં. અને વીસ વરસની ઉંમરે એક જૂના વિચારના પાદરી સાથે એમનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો. ધર્મને નામે ચાલતા ડો. ખેસન્ટને અભાવ હતો, અને સત્યની શોધમાં એમનું જિજ્ઞાસુ તણસી રહ્યું હતું. ચોતાની ટીકરી રીત મંદિર માંડી વખતે એમના મનમાં એક જાતની શંકા, અંધવણ અને પ્રશ્નો ઝળાં થયાં. એક નિર્દોષ આગમ શા

પાપને લીધે એટલું બધું દુઃખ ખમવું હશે, ઈશ્વરનો એવો કેવો ન્યાય હશે, વગેરે વિચારથી એમના બિચરમાં જળરદસ્ત યુદ્ધ ચાલી રહ્યું. આધિજી શ્રદ્ધા ડગવા લાગી છેવટે નાસ્તિક બન્યા, દેવળમાં જીવતાનું ધોડી દીધું, પાદરીઓ માટે માન ન રહ્યું, કિંવાક્રંદમાં ન માનતા. આવા વિચારો એમના પાદરી પતિને રુચ્યા નહિં એટલે એમને ઘરમાંથી કાઢ્યા. બાળકોનો કબજો પિતાએ રાખ્યો તેથી તેમને પુષ્કળ દુઃખ થયું. સત્યની શોધમાં એઓ બહાર પડ્યા પુષ્કળ દુઃખ ખમ્યું. તેમજ અનેક દુઃખીઓના દુઃખમાં રાહત આપનાર રાહબર પ્રભુ બન્યા. સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં પડ્યા હાંકનના Slavesમાં કામ કરતી છોકરીઓના જીવનમાં સુધારો કરવા, તેમજ ફેક્ટરીઓમાં કામ કરતા કામદારો માટે લઘુતા લાંબા અને તેમના જીવનમાં થોડે અંશે પ્રભુ સ્નેહબાદશ્ય પ્રણે સેવી સમવલ કરાવી આપી. બરીય વર્ગની સ્ત્રીઓ ફક્ત બાળકોના જન્મ સ્થાપનાર પ્રાંથનો નથી અને તેમની જિંદગી કચકાઈ જવી ન જોઈએ, એવા વિચારથી બર્થ કંટ્રોલ (સંતતિનિયમન) માટે કાર્કે યાન આપનારા ચોપાનિયા છપાવ્યા, જે માટે પુષ્કળ હાંધૂત થયાં. આર્ક્ષ સેક્સો એમના મિત્ર હતા, તેમની સાથે મળીને મરીય નિરાધારને અન્નામ અને જીલ્લોમાંથી હોદ્દાવવામાં તેમજ 'ફો ચોટ'ની ચળવળને આગળ પ્રપાવવા એમણે ધણો આગેવાનીઓ સાથે જાળવ્યો, અને તેમ કરતા અનેક સંકટો સહન કર્યાં. પણ હજી જે સત્યની શોધમાં તેઓ હતા તે જહુ ન હતું, તે માટે નિગચ અર્ધવિચાર કરતા હતા, તેટલામાં તેમના કાન પર અવાજ પડ્યો કે "સત્ય જાણવાને માટે સર્વસ્વનો બોજ આપવા તૈયાર છે." "હા, તૈયાર છું, પ્રભુ," એમ તરત જ જવાબ આપ્યો.

થોડા દિવસ પછી એકમ બેવેટરફોના હાથનું લખાણનું પુસ્તક 'સિફ્ટ ડોક્ટ્રિન' રીબુ કરવા માટે એમને સોંપાયું, જે વાંચતાં જ એમને લાગ્યું કે જે સત્ય તેઓ શોધી રહ્યા હતા તે સર્વ એ દિશામાંથી મળે તેમ છે. તેઓ ૧૮૮૯માં થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં બેઠાં અને એકમ બેવેટરફોને હાથે ખૂન પ્રકાશ્યાં. ૧૯૦૭માં તેમને થીઓસોફિકલ સોસાયટીનું પ્રમુખસ્થાન મળ્યું અને ૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩માં તેમણે ફેલ હોમો લાંબુધી એ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે એમણે એટલી બધી કામગીરી સેવાઓ કરી છે, કે તે ગનનમાંના તારા જેટલી અસંખ્ય છે, અને તેનું મથાન વિસ્તારીને સર્વ સંકે તેમ નથી. હિંદમાં પણ મુકતાં જ એમણે જોઈ ફીલ્ડ કે હિંદની ખરી મહત્તા પ્રેરો, કેળવણી, સંસ્કૃત વગેરેથી ગણ્યાની જોઈએ, તેને બદલે હિંદના લોકો પ્રશ્નિમની નકલ કરતા હતા અને જહાડામાં ધક્કાઈ જતા હતા. સર્વ ધર્મોના પોતે અભ્યાસ કરીને જમતતા તમામ ધર્મોમાં નવી નિગૃતિ લાવ્યા. ખ્રીસ્ત, હિંદુ, જરથોસ્ત્રી, ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ વગેરે ધર્મોમાં આનંદાગ્રાએને તેઓના પોતાના ધર્મમાં ફેલેલું સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું અને પોતાના ધર્મ માટે મુશ્કર ધર્મ, પોતપોતાના પેગંબરના શિષ્ય પ્રમાણે વર્તવાને અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓના શિષ્યવૃત્તી દોરવાઈ જઈને વટલાઈ નહિં જવાને સમજાવ્યા. આને પણ પછા જણી કહે છે કે "જે હું આગળના કરના વધારે સારો રીતે મારો ધર્મ સમજાવો હોઉં, અને આગળ હોતો તે કરતા વધારે સારો હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી કે જરથોસ્ત્રી બન્યો હોઉં, તો તે ડો. બેસન્ટને આભારી છે એમના શિષ્યવૃત્તી મારા ધર્મ તરફ અને વધારે જોડી આરધા આવી છે." એમ કહેનારા આને પણ માનથી, આભારથી એમને ત્યાં કરે છે.

હિંદની લખતાનું જાન કરાવનાર પણ ડો. બેસન્ટ હતા તેમણે બાળકો અટકાવ્યાં, સ્ત્રીઓને પોતાનું અતિવ જાળવેને જે હલો મેળવવા જોઈએ તે અપાવવા તનતોડ મહેનત કરી, સ્ત્રીઓમાં નવી નિગૃતિ લાવ્યાં સ્ત્રીઓને સારી રીતે કેવરવાથી જ હિંદનો ઉદ્ધાર થશે એમ માનતા હતા, ૧૪ સ્ત્રીઓને લાયકની કેમવણી, જેમાં સંધ્યુજાગા, સીવજ અને લાલકામ, જેમાં રંગોળી મેળવણી કળામય

રીતે કરતાં આવડે, જેથી આંખો અને લાગણીઓ કેળવાય તેમ જ ચિત્રકળા, સંગીત, આરોગ્યના નિયમો, ખોરાકમાં રહેલા ઉત્તમ તત્ત્વોની સમજણ, સાદુ ધન્યવેદ, નરસિંહ, ફર્સ્ટ એડ, ધરને લગતી કેળવણી, હિસાબ રાખવાની સમજણ અને શારીરિક કેળવણી વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ એમ કહેતાં હતાં અને પોતે જે જાળાઓ સ્થાપી હતી તેમાં એ જ પ્રમાણે જાળાઓને કેળવતાં. પોતાના કપડાં તેઓ પોતે જ ગૂઢ કરતાં, તેમજ ઘરમાં કાંઈ પણ પરોણા રહેવા આવે, ત્યારે વહેલાં જીને પોતાને હાથે કાપી વગેરે બનાવી તે પોતાને હાથે જ લઈ જઈને આપતાં.

૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૫માં એમના ગુરુ તરફથી સૂચના થઈ કે તેમણે રાજકીય જાળાઓમાં રસ લેવો અને હિંદને છૂટાપણું આપાવવા ચળવળ શરૂ કરવી. હાલમાં હિંદને સ્વતંત્રતા મળી છે, અને આઝાદી દિન ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭માં ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવાયો છે એ એક નોંધ લેવા લાયક બનાવ છે. પણ છુતાવુ જોઈએ નહિ કે એ ચળવળનો પાયો નાખનાર, દેશમાં એ વિશે ભગૃતિ ઉદ્ધારવાનાર, હિંદને પોતાની માનુશ્યમિતરીકે આહવાર, પોતાની જાંઘામાં ભરી સર્વ શક્તિઓ હિંદ માતાને ચરણે ધરનાર આ ગોરી આમદીનાળો, વિનાયકમાં જન્મ લેનારો, ડૉ. એની બેસન્ટ હતાં હિંદ માટેની એમની બપૂરૂં સેવાઓની પ્રશંસા કરતા સરોજની નાયક બોલ્યાં હતાં કે "Homage to her whose radiant spirit rekindled India's faith in her own ideals and destiny." તેઓ કેમિકમાં જોડાયા, તેનું પ્રમુખસ્થાન લીધું, હોમરૂઢની ચળવળ ચલાવી 'હોમન વીથ' અને 'ન્યુ ઇન્ડિયા' પત્રો મારફતે હિંમતથી પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા, અને એ બધાના બદલામાં થોડા વખત માટે ડૉ. જોન્સ એન્ટરપ્રાઇઝ અને મિ. બી. પી. વાલિયા સાથે નજરેડે પણ થયાં હતાં. ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ સામે એમણે ભારે યુગ્મેશ ઉઠાવી હતી, જ્યાં ગાંધીજીના સાધુજીવન માટે એમને ધણું માન હતું. હિંદ અને બ્રિટનની એકતામાં તેઓ માનતાં હતાં, અને એમણે બેઝલ્ Commonwealth of India નામનું Bill ને એક વારના વર્ચનમાંથી આમ સભાએ પસાર કર્યું હતું તેને જો હિંદવાસીઓએ ટેકો આપ્યો હોત, તો હિંદમાં પાછળથી જે લોહી રેકાયા, અને હુકમો થયાં તે સધર્માં વચર અને ભાગલા પકયા વચર હિંદને સ્વતંત્રતા મળી ચૂકી હોત.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે જેવો તેવો ફાળો આપ્યો નહોતો. લંડનના ક્રીસ્ટ હોલમાં ધણાં સારાં અને નેરહાર ભાષણો આપતાં, ત્યારે હોલનો ખૂલેખૂલો ભરાઈ જતો. દરેક ભાષણ વખતે માણસ દીક્રા એકે ગીની થી રાખતાં. તે સર્વ ધેસા હિંદમાં લાવી કેળવણીના કાર્યોમાં વાપરતાં. અનેક રજૂઓ અને કોલેજો કાઢી તેમાં ધર્મને લગતું શિશુલુ પણ આપતાં. સેન્ટ્રલ હિંદુ ટોનેજ સ્થાપી તે પાછળથી હિંદુ યુનિવર્સિટી થઈ. તેમણે અનેક યીઓસોફિકલ જાળાઓ પણ સ્થાપી હતી.

એઓ કહેતાં હતાં કે "દરેક જાગક કૃત શરીર ને મન નથી પણ આત્મા છે, તેનામાં રહેલી છૂપી શક્તિઓ બહાર કાઢવી એ ખરી કેળવણી છે, નહિ કે તેના મનમાં જે મરે તે ભરવું." દરેક હિંદી જુવાન દેશનો સારો નાગરિક ને, હિંદના બરા સરકાર સમજતો ધાર, આત્મશક્તિ અને નીરવચાલો ધાય અને પોતાના ૫૫ ઉપર એઓ રહી 'સકે એરી કેળવણીને તેઓ સાચી કેળવણી સમજતાં. જેમ એક માગી પોતાના રોપાઓ અને હાલવાઓને કેળવીને ઉછેર તેમ દરેક વિદ્યાર્થી માટે કાળજી રાખતાં અને તેમના હાથ વગેરે યીજનારા તેમજ કાંઈ કરનારા દરેક તેમને 'અમા' કે 'માઝ'ના વહાલમાં નામથી બોલાવતાં. એમના પ્રેમી, જણાથી, પ્રેરણાથી અને જીવને એમણે એઓ માર્ગે દોર્યા છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે "તેમણે મનુષ્યો પાયા." "Good Gardener Men."

તેઓ એક મહાન લેખક હતાં. ત્રણસોથી વધુ પુસ્તકો અને ચોપાનિષતો અનૂદ નબનો તેઓ

મૂકી ગયાં છે અને એ પુરતો દ્વારો જે કીમતી જ્ઞાનની શેઠની ફેલાવી થયાં છે, તેનો ઉભસ જન્મો-જન્મ સુધી કુલ જગતના મનુષ્યને જ્ઞાનના અધિકારમાંથી શેઠનીના માર્ગ ઉપર લાવવા માટે તેમજ મન અને આત્માનો મોરારૂ પૂરો પાડવા માટે અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં છે.

વળી તેઓ એક સારાં વક્તા હતાં. જેઓ એમને સાંભળવાને લાગ્યશાળી થયાં હતાં તેમનું કહેવું છે કે “બેસન્ટ માતા લાપથ આપે ત્યારે જાણે નાચગરાનો ધોધ વહેતો હોય એમ સ્પષ્ટ નીકળે. તેમની વાણી પવિત્ર ગંભીર માફક માણસોને ઊંચાં ભુવન, ઉપર લઈ જઈ પાવન કરતી, અને એ વાણીનું પાલન કરીએ, જીવનમાં ઉતારીએ તો જરૂર જીવનપથે યથા વિના ન રહે.” વળી એમના સમાજમાં જે આવતા તે એમ માનતાં કે તેમના વાતાવરણમાં બેસનું એટલે પ્રભુના મહાનમાં બેઠાં હોઈએ અથવા હિંમત, ગિરનાર કે એવા કોઈ પવિત્ર પહાડ ઉપર હોઈએ એવી શુદ્ધ અને પવિત્ર સામર્થ્ય અનુભવીએ, અને ત્યાં જ બેસી રહેવાનું મન થાય, કારણ તેઓ એક યોગિની અને આત્મજ્ઞાની Occultist હતાં અને તેથી જ રાજકીય બાબતોમાં, સાંપન્સને લગતા પ્રયોગોમાં અને બીજી અનેક બાબતોમાં એમણે જે સવિધ્ય સાધ્યું હતું તે આજે સાચું જ પશું છે. બેસન્ટ માતા એટલે કૃષ્ણની બંસરી, મોરલીધરની મોરલી, સરસ્વતીની વીણા. એમણે જ્યારે રહે છાંડ્યો ત્યારે સરોજની દેવીએ અંજલી આપતાં કહ્યું હતું કે, “Dr. Besant was a combination of Parvati, Laxmi and Saraswati. Parvati for power, Laxmi for love and Saraswati for wisdom.”

પૃથ્વી પર પ્રજાતાની ઝાંખી કરાવનાર, સેવા અને સ્વાર્થત્યાગના પાઠો શીખવાડનાર, મનુષ્યને પ્રભુ પંથે વાળનાર, સત્ય અને સ્વતંત્રતાની દેવી, કર્મયોગીની ડૉ. એની બેસન્ટને આજે એમની શ્રેષ્ઠાન્દના મહાન પ્રસંગે આપણા અંતરનાં અનેક વંદન હો !

શ્રીમતી મહેશં આર. ધાલા

(‘ જામે જમશેદ ’ શુક્રવાર તા. ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ માંથી)

Dr. Besant The Forerunner

She is the Forerunner of the new age of which already the prominent feature is the emergence of woman to power in all aspects of public service.

Margaret E. Coasins

(From “ The Annie Besant Centenary Book ” P. 149)

ડૉ. બેસન્ટ એક પુરોગામી

તેઓ (ડૉ. બેસન્ટ) નવા યુગના પુરોગામી જેવાં હતાં. એ નવા યુગનો મુખ્ય ખનિ એ દરો કે સ્ત્રીઓ જાહેર સેવામાં બધા પ્રદેશોમાં સત્તામાં આવશે; એમ અત્યારથી જ જણાય છે.

મારગરેટ ઈ. કોસિન્સ

(ઉપલા ઉત્તરનું ભાષાન્તર)

ડૉ. બેસન્ટ અને ફ્રીમેસનરી

માનવજાતિ માટે ડૉ. બેસન્ટે પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પણ કર્યું હતું. એમની સેવાઓ અમાપ છે. જીવનની સર્વ ક્ષેત્રોમાં એમણે અતુલ્ય દારવણી આપી છે. ધર્મ, શિક્ષણ, સમાજ અને રાજ-કારણમાં એમણે આપેલા પ્રયત્નો પ્રકાશ આપે પછી આપણા અધિકારને અજવાળી શકે એમ છે. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, કલા અને યોગજીવન સંબંધી પણ એમને કાળો અપૂર્વ છે. એઓ એક પ્રખરે ગુપ્તવિજ્ઞાની પણ હતા અને કુદરત અને મનુષ્યમાં રહેલા અદ્વિત્ય બળોનો એમને પાકો અનુભવ હતો. પ્રેક્ષતાના આશદૃષ્ટ્ય અને અવશોદ્ધાણના માર્ગો એમને સુપરિચિત હતા અને જાણતી મનુષ્ય પણ ક્રિયાકારક દ્વારા પ્રજાના મહાધર્મમાં યથોચિત જાગૃતિ શરૂ કરે છે, એમ એઓ સ્વાનુભવથી જાણતા હતા, અને તેથી જ “આર્તરરેન્ડ્રીય ફ્રીમેસનરી”ની સંસ્થાની સ્થાપના અને પ્રેરણા હાથ એમણે સમગ્ર માનવજાતિ અને જાગૃતિ કરીને નારીજાત ઉપર અત્યુચ્ચ ઉપકાર કર્યો છે.

ફ્રીમેસનરી નામે એક ખાનગી સંસ્થા હજારો વર્ષથી જગતમાં ગુપ્તપણે કાર્ય કરી રહી છે. એનો મૂળ ઇતિહાસ મિસરની સંસ્કૃતિ જેટલો જૂનો છે. માનવજીવનની શુદ્ધિ અને સંસિક્ષિતી એ એક જીવંત સંસ્કૃતિ છે જેમતેથી મહાધર્મના બળો વધતાં એનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ ઝાંખું થવા લાગ્યું. એના સભ્યો ખાનપાન, મેજબૂદા અને સત્તાપ્રાપ્તિ પર વધારે ધ્યાન આપવા માંડ્યા. પરિણામે એનું ખરું માહાત્મ્ય ઓછું થઈ ગયું અને સામાન્ય લોકો એને ‘જૂતખાના’ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા, ખરી રીતે કોઈ પણ મેસોનિક લોજ એક જૂતખાનું નહિ પણ બહુભાવ પ્રકટાવવા મથતું એક પ્રજા-મંદિર છે. ફ્રી-મેસનરી એ તો ધાર્મિકસંસ્થા. ‘અનુસ્નાતિક અધ્યાસક્રમ’ રજૂ કરે છે.

પ્રાચીન મિસરની જે સંસ્થામાંથી ‘ફ્રી-મેસનરી’ નો જન્મ થયો છે, તે સંસ્થામાં તે કામમાં યુરોપે તેમજ સ્ત્રીઓને પણ સરખું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. પરંતુ પાછળથી કોઈ પણ કારણે લીધે મેસનરીમાં સ્ત્રીઓને દાખલ કરવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું. ફ્રી-મેસનરીનો પ્રધાન હેતુ ભાતુભાવની ખીલવણી છે, અને એનું પ્રધાન ‘કર્મ’ માનવજાતિનું એક સુન્દર મંદિર રચવાનું છે, જ્યાં એણે માનવજાતિના લગભગ અડધા ભાગને એ પુરુષોમાંથી જેમ ભાતવ રાખ્યો, એ બરાબર સમજ સ્થાપ એમ નથી. નારીજાતિ પ્રત્યે થયેલા આ અન્યાય અનેક સંસ્કારી સીયુરોને ખુશતો હતો. યુરોપમાં સ્ત્રીજાતિ જગત સર્વત્ર જીતે, અને સ્વયં જો અન્યાય સામે પક્ષર યશ થયો.

ફ્રાન્સમાં ‘લે લીગર પેન્સ્યર’ નામના મેસોનિક લોજે ઈ. સ ૧૮૮૨ના બન્યુઆરીની તા. ૧૪મીએ ત્યાંની એક પ્રસિદ્ધ લેખિકા અને વક્તા મેરિયા લીરાન્ગીને ઇરાદા પૂર્વક દાખલ કરી. આથી મેસોનિક સંસ્થામાંથી એ લોજનો બંધારણ કરવામાં આવ્યો, અને લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી મેસન મેરિયા માત્ર નામના જ ‘મેસન’ રહ્યા પછી ડૉ. બેસન્ટે માર્ટિન નામના એક ઉત્સાહી અને નિપુણ મેસને મેસન મેરિયાને મેસનરી સંબંધે ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું, અને બીજી સ્ત્રીઓને પણ મેસનરીમાં

ખાખ કરવા સૂચવ્યું. આથી મેક્સ મેરિયા દીરાપલીએ ઈ. સ. ૧૮૯૩ના માર્ચની તા. ૧૪મીએ ૧-સની ફેર્લફ ઓગ્રોને ફ્રીમેસનરીનું રહસ્ય સમજાવ્યું, અને તેઓને તેમાં દાખલ પણ કરી. પરિણામે ઈ. સ. ૧૮૯૩ના એપ્રિલની તા. ૪થીએ ફ્રી-સમાં 'ઈન્ટરનેશનલ ડૉ-ફ્રી-મેસનરી' નામે સંસ્થાની યાપના થઈ. આ સંસ્થામાં પ્રુપોની જેમ ઓગ્રોને પણ દાખલ થવાની છૂટ આપવામાં આવી.

આ સંસ્થાની સ્થાપના થવાથી સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અનેક વ્યક્તિઓને અપાર આનંદ થયો, અને તારીખતિ પર થતા અન્યાયનો પડો મિરાવા માંડ્યો. સ્વાતંત્ર્યભૂમિ ઇંગ્લાંડમાં એનો પડ્યો પડ્યો. ડૉ. એરડેલના માસીઆ, મિસ ફ્રાન્સિસકા એરડેલ પારીસ જઈને આ નવી સંસ્થામાં દાખલ થયાં. ડૉ-ફ્રી-મેસનરીમાં દાખલ થનાર એઓ પહેલાં જ અગ્રેજ બાનુ છે.

ડૉ. એસન્ટની સ્વાતંત્ર્યની ઉપાસના તે સમયમાં જગતભરમાં જાણીતી હતી. મિસ ફ્રાન્સિસકા એરડેલની લલામણથી અને કિયાકાંકગોત્રના મહર્ષિ મહાત્મા રેકોગ્રીની પ્રેરણાથી ડૉ. એસન્ટને પણ એ નવી સંસ્થામાં દાખલ થવાની ઇચ્છા થઈ. એમણે લન્ડનના પોતાના વિશ્વાસુ તથા મુપરિચિત જ્ઞાથીઓને આ નવીન પ્રવૃત્તિની વાત કરી. ઇંગ્લાંડમાં પણ એ સંસ્થાની શાખાઓ સ્થાપના માટે સહકાર આપવા આતુર એવી મિત્રમંડળી એમણે પસંદ કરી. પછી એ બંધાને લઈને ડૉ. એસન્ટ પારીસ ગયાં. એમાં મિસ ફ્રાન્સિસકા એરડેલ ઉપરાંત કેપ્ટન અને મિસિસ લોડર, ડૉ. બ્યોન્જ એરડેલ, શ્રીમતી ઉરસુલા પ્લાઈટ અને એરડેલ પ્લાઈટ પણ હતાં. તે કાળે ત્યાં ડોક્ટર અને મિસિસ માર્ટિન નામે ફ્રેન્ચ દંપતિ અગ્રેસર ડૉ-મેસનો હતાં. ઉભય અત્યંત માવાળુ અને મધુર સ્વભાવની વ્યક્તિઓ હતાં. ફ્રી-મેસનરી માટે એમનો ઉત્સાહ અદ્ભુત હતો. ઇંગ્લાંડ સુધી નવી સંસ્થા ફેલાશે અને ડૉ. એસન્ટ એવી જગપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિનો એને ટેકા મળશે, એ વિચારથી એમને અપાર આનંદ થયો. એમણે ડૉ. એસન્ટનો અને એમની મિત્રમંડળીનો જોડા આદરભાવથી ખૂબ સહાર કર્યો, અને સૌને મેસનરીની પહેલી, ખીછ અને ત્રીજી ડીગ્રીમાં દાખલ કર્યાં.

આ નવી સંસ્થામાં ડૉ. એસન્ટ ઈ. સ. ૧૯૦૨માં દાખલ થયાં. એના સ્થાપકોએ ડૉ. એસન્ટને મેસનરીની તેત્રીશે ડીગ્રીઓ આપી અને આખા ઇટિસ સામ્રાજ્ય માટે આ સંસ્થાનું વડપણ પણ તેમને આપ્યું. ઇંગ્લાંડ આવીને ડૉ. એસન્ટે ૧૯૦૨માં 'હ્યુમન ક્યુરી' (માનવ ધર્મ) નામની શાખાની સ્થાપના કરી. સ્થાપનાવિધિમાં કાચ લેવા માટે પારીસથી માર્ટિન દંપતિ પણ આવ્યા હતા. દિવસો સુધી ક્રેકિટસ મિટિંગો આવી અને નવી શાખાનું કાર્ય શરૂ થયું. ડૉ. એસન્ટ એ નવી શાખાના પ્રથમ પ્રમુખ થયાં અને મિસ પ્લાઈટ મંત્રી બન્યાં.

ડૉ. એસન્ટે આ નવી પ્રવૃત્તિમાં વીજળા વેગે કાર્ય શરૂ કર્યું. રથે રથે નવી શાખાઓ નીકળવા લાગી. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં ડૉ. એસન્ટે પ્રુપર્ટીયર્સ ક્લરી ક્લેનમાં આ સંસ્થાની પહેલી શાખા સ્થાપી અને તેને 'ધર્મલોજ' એવું સચક નામ આપ્યું. ધીરે ધીરે એ નવી સંસ્થાના આદર્શો જગતભરમાં ફેલાઈ ગયા અને ફ્રાંસ, ઇંગ્લાંડ, જેલ્લ્યુઅમ, રકોટલેન્ડ, હોલેન્ડ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, નોર્વે, અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, એસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ અને હિન્દમાં પણ આને એની અનેક શાખાઓ કાર્ય કરી રહી છે, જગતની અનેક ઓગ્રો એમાં દાખલ થઈ છે. વળી કેટલીક ઓગ્રો તો મેસનરીની તેત્રીશે ડીગ્રીઓ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થઈ છે.

ડૉ. એસન્ટે મેસનરીના પ્રાચીન કિયાકાંકમાં નવું જ આજુસિંચન કર્યું-વિધિઓ રૂપી જરૂર ઓખામાં પ્રતા રૂપી વીજળાનો પ્રકાશ રેક્યો. છવન અને સેવાની ધજગથી કોઈ પણ સમય એની

જોની ડીમીઓ મેળવી શકે છે. ભૂમિકાવાર શિક્ષણનું રહસ્ય ડો. બેસન્ટ નવી રીતે સમ્યોને સમજાવવા માંડ્યું. એમણે પોતાના અવિરત જીવન અને શિક્ષણથી આ નવીન સંસ્થાના મૂળમાં સત્યની ધમ્મ-ભરી ઉપાસના, વીર (જ્ઞાન) ધર્મનું પ્રબળ આન્દોલન, મમત્વભર્યો ગાદ બન્ધુભાવ, ઉત્સાહપૂર્ણ ક્રીડા રહસ્યવાદ, અહંમત્વરહિત સંપૂર્ણ સ્વાર્થહ્યભાવ, નિર્મળ આત્મપ્રભાની પારદર્શકતા અને પ્રબળ શક્તિશાળી આત્મગૌરવ રેડ્યાં છે. પરિણામે આજે ડો-ક્રી-બેસન્ટી જગતભરમાં એક ચેતનવંતી સંસ્થા બની ગઈ છે. ડો. બેસન્ટે વાવેલા એ વિશાળ વટવૃક્ષની શાખાએ શાખાએ માનવ પંખીકાં પ્રજાના પૂરા સામર્થ્ય અને સૌન્દર્ય સ્વરૂપની ઉપાસના કરી રહ્યાં છે. સૈકાજૂનો અન્યાય દૂર થતાં આ સંસ્થા દ્વારા, પોતાનું ગૂઢ શક્તિસ્વરૂપ ખીલવીને, વિશ્વની નારીઓ "સંસારમાં સ્વર્ગ"ની મનોહરતા પ્રકટાવે, અને જ્ઞાનભૂલેલો માનવ સમાજ બેસન્ટીનો મર્મ અને પોતપોતાના વિશિષ્ટ ધર્મ-કર્મ સમજે એવી મહેત્તો અને જાવના બધું જીવન એ જ ડો. બેસન્ટનું સાચું સ્મરણ અને સન્માન છે.

અમદાવાદ

તા. ૧૭-૨-૪૬

જીવતરાય ગાંધીજી મહેતા

Dr. Besant as Comason

The four corners of her educational ground-plan were-Spiritual Culture through the student's own faith; Physical Culture through indigenous system, National Culture through the student's mother tongue, international culture through English-always from bases towards culminations.

James H. Cousins.

(" The Annie Besant Centenary Book " page 179)

ડો. બેસન્ટ-કોમેસન તરોકે

તેમના (ડો. બેસન્ટના) જીવણીના પાયાના ચાર ખૂણાએ આ રીતના દત્તા તેનો આધ્યાત્મિક વિકાસ શિષ્યની પોતાની આત્મઅધ્યાત્મિક; તેનો શારીરિક વિકાસ દેશી પદ્ધતિથી; તેનો રાષ્ટ્રીય વિકાસ શિષ્યની માતૃભાષા દ્વારા; અને તેનો આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ અંગ્રેજી દ્વારા, આ પ્રમાણે તેઓ કોમેસન પાયાથી રોએ જતાં હતાં.

જે.એ. એચ. કૅન્સ.

(ઉપરના કારનારો અનુવાદ)

ડૉ બેન્ટ હોર્મનના પોસ્ટિકર્મ

डा. जेमन्ट रामजी कर्मिस्तर लखीके

ડૉ. એની બેસન્ટ અને હિન્દી સ્કાઉટિંગ

જમમાં ખ્યાતિ પામેલા ધણીય મહાન ઓપરેશની ખ્યાતિ તેમનાં એક જે વિચિત્ર કાર્યોને જ આભારી હોય છે. શ્રી. બેસન્ટ પાવેલની વિશ્વખ્યાતિ માત્ર તેમની એક સ્કાઉટ સિસ્ટમની ચોખ્ખાને આભારી છે. પણ જમતમાં એવો કેટલીક ગણીમાંથી બ્યક્તિઓ છે કે જેમણે માનવજાતના જીવનની અનેક બાબતોને સ્પર્શતી વિશ્વવિધ શુભ પ્રવૃત્તિઓને જમાવી છે અને ફેલાવી છે. તેમાંય માનવની માનવતાને સંસ્કારતી, ખીલવતી અને વિકાસતી સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિઓ જેમણે ઉપાધી છે તેવાં તે બહુ જ વિરલ છે. ડૉ. એની બેસન્ટ તેમાંના એક છે.

એમના જીવનને હીરાની માફક અનેક પાસા છે. અને તે દરેક પાસામાંથી એમના તે તે ક્ષેત્રને લગતાં મહાન કાર્યોની આપણને ઝાંખી થઈ શકે એમ છે. આપણે અહિં માત્ર કેળવણી-શિક્ષણના પાસાનો વિચાર કરીએ. તેમાંય તે પાસાના માત્ર એક ખૂણાનું જ દર્શન કરવા પ્રયાસ કરીએ.

તેમણે બનારસની અપૂર્વ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ જેવી સંસ્થા હિન્દને ચરણે ધરી, પણ તે પૂરતું નહોતું. ધરમજની રાષ્ટ્રીય કેળવણીની-પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં ઉત્તમ વસ્તોના સુમેળવાળા કેળવણીની-દેશને જરૂર હતી. અને તેની ખરી શરૂઆત કરનાર પણ ડૉ. બેસન્ટ હતાં. તે અંગે S. P. N. E.- 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણોત્તેજક સંસ્થા' કહી ટેરફેર શાળાઓ અને કોલેજો સ્થાપી. આચાર-મદ્રાસ ખાતે નેશનલ યુનિવર્સિટી પણ સ્થાપી. એ પોતે વિશ્વવ્યક્તિ હતાં એટલે સારાંયે વિશ્વમાંની જે ઉત્તમ વસ્તુ હોય તેને પોતાના શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં સમાવતાં. બહારના રંગરંગ અને દેખાવમાં તેમજ આંતરની બાવના અને જીંઠાણમાં—ઉભય બાજુમાં એમની ચોખ્ખા સાંજોમાં આર્થસંસ્કૃતિને ઘોતક અને પોષક હતી.

આજનું રાષ્ટ્રીય સ્કાઉટ જમલ એમનું ઓછું ઝાણું નથી. અને જનતાને એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તો હજી બે એક દાયકા પછી આવશે કે જે વખતે લોકોને દરેક વસ્તુને તત્ત્વસ્થતાથી જોવાનું પ્રાપ્ત થશે. હિન્દુસ્તાનમાં સ્કાઉટ મજબૂજ થાશે એ અંગ્રેજ સરકારને મહુ ઠીક લાગતું નહિ. ધારાસભામાં ગિરાજના આપણા દેશનેતાઓ સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ દાખલ કરવા માટે જે જે માત્રાશુઓ કરતા અને ઝુંમેલ ઉઠાવતા તેને ઉતારી પાકવામાં આવતી. હિન્દનાં બાળકો મૂર્ખ અને આળસુ છે— 'Indian lads are foolish and lazy' તથા 'લગ્નવક કામના બાળકો માટે જ સ્કાઉટિંગ ચોખ્ખામાં આવ્યું છે': આવાં મહાનાં કાઢીને પ્રવલ્નો પર ઠંડું પાણી રેડવામાં આવતું. ડૉ. બેસન્ટને હિન્દી બાળકોનો—બુવક ધુવતીઓનો—મહુ જ સારો પરિચય અને જાત અનુભવ હતો. તેથી તેમને હિન્દી ધુવતીનો ઉચ્ચ યકષ્ણતા માટે શ્રદ્ધા અને આદર હતો. એટલે તુરખાળી સરકારને પકકાર આપવા પોતે તત્પર હતા; તેવામાં એક ખડું નિમિત્ત મળી આવ્યું. મહનપક્ષી કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ શ્રી. જે. એચ. હમિસની દોરવણી નીચે સીલોનના એક ઉત્સાહી રાવર સ્કાઉટ ઓ. જી. પી. આર્થરને કોલેજમાં એક સ્કાઉટ ડ્રુપ જીજી કહ્યું. તે ડ્રુપ પોતાની નિપુણતાથી અને સેવાપરાયણતાથી તે પ્રદેશની

જનતાનો આદર અને વિશ્વાસ મેળખ્યાં. એટલે તેને રીતસર નોંધાવવા—રજિસ્ટર્ડ કરાવવા માટે લંડનની બોય સ્કાઉટ સંસ્થાને અરજ કરી. (હિન્દમાં તે વખતે કોઈ સ્કાઉટ સંસ્થા નહોતી.) પણ બેસન પોવેલે તે અરજ નામંજૂર કરી. કારણ બતાવ્યું કે હિન્દમાં બ્રિટિશ અધિકારીઓની સંખ્યા એટલી ઘણી છે કે તેઓ હિન્દમાંની સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ ઉપર દેખરેખ રાખી શકે એમ નથી, તેથી સ્કાઉટિંગની શરૂઆત કે વિસ્તાર હિન્દમાં શક્ય નથી. ડૉ. બેસન્ટને આ વાતની ખબર પડતાં જ સહનતના આશરે કાલતી-ફૂલતી આ પ્રવૃત્તિને અવમણીને, પકકાર રૂપે પોતે જ એક સ્વતંત્ર Indian Boy Scouts—I. B. S. A. નામે સંસ્થા બીજી કરી અને તેનું 'સર્વોચ્ચ' હિન્દીકરણ કયું. બહારની ઢબજબ કરતાં ભાવનાની આંતર બાબતમાં જ મોટો ફેરફાર કરવાનો હતો. વચનમાં 'સ્વદેશ' શબ્દ મૂક્યો, રાષ્ટ્ર-ગીતમાં 'જનગણમન' અને 'વંદેમાતરમ્' અપનાવાયાં. સદ્ગત શ્રી. ટાગોરજીના આ મહાન ગીતને દેશભરમાં જાણીવું અને ગવાવું કરવાનું પ્રુણ ડૉ. બેસન્ટની સ્કાઉટ સંસ્થાને બાજે, જાય છે. આજ તો એ ગીતને જ રાષ્ટ્રની સાચી ભાવના પોષનાર તથા રાષ્ટ્રગીતને શોભે એવા રામ, સૂર અને હવવાળા ગીત તરીકે 'હિન્દી રાષ્ટ્રગીત', રૂપે પંડિત શ્રી. નેહરુજીએ અપનાવ્યું છે. ભેતભેતમાં આ નવચેતન અને નવજીવન આપનારી પ્રવૃત્તિએ યુવક જનતામાં રહેલી ચીર્ષ અને સેવાની શક્તિઓને બહુ જ ઉમદા રૂપમાં પ્રકટાવી દીધી અને પુરવાર કયું કે તાલીમ અને તક મળે તો હિન્દી યુવક યુવતી બીજા કોઈ પણ દેશનાં યુવક યુવતી કરતાં આરિય, આરોમ્ય, નિપુણતા અને ધરોપકારની ખાતતમાં કહેજ પણ પાછળ પડે એવાં નથી. આ I. B. S. (આઈ. બી. એસ.) ની સફળતાથી પ્રેરાઈને દેશમાં સ્કાઉટિંગની 'બીજ સંસ્થાઓ' બીજી કરવાની પ્રેરણા અને હિંમત બીજમાં આગ્યાં. ૧૯૧૭થી ૧૯૨૦ના આર વરસના ગાળામાં હિન્દી સ્કાઉટિંગે દેશના યુવક જનતામાં જામતિ આણી. ૧૯૨૦માં હિન્દી સેક્રેટરી મિ. મોન્ટગ્યુ'બારે હિન્દમાં આગ્યા ત્યારે એની આંખ બંધી. શ્રી. બેસન પોવેલને હિન્દ તેહાન્યા અને ડૉ. બેસન્ટ એકપનાં અને વિશ્વવિદ્યાલયનાં દિમાવતી હતાં, એટલે સંસ્થાના હિન્દીકરણને પૂર્ણતઃ અપાનાવવાની શરતે, પોતાની ખ્યારી I. B. S. (હિન્દ બોય સ્કાઉટ) સંસ્થા બેસન પોવેલની/સંસ્થા સાથે/બેળવી દીધી. મહાત્માબાની મહતા તેમની નમ્રતા વડે જ શોભે છે એ જગતને બેવાનું મળ્યું. જોડાણ થયા પછી ડૉ. બેસન્ટે જનતાના ચોક્કસ સ્કાઉટ—સ્કાઉટિંગના આવ પ્રણેતા સર બેસન પોવેલના હસ્તે સ્કાઉટિંગની દીક્ષા સેવાનું સ્વોમ્યું. મદાસ ખાતે I. B. S. ની મોટી રેલી ભરાઈ હતી. વળી એક આદર્શ હિન્દી સ્કાઉટ ભામડું પણ મોટા વિસ્તારમાં બીજી કરવામાં આવ્યું હતું. હજારો સ્કાઉટોની અને સદૃશરૂપે અને સમારીઓની મંજમાં ડૉ. બેસન્ટ પોતે I. B. S. ના સ્થાપક અને રક્ષક હોવા છતાં બેસન પોવેલ પાસે દીક્ષા લેવા ઉત્સુક હોય એ એમની યુગનિષ્ઠા, કાર્યપરાયણતા અને વિશ્વ સરજનાનો પૂરાવો હતો. જેણે હિન્દી યુવકને ઉતારી પાંચા હતા, તેને જ પોતે જન મહેનતથી ખરી ખાતરી કરાવી, હિન્દી જનતા માટેનાં—સાચો ખ્યાલ આપ્યો અને પછી તેને જ હાથે પોતે નમ્રતાથી દીક્ષા લેવાનું સ્વોમ્યું. પણ ત્યાં એ તો સર્વોપરો મહાન જ હતાં એમ પ્રુદ બેસન પોવેલ પોતાનાં 'સ્મરણો—Memoires' માં લખે છે, "Several Ideas regarding the magnitude of the function entered my mind that a Lady so well known all over the world and having great influence over the youths of India, is now going to be invested by me, and my mind wandered and I could not myself remember the words of the scout promise. However Mrs. Besant was shrewd to recognize my dilemma, rose nobly to the occasion, with all the ability of a trained

theatrical prompter, she gave me the cue, whispered the words to me which I then roared out in ringing tones, with as much confidence as if I had never faltered. Thanks to this initiation by Mrs. Besant."

"આ પ્રસંગની મહત્તાને લક્ષ્ય કૅટલાક વિચારો આરા મનમાં આવ્યા કે આખી દુનિયા ઉપર પ્રખ્યાતિ પામેલા અને હિન્દની યુવકજનતા ઉપર જેનો ભારે પ્રભાવ છે એવા બાઈ આજ આરો પામે દીક્ષા લેનાર છે અને મારું મન ચક્રોળે ચડ્યું. અને સ્કાઉટ પ્રતિદાના શબ્દો હું પોતે વાદન કરી શક્યો તો પણ મિસિસ બેસન્ટ મારા હતાં, તે મારી મુઝવણ પારખી મયાં અને બહુ ઉમદા રીતે તેમણે અવસર સમાધી લીધો. રંગભૂમિના એક કુશળ મુચનકાર તરીકે તેમણે મને દોર આપ્યો. તેઓ ધીરથી શબ્દો અને ક્ષી સંભળાવતાં, અને હું તે જ શબ્દો જણે સહેજે કહીને ગૂંચવાયો ન હોઈ એવી અદ્યથી માળતા અવાજે તાણીને બોલતો મિસિસ બેસન્ટથી થયેલા આ વિધિમ મારે ઉપકાર." આ ઘટના ઉલ્લેખને શોભાઈ છે: એકને એમાંથી સૌજન્ય પૂર્વક દંદતાપી તરીપાર લીતરવામાં સહકાર આપવા માટે અને બીજને તેનો આવો જાહેર એકરાર કરવાની ખેલદિલી મારે.

આજના હિન્દના સ્કાઉટ જગતને એમણે સ્કાઉટિંગની આપણી પુરાણી ભાવના સ્પષ્ટ કરી બતાવી, તેના સાહિત્યને પણ વિકસાવ્યું. The Indian Scout 'ધી ઇન્ડિયન સ્કાઉટ' નામે માસિક પત્ર ચલુ થયું. I. B. S. ના ચીફ ઇમ્પ્રિનર શ્રી એફ. જી. પીઅર્સે જ્યારે તે માસિક પત્રની યોજના રજૂ કરી અને વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫) રાખવાની દરખાસ્ત મૂકી ત્યારે એમણે સ્મિત વદને કહ્યું: "ના, માત્ર એક જ રૂપિયો રાખીએ, જેથી તેનો બહોળો ફેલાવો થાય. આપણે હેતુ જનતાને રક્ષ લેતી કરવાનો છે, લાંબે તેથી આર્થિક ખોટ આવે. બનું" પણ તેમ જ તે અંગ્રેજી પેપરની થોડા જ વખતમાં પ્રાદેશિકમાં ત્રણ હજારની થવા પામી હતી. તેઓ હંમેશાં નાના ફાળામાં અને નાના લવાજમમાં જ માનતાં; ઘણી વાર કહેતાં કે એક ધનિક સખી ગૃહસ્થ ફાળામાં એક સામટા એક હજાર રૂપિયા આપીને આપણને સરળતા કરી આપે તે કરતાં હજાર બધું એકેક રૂપિયો આપે એ ઉત્તમ છે.

સ્કાઉટિંગ જેવી બીજી યુવકપ્રવૃત્તિઓ પણ તેમણે જોવી કરી પોષી હતી. 'સન્સ એન્ડ ડોટ્સ' એફ. ઇન્ડિયા, 'રાઉન્ડ ટેમ્પલ' તથા 'સ્ટોલ્વર્ટ' મુવમેન્ટ' મારફત યુવક અને યુવતીઓમાં સચ્ચારિત્વ, સંવત્સ, સહકાર અને સેવાના સંસ્કારો સિંચ્યા છે. એકન પોવેલે સ્કાઉટિંગની યોજનામાં કિંગ આર્થરના 'રાઉન્ડ ટેમ્પલ'ની સંકલનાનો આધાર લીધો છે. તેમાં નાનો બાળક જેમ પહેલો 'પેજ' અને બંને 'સ્કવાયર' ને અનુસરે; તે પછી તે 'સ્કવાયર' અને બંને એક 'નાઇટ'ને અનુસરે, તે જ અમાણે સ્કાઉટિંગમાં બાળક પહેલો જ વરસની ઉંમરે કબ 'બટલ' અને, તે પછી ૧૨ વરસે 'બાલવીર' અને બંને છેવટે તે અઢાર વરસની ઉંમરે 'શિવર-યુવકવીર' અને. 'રાઉન્ડ ટેમ્પલ' સંસ્થામાં જે વસ્તુ માત્ર વિધિવિધાન દ્વારા ભાવના રૂપે પોષાતી, તે વસ્તુઓ સ્કાઉટિંગની યોજનામાં તાલીમ દ્વારા અવલંબી રીતે વિચાર ઉપરાંત આચારમાં મુકાવી.

ડો. બેસન્ટને પોતાને સવારના ૪થી તે મોટી રાત સુધી સતત કામમાં રોકાયેલાં રહેવું ૧૩ એટલા બધાં કમોના દમ પડ્યા હોય છતાં સ્કાઉટના હરોફાં નાના કે મોટા કાર્યમાં પોતાનો સહકાર આપતાં, મુકરર કરેલી છેલ્લી ઘડીએ પણ આવી જતાં-પછી લાંબે તે સ્કાઉટ પ્રતિદાની દીક્ષા-વિધિ હોય કે રેલી હોય કે કેંપ ફાયરનો હજીવો વિનોદી પ્રસંગ હોય. પણ તે સર્વમાં તે પ્રવચન અને આશીર્વાચન આપી જતાં. એટલે હોવા છતાં, સામાન્ય પ્રચાસિની બહાર બંધને આ સદાનાં યુવાન

મેં શકાઈતા દિન્દી ગણપેશના પ્રતિકરૂપ લીલો ફેંટા માથે બાધતા, ઓનરરી ચીફ ઈમ્પ્રિનર તરીકેનો ચંદ્રક તથા જાગલી રક્ષક જે પહેરતા અને ચપળતા પૂર્વક શકાઈતી સલામ આપતા. મુજબ ખાતેની બોલ ધ્રુવિયા જામ્બુરી વખતે આ મહાન સનારીએ વખતોવખત દાબરી આપીને તથા શકાઈતરીશ તથા કાર્યકર્તાઓ સાથે દળીમળીને આ દિલચાલને બારે ગૌરવ અને માન આપ્યા હતા. એ દશ જ અનેકને પોતપોતાની શકાઈટ ફરજ જાળવવા તત્પર જાનવામાં બારે પ્રેરણા આપતું હતું. ૧૯૨૫ની ન્યુબીલી કન્વેન્શનના મહાન પ્રસંગે પણ અદ્યાર ખાતે પોતાને ભરચક બવસાયે હોવા છતાં રાતે શકાઈતોના કેપ ફાયરમાં પોતે પોતાના શકાઈટ વેશમાં દાબરી આપવાનું ચૂક્યા નહિ; ૧૯૨૬ની વર્લ્ડ જામ્બુરીમાં ગયેલા દિન્દી શકાઈટો જ્યારે એમને વંદન કરવા લંડનમાંના એમના મુકામે ગયેલા ત્યારે પણ પોતે ફેંટાવાળા પોતાના શકાઈટ પોશાકમાં બહાર આવીને સૌ સાથે હસ્તધૂનનની આપણે કરેલી એટલું જ નહિ પણ દિન્દીની મહત્તા અને દિન્દીની પુરાણી શકાઈટ ભાવના વિષે ઉદ્બોધન કરેલું અને દિન્દી શકાઈટિંગનો વિજય ઇંગ્લેન્ડે તેમજ 'જનમજ્જમન'નું પોતાનું અપનાવેલું દિન્દી રાષ્ટ્રગીત સંઘમાં ગાવાનું સૂચન કરેલું, અને પોતે પણ આદર અને અદ્યપૂર્વક સાથમાં ગાયેલું.

'શકાઈટનું વચન વિશ્વાસપાત્ર છે' એ સૂત્ર આ 'શકાઈટ અમ્મા'એ પોતાના વર્તનથી જીવન-પથ'ત સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. એઓ સામાને ખ્યાલ ન હોય એવો વિશ્વાસ તેના પર મૂકતા અને તેની ક્ષતિઓને ખમી લઈને તેને વધુ ને વધુ વિશ્વાસપાત્ર કેમ બનતું એ પોતાના મૂક વર્તનમાનથી શીખવતા. ઈશ્વા વચનની જુસોને એ જુલ જ ન ગણતાં. એમની આ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખવાની જાહેર આદતનો ધર્માએ તાત્કાલિક ગેરલાઝ ઉઠાવેા હશે, પણ એમની ઉદારતા, ક્ષમાશીલતા તથા માનવદિમ્બતા ઉપરની આમ શ્રદ્ધાને લઈને તે જ બ્યક્તિઓએ સચ્ચાર અને સરળતાનો રાહ કાયમને માટે પકડેલો એવું કહ્યું જ બન્યું છે. કદાચ કપકો આપવો પડે તો તે સ્પષ્ટ અને સચોટ હોય, પણ તે સામાની માનકાનિરૂપે તો ન જ હોય—શ્રેષ્ઠ તેને તેની ઉચ્ચતાના સૂચકરૂપે હોય. ખીજામાં અવિશ્વાસ કરવામાં એ તેનામાં રહેલી આત્મિક દિવ્યતામાં—પ્રભુત્વમાં અવિશ્વાસ કરવા જેવું ગણતાં, અને તેટલા માટે એવા અવિશ્વાસને ખલે ખીટ મુસીમતો વેડી લેવાનું પક્ષદ કરતાં.

શકાઈટિંગ પરત્વેની એમની ભાવના અને શ્રદ્ધા ખુદ બેકન પોવેશની ભાવનાથી પણ ચડી જાય એવી હતી એકન પોવેશને શકાઈટિંગની કિંમત જાણરીશમાં ઉમદા નામરિકત્વ પેદા કરીને, ટેકને અને સામાજ્યને તે ઉપકારક થઈ પડે એટલી હશે, જ્યારે કો. બેસન્ટ શકાઈટિંગ દ્વારા યુવકને આંતરરાષ્ટ્રીય બંધુતા અને સેવાને એક મતધારી માનવ બનાવવા ઉપગત જગતના સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રવાહો માટે અનુકૂળ વાતાવરણ અને ભૂમિકા રચનાર દેવદૂત તરીકે તૈયાર કરવાની દષ્ટિવાળા હતા. થીઓસોફીના સિદ્ધાંતોને જાળગ્રજા જાળપણથી પોતાના જીવનબવકારમાં સ્વભાવરૂપે અમકમાં મૂકતી થાય એવી એમાં પૂરેપૂરી શક્યતા છે એની એમને ખાતરી હતી.

દિન્દી શકાઈટોને કુચ દરમ્યાન પગ મેળવી ગાતા ચાલવામાં મદદરૂપ થાય એવા ભાવવાહી, નેસીલા સરના અનેક અગ્રેજ કુચગીતો તૈયાર કર્યા છે અને કરાવ્યા છે. તેઓ જેમ અપૂર્વ અને અન્યેક વક્તા અને લેખક હતા, તેવા જ તેઓ સુમધુરકંઠી ગાયક હતા તેમજ કવિ પણ હતા. પણ જમતની જરૂરિયાતોને હિસાબે એમણે પોતાની ગાયનવિદ્યાને અને કવિત્વને જહુ અવકાશ ન આપ્યો. કારણ એમનું દરેક કાર્ય નિજના આનંદ કે શોખને માટે હતું જ નહિ, પણ જગનને શેરી જરૂર છે તે સમજી તે રીતે 'તૈયાર થઈ' મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી જ પ્રેરાયેલું હતું.

આ તો માત્ર એમના અનેક શ્લોકોમાંની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંથી માત્ર શિલ્પશાસ્ત્રની એક સ્ટાટિંગ પ્રવૃત્તિનો અમુક નાનકડો અંશ જ અવલોકવાનો અર્થ આશ્ચર્ય રાખ્યો છે. ૧લી ઓક્ટોબરનો દિવસ અકચાર ખાતે ખાસ કરીને બહુ જ મંજલમય અને આનંદોત્સાહથી ભરેલો બની જતો. પ્રભાતના પહોરમાં અકચારવાસીઓની એક હારની લાંબી લાંબી કતાર લાગી જતી. મોટે ભાગે દરેકના હાથમાં ફૂલ તો હોય જ. સમગ્રે મંબીર, મુક શાંતિ હોય. લોકોનો મંદ પગરવ જ માત્ર સંભળાય. અમ્મા રેશમી સાદાં વસ્ત્રોમાં અને રૂપેરી વાળથી ઝાંખિયુનિની ઝાંખી કરાવતાં સ્મિત વદને 'રથાપકોનાં બાવલાં'ની પીઠિકા ઉપર બેઠાં રહેલાં હોય. ત્યાંથી પસાર થતી દરેક વ્યક્તિ ભક્તિશ્રદ્ધાના ભારથી લદાયેલ અને નમી ગયેલ દશામાં તેમના ચરણોને સ્પર્શવા જતી, ત્યાં તો અમ્માનાં કામળ દાંધ તેમને તેમ કરતાં શેકતાં અને આશિષપૂર્વક, સંદેશપત્રિકાનું સુંદર પેકેટ તેને આપતાં, એટલે તે વ્યક્તિ જાણે પોતે જ કોઈ ફૂલરૂપ હળવી બનીને શાંતિ અને આનંદમાં તરબોળ થઈ મર્દ હોય એમ અનુભવતી. આ દશ્ય જોવાનું તથા અમારી નેશનલ યુનિવર્સિટીના આમણે અમારી પર્યટકીના ફૂલમંડપમાં બિરાજેલાં એ માતાના ચરણ આગળ બેસીને 'જય ઝિસેન્ટ, જય ઝિસેન્ટ માત હમારી' દિલરૂપા સાથે ગાવાનું સદ્ભાવ્ય અમને મળ્યું હતું. ધન્ય એ દિવસો !

પરાધીન દેશમાં હરધરી પહાટાતી મનોદશાને લઈને વસ્તુઓનું સાચું મૂલ્યાંકન ન થાય એ બનવા જોય છે. પણ હવેના સ્વાધીન ભારતવર્ષમાં ધીમે ધીમે લોકોના મનની સ્થિતિતા જામતી જશે, ત્યારે સ્મૃતિપટ પર મૈયાનાં આદેશો કાર્યો તરી આવતાં તેની અજ્ઞાત અસરો અને પરિણામો સમજવાની અને પિછાનવાની અને કદર કરવાની સુયુક્તિ જાગશે. પણ લોકોમાં તે જાગે કે ન જાગે તે તરફ હમેશ હતાસીન રહેતાં આભ્યાં હતાં. જેમના આદેશ અને પેશામનો અમલ કરવો એને જ જેણે જીવનકાર્ય ચણ્યું હતું, તેમની અમીદદિ અને સુઅભિપ્રાય થઈ એમાં જ તેમણે જીવનસાક્ષ્ય માન્યું હતું. પછી આ મહામૈયાને લોકમત સાથે ઝાઝી નિરખત શી ? પાયામાં દટાયેલા પથ્થરો હમેશ લોકદષ્ટિથી જેમ બહાર તેમ લોકરમરણમાંથી પણ બહાર રહેવા સર્જાયેલા છે. પણ એ પાયા પર ને ઇમારત બની છે, તેના આલોકને-વિચનાઓને તથા પાયા રચનાર શરીરને-વિચકમાંને તેની પૂરી કદર છે એ બોધું છે ? સાચાં કર્મચોખિનીને એ જ પૂરણું છે !

શુદ્ધવંતરાય લલે

સંસ્મરણો

મિસિસ એની બેસન્ટે હિંદુસ્તાનની જમિ ઉપર સને ૧૮૯૭માં પચ મુક્યો અને સને ૧૮૮૬ની સાલમાં હિંદની સરકારે જાળવવા અને તેની પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કાશીમાં 'સેન્ટ્રલ હિંદુ કોનેજ' સ્થાપી-જેને પાછળથી હિંદના જ કાય' માટે મિસિસ બેસન્ટે 'બનાગસ હિંદુ યુનિવર્સિટી'ની સ્થાપના માટે પકિત માલવિખાજીને સોંપી દીધી તે ઉપકાર પ્રદર્શિત કરવા યુનિવર્સિટીએ શ્રી બેસન્ટને ડોક્ટરની પદવી અર્પણ કરી

(૧) ડોક્ટર બેસન્ટના વિષે ધણું ધણું જાણ્યું છે, પણ તેમના જીવનની કૃત્તી અને ધ્યેય તેમના ગુરુત્વને સત્વેના સાક્ષાત્કાર કરવા યોગે સમર્પિત થયા હતા તે હવે તેમના જગતજીવનની મહત્તર મુશ્કેલીઓ વખતે ગુરુત્વે જ્ઞાન એક્યું હતું. જ્યારે તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં પશુ માનતા નહોતા, એવીસ્ટ દર્તા, અને ગુરુત્વને જાણનાં પશુ નહોતા, અને સત્વના સાક્ષાત્કાર માટે જ્યારે તેઓ જગત પરિશ્રમ કરતાં દર્તા, ત્યારે તેમના ગુરુનો અવાજ જાણાયો. 'સત્વના સાક્ષાત્કાર માટે જે કષ્ટદાય તેના ત્યાગ કરવા તેઓ તૈયાર છે' તેણે જવાબ આપ્યો. 'હા, ગુરુત્વે' અને તે પછી તેમના હાથમાં એકમ ખેવદ્વસ્ત્રીનું મહાન પુસ્તક જે પ્રસિદ્ધ થવાનું હતું તેનું અવલોકન કરનાર કોઈ ન મળવાથી મિ ડબ્લ્યુ ડી રેડ 'રીવ્યુ એફ રીયુઝ'ના તંત્રીએ તે પુસ્તક તેમના તરફ મોકલાવ્યું અને તે વાંચતા વાંચતા તેની અંદર રહેલ ગુપ્ત યાનની તેને પ્રતીતિ ચર્તા તેણે એકમ ખેવદ્વસ્ત્રીને શોધી કાઢ્યા અને તેની શિખા થયા

(૨) ડો બેસન્ટે આખા જીવનમાં કીર્તિ, વૈશા, મુખ, કુખ કે આરામ કંશાનો વિચાર કયાં સંવાય એક જ સંકલ્પ રાખેનું તેમના ગુરુત્વે ગોચર રજપૂત શરીરમાં છે અને હિન્દ દેશ અવિષ્કાર જગતને ધર્મના રહસ્યનો સંદેશ આપનાર છે, એ દૃષ્ટિએ જ તેમણે હિન્દને સેવા સમર્પિત કરી હતી તેમને અભ્યાસ લેવા વિદ્યાળ હતો અને એક કાપણું માટે એક માડી કરીને કુસ્તરો સંચારાં નેર્ષક એ એમનો ઉપદેશ હતો. જે જે મન તેમણે ઉપાદય તેમાં તેઓ સર્વોત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકતાં હતાં હિન્દના ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં તેઓનું "અગત્યનીતાના અભ્યાસ માટે સૂચના" એ પુસ્તક તમામ ગોતાના અભ્યાસીઓને વાંચવા ને મનન કરવા જેવું છે હિન્દના રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમણે Wake up India નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું-જે તમામ હિન્દીઓએ અભ્યાસ કરવા જેવું છે તેમણે ઉપાડેલી "હોમરલ લીમ"ની અળવણે દેશના રાજકીય ક્ષેત્રમાં એટલી જાગૃતિ આણી કે ઈંગ્લિયન નેચનલ કોંગ્રેસનાં તેઓ ૧૯૧૭માં પ્રમુખ થયાં રાજકીય વિષયનો તેમનો અભ્યાસ હિન્દના કોઈ પણ દેશનેતા કરતાં ધણો ઊંડો હતો ૧૮૭૫માં તેમણે હિન્દ, ઇંગ્લાંડ ને અફઘાનિસ્તાન ઉપર મનનીય પુસ્તક લખ્યું છે ને તેમાં અફઘાનિસ્તાનમાં ઇંગ્લાંડે કેવું દૂર વર્તન ચલાવેલું તેનો ચિતાર આપ્યો. તે વખતે તેમણે હિન્દ દેશ જોયો પણ નહોતો સેન્ટ્રલ યુરોપ એ જાણામુખી છે-તે ઉપર તેમણે બીજા મુદ્દ પહેલાં એતવણી આપનાર પુસ્તકો લખ્યાં હતાં તેમણે માનસશાસ્ત્ર ઉપર અનેક પુસ્તકો લખ્યાં

(૩) તેમના અથાગ અભ્યાસના અને મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસના પરિણામે જ હિંદે 'ઝોમિનિયન રોટસ' સામ્રાજ્યમાં રહી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી જ્યારે છંટા થવું હોય ત્યારે થઈ શકાય તેવી યોજના હતી. અને પાર્લામેન્ટમાં "કોમનવેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા બિલ" તેમના પ્રયાસનું પરિણામ હતું, પણ એક વાચન પછી હિંદમાંથી વિરોધ આવવાથી તે પકડું મૂક્યું હતું. હાલ જે ઝોમિનિયન "હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન" થયાં છે, તે પરિસ્થાપ તે વખતે આવત નહોતી. હિંદુ-મુસ્લિમ ભેદ તે વખતે આટલો તીવ્ર નહોતો. પાકિસ્તાનના નામનો પણ જન્મ થયો નહોતો. તેમણે એક ઝોમિનિયન રોટસ ઈચ્છ્યું હાલ જે થયાં છે. આપણે હજી પણ માનવા કારણ છે કે ભવિષ્યમાં અને ઝોમિનિયન સખી એક ઝોમિનિયન થશે.

(૪) ડૉ. બેસન્ટ 'ક્રોડે ફ્રેન્ચાઈઝ'માં માને છે. દરેક પુખ્ત ઉમરના માણસને મત આપવાની તે વિરુદ્ધ હતી. She never believed in merely counting heads without examining what is inside the head as is the principle of universal suffrage. અને આ ધોરણ ઉપર મતાધિકાર કોમનવેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા બિલમાં હતો આ સિદ્ધાંત બહુ વિચારણા માંગે છે અને જગતની એક મહાન વ્યક્તિએ હિંદ દેશની સંસ્કૃતિ, ભૂતકાળ અને સ્વભાવનો અભ્યાસ કરી આ મતાધિકારને હિંદ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ ગણ્યો હતો.

(૫) મેકમ પલેવટ્ટરકીએ દેહ છોડ્યો ત્યારે થીઓસોફિકલ સોસાયટીના ૧૧ દેશોમાં દેશની સોસાયટી એવા વિલામ હતા. ડૉ. બેસન્ટના પ્રયાસથી તે વધીને ૭૩ીસ થયા હતા. સને ૧૯૦૧ થી ૧૯૩૩ સુધી તેઓ સોસાયટીની આત્મ-શાખાના મુખ્ય હતાં અને તેના સભ્યોએ જગતના મોટા મોટા તમામ દેશોમાં ભ્રમણાવનો સફર ફેલાવ્યો છે મેસોનિકમાં તેઓ ૧૯૦૨માં શાખલ થયાં હતાં અને પૂર્વાધનાં તેઓ સર્વોચ્ચ અધિકારી હતા. બેકન પોવેસે હિંદમાં રક્ષાઉદ્ધરી સ્થાપના કરી તે પહેલાં, રક્ષાઉદ્ધ ભ્રમણાવની સરંચા હોવાથી ડૉ. બેસન્ટે મદ્રાસ ઈલાકામાં શરૂ કરી હતી અને તેમને આનંદરી રક્ષાઉદ્ધ કમિશનર ઓફ ઇન્ડિયાનું પદ અર્પણ કરવામાં આવેલ હતું. આ દરેક પ્રવૃત્તિમાં તેમણે બીંચામાં બીંચું અને અભ્યાસપૂર્ણ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

(૬) દેશમાં જ્યારે અસહકારની અળવળ શરૂ થઈ અને તોફાનો થયાં તે વખતે ડૉ. બેસન્ટે ખરાબ કાપલાને લાંગ કર્યો અને રેલ્સ આપેલો, પણ કાપલાને કાપ્યો છે મરિ ભંચ કર્યો તેનો વિરોધ કર્યો અને Brick-bats should be met by bullets એમ જાહેર કરેલ, ત્યારે તેમના ઉપર અનેક પ્રહારો થયેલા. આને આપણને તેમના કથનમાં કેટલું સત્ય હતું એ સમજાય છે... અને ધ્યેય એક છતાં નીતિભેદને છીધે તેમને ક્રેકિસમાંથી નીકળી જવું પડ્યું હતું.

(૭) આપણી માન્યતામાં એક માન્યતા મહોની અસરની અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં કેટલાક પ્રસંગોમાં ત્રીસ વર્ષના Cjcle નહીં થયેલ છે. ૧૯૧૭માં જે અળવળ ડૉ. બેસન્ટે ઝોમિનિયન રોટસની ઉપાદી તે જ અળવળનું પરિણામ ૧૯૪૭માં આપણે જોઈએ છીએ. એટલે દેશનું ભાવિ મનુષ્યનાં ભાવિની પેઠે કેટલેક અંશે નિર્માણ થયેલ હોય છે. તેને ગતિ આપવી ને પરિણામ લાવવું તે મનુષ્યના હાથમાં છે. જે સમયનો લાભ ન લેવાય તો ફરી તેને માટે રાહ જોવી જ પડે છે. ચોમાસું મયા પછીની ખેતી એ ખેતીની તજ્જતરીમાં નથી જણાતી.

(૮) ડૉ. બેસન્ટ માનતાં હતાં, કે દેશનું ભાવિ નહીં થયેલ છે. તેમનું કાચું પણ નહીં થયેલ છે. દરેક રોજનામાં તે બધાનો સમાવેશ છે. તે જોઈના કળાત્મક દ્રવ્યમાં મનુષ્ય રવતંત્ર છે. જો તે

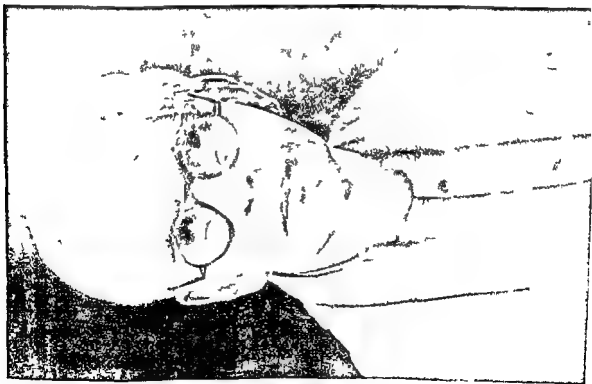
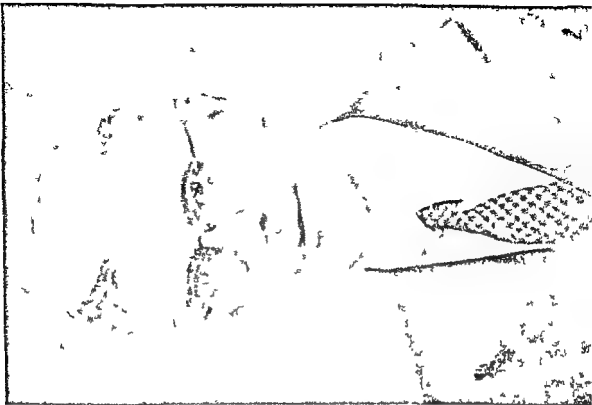
યોજનામાં સહકાર આપે તો શક્તિમાં યોજના પરિપૂર્ણ થાય છે—એ મનુષ્ય યોજનાને સહકાર ન આપે, યોજના ન સમજે, મહાન્ અભ્યાસીઓના અભિપ્રાયો બાબુએ મૂકે તો ધણાં દુઃખ અને કષ્ટ પછી યોજના ફળીયત થાય છે. પરિણામમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા મનુષ્યમાં નથી, મનુષ્ય જલદી ગતિ આપી શકે અથવા પરિણામમાં વિલંબ નાખી શકે. તેથી વિશેષ કાંઈ કંઈ શકે તેમ નથી.

(૯) ડૉ. બેસન્ટનું જીવન તદ્દન સાદું હતું. તેઓ શાકાહારી હતાં તેમને પ્રમુખ તરીકે ઘણાં મોટા પગાર મળી શકતો હતો. અને તેમના શિષ્યોએ તેમને હજારોની રકમો ચરણે ધરી હતી છંદોડમાંના તેમના એકેક ભાવજીવી આવક ૧૦ થી ૧૫ હજારની ચતી હતી અને તેમના પુસ્તકોમાંથી હજારોની આવક હતી. છતાં અનેક સંસ્થાઓને અને વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા તેમના અંગત ઉપયોગ માટે બેટ આપેલી મીનિ અને કીમતી સાડીઓ પણ અન્યને સદાય કગવા ખાનગી રીતે વેચી નાખતાં અને કેટલેક પ્રસંગે તો તેઓ સાધિકાં કપડાં પણ પહેરતાં હતા તેમના સંપર્કમાં આવનારને તે હમેશાં માતા૩૫ જ લાગતાં હતાં. અધ્યારના ટ્રેઝરે એક વખત ગ્રંથો ઉચ્ચપત કરી હતી અને અધ્યાર પેઢીને ફેલાણું કાઢવા પ્રસંગ આવેશે, તે વખતે તમામ ગ્રંથ તેમણે પોતાના પડરમાંથી બરી દીધી હતી. જેટલી ઉદારતાથી લોકો તેમને હજારોની રકમ બેટ આપતાં તેથી અધિક ઉદારતાથી તે તમામ ગ્રંથ જન-સમુદાય કલ્યાણ માટે ખર્ચાં નાખતાં.

(૧૦) તેઓ મહાન્ યોગિની હતાં. યોગના અભ્યાસની શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થ જતાં સ્ટીમર ઉપર પોતાના વાસણો પોતે ખાંજતાં હતાં. આ એક યુરોપીઅન બાઈને માટે પરીક્ષા હતી. તેમની અનેક શક્તિઓ હતી. તેમણે અને તેમના સહાયકોમાંકતાં સી. કમ્પ્યુ. લીકમ્પીટરે યોગની શક્તિને લીધે Occult Chemistry* એ નામનું પુસ્તક ૧૯મી સદીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલ હતું. તેમાં વિજ્ઞાની તરીકે તેમણે જે શોધો કરેલી તે શોધો ખરી હતી એમ હવેના વિજ્ઞાનીઓને કબૂલ કરવું પડ્યું છે. હિંદ દેશમાં પહેલાં પાશ્વિમાત્મ પદ્ધતિનું ફાલ વિજ્ઞાન છે તે નહોતું, સાધનો નહોતાં. તે છતાં હિંદની શોધો અનેક ક્ષેત્રોમાં ધણી હતી. તે શક્ય હતું એની આ Occult Chemistry ઉપરથી આપણને પ્રતીતિ થાય છે

આવાં વિભૂતિ-આત્માનું સ્મરણ એ ખરેખર આપણું કર્તવ્ય થઈ પડે છે.

શ્રી હાદાભાઈ ડ. મુતારિયા

મોહનજી & અનલોપ પાલેશી પાલિકાબાજ

ડૉ. જોગેશ કુશિનભાઈ ૧૯૨૨થી ૧૯૮૧માં પ્રતિષ્ઠા પામેલા હતા

૧૯૧૨થી ૧૯૨૧ સુધી શ્રી. કૃષ્ણજી તથા શ્રી. નિત્યાનંદને ઇંગ્લેંડમાં રાખવામાં આવ્યા. ૧૯૨૧ની આખરે બંને ભાઈઓ દિંદ આવી અને તે વર્ષના બનારસ કન્વેન્શનમાં શ્રી. કૃષ્ણજી પહેલું બહેર બાખ્યાન ડો. બેસન્ટે ગોઠવેલું. શ્રી. કૃષ્ણજીની ઈચ્છાથી ૧૯૨૨માં તેમને ઓરેંટલિયા મોકલવામાં આવેલા તથા પાછળથી ડો. બેસન્ટ પોતે પણ ત્યાં ગયેલાં અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં એક ઉપયોગી નાનું સંમેલન ગોઠવેલું.

શ્રી. નિત્યાનંદને ક્ષમરોબનો ઉપદ્રવ લાગ્યો, ચર્તા, ડો. બેસન્ટે બંને ભાઈઓને કલિફોર્નીયામાં ઓલમ્પિકલિમાં રાખ્યા. ત્યાં કૃષ્ણજીને ત્રીજી દીક્ષા મળી, અને પછી તેમના સંગીરને તૈયાર કરવા માટે આધ્યાત્મિક પ્રયોગો શરૂ થયા. યુરોપમાં હોલેંડમાં એક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થે ઓમેનમાં એક મોટો મહેલ 'એરેક્ટેસ' તથા તેની આસપાસની વિશાળ જમીન 'આર્ક્ટ આંક ધી સ્ટાર' ને અર્પણ કરી અને ત્યાં દર વર્ષે ઉષ્ણ ઋતુમાં 'સ્ટાર કેપ' રાખવાનું શરૂ થયું. ત્યારબાદ શ્રી. નિત્યાનંદે પોતાનું સ્થૂલ શરીર ડોહ્યું. ૧૯૨૫માં 'એ સ્ટાર કેપ' દરમિયાન કૃષ્ણજીને ચોથી દીક્ષા મળી.

૧૯૨૫માં થીઓસોફિકલ સોસાયટીના મોહન, ન્યુપીલી કન્વેન્શનમાં તા. ૨૮મી ડીસેમ્બરે, મોટા વટકસ નીચેની બહેર સભામાં જમદગુરુએ શ્રી. કૃષ્ણજીના શરીરનો ઉપયોગ થોડીક વાર કર્યો. સભાનું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું. જે કૃષ્ણજીને થોડાં વર્ષો પહેલાં મહાપુરુષના આગમનની તૈયારીની વાત ગમતી ન હતી તેમજ પોતાના દ્વારા તે કાર્ય થશે એમ, જે માનવા બહુ તૈયાર ન હતા, તે કૃષ્ણજીને જમતમાં એકલા જીભ રહેવાની સક્તિનું બાન થયું. અને ડો. બેસન્ટ તથા બિશપ લેક્ષીટર તેમના, રક્ષક અને શિક્ષકના કામથી મુક્ત થયાં.

૧૯૨૬ના વર્ષમાં ડો. બેસન્ટ તેમની સાથે અમેરિકામાં રહ્યાં. ૧૯૨૬ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૮ મીની તારકસભામાં તથા ૧૯૨૭ના ન્યુયાર્કની તા. ૧૧મીની તારકસભામાં, ભગવાન જમદગુરુએ કૃષ્ણજીના બાનને પોતાના બાન સાથે વધારે વખત રાખ્યું અને ડો. બેસન્ટે બહેર ક્યુ" કે 'The World Teacher is here' 'જમદગુરુ જમતમાં છે.'

૧૯૨૭ના ઓમેન કેમ્પમાં તૈયારીનું કામ પૂર્ણ થયું અને શ્રી. કૃષ્ણજીએ પોતે જ ડો. બેસન્ટને સાથે રાખીને તારક સંવત્સા નિયમોમાં મદદરતો ફેરફાર કર્યો.

૧૯૨૮માં દિંદમાં બનારસમાં સ્ટારકેમ્પ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. તે વર્ષના ડિસેમ્બરની આખરમાં ડો. બેસન્ટ સર્વપલ્લ રાજકીયમરિયદ્ધમાં કષ્ટકતામાં શિક્ષા હતાં એટલે બનારસ કન્વેન્શનની નેતાગીરી શ્રી. કૃષ્ણજીના હાથમાં મૂકી અને કન્વેન્શન દરમિયાન કિનાકાંક બધ રાખવા ફરમાવ્યું. ૧૯૨૯ની શરૂઆતમાં બીજો સ્ટારકેમ્પ બધાર પાસે જીંડી હાઈકુલમાં થયો. ત્યારબાદ ઓમેન સ્ટારકેમ્પમાં તારકસંધની સંસ્થાને બંધ કરવામાં આવી. સંસ્થા બંધ કર્યા પછી પણ સ્ટારકેમ્પ બનાવવાનું તે આજી રાખવામાં આવ્યું. ૧૯૩૦માં, ૧૯૩૨માં પણ આવા કેમ્પ બધારમાં કરાયાં ડો. બેસન્ટની પરલોકવાસ પછી આવો કેમ્પ બધારમાં કરાયો નથી અને શ્રી. કૃષ્ણજી બધાર હેલ્થવોર્ટસમાં રહ્યા પણ નથી.

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં, પોતાના 'ત્રિસિડેન્શલ એટ્રેસ'માં ડો. બેસન્ટે કહ્યું હતું કે:- "એમના ચબ્દો અગ્નિની માફક બાળતા અને હથોડાની માફક ખડકના ચૂરેચૂર કરતા નથી શું?" આ, ચબ્દો આપણા પ્રિય કૃષ્ણજીને માટે લખવા જેવા છે. તેઓ જમારે પ્રવચન કરતા હોય છતાં ત્યારે બંને વારંવાર આ જ વિચાર આવે છે. કૃષ્ણજીના ચબ્દો અગ્નિની માફક બાળે છે ને ધણી વાર બહુ દુઃખ થાય તેમ બાળે છે પણ અગ્નિની માફક તે પાવન પણ કરે છે, કચરો, અશુદ્ધિ બાળી નાંખે છે. પણ ચોક્કસ

સેનાનો નુકસાન કરતા નથી. જેઓ ડાઘા હોય છે તેઓ તેમના યજ્ઞદાગિતના કામને વધાવી લે છે પણ જેઓ ડાઘા નથી તેઓ તેથી ચુસ્તે ચાલે છે. જેઓ ડાઘા હોય તેઓને હું 'ધીમેથી કાનમા કહું : 'ડાઘા થએ !'

૧૯૨૭માં હોલેન્ડના હુમઝન કેંદ્રમાં સિબરલ કેથોલિક ચર્ચના પ્રાદેશીઓની પરિષદમાં 'જમદયુરુના આગમન' પર વ્યાખ્યાન આપતાં ડૉ. બેસન્ટે કહ્યું હતું કે :—“જમદયુરુ” ને આત્મવાન તેમના શરીરમાં કાર્ય કરી રહેલ છે તે સમજી લેવાનું શ્રી કૃષ્ણજી દ્વારા પ્રકટ થાય છે, કે યજ્ઞ શકે છે એમ હું કહેતી નથી, પણ તે જ્ઞાનનો અચૂક જામ શ્રી કૃષ્ણજી દ્વારા તેમના શરીરના બંધોનેના પ્રમાણમાં અને એ શરીરના સંસ્કારની રીતે પ્રગટ થાય છે. શ્રી. કૃષ્ણજીના જ્ઞાન જમવાન જમદયુરુના જીવનમાં સમાર્પ અણ છે.

‘હું જમદયુરુમાં માનું છું, હું તેમને ઉચ્ચ જૂનિકા પર જાણું છું અને મારી ખાતરી છે કે તેમણે પોતાના આત્મજ્ઞાનનો અચૂક જ્ઞાન શ્રી. કૃષ્ણજીમાં મોકલ્યો છે, માટે હું શ્રી. કૃષ્ણજીના કથનો સ્વીકારું છું અને જો તે મને વિચિત્ર લાગે છે તો હું તેનો અભ્યાસ કરું છું પણ તેને હું નકારતી નથી.’

૧ સાત આઠ વર્ષે શ્રી. કૃષ્ણજી આ જાસમાં હિંદમાં આપ્યા છે. કરાચી જિતરી, મુંબઈમાં ત્રણેક દિવસ રહી મદ્રાસ સીધાવા છે ત્યાં અઠવાલિયુ રહી પોતાનો હિંદમાંનો કાર્યક્રમ નક્કી કરવાના છે. તેઓ આઠેક માસ હિંદમાં રોકાવાના છે. કદાચ મુંબઈમાં એક માસ બાળશે. મુંબઈમાં તેઓ શેઠ રતનસી ધરમસી મોરારજીને ત્યાં જિતરી હતા અને મને તેમના દર્શનનો લાભ મુંબઈના અન્ય ભાઈઓ બહેનોની સાથે મળેલો હતો. ‘તમે શું કરો છો ?’ એ પ્રશ્ન તેઓ સૌને પૂછે છે અને ભેટી માનવ-તાથી દૂર જઈ રહ્યા છે એ જોઈ તેમને બહુ લાગી આવતું હોય એમ જણાય છે. તેમને સંભળતી વખતે ડૉ. બેસન્ટે જે યજ્ઞો તેમને માટે કલા તે વાદ રાખવાની જરૂર છે.

૨

(ઈ સ. ૧૯૨૬માં થીઆસોદિક્ષ સોસાયટીની વિશ્વપરિષદ ચુ. એસ. અમેરિકાના વીકાગે શહેરમાં મળી હતી તે પરિષદમાં કૃષ્ણજી સંબંધે અનેક પ્રશ્નો ડૉ. બેસન્ટને પૂછાયા હતા અને તેના તેમણે જવાબ આપ્યા હતા આ જવાબો અત્યારે પણ વિચારવા જેવા છે. એટલે એ પ્રશ્નો તથા તેના જવાબો દ્રઢ સ્વાર અર્થે આપવામાં આવ્યો છે. સંપૂર્ણ વિગત માટે જુઓ થીઆસોદિક્ષનો ઈ સ. ૧૯૩૦ના જન્યુઆરીનો અંક, પાનું ૪૪૧.—દ. કા. મે.)

પ્ર—નવી ઉપપ્રજા માટે ક્રાઈસ્ટિયન જમદયુરુનું શિષ્યજી શું છે તે જો કૃષ્ણજી જાણે છે, તો સિબરલ કેથોલિક ચર્ચ માટે જમદયુરુની જે ઇચ્છા તમે જાહેર કરી હતી તે ઇચ્છા, કૃષ્ણજી કેમ જાણતા નથી ?

ઉ.—નવી ઉપપ્રજા માટે ક્રાઈસ્ટિયન—જમદયુરુ—શિષ્યજી શું છે તે કૃષ્ણજી તેમના સ્થૂલ મગજથી જાણે છે કે નથી જાણતા તે હું કહી શકતી નથી. હું જાણું છું ત્યાંસુધી, નવી પ્રજા માટે પોતાનું શિષ્યજી શું છે તે જમદયુરુએ કહ્યું સુધી કાઈને કહેલું નથી. એટલે જો કૃષ્ણજી તે જાણતા હોય તો પણ, કૃષ્ણજીના સામાન્ય શિષ્યજી કરતાં તે કયા જુદું પડે છે તે સમજી શકાય તેમ નથી.

સિબરલ કેથોલિક ચર્ચ પણ અન્ય ધાર્મિક સંસ્થાઓ જેની એક સંસ્થા છે અને ક્રાઈસ્ટ-જમદયુરુ-નીજી ધાર્મિક સંસ્થાઓને પ્રેરણા આપે છે તેમ આ સંસ્થાને પણ આપે છે. આથી વિશેષ એ સિબરલ કેથોલિક ચર્ચ માટે કહેલું નથી, તેથી આથી વિશેષ તે સંસ્થા માટે જમદયુરુનો કરી ઇચ્છા હોય એમ હું જાણતી નથી. “અનતજાણ સુધીનું નહીં” અને “ઈધરી ચુસ્તો”ની સામાન્ય ખ્રિસ્તી

માન્યતામાં સિત્તરથ કૃષોલિક ચર્ચ માનતું નથી, એ તેની આવકારદાયક વિચિત્રતા છે. કાઠિન્ટને નામે કટલોક વાતો ખિસ્તી ધર્મમાં વહેતી મુકાયેલી છે તે કૃષ્ણજી સ્વીકારે નહિ એ સ્વાભાવિક છે.

પ્ર.—કૃષ્ણજીએ કહ્યું છે કે સંસ્થાઓ અને માન્યતાઓ પ્રગતિ માટે જરૂરની નથી પણ વિમ્મરૂપ છે. તેથી થીઓસોફિકલ સોસાયટી, કો-મેસની અને સિત્તરથ કૃષોલિક ચર્ચમાંથી ધણી લોકો નીકળી જાય છે. તમે માનો છો કે લોકો આ સંસ્થાઓમાં રહી શકે અને કૃષ્ણજીના શિક્ષણ પ્રમાણે વર્તી શકે ?

ઉ.—આ પ્રશ્નમાં 'પ્રગતિ' શબ્દ એકલો વાપર્યો છે જ્યારે કૃષ્ણજી 'આધ્યાત્મિક પ્રગતિ' એમ બે શબ્દો વાપરે છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે કોઈ સંસ્થા કે કોઈ માન્યતા જરૂરની નથી એ સાચી વાત છે. કોઈ સંસ્થા મંદિરૂપ હોય; કોઈ વિમ્મરૂપ પણ હોય. પણ કોઈ સંસ્થા કે કોઈ માન્યતા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે ખરેખર ખાસ જરૂરની નથી. પહેલી દિશાએ પહેલતાં, ક્રિયામાંના બંધનનો ત્યાગ કરવો પડે છે.

પ્ર.—એક વખત કૃષ્ણજીએ કહ્યું હતું કે ધર્મો અને સંસ્થાઓ મનુષ્યને કંઈની માફક બેઠાં બનાવે છે અને વિમ્મરૂપ નીવડે છે. શું અત્યારના આપણા ધર્મો અને માન્યતાઓ વિમ્મરૂપ છે ? તેઓ કહે છે કે ફરેક અનુભવ કીમતી છે માટે લોકોએ અનુભવ મેળવવો જોઈએ. તો પછી પ્રાચીન દિવ્ય જ્ઞાનનો, ધર્મોનો અને મેસીનીના અભ્યાસનો આપણો અનુભવ કીમતી કેમ નહિ ?

ઉ.—સઘળો અભ્યાસ નફો છે એમ કૃષ્ણજી કહેતા નથી. 'તમને ઉપયોગી લાગે તે અભ્યાસ કરો' એમ તેઓ કહે છે. તેઓ કોઈને કશી આજ્ઞા કરતા નથી. 'તમે અને ઉત્પત્તિ પ્રમાણ તરીકે ન સ્વીકારતા; તમે જાતે વિચારતા અને જાતે નિર્ણય કરતાં શીખો,' એમ તેઓ વારંવાર કહે છે. આ તેમના સંજોધનનો બહુ મંદિરૂપનો ભાગ છે.

જે માન્યતાઓ નિર્જીવ જાતી મઈ છે અને જે પ્રમાણે તમે વર્તતા પણ નથી તેમાંથી તમને મુક્ત કરવા અને તમે મઈ અને કેમ માન્યતા ધરાવો છો તેનો મારીકાઈથી અભ્યાસ કરવા તમને તેઓ પ્રેરી રહ્યા છે. તેઓ જીવંત માન્યતાને લોકના નથી; લોકી શક્તિ નથી; પણ જે માન્યતાઓ નામનો જ રહેલી છે, જે નિર્જીવ જાતી મઈ છે તે તોડે છે. તેના પુટલા ઉઠાવે છે. આ તેમનું 'અત્યારનું કાર્ય' છે. પૃથ્વીની મહાનમાં મહાન વિશ્વતિ; પાસેથી, એ એક વખત સંકલ્પ છે કે 'નિર્જીવ બનેલાં નામરૂપોનો નાશ કરવો એ કૃષ્ણજીનું અત્યારનું કાર્ય' છે. જે ક્રિયાઓ અને માન્યતાઓ સમન્વયા વિના સ્વીકારવામાં આવી છે તેનો તેઓ બહુ સરસ રીતે નાશ કરે છે; તેઓ જે કંઈ કહે તે પર વિચાર કરવા, તે પર વિવેકબુદ્ધિનો પ્રકાશ પાડવા, તેને ખરેખર સમજવા અને પોતાની અકબળતા બરાબર ઉપયોગ કરવા સીને બાંધાયું કરે છે. તેમનું કથન સ્વીકારી નેવા કહેતા નથી, એકમે એમનું શિક્ષણ એક સંપ્રદાય જાતી જાય તેવું નથી.

ફરેક અનુભવ કીમતી છે એમ કહેતા એ તેમને સાંભળ્યા નથી. પણ તેમ કહ્યું હોય તો તે ખોટું નથી. મનુષ્ય અનુભવ લેતાં લેતાં જ અનુભવ ધરે છે.

પ્ર.—થીઓસોફી, થીઓસોફિકલ સોસાયટી અને કૃષ્ણજીના શિક્ષણના મુદ્દાઓ વચ્ચે સુમેળ કેમ સાધવો અને ખાસ કરીને સંસ્થાઓ, ગુરુઓ, દીક્ષિતો સંજઘમાં શું સમજવું તે કૃપા કરીને જણાવશો ?

ઉ.—હું ખાસ કરીને સંસ્થાઓ સંજઘે તમને કહીશ. આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાસ માટે સંસ્થાઓ નફાથી તે એમ તેમણે કહેલું છે અને તે કથન ખરેખર સાચું છે. 'પ્રજ્ઞાનુ સાધાન્ય' જે આધ્યાત્મિકતાનો પર્વાય શબ્દ છે અને તે સૌ કાર્મના હૃદયમાં છે. સઘળા મહાપુરુષો, સંપિયુનિઓ, પવનનરોએ પણ

આમ કહેલું છે, તો પછી જ્યારે કૃષ્ણ તેનું પુનરુત્થારણ કરે ત્યારે તેની સામે બચકાટ કરવાની શી જરૂર છે? સંસ્થાઓને આધ્યાત્મિકતા સાથે કરી સંપન્ન નથી. સંસ્થાઓ યાનના પ્રચાર માટે બહુ સારી છે, અને આધ્યાત્મિકતા જે પરા વિદ્યા છે તે તો હૃદયસ્થ ઈશ્વરના પ્રકાશથી પ્રકાશી નીકળે છે ધર્મા લોકોની હસ્તાક્ષરમાસિકાઓમાં મેં લખ્યું છે કે “તમારા ઊંડા અંતરમાં વસેલા પ્રભુને શોધો, જ્યારે તમે તેને તમારી અંદર જોશો ત્યારે તમે તેને સર્વવિદ્યાના રાજા”

પ્ર—જે જમણુરુની પરંપરા જોય તો જે જમણુરુ હાલમાં જમતમાં લોકોને સંબોધી રહ્યા છે તે ધાર્મિક વિચારને મજબૂત બનાવવાને બદલે તેના ધાત કરી રહ્યા છે એ વસ્તુ સાચી નથી શું?

ઉ.—જમણુરુની પરંપરા છે એ વાત સાચી છે. દરેક નવી ઉપગ્રજ સાથે જમણુરુ આવે છે અને તે ગ્રજ જેમ જેમ વિકસતી જાય તેમ તેમ તેમના સંબોધ સમજતી જાય એવું શિક્ષણ તેઓ આપી જાય છે. છઠ્ઠી ઉપગ્રજમાં યુદ્ધિતરવ અમુક અંશે ખીલશે, યુદ્ધિ એટલે પ્રથમ દરજ્જાને સત્ત્વ સમજી લેવાની શક્તિ. અત્યારે જમણુરુ છઠ્ઠી ઉપગ્રજ માટે પધાર્થ છે અને આપણામાં ધર્મા લોકો કૃષ્ણ અને જમણુરુના પ્રતિનિધિ કે અવતાર સમજે છે.

કૃષ્ણ ધાર્મિક વિચારને મજબૂતી આપતા નથી પણ તેના ધાત કરે છે એમ કહેવું એ સત્ત્વ નથી. કૃષ્ણ નિઃસરવ અનેલી માન્યતાઓ અને ક્રિયાઓના ધાત કરે છે કે જેથી જે નવજીવન તેમના દ્વારા જમતમાં વધી રહ્યું છે તે માટે નવી પ્રણાલિકાઓ તૈયાર થાય. જસસ કાઈરટે કહ્યું હતું કે ‘જે તમે નવો દારૂ જૂની ખાટલીમાં રેડશો તો ખાટલી ફૂટી જશે અને દારૂ ટોળાઈ જશે.’ આ જ વસ્તુને કૃષ્ણ ધર્મના અભ્યાસમાં મૂકી રહ્યા છે. જે તમે કૃષ્ણને સમજવા પ્રયત્ન કરશો તો જણાશે કે તેઓ બહુ અસરકારક રીતે ધાર્મિક વિચારને મજબૂત કરી રહ્યા છે.

ભવિષ્યના ધાર્મિક વિચારમાં તેમણે એક મહત્વનો ઉમેરો કર્યો છે. તે એ કે ધર્મ એ સુખનો અને આનંદનો વિષય છે; બહારનાં સુત્રો, મુદ્રાઓ અને ક્રિયાઓના વિષય નથી. તેઓ અમુક પ્રકારના જીવનપ્રવાહ વહેવરાવી રહ્યા છે, અને તેઓ જાણે છે કે એ પ્રવાહ આપોઆપ નવી પ્રણાલિકાઓ ઉત્પન્ન કરશે. તેઓ પોતાના અભ્યાસીઓને કહે છે કે ‘હું નવો ધર્મ સ્થાપીશ નહિ, પણ તમે તે સ્થાપો.’ જમણુરુ પોતે નવો ધર્મ સ્થાપતા નથી, પણ તેમના ગયા પછી તેમના શિષ્યો, અનુયાયીઓ નવો ધર્મ પોતાની સમજ પ્રમાણે સ્થાપે છે અને નવી પ્રણાલિકાઓ બાંધે છે.

કૃષ્ણ જે કંઈ કરી રહ્યા છે તે સ્પષ્ટ તમે સમજી શકો. તો પછી ભવિષ્યની પ્રજાને તેમાંથી નવું શોધવાનું અને નવું સમજવાનું શું રહે? જસસ કાઈરટે ચર્ચ ગયે જે હબર વર્ષો પીતી ગયા છે છતાં ખ્રિસ્તીઓ હજી તેમના સંબોધનો પ્રમાણે વર્તી શકતા નથી. આ જ સ્થિતિ જમતમાં આગળ ચર્ચ અથવા મહાપુરુષોના સંદેશની છે. મનુષ્ય પોતાના વિકાસના પ્રમાણમાં જ જમણુરુના સંદેશનો અમુક ભાગ ઝીલી શકે છે અને બાકીનો ભાગ ભવિષ્યમાં તેના પોતાના વિકાસની સાથે સમજતો જાય છે.

પ્ર.—ધીઓસોફિકલ સોસાયટીના પ્રિસિડેન્ટ તરીકે કઈ નૈતિક સત્તાને આધારે, તમે ઇ. એસ. ને તથા હિંદુ વિશ્વામના વાર્ષિક કન્વેન્શનને કૃષ્ણને સોંપી દઈ શકો છો? ત્યારે આધ્યાત્મિક સ્વીકારનું પદો કે કૃષ્ણ ધર્મ ધીઓસોફિકલ સોસાયટીના શિષ્યોને વિરોધ કરે છે અને સંસ્થાઓના તો તેઓ વિરોધી છે.

ઉ.—૪. એસ. ને હિંદ વિશાગના કન્વેન્શનને મેં કૃષ્ણજીને સોંપી દીધી ન હતી. હું હાજર રહી શકું તેમ ન હતી એટલે એક કન્વેન્શનમાં મારે જઈને પ્રમુખપદ લેવા મેં કૃષ્ણજીને વિનંતિ કરી હતી. ઈ. એસ. ને તો હું તેમના હાથમાં મૂકી શકું નહિં. ઈ. એસ. સંબંધમાં મેં જે કંઈ છે તે એ કે થોડા સમય માટે તેને મેં મોકુફ રાખેલ છે. આમ કરવાની અને સંપૂર્ણ સત્તા છે, જેઓ ઈ. એસ. ના સભ્યો છે તેમને કૃષ્ણજીનાં સંજોગોનાં અભ્યાસ કરવા મેં કહેલું છે.

હું ઈ. એસ. ના અભ્યાસક્રમની ચોખ્ખા કર્યા કરું છું. હાલમાં મેં કૃષ્ણજીનાં પુસ્તકો પસંદ કરેલાં છે, કેમકે હું તેમને જગદ્ગુરુ જામણું છું. કૃષ્ણજી અને હું સત્યને જુદી જુદી રીતે સમજાવીએ છીએ પણ અમે એકબીજાથી વિખિલ નથી. હું તેમનાથી ઊતરતે ઈસ્તમને છું, તેથી તમારે હું તેમના શિક્ષણને કોઈ બાજ સમજી શકતી નથી ત્યારે ભવિષ્યમાં તે સમજી શકીશ એ આશા સાથે તેને હું મુક્તવતી રાખું છું. કૃષ્ણજી જે જીવન જમનમાં રેડી રહ્યા છે તે હું રેડી શકતી નથી. જીવન માટે નવી પ્રજ્ઞાસિકા તૈયાર કરવામાં જ સહાય કરી શકું તેમ છું તેમના દ્વારા જે જીવન વહી જાય છે તે હું આભાગ્યવર્તક ગ્રંથો કરું છું. અને તે માટે કોઈ પ્રજ્ઞાસિકા ઉત્પન્ન કરતી નથી, કેમકે તે સમય હજી આવ્યો નથી.

ઈ. સ. ૧૯૦૦ના આર્ચ માસમાં અઘાર થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સભ્યોને જે મથાળા નીચે એક લેખ ડો. બેસન્ટે લખ્યો હતો, તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે :—

‘કૃષ્ણજીના કાર્યમાં સહાય કરવાનો સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે જુદાઈનો સામનો કરવો, જ્યાં જ્યાં જુદાઈ દેખે ત્યાં ત્યાં તેનો વિરોધ કરવો. તમને કીક લાગે તો કહેજો કે અમે બને એક કાર્યની બે બાજુ છીએ. ડો. બેસન્ટ એક બાજુના મુખી છે. કૃષ્ણજી બીજી બાજુના મુખી છે. એક ભગવાન મનુષ્ય કાર્ય છે, બીજું ભગવાન બોધિસત્ત્વ છે. આ બંને મહાપુરુષો સાથે મળીને કામ કરે છે. અમે બંને જો તેમના લાયક સેવકો હોઈએ તો અમારે પણ એમ જ કરવું જોઈએ.’

ડો. બેસન્ટના પરલોકવાસ પછી, એક વખત, કૃષ્ણજીએ કહ્યું હતું કે “ડો. બેસન્ટ તો મારી મા હતો. મારી મરજી વિરુદ્ધ કંઈ પણ કરવા, એમણે અને કદી કહ્યું ન હતું.”

ડો. બેસન્ટ અને ડૉ. બ્રિટાન, લેકબ્રિટરના પરલોકવાસ પછી ૧૯૪૪ના આર્ચની તા. ૩૧મીએ ન્યુમીસેકમાં થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સભ્યોની એક સભામાં બોલતાં કૃષ્ણજીએ કહ્યું હતું કે :—

‘એક જલ્દ જ વિશ્લેષણ બાબત છે. ડો. બેસન્ટ સૌ સભ્યોને કહેતા અને હું ધણી વાર સાંભળતો હતો કે :— ‘આપણે જગદ્ગુરુની આજ્ઞાનું માટે તૈયારી કરી રહ્યા છીએ. તમે તમારું મન પુણ્ય રાખજો. તમે જે કંઈ વિચારી રહ્યા છો તેનાથી વિરુદ્ધ જીવવા જુદી જ રીતે તેઓથી કહે. ” તમારામાંના કેટલાએક તો વીસ વર્ષ પહેલાંથી તૈયારી કરી રહ્યા છે. હું જગદ્ગુરુ છું કે નથી એ મહત્વની વાત નથી. હું જગદ્ગુરુ છું કે નહિં એ મારા ‘સિવાય’ બીજા કોઈ નહીં થઈ શકે નહિં અને કદી ચક્રે નહિં, છતાં હું કહું છું કે એ વાત મહત્વની નથી હું જગદ્ગુરુ નથી એમ મેં કદી કયું નથી. હું કહું છું કે “એ વાત જવા દો, એ કંઈ ખાસ મુદ્દો નથી.” તમે વીસ વીસ વર્ષો પહેલાંથી તૈયારી કરી રહ્યા છો છતાં તમારામાંના જલ્દ જ થોડા ખરેખર પુણ્ય મન, રાખે છે.... વીસ વીસ વર્ષ પછી પણ તમે હતા ત્યાંના ત્યાં જ છો. તમે અનેક માન્યતાઓ માની રહ્યા છો, અનેક નિષેધો કરી રાખેલા છે, અને હું જે કંઈ કદી રહ્યો છું તે તપાસવા, પણ તમે ખરેખર તૈયાર નથી. સમયનો દેવો બનાવે! વીસ વર્ષો કરતાં વધારે સમય નકામો ગયો એ કેટલી દુઃખાળાનું ચિન્હ! તમે પહેલાં હતા

માં ત્યાં જ હજી છે, થોડી નવી માન્યતાઓ, નવા થોડા ધાર્મિક મતો, થોડી નવી પરિસ્થિતિ : મટલું જ.

ઉપરના ચબ્દો કૃષ્ણજી કળકળતે દિલે બોલ્યા હોય એમ જણાય છે. ડો. બેસન્ટ કૃષ્ણજી પ્રત્યે દેહો ભાવ રાખતાં હતાં અને કૃષ્ણજી પોતે તથા ડો. બેસન્ટ આપણા સૌ તરફથી શું આશા રાખે તે ઉપરનાં અવતરણો પરથી સમજી શકાય તેમ છે.

(૩)

૧૯૨૬ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૮મીએ અમેરિકાના કેલીફોર્નિયા સ્ટેટના કોટોના નગરમાં તાત્કાલિકની સભા મળી હતી. તેમાં મુખ્ય વક્તા કૃષ્ણજી હતા અને પ્રમુખસ્થાને ડો. બેસન્ટ હતાં. પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

આપણે આજે શા માટે એકઠા થયાં છીએ તે તમે જાણો છો. ૧૯૧૧ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૮ મીએ બનારસમાં ધણી લોકોએ કૃષ્ણજીને જગદ્ગુરુએ પસંદ કરેલા પોતાના બાપી વાહન તરીકે—લાવિ અવતાર તરીકે—પિછાવ્યા હતાં એ વખતે તેઓ નાનાશા કુમાર હતા. પછી ત્યારથી આ દિવસ, ગ્રેમ અને આશા સાથે, દર વર્ષે ઉજવાતો આવ્યો છે ગ્રેમ આશુ રહ્યો છે અને આશા હવે ખાતરીમાં બદલાઈ ગઈ છે.

ધણી મહિનાથી લોકો મને પૂછે છે કે જગદ્ગુરુનાં આગમન કઈ રીતે થવાનું છે, અને જવાબમાં એ કહેલું છે કે આગમન કઈ રીતે થશે તે હું જાણતી નથી. જગદ્ગુરુ પેલીસ્ટાઈનમાં પધાર્યા ત્યારે બન્ધુ લેકબિટર કે હું રમુલોદમાં ન હતાં; એટલે અમને એવા મહાન પ્રસન્નતા કરી ખમાલ નથી. હું જે કરી શકું તે એ છે કે હમણાં જે કંઈ બની રહ્યું છે તે જ્ઞાનપૂર્વક અને સાંભળપૂર્વક ભેવા કંઈ અને તેમાંથી આગમનની રીત સંબંધે કંઈક જણું. મહાગુરુવની આગમનની રીત સંબંધે કોઈ મનુષ્ય, કોઈ ખાસ નિયમ બતાવી શકે નહિં. અત્યારસુધી જે કંઈ એં અનુભવ્યું છે તે પરથી એટલું સમજી શકું છું કે અમે ધાગતા હતાં તેમ જરૂર હોય ત્યારે શરીરમાં પ્રવેશ કરવો અને પછી તેમાંથી બહાર નીકળી જવું એવું થશે નહિં. પણ એ કરતાં વધારે સુંદર અને વધારે ગ્રેન્ડાત્મક રીતે આગમન થશે. હમણાં જે, વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં બની રહ્યું છે તે એ છે કે જગદ્ગુરુનાં આત્મભાન તેમના સિદ્ધ કૃષ્ણમૂર્તિના આત્મભાન સાથે એક થઈ રહ્યું છે અને કૃષ્ણમૂર્તિની માનવતા જગદ્ગુરુની દિવ્યતા સાથે ભેટી રહેલી છે.

જગદ્ગુરુએ જીસસનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે પણ આમ થયું હશે એમ લાગે છે. તેથી જ તે સમયના લોકો જગદ્ગુરુને તેમના અરા સ્વરૂપમાં ઝોળખી શક્યા ન હતા. આ પરથી આપણે સમજવું જોઈએ કે મહાપુરુષ જ્યારે આ પૃથ્વી પર પોતાનાં કુલંબ દર્શન આપે ત્યારે તેમના સન્માનને આધાર તેમની આસપાસ ગેહનારા અને તેમના સંબંધમાં રોજ આવનારાં લોકો જગદ્ગુરુએ પસંદ કરેલા શરીરના આન્તર પ્રકાશને કેટલો જોઈ શકે તેના ઉપર રહે છે. અને અત્યારે પણ જે કોઈ જગદ્ગુરુના વાહનની અદરની દિવ્યતા જોટલા પ્રમાણમાં જોઈ શકશે તેટલા જ પ્રમાણમાં જગદ્ગુરુનાં દર્શન તેને થશે.

મારે માટે બોલું તો, મેં જગદ્ગુરુનાં દર્શન, તેમના દિવાલયના આગ્રમમાં કરેલું છે. અને તેઓ-શ્રીના આગમનના શુભ સમાચાર તેઓશ્રીના શ્રીમુખેથી સાંભળેલા છે. હાલમાં હું આપણા શ્રી. કૃષ્ણજી સાથે રહું છું અને ધણી વર્ષોથી તેમના પ્રત્યે ગ્રેમભાવ રાખી રહી છું. એટલે તેમનામાં જગદ્ગુરુની હાજરી જોઈને કેટલી આનંદ છું તે કહેવાની જરૂર નથી.

૧૯૨૭ની શરૂઆતમાં કૃષ્ણજી સંબંધમાં ડૉ. બેસન્ટે, આશરે ૯૦૦ શબ્દોનું એક નિવેદન તૈયાર કરી, અમેરિકાના એસોસીએટેડ પ્રેસ દ્વારા તેની ગહેરાત કરી હતી, તેનો ટૂંક સાર નીચે મુજબ હતો :

ન્યારે પશ્ચિમની આમજનતા બુધ્ધિઃખી હતી, જીવમાટથી પીડાતી હતી, અનેક મતના શાગોનો ભોગ યથા પડી હતી અને આ જગતમાં તો સુખ મળવાનું નથી એમ માની સ્વર્ગના સુખની વાંચના કરતી હતી ત્યારે જસસના શરીરમાં પ્રગટ યથા, 'સ્વર્ગ તારા પાતાનામાં જ છે' એ સંદેશ કાઢીને આપ્યો હતો.

ફરીથી આમજનતા બુધ્ધિઃખી બની છે. ફરીથી તે જીવમાટ સહન કરી રહી છે અને ઐહિક સુખની ઇચ્છા કરી રહી છે ત્યારે જગદ્ગુરુ પ્રગટ થાય છે અને સંદેશ આપે છે કે 'સુખ તારા પાતાની જ અંદર રહેલું છે' પરમાત્મા આનંદરૂપ છે એમ મેં ધર્મા વર્ષોથી માનેલું છે, એટલે આધ્યાત્મિકતાની પ્રતીતિ અંદરનાં સુખનો અનુભવ કરવાથી થાય છે એમ સાબળી મને પરમ સુખ થાય છે જગદ્ગુરુ કહિંબાં છે અને જગતને સંકાઓ સુધી ચાલે તેવો સુખનો સંદેશ લઈને તેઓ પધારેલા છે. અત્યારના બહારનાં મોજ શોખના જમાનામાં અનંતરના આનંદ તરફ ધ્યાન એવે તેવા આધ્યાત્મિક સંદેશની જગતને જરૂર છે.

ન્યારે કાઈરિટ પેલેસ્ટાઈનમાં પધારેલા હતા ત્યારે તેઓ આસપાસના લોકોને કેવા લાગ્યા હતા ? કોઈ પણ બહારના આધ્યાત્મિક ચિહ્ન વગરના અને લોકોનાં મન અને હૃદય ઉપર કશી છાપ ન પાડે તેવા જણાયા હતા, તેમના એક જ શિષ્યે તેમને 'દેવધુન' કહ્યા હતા, તેમના ત્રણ વર્ષના સંબોધન-કાળ દરમિયાન માત્ર ૧૨૦ અનુયાયીઓ તેમને સાંપડ્યા હતા અને અનંતમાં તેમનો વધ કરવામાં આવ્યો હતા. તેમને માટે કહેવાતું હતું કે તેઓશ્રીની ઉપદેશયાત્રા દરમિયાન તેમનામાં દૈવીશક્તિ વસી રહી હતી.

ફરીથી એક વાર દૈવીશક્તિ કૃષ્ણમૂર્તિમાં ઊતરીલી છે, વસેલી છે જેઓ તેમના નિકટ સંબંધમાં છે તેઓ જાણે છે કે તેમનું જીવન અર્ધુશુદ્ધ પ્રજ્ઞ છે ૧૯૨૫ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૮મીએ, હિંદમાં ૭૦૦૦ મનુષ્યો સમક્ષ જગદ્ગુરુએ તેમના દ્વારા શોડા વચ્ચેના ઉચ્ચાર્યા હતા. ત્યારપછી કૃષ્ણમૂર્તિમાં ધણે પલટો થયો છે, એક યુવાનમાંથી તેઓ હવે પ્રભાવશીલ, શક્તિશીલ મનુષ્ય બનેલા છે. જે અમેરિકાને તેમને એક વર્ષ કરતાં વધારે સમયથી પિછાણે છે, તેઓ કહે છે કે એક શરમાળ યુવાનમાંથી તેઓ ગ્રેમ અને આનંદ રેલાવતા મનુષ્ય બની ગયા છે. અર્થે વર્ષે જોમને કે પર્મા, જગદ્ગુરુએ તેમના દ્વારા જુદે જુદે વખતે 'બોધવચ્ચેનાં ઉચ્ચાર્યા હતા, છતાં તે શરમાળ અને બકશયેલા રહેતા હતા. ગયા ડીસેમ્બરની તા. ૨૮મીએ એક નાના મેળાવામાં સમક્ષ જગદ્ગુરુ તેમના દ્વારા બોલ્યા હતા. ૧૯૨૭ના જાન્યુઆરીની તા. ૧૧મીએ તારકસંધ્યની ૨૦૯ માધ્યસેની સભામાં કૃષ્ણમૂર્તિ બોલતા હતા ત્યારે આખા લાવણ દરમિયાન જગદ્ગુરુની શક્તિ તેમનામાં વસી ગઈ હતી તેમના અવાજમાંથી જ્ઞાન, પ્રભાવ અને અંધારાં વહેતાં હતાં આસપાસ અલૌકિક શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી જાણે આખી કુદરત તેમને સાબળી રહી હોય એમ જણાતું હતું. અનંતમાં વરસાદના થોડાં ઘાટા પડ્યા હતા અને મેઘધનુષ્યે આકાશમાં થોડી વાર દેખાવ દીધો હતો.

કૃષ્ણજીની માનવતા દિવ્યતાને કોટલી છે. આધ્યાત્મિકતા તેમનામાં વસી છે અને જગદ્ગુરુ આ લોકમાં છે.

જગદ્ગુરુના જ્ઞાન સાથે કૃષ્ણજીનું જ્ઞાન એકરૂપ થયા બાદ ૧૯૨૭ના ઓગસ્ટ માસમાં, ૧૯-૧૨માં, ઓગેન કેમ્પમાં તારક્સંધના ઉદ્દેશો જાહેરવામાં આવ્યા, અને માત્ર બે જ ઉદ્દેશો રાખવામાં આવ્યા. આ કેમ્પ ખુલ્લો મુકાબા બાદ ડો. બેસન્ટે એક લાપચુ આપતાં કહેલું કે:—

કૃષ્ણજીની ઈચ્છા છે કે તારક સંધના નવા ઉદ્દેશોને મારે થોડા વધારે સ્પષ્ટ કરવા.

(૧) જગદ્ગુરુ જગતમાં પ્રકટ થયા છે એમ માનનારા લોકોને એકત્ર કરવા.

(૨) તેઓશ્રી જે લાવનાઓ રજૂ કરે તેની સંસ્થાપના કરવામાં જગદ્ગુરુ સાથે કાર્ય કરવું. આ બે ઉદ્દેશો રાખવામાં આવેલા છે કેમકે હવે આગમન યશોએ માન્યતાની જરૂર રહી નથી. એ માન્યતા અને આશાનો આનંદજનક જવાબ મળી ગયો છે અને જગદ્ગુરુનું આગમન યર્થ ચૂક્યું છે. પણ આ આગમન ધવાતી ખાતરી સૌ કોઈને પોતાની અંદરથી જ થવી જોઈએ, બહારના દેખાવ પરથી નહિ. હવે અગાઉની માન્યતા ચાલુ રાખવી, અગાઉની પ્રાર્થના કરવી એ મુખર્ષિ ગણાય. હવે તો તેઓશ્રી જે લાવનાઓ આપણી આગળ રજૂ કરે તેને આપણા હૃદયમાં ઉતારવી, તે અનુસાર જીવનને સ્વાભાવિક મનાવવું અને તેમ કરી એ લાવનાઓને જમત સમક્ષ રજૂ કરવી અને એ રીતે તેઓશ્રીની સેવા કરવી એ આપણું કાર્ય છે. આ નવા ઉદ્દેશો નીચે સહી કરનાર આપણે સૌએ હમણાં જ અને હવે પછી આ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. જેમ જૂનાજીના આગમન પ્રસંગના લોકોએ શું કર્યું હતું અને શું નહોતું કર્યું તેના તોલ આપણે કરીએ છીએ, તેમ જગદ્ગુરુ જગતમાં પધાર્યા છે એમ માન્યા પછી આપણે શું કર્યું છે અને શું નથી કર્યું. અને આપણે આપણી પ્રતિજ્ઞા કેટલી પાળી છે તેના તોલ, જીવિષ્ણનો ઇતિહાસ કરશે. સાચું સુખ સૌ ઇર્ષ્યા હૃદયમાં રહેલું છે તે સંદેશનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કરવામાં, આપણે આપણાં બુદ્ધિ, ત્રિચાર, વૃત્તિ અને ક્રિયાને સમર્પણ કરીશું તો એ સુખ વર્ષો જતાં, પેઢીઓ થતાં વધતું જશે અને જગદ્ગુરુના સંદેશનો જ્વલંત પ્રભાવ આગળ ને આગળ વધા કરશે.

+

+

+

૧૯૨૭ના ઓગેન સ્ટાર કેમ્પમાં, જગદ્ગુરુ જગતમાં કૃષ્ણજી દ્વારા પધાર્યા છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું ત્યારે એ કેમ્પમાં હાજર રહેલા કેટલાક તારક સભ્યો કહેવા લાગ્યા હતા કે હવે કૃષ્ણજી સિવાય બીજા કોઈ આધ્યાત્મિક નેતાની અને તારક્સંધ સિવાય બીજી કોઈ સંસ્થાની જરૂર નથી. ત્યારે ત્યાંની એક સભામાં મોવતાં ડો. બેસન્ટે જણાવ્યું હતું કે:—

આપણા ગુરુ કૃષ્ણજીએ મને ફરમાવ્યું છે કે અત્યારે ધણી સભ્યોના હૃદયમાં તેમના સંદેશને જમત સાથે અને થોડા સમય પહેલાં સ્વપાયેથી સંસ્થાઓ સાથે કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ એ સંબંધમાં ઘણા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા છે માટે મારે તે સંબંધમાં બોલવું.

જગદ્ગુરુનો સંદેશ, મારી દૃષ્ટિએ, કેટલો સર્વવ્યાપક જણાય છે તે મનાવવા હું પ્રયત્ન કરીશ, કેમકે ૧૯૨૪માં જગદ્ગુરુએ કહેતું હતું કે “હું નારા કરના નહિ પણ સર્જન કરવા આવું છું”

પૂજાર્માં આવે છે કે યીઓસોફિકલ સોસાયટીનું કાર્ય હવે પૂરું થયું છે ને ? આ પ્રશ્નનો મારો નિઃશંક જવાબ એ છે કે તેનું કાર્ય પૂરું થયું નથી; તે તો હજી લાંબા કાળ સુધી ચાલવાનું છે. જગદ્ગુરુનો સંદેશ સાબળવાર આપણે નફુ થોડા થોડા અંદિ ઝીએ. આ સંદેશને આપણે જમતમાં ચોતરફ ફેલાવવાનો છે. આ સમયે, જમતના મેતાલિક દેશોમાં અનેક શામાલો ધરાવતી યીઓસોફિકલ સોસાયટીને ગાળુ પર મૂકવી, કે આટોપી લેવી એ મુખર્ષિમહેશ્વર પજલું થશે. મારી માફક

સોસાયટીમાં રહીને, જ્યાં જ્યાં થીઓસોફી ગઈ છે ત્યાં ત્યાં અનેક માણસો જન્મદ્યુરુનો સદેશ પહોંચાડી શકશે. સોસાયટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે હું જ્યાં જ્યાં ગઈ છું ત્યાં ત્યાં જન્મદ્યુરુના આગમનનો સદેશ મેં ઘણાં વર્ષો સુધી આપેલો છે, અને હવે જન્મદ્યુરુ જગતમાં પધાર્યા છે એ સંદેશ આપું છું. જે મહાપુરુષોની સેવિકા હું છું તેઓએ કહેલું છે કે થીઓસોફિકલ સોસાયટી બલિષ્ઠના ધર્મોના પાયો ખનવાની છે. આ સોસાયટીને, જાણે બલિષ્ઠ માટે કર્યો સંદેશ, રહ્યો નથી એમ માનીને તેને આટોપી દઉં એમ માનો છો શું ?

જન્મદ્યુરુ જે ઉચ્ચ આદર્શો આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે તેને આપણે પ્રચારવાના છે. થીઓસોફિકલ સોસાયટીની વ્યાખ્યાન પીઠિકા બહુ વિશાળ છે. તેના ઉપરથી સધળા ધર્મો, સંપ્રદાયો અને મહાપુરુષોના સંદેશો આપી શકાય છે; છતાં સોસાયટી પોતે કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાય બન્યા સિવાય તટસ્થ રહી શકે છે અને તેને પોતાનો કર્યો ક્રિયાકાંડ પણ નથી.

લાખો મનુષ્યો-બહુ મોટી આમજનતા-એવી બાલસ્થિતિમાં છે કે તેઓ સમજી શકે તે રીતે તેમને આ સંદેશ આપવાનો છે. વિકાસની જે પાયરી પર તેઓ જાગેલાં છે ત્યાં આપણે જવાનું છે. જ્યાં આપણે છીએ ત્યાંથી તેમને ઉદ્દેશવાના નથી પરમાત્મપ્રતીતિના સદગા માર્ગો મારી દૃષ્ટિએ પરસ્પરનો વિરોધ કરનારા નથી, પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કયું છે તેમઃ—

ये पथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम घटमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वथाः ।

મારા જેવા કેટલાકે આવો માર્ગ પસંદ કરેલો છે અને આ દૃષ્ટિએ કાર્ય કરનાર પણ જન્મદ્યુરુનું જ કાર્ય કરે છે.

હું થીઓસોફીને બાણ પર મૂકતી નથી, પણ જન્મદ્યુરુના સંદેશથી તેને વધારે સમૃદ્ધ અને વધારે પ્રગળ બનાવું છું. હું વિચારસ્વાતંત્ર્યમાં માતું છું; એટલે સૌએ મારી માફક વર્તવું એમ હું કહેતી નથી. પણ હરકોઈ મનુષ્ય પોતાની સમજ, સ્વભાવ અને સક્તિ પ્રમાણે હરકોઈ ક્રિયા કે હરકોઈ સંસ્થા હોવા સ્વતંત્ર છે એમ સ્વીકારું છું.

+

+

+

આગલા જે લેખોની માફક આ લેખમાં પણ ડો. બેસન્ટના જુના જુના પ્રસંગનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી ટૂંકે સાર જ લીધેલો છે.

ઓ. હરજીવન કાળીદાસ મહેતા
(બોક્ષ્ટોનર, નવેંગર, ડિસેમ્બર ૧૯૪૭ના ન્યોતિમાંથી)

લગવતી એની બેસન્ટ

[એ વ્યક્તિ વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત હતી, તેણે વિશ્વસુધારણા માટે જિંદગીમાં ક્યાં ક્યાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કેવી કેવી રીતે કાર્ય કર્યું તેનાં જુદાં જુદાં દરેકો અફ દુઃખમાં નીચે આવેબેલા છે. પ્રત્યેક દરેક પર એ પાત્રો સંવાદરૂપે વાત કરતાં હોય તેમ દેખાડેલું છે. તે બંને પાત્રો, પુરુષપાત્રો કે સ્ત્રી-પાત્રો પણ સ્પર્શ શકાય; અથવા પ્રત્યેક દરેક માટે જુદાં જુદાં પાત્રો જોઈવી શકાય. પ્રત્યેક લોજ અફ નાના પાયા પર આ દરેક જોઈવી બેસન્ટ જૈવાનાં જીવનપ્રસંગોની ઝાંખી બતાવી શકે. અહિંયાં દરેકો બતાવ્યા છે તે ઉપરાંત રાઉન્ડટેબલ, મુથરોજ, જોઈફન ચેઇન, લક્ષ્મીવિદ્યાશ્રમ વગેરેનાં ઘણાં દરેકો બાકી છે તે પણ બતાવી શકાય આ તો માત્ર સહજ પ્રવાસ છે. —તંત્રી.]

દરેક પહેલું

(અઘારમાં કનેન્શન ભરાયું છે. બેસન્ટ જૈવા લગભગ એક મહિનાથી જ સૌથી પહેલી વાર હિંદમાં આવેલા છે. ડેલીગેટોની નજર તેને જોવા તથા સાંભળવા મીઠા મીઠી રહી છે. કર્નલ આર્લકોટ 'આનાબાઈ' સંબંધમાં બોલે છે.)

રમેશ—અહેન ! આ સ્થાન અઘાર. મદ્રાસથી લગભગ છ સાત માઈલ દૂર આવેલું છે. એક બાજુ નદી વહે છે. બીજી બાજુ મહાસાગર ધૂનવે છે. ત્રીજી બાજુ જિંદગીનાં આકર્ષણો તથા વાટિકાઓ છે. ચોથી બાજુ અઘાર આમ તરફ જવાનો રસ્તો છે.

રમા—ભાઈ ! આ અઘાર માત્ર તારા મિત્ર કેમ વારંવાર આવે છે ?

રમેશ—અહેન ! આ થીઓસોફિસ્ટોનું શવિત્ર ધામ છે. મહાત્માઓની આગાથી સ્વપાયેલી યીઓ-સોફિસ્ટ સોસાયટીનું એ હેક્ઝાગોનલ છે—મુખ્ય સ્થાન છે. ત્યાં હજુ સુધી દરવર્ષે કનેન્શન ભરાય છે. આ વખતે એક અંગ્રેજ બાઈ જેને લેફ્ટો મિસ્ટ્રિસ એની બેસન્ટના નામે ઓળખે છે, જેણે આ વર્ષના—૧૮૯૩ના નવેમ્બરની ૧૬ તારીખે ટ્યુટિયોરિયલ ખાતે પણ મુક્યો છે તેને જોવા તથા સાંભળવા સૌ ઉત્સુક થઈ રહ્યા છે. મહન ! સાંભળ, તે સોસાયટીના પ્રમુખ કર્નલ આર્લકોટ તેના સંબંધમાં શું બોલે છે.

“The night's blackness is rolling away, the dawn of a happier day is breaking. Thanks—as I believe—to the kind help of those whom I call my Masters and the Elder Brothers of the race, our patient and loyal persistence is about being rewarded by help of the most valuable kind, for They have sent me 'Annabai' to share my burden, relieve my mental distress, and win the respect and sympathy of good people.”—રાત્રિના અંધકાર દૂર થતાં જાય છે. મુખી દિવસનાં પ્રભાતનાં અજવાળાં બહાર આવે છે. મારા યુરુરેલાં અને

વડીલ બંધુઓના હું ઉપકાર માતૃ' છું કે અમારી ધીરજવાળી અને વફાદાર ખંતના બદલો 'અત્યુત્તમ પ્રકારની સદાય દઈને આપવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓશ્રીએ, મારા બારમાં દિરસો લેવાને—મારા માનસિક દુઃખો ઓછા કરવાને—અને સજ્જનોના આદર અને સદાનુશ્રુતિ પ્રાપ્ત કરવાને, આનામાઈ-મિસિસ એની બેસન્ટને' અર્ધિયાં મોકલ્યા છે.”

રમા—ભાઈ! એ કનૈલ તો ‘આનામાઈ’ ને આવેલાં ભેટ ખૂબ ખૂબ ‘આનંદ’માં આવી ગયેલા કેમકે છે.

રમેશ—બહેન! એ સન્નારીની ભગ્ય મૂર્તિ ભેટાં આપણને શું નથી લાગતું કે કનૈલે જે કહ્યું છે તે ખરું પડશે ‘સત્ય’ને ખાતર પ્રાણ આપનારી એ વ્યક્તિ હિંદમાં કંઈ અજબ ફેરફાર કરશે એવું મને તો લાગે છે. જેણે સત્યને ખાતર ધરમાર તત્ત્વા, મિત્રોને તત્ત્વા, તે ભગ્ય મૂર્તિ શું નહિ કરે?

રમા—ભાઈ! હજી એ કનૈલ તેના સંબંધમાં કંઈ બોલે છે તે સાંભળ તો ખરા. થોડાં વાક્યો તો આપણે ન સાંભળ્યાં. (“This meeting will be historical as making her first appearance at our Annual conventions—her first, but not her last, for I have reason to hope that she will devote a certain part of her future years to Indian work.—આ મીટીંગ ઇતિહાસિક બન્યોશે, કારણ કે આપણા વાર્ષિક કન્વેન્શનમાં તેની પ્રથમ વારની હાજરી બન્યોશે—પ્રથમ વારની, પણ છેલ્લી વારની નહિ—કારણ કે મને આશા રાખવાતું કારણ છે કે તેના ભવિષ્યનાં વર્ષોના કેટલોક સમય તે હિંદુમિતી ઉન્નતિના કાર્યમાં અર્પણ કરશે.”)

રમેશ—જેવું બહેન! કનૈલ કેવી આશાઓ બાંધી રહ્યા છે!

રમા—ભાઈ! પણ તે આશાઓ ઓક્કસ ફલીશૂત થશે એમ લાગે છે. કનૈલને કોઈ પ્રેરણા કરતું હોય તેમ આ વાક્યો બોલતાં હોય તેમ લાગે છે.

(‘આનામાઈ’ જોઈ શામ છે. વક્તવ્યશક્તિનો પ્રવાહ થોડાં નિધ વહે છે. શ્રાતાઓ મુગ્ધ બને છે.)

દશ્ય બીજું

(મંથાકિનારે આવેલા કાથી સેનમાં સ્મિતકુંજમાં સરસ્વતી)

મદિરને ઓટલે ‘આનામાઈ’ આનંદથી દશામાં બેઠાં છે.)

રમા—ભાઈ! આ દશ્ય આનું? પેલી કેણું છે?

રમેશ—ન ઓળખ્યાં. અચારવાળાં ‘આનામાઈ’, જેને માટે કનૈલે મોટી આશાઓ બાંધી હતી, તે આશાઓ ફળીશૂત થતી જાય છે. હિંદુને શ્રેય કરવા માટે તેમણે કાથી સેનમાં વાસ કર્યો છે. પહેર-વેશ પણ નહીં નાખ્યો છે.

રમા—હા. હા. ઓળખાયા જ નહિ. હવે તો મળ્યામાં દુઝાણની માળા ધારણ કરી છે, સફેદ સાડી પહેરી છે, કપાળે આછીથી બરંમ છે, પગમાં લાકડાનાં ચંપલ છે.

રમેશ—બહેન! અત્યારે આપણાં હિંદવાસીઓ તો અજોજ લોકોનું અનુકરણ કરી રહ્યા છે. નાસ્તિકવાદ ફેલાતો જાય છે. તેને તોડવા માટે તે આઈ પ્રયાસ કરી રહી છે.

રમા—તે કઈ શા માટે?

રમેશ—ધર્મનાં ઝોજસ ઝોછા થાય તો હિંદ બૂમિનું' ગૌરવ પશુ ઝોછું થાય, માટે તે બાઈ એ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જંપલાવ્યું છે. હમણાંજ તેણે આશુ લગવવાનદાસને સાથે રાખી શ્રીમદ્ લગવદ્-ગીતાનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે અને તે સોંધામાં સોંધી કિંમતે વેચાય તે માટેની ગોઠવણ કરી છે.

રમા—ત્યારે તો આપણા ધર્મના ઉદ્ધારનું તે કાર્ય કરતાં જણાય છે.

રમેશ—હા. 'શ્રી રામચંદ્ર,' 'મહાભારત,' 'હિંદના પ્રાચીન આદર્શો,' 'લગવદ્ગીતાનું અભ્યયન' 'ઉપનિષદમાં રહેલું અગ્રાધ જ્ઞાન,' 'યોગ માર્ગના પ્રથમ પગથિયા,' વગેરે વિષયો પર ત્યાજ્યાન આપ્યા છે તથા લેખો પણ લખ્યા છે.

રમા—ત્યારે તો તે વાંચી યુવકવર્ગ નાસ્તિકવાદ તરફ જતો અટકશે.

રમેશ—હા. તેમ જ થયું છે. તે બાઈ કહે છે કે તમારા ધર્મનાં સત્યો સમજો, તેમાં અણુમોલ રત્નો છે. આથી તો પાદરી લોકો તે બાઈ પર ચુસ્તે ચલા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ જતાં યુવકો અટક્યા છે.

રમા—બાઈ! તેની શાંતિકુંજની કુટિર તરફ તો જો. તેણે બેસવા માટે પુરતી નથી રાખી પણ બાજક રાખી છે. મૂગચર્મ પાથરેલું છે. લે, હવે તું ધીમે જોશ, નહિ તો તેના ખ્યાનમાં લગ્ન થશે. સંકલ્પ. તે પ્રયત્નનો ઉચ્ચાર કેવી સરસ રીતે કરે છે. પંખીઓ પણ તે આનંદથી સંકલ્પ છે. વાદી કેવી ગૂંજે છે, જાણે વૈકુંઠે!

દશ્ય મોજી.

(કાશીમાં 'સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ'ના યોગાનંદમાં 'આનાબાઈ')

વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરતાં બેઠાં છે.)

રમા—હા, બહેન, તે નિશાળ છે, પણ ખરી રીતે કહીએ તો કોલેજ છે. જો પેલાં બેઠાં તે 'આનાબાઈ.'

રમા—હા. હા. તે કેવા આનંદથી વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરી તેઓમાં નવું જીવન પ્રજાલે છે.

રમેશ—બહેન! 'આનાબાઈ'ને તેના યુરુ તગૃંથી આઠા મળ્યા કે હવે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ બૂકવું. તેથી તેમણે અંજાકિનારે થોડી જમીન ખરીદી દેશમાં ચારે તરફ લટકી રાખ મહારાજાઓ, શ્રીમંતા પાસેથી પૈસાની બિજા યાચી સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ બની કરી. દેશના જુદા જુદા પ્રતિભાથી વિદ્યાર્થીઓ આવી વસ્યા છે. તેથી પ્રાંતિક અભિમાન વૃદ્ધી દેશાભિમાન જાગ્રત થયું છે. આખા હિંદ માટે માન થાય તેવી રચના તેમણે કરી છે.

રમા—સામે મોડિંગ હાઉસ જેવું કંઈ દેખાય છે, ખરું કે નહિ?

રમેશ—હા, જ્યાં સુધી મોવાસે કલાક વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોના સમાગમમાં ન રહે ત્યાં સુધી પારેનું પરિણામ લાવતાં બહુ વખત જાય. સામે શિક્ષકોને રહેવા માટેના ઘરો પણ બેઠાં થયાં છે. જો, સામે શિક્ષકો તથા શિષ્યો બેઠા મળ્યા કિકેટ, ફૂટબોલ વગેરે રમતો રમી રહ્યા છે.

(ઝોટલામાં શ્રીયુત એરડેલ આવે છે.)

રમા—પેલા અંગ્રેજ સદ્ગૃહસ્થ કોણ છે?

રમેશ—તે આ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ છે. તેઓ પણ હિંદની સેવા કરવા માટે આવ્યા છે; 'આનાબાઈ' સેધિ તે કરવાને ખડે પગે તૈયાર છે.

(એકરાઓ સાહેબની આસપાસ વીંટળાઈ વળે છે.)

રમા—બાઈ! જુઓ તો ખરા. એકરાઓ જેમ પોતાના પિતાને મળવા દોડે તેમ તેની તરફ દોડતા જાય છે અને તે પણ દરેક એકરા તરફ જોઈ રિમત હાસ્ય કરે છે.

રમેશ—તેમનામાં શિક્ષકનો અપાધ પ્રેમ છે. આનાબાઈ તથા તેમણે ‘શિક્ષા વિનાનું શિક્ષણ’ એ સિદ્ધાંત જાહેર કર્યો છે.

રમા—કેટલું મુશ્કેલ કાર્ય! છતાં પણ દોલેજમાં નિયમન તથા સન્માન દેખાય છે.

રમેશ—તેમાં જ પ્રિન્સિપાલ સાહેબની ખૂબી છે!

રમા—‘પ્રિન્સન્ટ મેથ’ કહી સૌ આનાબાઈને બોલાવે છે.

રમેશ—હા. હવે તેને સૌ તેમ કહી બોલાવે છે.

રમા—શું વિદ્યાર્થીઓ પાસે મેથ દરરોજ આવતાં હશે!

રમેશ—નિશાળ સર થાય ત્યારે એક મોટા ઓગડામાં બધા એકરાઓને એકઠા કરી પ્રભુપ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. સંગીત પણ સુંદર સાથે ચાલે છે. ત્યાર પછી મેથ પાંચ કે દશ મિનિટ સુધી કંઈ પ્રવચન કરે છે અને પછી વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં અભ્યાસ માટે જાય છે. જ્યારે મેથ ન હોય ત્યારે સાહેબ અથવા બીજા કોઈ શિક્ષક સુંદર પ્રવચન કરે છે.

રમા—તેમ કરવાનું કારણ સમૂહપ્રાર્થનાની અસર, ધણી સુંદર થાય છે.

રમેશ—શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિમાં પણ મેથએ ફેરફાર કરાવ્યો છે.

રમા—કર્નલે બાબેલા યંત્રે સાચા પદ્ધતિ જાય છે!

દરેક ચોથું.

(સનાતન ધર્મની પરીક્ષાનાં ઈનામોને મેળાવડો-મુંબઈ)

રમા—બાઈ! હેલ તો બરચક ચર્ચ મયો છે, હવે કોના આવવાની રાહ જોવાય છે.

રમેશ—સબાના પ્રમુખ આવ્યા નથી, હજી ત્રણ મિનિટ બાકી છે.

રમા—પ્રમુખ મોકા આવે, રાહ જોવડાવે, તેમાં તેમની મહત્તા વધતી હશે.

રમેશ—ના, એ સમય મયો (પ્રમુખમૈયા પધારે છે.)

રમા—આ તો પેલાં મેથ. તે તો વખતસર કામ સર કરશે અને કરાવેલ સમયે સબા પૂરી પણ કરશે.

રમેશ—તેમનું આયુષ્ય જીવનકાલ ધાર્મિક જાળ જેવું છે. મિનિટે મિનિટની જાણતરી કરી કામ કરનારાં છે.

રમા—તેવી જ બ્યારીતઓ જીવનનાં મહાન કાર્યો કરી શકે. બાકી આપણું કામ તો ઠીક ઠીક માડાની પેટે ચાલ્યા કરે.

રમેશ—‘શ્રી. રામચંદ્ર, શ્રી. મહાબારત, હિંદુસ્તાનની ઉત્પત્તિનો માર્ગ, હમવદ્ગીતા અધ્યયન, હિંદુધર્મના મૂળ તરવો, એલીમેન્ટરી ટેકસ્ટ બુક, એડવાન્સ ટેકસ્ટ બુક’ વગેરે પુસ્તકોના વર્ગ ચલાવી પરીક્ષા લઈ, ઉત્તેજનાથે કરતાં પ્રચાર અર્થે, તેવાં જ પુસ્તકોના ઈનામ આપવામાં આવે છે.”

રમા—એવાં જ પુસ્તકોનું ઈનામ આપવાનું કારણ ?

રમેશ—કારણ એ કે કુટુંબી જનોના હાથમાં એવા પુસ્તકો વાંચવામાં આવે અને તે રીતે તેવા પ્રકારનું વાચન બહોળા વિસ્તારમાં પ્રસરે. (સલાતું કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી ઘેર જતી વખતે રસ્તામાં.)

રમા—બાઈ! મૈયા બાપણને અંતે કેવાં મૂંઢે છે અને છેલ્લે આખા બાપણનો સાર તારવી મૂકે છે.

રમેશ—મહેન! તેમાં જ તેની વક્તવ્યશક્તિની લક્ષ્યતા છે. તેની તે શક્તિની પાછળ તેના ગુરુદેવના આશીર્વાદ વધ્યા કરે છે. બીજા વક્તાઓ વચ્ચે અને તેની વચ્ચે ભારીક તફાવત તે છે.

રમા—તેમનો એક મુદ્દો બહુ સારો હતો: જે ધર્મમાં કર્મદેવોએ જન્મ આપ્યો હોય તે ધર્મના સિદ્ધાંતો પહેલાં સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે ધર્મના સૂત્રની તે જીવાત્માને જરૂર હોય છે માટે તેમાં તેને મૂકવામાં આવે છે. પછી બધા ધર્મોનો અભ્યાસ વ્યક્તનાત્મક દૃષ્ટિએ કરવો, જેથી બધા સૂત્રોનું સંમેલન કરી શકાય અને જીવાત્માનો વિકાસ ઝડપ મળે શકે.

રમેશ—બહેન! તમે બરાબર સમજ્યાં છો. આજે તમને ખૂબ આનંદ આવ્યો હશે.

રમા—હાર પ્રેમટ રીલીજિયન્સ, રીલીજિયન્સ પ્રોપ્રિએટર ઇન ઇન્ડિયા, અવતારક, ધર્મ, વગેરે પુસ્તકો મને મંગાવી દેશો?

રમેશ—વળી ખુશીથી. તમે વાંચીને બીજાને વાંચવા પણ આપજો. જેથી તેના બિંદો અભ્યાસ કેટલો છે તેની ભેકાને સમજ પડે.

દશ્ય પાંચમું

(કારી ધામમાં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાની નાની વિચારણા માટે પંક્તિ પ્રદર્શનગ્રાહન માલવીયા, દરબંગાના મહારાજ તથા બેસન્ટ મૈયા એકત્ર થયાં છે. બેસન્ટ મૈયા કોલેજ તથા તેનાં મકાનો વગેરે યુનિવર્સિટીને સોંપી દેવા તૈયાર થયાં છે. બનારસમાં બહેર બાપુવાન.)

રમા—પંક્તિજ મોટી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાના કોઠા રાખે છે.

રમેશ—દરબંગાના મહારાજ પોતાની પાસેથી તેમ જ બીજા રાજા મહારાજાઓ, શ્રીમંત જનો પાસેથી પૈસા ઉધરાવી મોટું ફંડ એકત્ર કરવાની અભિલાષા ધરાવે છે.

રમા—પણ બેસન્ટ મૈયા તો જો વૃક્ષને (સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ તથા તેનાં આસેધાન મકાનોને) પોતે પાળી પોષી મોટું ફંડું છે તે હિંદુશ્રીમિત્રા કલ્યાણ માટે (તૈયાર યાળી) બીજાના હાથમાં સોંપી દેવા બિલાં થયાં છે.

રમેશ—તેમાં તેમની મદદતા સમાયેલી છે. તેમાં જ તેમની નિષ્કામવૃત્તિની પૂર્ણાકૃતિ સમાયેલી છે.

રમા—એમાં તો તેમના ત્યાગની પગાંબડા છે. પોતે ઉઠેરેલું બાળક બીજાને સોંપતાં દેવા વસોવાઈ જાય. આજે આપણા દેશના કોઈ પણ નેતાએ એવું કાર્ય કરી બતાવ્યું છે કે પોતે બિલી કરેલી સંસ્થા બીજાને સોંપી છે? જેથી તે સંસ્થા મદદાવક બને? કલમ સોંપી હોય તો ઉગ્ર વેરાન જેવી કરી મૂકીને, અથવા હાડતી વખતે તેનું શું થશે તે સંજ્ઞાથીના આગળપાછળનો વિચાર કર્યા સિવાય, જેમાં કોઈ મદદતા સમાયેલી નથી.

રમા—બાપણમાં જતાં મે સાંભળ્યું હતું કે મૈયા વળી એક નવી થીઓમોફિક્સ રફ્ફ લેબી કરવાની છે. કન્યાઓ માટે પણ કોઈ ટાળા બોલવા વિચાર રાખે છે.

૧. ઉપલાં પુસ્તકો આર મહાન ધર્મો, હિન્દમાં ધાર્મિક પ્રશ્નો અને અવતારો અનુક્રમે છે. —સંપાદક.

રમેશ—કમ'ચોગીની કાર્યપદ્ધતિ એવી જ હોય છે, એક સાધન ત્રય કે બીજું બિંબુ કરે; મધુ, મધુ' કહીને બેસી ન રહે. અથવા હવે નવું શી રીતે બિંબુ કરવું તેની ચિન્તા પણ ન કરે. તેના હૃદયમાં ઉત્સાહનો અખૂટ ચાલુ ગ્રંથ છે' તેથી તે 'કમ'ચોગીની બેસન્ટ માતા' કહેવાય છે.

રમા—બાપજીમાં 'હું કોલેજ તથા તેનાં મકાનો' માતૃશ્રમિને ચરણે મૂકું છું' તે બોલતાં તેના વદન પર કેટલો આનંદ હતો. અર્પણભાવ કેવો બલ્ય હતો !

દરથ છઠું

('Wake up India' બાખ્યાનશ્રેણી આવી છે. સામાજિક સુધારા પગ મેંવા બોલે છે, મદ્રાસવાસીઓ તે સંભળવા ઉત્સુકબેર દોઢાદોઢી કરી ગયાં છે)

રમા—હવે વળી મેંવા કંઈ જુદી દિશામાં કાર્ય કરવા માગે છે.

રમેશ—દિશા જુદી છે, પણ પથ એક છે. હિંદની ઉત્પત્તિ, ધાર્મિક સુધારણામાં કરી, પછી શિક્ષણક્ષેત્રમાં, પછી સામાજિક ક્ષેત્રમાં. એ તો એમ એક પછી એક ક્ષેત્રો હાથ કરતાં જાય છે.

રમા—કાલે બાળકમ પર તેમણે જે વિચારો દર્શાવ્યા, તથા આંકડાઓ આપી તે બાબત પર બજવાળું નાખ્યું' તેથી હું તેના પર મુગ્ધ બની મઈ છું. તેમાં ખાસ કરીને પુત્ર તથા પુત્રી બન્નેને સમાન ગણી બન્નેને શિક્ષણ આપવું જોઈએ તે સંભળી ધણીઓ હેરાત પામ્યા છે.

રમેશ—જૂના વિચારવાળાઓને તેમણે વિચાર કરતાં કરી મૂક્યા છે. આ મેંવાની કાર્યપદ્ધતિ ખંડનાત્મક નથી પણ સાથે સાથે રચનાત્મક પણ છે. તેમણે 'Stairway Movement' શરૂ કરી છે અને તેથી જોએ તેવા વિચારવાળાઓ હોય તેને એકત્ર કરવા માંડી સંઘબળ બિંબુ' કર્યું' છે.

રમા—તેં સંભળ્યું' છે કે તેમણે આ કાર્ય હિંદના ઋષિ અચર્યની આરાધી શરૂ કર્યું' છે. આ કાર્યની પછવાડે તેના આશીર્વાદ છે.

રમેશ—તે વાત સાચી છે. જે બક્ષિત નિમિત્ત બને તેના સાગથિ પ્રજા ચોક્કસ બને.

દરથ સાતમું

(મદ્રાસમાં 'ન્યુ ઇન્ડિયા' ઓફિસમાં મેંવા જતાં નબરે પડે છે.)

રમા—આ ડેડીમાં કેઈ જગરફ હાજર છે. ક્યાં તેમનું મંચક્ષેત્રમાં કાર્ય ? ક્યાં તેમનું શિક્ષણક્ષેત્રમાં કાર્ય ? ક્યાં સમાજસુધારામાં કાર્ય ? આ તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં મૂકી પકડ્યાં છે.

રમેશ—હા, પોતાના ગુરુદેવની આરાધા થતાં તેમણે આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યું' છે. સોસાયટીમાં બેઠાવા અગાઉ ઇંગ્લેન્ડમાં તેમનું આ જ કાર્ય હતું. જીવનનું પહેલું કાર્ય અને છેલ્લું કાર્ય આ જ.

રમા—પહેલાં 'કામનવીલ' નામનું સાપ્તાહિક કાઢ્યું, પછી 'મદ્રાસ રટન-કડ' 'ખરીદુ' અને તેનું નામ 'ન્યુ ઇન્ડિયા' રાખ્યું.

રમેશ—પછી 'હોમરૂલ'ની ચળવળ ઉપાડી. હિંદને પકાર કર્યો 'Strike the Iron while it is hot' 'તપ્ત લોહ પર હથોડો મારો' એ જ્વનિ પોષાયો. પણ હિંદનો સમુદાત્મા તે જ્વનિ ઝીલી ચક્રવો નહિ. જો તે વખતે ઝીલ્યો હોત તો હિંદની આજે ધણી પ્રગતિ થઈ હોત.

રમા—પણ તેને સરકારે ત્રણ મહિના નબરકેદ રાખ્યાં.

રમેશ—નબરેકે રાખવાથી હિંદને કંઈ નુકસાન થયું નથી પણ બિલેટો ફાયદો થયો છે. આખું હિંદ એકત્ર થયું અને વિશ્વવિખ્યાત વ્યક્તિને કેદ રાખવાથી ખડેખડમા હિંદની પરતગતીની ખબર પડી.

રમા—કેદમાંથી છૂટ્યા પછી હિંદ તેની કદર કરી અને તેમને નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ નીમ્યા.

રમેશ—પણ તેમણે પ્રમુખ એટલે ત્રણ દિવસનો પ્રમુખ નહિં પણ બાર મહિનાનો પ્રમુખ એ પ્રથમ પાડી. પ્રમુખ એટલે માત્ર ભાષણ કરી બેસી રહેનાર નહિં, પણ ચાલુ વર્ષનાર દેશીજાતિ માટે કાર્ય કરનાર.

રમા—વળી તેમની કાર્યપદ્ધતિ પણ અબજ મારો કલ્કા સાચો એ નહિં, પણ બધાને સાથે રાખવા અને સહેલું.

દરથ આઠમું

('Commonwealth of India Bill' લઈ ઈંગ્લેન્ડ જવા સ્ટીમર પર બિલા છે. થોડા છટાછવાયા હિંદીઓ આસપાસ બેઠા છે.)

રમા—ક્યા હોમરૂલ વખતે 'મેસન્ટ મેથાડી જે' 'ભારતમાતાડી જે' ના પોકારો અને ચારે બાજુ મોટો મેદની, અને આજે ક્યાં 'ચરમ, ચરમ'ના પોકારો અને માત્ર મધ્યમાઈકા અનુયાયીઓ ! આજે એ દિલચાલના ઉત્પાદો તો સમજે છે કે પોતે બહુ સારું ક્યું છે, પણ થોડા વર્ષમાં જ તેણું પરિશ્રામ તેઓને સમજશે.

રમા—લોકપ્રિયતાને પણ ઠોકરે મારી, પોતાને જે સત્ત્વ લાગે તે નીંદરપણે કહેવાની હિંમત બતાવનાર તો એક બેસન્ટ મેથા જ. ખીમઓ મનમાં સમજે, પણ સાચું કહેવાની જાહેર હિંમત બતાવી ન શકે.

રમેશ—ઈંગ્લાંડમાં મેથાના બહુ જૂના સ્નેહીઓ છે તેમની સહાયથી પાર્લામેન્ટમાં તે મિત્ર રજૂ કરાવી શકશે. તેની સેવાની હિંમત હમણું નહિ થઈ શકે.

રમા—આ ડોશીમા આટલી ઉમરે પણ જૂઠું છે.

રમેશ—હારથ નિષ્કામવૃત્તિ અને ગુરુની સહાય.

દરથ નવમું

(બનારસ સ્ટાર કેમ્પ, સ્મિતકુંજ, ૧૯૨૯, કૂબુજી વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા છે. બેસન્ટ મેથા તેના પગ પાસે બેઠા છે. 'તમારા પગ પર બેઠા રહેનાં યીમો' વ્યાખ્યાનનો એ ખરિ છે. અનેક લોકો આસપાસ વીટબાર્ડ વળી બેઠા છે.)

રમા—આ મેથા તો ખરેખર અદ્ભુત વ્યક્તિ છે જે પુષ્પને પોતે મોટું ક્યું તેને ચરણે બેસતાં તેને જરા પણ ઓછા લાગતી નથી.

રમેશ—એમની નજર પુષ્પ સામે નથી, પણ પુષ્પમાંની મુશ્મલ તરફ છે.

રમા—કૂબુજી જેની પ્રજાવશાળી વ્યક્તિ જન્મતે ચરણે ધરી મનાએ વિશ્વની મહાન સેવા બતાવી છે.

રમેશ—કૂબુજીને તૈયાર કરવામાં મેથાએ કટની મુસ્કેનીઓ વેળી કે તેના ખાલ કૂબુજીના બમ્બોને નથી, તે તો મેથા કરતા અમારા કૂબુજી મહુ મોટા કહી મેથાની હિંમત ઉતારી પાડે છે.

૧૫૬ : બગવતી બેસન્ટ સંભાષણ અંશ

રમા—મૈયા ન હોત તો કૃષ્ણજી ન હોત એની ક્યાં એ લોકોને ખબર છે ? બન્ને મહા-
અવિસંખના સખ્યો છે. બન્ને પોતપોતાને સોંપેલું કાર્ય મથામં રૂપે કરે તે વારંતરિક જ છે.

રમેશ—બેસન્ટ મૈયા કૃષ્ણજીને ચરણે બેઠાં નથી, પણ સત્તને ચરણે બેઠાં છે. લોકો એ રહસ્યને
ક્યાંથી સમજી શકે ?

રમા—મને તો એમ થાય છે કે હું કૃષ્ણજીની વાણી સાંભળ્યાં જ કરું.

દશમ દશમુ

(અઘાર કન્વેન્શન, ૧૯૩૧. ચિકિટમાં બેસાડી મૈયાને હેઠા ઉતારી એક બાલુ રાગજી અને બીજી
બાલુ એરડેસજીનો ખભો પકડી ધીમે ધીમે ચાલી આવી હેઠાવોર્ટસ હોલમાં ખુરશી પર બેસાડ્યાં છે.
ઉપ-પ્રમુખ વોરીંગ્ટન સાહેબે પ્રમુખ તરીકેનું પોતાનું બાવણ ખતમ કર્યું છે. મૈયાને લાગે છે કે
દૂરદૂરથી આવેલા આ લોકોને મારે કંઈ ચોક્કસ પથ કહેવું નોઈએ એટલે મહામુસીમતે થરીર રાક
પાડે છે છતાં જોઈ રહી પ્રવચન કરે-છે. પંદા પાછળથી એ બાવણ બોલાય છે.)

રમા—ભાઈ ! ખરેખર આ કન્વેન્શન ભાગ્યશાળી થયું છે. મૈયાનાં વચનો સૂત્ર સમાન છે.
જીવનભરના અનુભવોના સારેશ્વ આજરું બાખ્યાન.

રમેશ—બહેન ! મને તો એમ જ લાગ્યું કે હું આ લોક પર જ નથી. મારા કાન કરતાં મારે
આત્મા તે વધારે સાંભળતો હતો. આ વ્યાખ્યાન મારે માટે તો ગીતારૂપ છે.

રમા—મેં આશા રાખી નહોતી કે મૈયાના પ્રવચનનો લાભ આ વર્ષે મળશે.

રમેશ—મૈયાનો દેહ પરનો સંયમ કેટલો બધો ! આપણે એમની જગ્યાએ હોઈએ તો એક શબ્દ
પથ બોલવાને સક્ષતા ન થઈ શકીએ !

રમા—આટલી બધી મીઠગી છે, છતાં હજી તેનાં નયનનાં તેજ કેવાં ચમત્કારા મારે છે. તે
સાબિત કરે છે-તેનો ભવ્યતા.

દશમ અગિયારમું

(અઘાર કન્વેન્શન, ૧૯૩૨. મૈયા પથારીવશ છે. તેનાં દર્શન કરવા માટે, તેને ધરણે પુષ્પ
અર્પણ કરવા સૌ એક પછી એક જાય છે. શબ્દજી સૌને ધીમેધીમે જવા સૂચવે છે. ડૉ. એરડેસ
માજી પાસે જમા છે, પુષ્પો ધરાતાં જાય છે, તે બાલુ પર મૂકતા જાય છે. બીજા નવા આવતા
જાય છે. મૈયા દરેકના મોઝા સામું જોઈ આશીર્વાદ આપે છે.)

રમા—પુષ્પ અર્પણવિધિ જોઈવીને રાગજીએ માલુમા દર્શન કરાવ્યાં તેથી મને આનંદ થયો છે.

રમેશ—હજી દર્શન કરવાની ભાવના મનમાંથી મઈ મથી ? હવે તો જ્યારે તે સોસાયટીનું કાર્ય
કરી શકતાં નથી ત્યારે સોસાયટીનું કાર્ય ખૂબ આગળ ધંધાવતું તે કાર્ય અનુયાયીઓનું છે. જે કાર્ય
કરે તે સાચો અનુયાયી. જે આત્માવાનના જગજ માટે તેમણે આપી બિંદગી અર્પી તે જગજ ફરકાવતો
રાખવો તેમાં જ શિષ્યની કર્તવ્યતા છે.

રમા—ભાઈ ! પમારું કહેવું સાચું. પણ અમે ભાવિક જનો દર્શનના મૂખના. અમારો સ્વર્ગાવજ તેવો !

રમેશ—હવે મૈયાનું કાર્ય ઉત્સાહથી કયે જવું તેમાં જ અમે આનંદ માનો.

દશ્ય ખારણું

(સપ્ટેમ્બર ૨૦, ૧૯૩૩. અપોરના ચાર વાગ્યા છે. મૈયાએ સ્થૂળ દેહ છોડ્યો છે.)

રમા—આ તો મૈયા આત્મા.

રમેશ—આવે તેને વહેલાં કે મોડાં જવાનું જ.

રમા—કર્નલની અધિવાણી સાચી પડી છે.

રમેશ—બંને એક જ યુરુ—મહાત્મા એમ.—ના સિખો; એકત્રીજની ચકિતને ઓળખે.

રમા—મૈયાના મૃત્યુ સમયે ક્યા ક્યા મહાત્માઓ આંબા હોય તેમ લાગે છે ?

રમેશ—તે આપણે કેમ કહી શકીએ ? દિવ્ય દષ્ટિવાળા લેક્ટરીટર સાહેબ કહેશે ત્યારે જાણ્યું.
પણ જેણે મહાત્મા એમ ના, અગવાન અસ્તવ્યના તથા રાજસભ્ય અગવાન નારાયણ-સનતકુમારના નામે અનેક કાર્યો કર્યા છે, તેના અરણ્ય સમયે ઋષિસંઘની અનેક વ્યક્તિઓ હાજર રહી હોય એવી કલ્પના કરી શકાય.

‘મોલો એસન્ટ માત્રી જય’

હરિભાષ કંકર

(સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ ના ‘જ્યોતિ’ના અંકમાંથી)

The Impersonality of Annie Besant

She had an extra-ordinary tenderness for the weak; for those who suffered or were exploited; for those who were oppressed or depressed, and in that tenderness she became impersonal—a quality and a qualification which brought her that extra-ordinary reward of being chosen as an Instrument of the Great Masters of Wisdom !

Sjt. Jamshed Nusserwanjee.

ડૉ. એસન્ટની નિરભિમાનતા

તેમનામાં નજાણા પ્રત્યે તેમ જ જેઓ દુઃખી કે પીડિત હોય, જેઓ કચરાયેલાં હોય અથવા અપેક્ષા હોય તેમના પ્રત્યે અસાધારણ પ્રકારની કેમળતા હતી. અને આ કેમળતાને લીધે તેઓ નિરભિમાની થતાં હતાં. આ જ યુણ અને વિશેષતાથી તેમને મદાન અને પ્રસાપૂર્ણ મહાત્માઓના, તેમણે પોતે જ પસંદ કરેલા સાધનશૂલ થવાની અસાધારણ જલ્દિસ-તાજ મળી હતી.

શ્રી. જમશેદ નસરવાનજી.

ડો. એની બેસન્ટ

(એક નાટકનું એક દશ્ય)

(દરય બીચું)

(૧૮૮૭—વાઈટ એપલમાં એક ગરીબ માણસની ઓરડી દીવાલ પાસે બિહાનું. તથા લાંગિય-વૃક્ષ પુરણીઓ, ધરડી મિસિસ રિમ્મથ દીવાલની પેટીઓ બનાવે છે. આરથુ પર ટોકારા થાય છે.)

માણસ—(ઠોકતા ઠોકતા) આરથુ! ઉઠાડો. કોઈ અંદર છે કે કેમ? આજો દિવસ હું અહિં થોભવાનો નથી. (મિસિસ રિમ્મથ આરથુ ઉઠાડી એક માણસ, જે બહુ ઉમ્મરે આવેલો છે તેને દાખલ કરે છે.)

માણસ—કેમ હવે મારું ભાડું કયારે આવડું છે? જુડું જુડું બોલી બોલી તથા અડવાડિયાં મને રખડાવ્યો. એ નહિં આવે. શું વિચાર છે?

મિસિસ રિમ્મથ—ભાઈ, જરા બેસો તો ખરા! મહેરમાની કરી બેસો, બહુ જ દિલગીર છું! મારી મોટી છાકરી તમે અડવાડિયે મરી ગઈ અને પછી મારા ધણીને દુર્લભતર સ્કેવરમાં સરખસમાંથી પોલીસ પકડી ગયા છે તેથી જરા ભાડું આપવામાં મોકું થયું છે. અને પાછી-મારી આખ નનગી પડતી ગય છે અને મજૂરીમાં આ પેટીઓ પણ બરાબર થતી નથી.

માણસ—(રાવમાં) બસ! બસ! તમને થયું! તમારાં તો ઠીક માગ્યા આવડે છે! આખમાં આખ આવે કે આજો ફૂટી ગયે તેની જોડે મને શું લાગે વગર? મારા મજનમાં જેલમાં જનારા ગુન્હેમારો ન જોઈએ. સમજ્યા? કાલ ને કાલ ભાડું ચૂકવી આપો, નહિંતર મહાર નીકળો. અરે! ચોંચાટી પકડી બહાર કાઢીશ. સમજ્યા?

મિસિસ રિમ્મથ—પણ સાહેબ!

માણસ—બસ એ સાહેબ-માહેબ રહેવા દો. મેં કશું તે સંભળાયું નહિં? મને એવા ખોટા મપગેળા નથી સાંભળવા સમજ્યા?

(સેલી રિમ્મથ ૨૦ વર્ષની ઉમરની, આંખમાં અંધાર સાથે ધસી આવે છે.)

સેલી—એવ મિસ્તરે! મારી માને દેમ મારતાં ઘરમ નથી લાગતી? એ હું નહિં સાચવા દઉં. જાઓ, બહાર નીકળો.

મિસિસ રિમ્મથ—ઓ સેલી! સેલી! એમના પર ગુસ્સો ના કર, આપણે જ ભોગવવું પડશે.

સેલી—મહેરમાની કરીને આવ્યા જશો? મારી મા માંડી છે અને લખમ આંધળી થઈ છે, અને મારા પિતાને પોલીસે પકડેલા છે. અને આવી વિષમ સ્થિતિમાં મુકાયેલાં એકના અનાય બેરતે દેમ મારતાં તમને જરમ નથી લાગતી?

માણસ:—ઓહો. મોટી ગવર્નરની દીકરી ન જોઈ હોય તે ! જો, ૨૫૪ જણાં હું કે કાલે બાકું આપી દેવાનું. તે ન અપાય તો બહાર હડસેલી મૂકીશ. સમજ્યાં ?

સેલી:—જાઓ, હું કાલે જરૂર આપીશ. વચન આપું છું.

માણસ:—ફક્ત ! કાલે નહિં આપે તો ખજર પડશે ! સમજ્યાં !

(માને સેલી વળગી પડે છે. માને અધારા આવે છે તે બેસી જાય છે)

સેલી:—મા, બધું બરાબર છે, ફિકર ના કર આપણને જો કંઈ કરી શકશે નહિં.

મિસિસ રિમથ:—(રડતાં રડતાં) સેલી ! પણ કાલે આપણે કેવી રીતે આપી શકીશું ? ધરમાં તો કંઈ જ નથી.

સેલી:—એ તો હું મને તેમ બહાનુસ્ત કરીશ. રાતના સવાને બદલે આ દીવાસળીની પેટીઓ લઈને આખી રાત કામ કરીશ. જરા મજરાતી ના, મા, કંઈક તો આપી શકાશે

(દીવાસળીની પેટી લઈ કામ કરવા બેસે છે.)

સેલી:—મા, આજે તું અચંબો પામે એવી એક કહાણી કહેવાની છે.

મિસિસ:—શું છે દીકરી ?

સેલી:—હારખાનામાં બધાં જો જાણી લીધી ચરી મર્ઝ છે એટલે બધાં જો એક ઉધરાણું ક્યું, એ બિચારાને લાગ્યું કે એના ચરી જવાથી આપણે તંત્રીમાં મુકાઈશું, અને તેમાં બિચારા આપા તો જોઈમાં ગયા છે, અને એ લોકોએ આ મોકલ્યું છે.

(ગજવામાંથી પૈસાની કાચળી કાઢી માને આપે છે.)

મિસિસ રિમથ:—(આંખમાં આંસુ લાવી) મરીબ લોકો કેવી એકમેક તરફ સહાનુભૂત ધરાવે છે ! કેવી સુંદર લાગણી ! કેવી સરસ દિલસોઝી !

સેલી:—મા, કલખમાં શું થયું તે તો કહેવું જૂલી જ મર્ઝ !

મિસિસ રિમથ:—કેમ ત્યાં કોઈ સન્નારી આવવાની હતી કેની, તે આવી મર્ઝ !

સેલી:—હા, એ બાઈ આવેલાં ! એનું નામ મિસિસ બેસન્ટ. દેંકા વાળવાળી અને એટલું માયાળુ મોહું છે, મને તો ખૂબ જ મમી મર્ઝ કોઈ જાતની મગરૂરી કે મોટાઈ મને જ નહિં

મિસિસ રિમથ:—બધી છોકરીઓને મમી કે નહિં ?

સેલી:—પહેલાં તો એ દાખલ મર્ઝ એટલે બધાં અકડે ને અંબીગ મર્ઝ ચર્ચા પણ એ બાઈ તો ખરેખરા ઉમદા ખવાસની છે. એ તો બધા જોડે એકદમ હળા મર્ઝ ને વાતો જ કરતા મંડી મર્ઝ, એકદમ આવી ખૂણામાં ખીખાનો હતો તે ઉધાડી વગાડવા જ મંડી મર્ઝ અને શું વગાડે ! આદા ! શું વગાડે ! બધાં તો દેન જ મર્ઝ ચર્ચા. એવું સરસ વગાડવા માંડ્યું ને એવો રાગ ઉપાડ્યો કે આપોઆપ બધાં નૃત્ય કરવા જ મંડી ચર્ચા. ખરેખર ! ઘણી ગમ્મત આવી. (ગાઝા પર ટકરા પડે છે)

(સેલી બારણાં ખોલે છે. મિસિસ બેસન્ટ દાખલ થાય છે ને બારણાની ઓચમાં જ બેઠાં રહે છે.)

એ. બી.કે—તમારું નામ મિસિસ રિમથ છે ? તમારા ઘણીને જાગીત પર છોડાવ્યા છે ને કે ? હજી જ આવો પહેલો જોઈએ છે કહેવા જ હું આવી છું.

(સામું જોઈને ચમકીને) બહા ! આ જ.

સેલી:—ઓ પ્રભુ ! આમારી બાઈ મિસિસ બેસન્ટ ?

મિસિસ:—સેલી, કંઈ રીતભાત આવડે છે ? આ જાનુને ખુરશી તો આપ.

. (સેલી એકદમ ખુરશી લાવી સાફ કરે છે. એ. બી. બેસે છે.)

એ. બી.:—ટૂંકાંબર સ્કેવરમાં જે જે માણસોને પેલોસે પકડેલા તે બધાને છોડાવ્યા છે અને મીલમેકના ફેક્ટોનામાંથી બધા આવે છે ! અરે, બધાની જોવી અવલગ થયેલી ! કાઈકને ઊઝડા પડેલા, કાઈ ને માથે હેટ કે કંઈ નહિ ! કેટલાંકનાં કપડાં ફાટ્યાં ! બધાને જોવા જેવો દેખાવ હતો. તેમને માટે રસ્તામાંથી પહેલાં હેટો લીધા કે જરા આગર દેખાય.

મિસિસ સ્મિથ:—આહા ! કેવું બહુલ ! મેકમ, તમારો કું આભાર માનું છું. અને તો એમ હવે કે હવે મારા હોમને કું ફરીથી જોવા જ નહિં પામીશ. મારી લીલી તો મિચારી અથે અઠવાડિયે મરી ગઈ !

એ. બી.:—લીલી કાણ હતી ?

મિસિસ સ્મિથ:—મારી મોટી છોકરી. આ સેલી મારી બીજી છોકરી. મહિનાઓ થયાં હિવાસળાના કારખાનામાં કામ કરી એને સ્પર્શ લાગુ પડેલો. બન્ને ત્યાં જ કામ કરતાં હતાં.

એ. બી.:—એન, હું દિલગીર છું, હું બાણું છું કે ત્યાં પગાર પણ બહુ જ થોડો મળે છે.

સેલી:—અઠવાડિયાની ચાર સિલિંગ ! પૂરું નથી થતું તેથી આ પણ કામ થેર લાવી કંઈ છે. એમાં પણ ગ્રોસની અઢી પેની મળે. તેમાં દોરા તથા ગુંદર અમારા. હવે એની આંખને લીધે સીવણકામ પણ થતું નથી.

એ. બી.:—તમને છોકરીની કેટલી ખોટ પડતી હશે ? એન, તમને કેવું લાગતું હશે તે હું સમજી શકું છું.

મિસિસ સ્મિથ:—એ છોકરી એટલી ભલી, હસમુખી ને પ્રેમાળ હતી કે એનાં વગર ઘર બધું ખાલી ખાલી, ચતું સતું, કંઠવા ધાક છે ! એન, (આંખમાંનાં આંસુ લૂછે છે) સેલી મારી છે પણ છોકરી ખોલી તેના ધા કેવો કારમો હોય છે તે તમને નહિં ખગર પડે એન !

એ. બી.:—એન, હું બાણું છું ! મેં તો મારાં બન્ને છોકરાં ખોલાં છે. જો કે તેઓ ખૂબ નથી પામ્યાં, મારા ધણી પાદરી અને દંભી અને મિચમાચારી થવા વગર ધર્મક્રિયામાં હું લામ લઈ શકું નહિં એવી મારી ખાતરી થઈ એટલે મારે પાદરીની દંભી સ્ત્રી થઈ સાથે રહેવું યા છોકરાંઓને તજવા એ જે વચ્ચે જ નિર્ણય કરવાનો આવ્યો અને મેં સત્વ ખાતર બાળકો તજ્યાં !

મિસિસ સ્મિથ:—મેકમ, તમને કેટલું દુઃખ થયું હશે ?

એ. બી.:—જરૂરતામાં તો થોડે થોડે વખતે હું મળવા જતી, પણ મળીને પાછાં ફરતાં મારી નાની છોકરી એની લીજરાતી કે એને વારે ધડીએ દુઃખી કરતી એ અને ઠીક ન લાગતું તેથી ધણી વખત યયાં હું એને મળી જ નથી.

(દરવાજો ઉઘાડે છે ને હોમ સ્મિથ દાખલ થાય છે.)

સેલી:—બાપા, તમે આવ્યા ? અને ધણી જ આનંદ થયો. (દોડીને એટલા જલ્ય છે.)

હોમ:—(પત્ની તરફ જોઈ) કેમ ? કેમ ચાલે છે ?

(એ. બી. સામે જોઈ શેકહે-ક કરે છે. તથા પત્ની સામે જોઈ)

એમને હેરાવવા માટે આ જ બાઈ તેં આશા માનવાનો છે. હામ, ફેડ, આર્મી, અરે એમને બધાને એમણે હેરાવ્યા, મિસિસ બેસન્ટ બહુ જ હયાળુ અને બબ્બ બાઈ છે.

(બહાર દોડી હામ, આર્મી, ફેડ વગેરેને બોલાવે છે. ઘણા માણસો અંદર દાખલ થાય છે—અધા મિસિસ બેસન્ટ જોડે શેકહે-ક કરે છે. અને Long live Mrs. Besant. Three cheers for Mrs. Besant. Hip Hip Hurray બોલે છે.)

(હાકરીઓ આજળ આવે છે.)

એક હા—તમારા હાથમાં અમારા માટે જે આટલું લેખ્યો તેને લીધે અમારી હિવાસળાનો બદલો થયો છે.

બીજી હા—એને માટે એને તમારી જોડે વાત કરવા માંથીએ છીએ

ત્રીજી હા—વાહ તમે બહુ સારું કાધું ! અમારી રાજી રખાવી.

૧લી હા.—બેસ બેસ ચિખાવણી ! પહેલાં આપણા દામમાં કાઈ માથું પંજુ મારતાં નહોતા—આ બિચારીએ દયાથી પ્રેરણા આપણને મદદ કરવા લાગત હોવાથી ને તું વળી જખરી કે એમને કહે છે કે રાજી બોલાવી.

૩જી હા.—આજે તો અમારા માલિકે એમને બોલાવ્યા અને કહે કે આના પર સહી કરો ! વાંચવા લીધું તો બધું કે એમને બિલકુલ કુઝ નથી, અને પેપરમાં જે આપ્યું તે જુઠાણું છે વગેરે વગેરે.

૨જી હા—એકમ, તમે બીલકુલ અમારી ચિંતા કરતા ના—તમે અમારે માટે કુંબેશ હોવા છો અને હવે તમારી વિરુદ્ધ નહિં જઈએ. હવે કૃતમી નહિં થઈએ હો.

૩જી હા.—લીછીને તો નોકરીમાંથી કાઢી મૂકો.

૧લી હા—એને હવે તો હડતાળ પર ચલાવી છીએ.

૩જી હા.—મજતર પણ ધૂળ જેવી હતી. આમ ને આમ જુએ જ મરવાતું હતું તો લાક્ષ્મી લાક્ષ્મી કેમ ના મરવું ? (અધા માણસો મિસિસ બેસન્ટ ક્રિંદાવાદનાં પોકાર કરે છે. આર્સ એક્સેલ દાખલ થાય છે. ક્રિસ્ટોફી જખરી ક્રિસ્ટોફી જખરી બોમ્બો થાય છે)

એક્સેલ—એવી ! તું તો અજીવત જોઈ છે. આટલા શોશ વખતમાં તો તો કમાલ કીધી. બધાની માનીતી થઈ. બધાની લાકડ હોવાથી.

એ. બી. ૧—આર્સ, એમ ના બોલો તમે મારા ગુરુ છો. જે એમાં કંઈ પણ એ ક્યું હોય તો તેનું માન તમને છે. તમે આપણા મરીન લાકડોનાં કુળો મટાકવા પ્રેરણા આપી, રીત જતાવી, તેમાં માનનો પ્રકાશ આપવાં અને બહુત્વની લાવનાં જમાવવા મહાન અણમૂલો સેવામંત્ર તમે આપ્યો, જમતને મુખી કરવા, નિંદનવન બનાવવા ! તમારો અનહદ પ્રેમ, તમારી અકષમ અને અધામ સેવા કોને પ્રેરણા ન આપે ?

ભાઈઓ, હવે શાંત થાઓ ! સૌ સૌને ઘેરે જાઓ. આપણે બધાં એકઠાં મળી વિચાર કરી જરૂર કંઈક મેળવીશું.

એલો—એની, તારામાં અદ્ભુત અને અજબ શક્તિ છે. તે દિવસે પાર્લામેન્ટમાં મારી પાછળ હળદો માણસોનું ટોળું આવેલું અને તે પણ મજૂરિયાત ને મરીબ અલેણ માણસોનું, તેના દેખતા, મને પાર્લામેન્ટની બારીમાંથી નીચે બાગમાં ફેંકી દીધો, બધાં હુલ્લક કરી પાર્લામેન્ટના દરવાજા તોડી નાખવા તૈયાર થયેલા, પોલીસો મહારાઈ મથેલા ત્યારે તે બધાંને દાદર પર ભેલા ચર્ચ હાથ ભેગા કરી શાંત થવા આજ્ઞા કરી, ઉશ્કેરાયેલા ટોળાંને તારી અજબ શક્તિ, અને પ્રતિકાશાળી વક્તૃત્વ અને ભાષાનાં જલ્દથી મુગ્ધ કરી શાંત રીતે ઘેર જવા પ્રેર્યું. આહા ! શો વ્યક્તિત્વપ્રભાવ ! એની, તું તો અજબ માટીની બનેલી છે. હું તો ધારું છું કે જમતની મહાન વિશૂતિઓ, અરે, જગતના પયમખર્ચો જે માટીમાંથી બને છે તે માટીની તું છે.

એની—આઈસ ! નાહકનો ચઢાવ નહિં ! મારા મુરુ ! એવું કંઈ નથી આપણા આઈસ પ્રમાણે આતુકાવ ફેલાવી લોકોની અજાનતા દૂર કરી પ્રકાશ ફેલાવીએ ને જમતને નહનવન બનાવી જીવ-નીચના ભેદો દૂર કરી કુખ દરિદ્રતાને, કંભાલિયતને હાંકી કાઢીએ તો બહુ છે બોલો કાઈએ એલો સાહેબનો બપ, મી આઈસ ફોર મિ એલો હીપ હીપ દૂરરે

મી. સલ્વમુખરામ વી. હોરા

(જુલાઈ ૧૯૪૬ના “જ્યોતિ” ના અંકમાંથી, એમનાં ડૉ બેસન્ટ પરના એક નાટકમાંથી.)

Sidney. A. Cook on Dr. Besant

For this supreme gift and for Courageous and pioneering leadership when the world's social conscience needed awakening Annie Besant will always be blessed.

(“The Annie Besant Centenary Book” P. 168)

ડૉ. બેસન્ટ વિષે સિડની. એ. કૂક

ચીઆસોફિકલ સોસાયટીના જાલના ઉપ-પ્રમુખ

આ જાતની ઉચ્ચ શક્તિ અને હિંમતભરી નેતાગીરી જ્યારે જર્મનના સામાજિક અંતઃકરણને જાગૃત કરવાની જરૂર હતી ત્યારે જતાવવા માટે ડૉ. એની બેસન્ટને હંમેશા અભિનંદનપૂર્વક યાદ કરવામાં આવશે.

(ઉપલા શ્લોકનો અનુવાદ)

બેસન્ટ મૈયા-હીરેક્લીસ

[એક જીવાત્માનો વિકાસ]

(આ લેખમાં જે જીવાત્માને આપણે અત્યારે બેસન્ટ મૈયાના નામથી ઓળખીએ છીએ તેમણે ચંદ્રલોક પર નરત્વપદની પ્રાપ્તિ કરી ત્યારથી ચર્ચાત્ કરી છે. ચર્ચાત્માં જે પોતાના મુરુદેવ માસ-મહાત્મા એમની સાથે કેવી રીતે સંબંધમાં આવ્યા છે તથા પ્રત્યેક પ્રગતી સ્થાપના કરતી વખતે પણ તેના એક યા બીજા પ્રકારના સંબંધમાં કેવી રીતે આવ્યા છે તે જારીકાર્થથી વાંચતાં નજરે પડશે આ લેખ અભ્યાસીઓને બહુ ઉપયોગી છે. અર્ધિયા તે તે દ્વંદ્વમાં દ્વંદ્વ રીતે આપવામાં આવ્યો છે; પણ અભ્યાસીઓ 'મેન, બહેન્સ, હાઉ અને વીધર'નું પુસ્તક વાંચી લેખના બીજા સભ્યોને તે સમજાવશે તે 'એક જીવાત્માનો વિકાસ' કેવી રીતે થયો છે તે સુદર રીતે સમજાશે. 'લાઈફ ઓફ આઈડીઓની' ના જે મહાન અર્થોર્થમાં પણ તેમની થોડી જીવનવાર્તાઓ તારવી રાખી છે, પણ લેખ મોટો થઈ જવાની બીતિથી તે આપી નથી. અવિષ્કાર્થ કોઈ પ્રસંગે જનશે તે આપવાને પ્રત્યન થશે [આ], લેખ મિનઅભ્યાસીને કદાચ યથાર્થ સ્વરૂપમાં નહિ સમજાય. હીરેક્લીસ એ બેસન્ટ મૈયાના જીવાત્માને નામ આપવામાં આવ્યું છે. માસ એ મહાત્મા એમ; મહાયુરી એ મહાત્મા કે. એચ.; મહાયુરુ એ જમવાન શુદ્ધ; સર્વ એ જમવાન મૈત્રેય. આ જીવાત્મા જમવાન વેવરવત મનુના સંબંધમાં કેવી રીતે આવેલ છે તે પણ સમજાશે. તેથી અવિષ્કાર્થ આ જીવાત્મા કેવું મહાન કાર્ય કરશે તેની કાંઈ થઈ શકે છે. ચંદ્રલોક પરનો વિકાસ, ગોચ, મુળપ્રભ, ઉપપ્રભ એ ચબ્દો સખધી જે વિવેચન કરવા બેસીએ તે પાનાનાં પાનાં જમમ; માટે જેમને આ જાણત ન સમજાય તેમણે અભ્યાસીને પૂછીને સમજા લેવી. અભ્યાસી આ જાણત બીજાને ૨૫૪ ૩૫માં સમજાવી શકે માટે તેમણે ઉપયુક્ત પુસ્તકમાંથી નીચેનાં પાનાં વાંચવાં—૩૪, ૪૪, ૧૧૩, ૧૨૦, ૨૪૩, ૨૫૧, ૨૭૬, ૨૮૩, ૨૯૦, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૭, ૩૨૦, ૩૨૯, ૩૩૨, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૮, ૪૯૨, ૪૯૩, અને ૪૯૮. (શબ્દ)

(૧)

(ચંદ્રલોક પર પાંચમો ચઈન્ડ ગોળ ડી.)

એક નૂંપડીમાં માસ અને મહાયુરી પતિ પત્ની તરીકે વસેલા છે. મહાયુરુ અને સર્વ તેઓનાં સતોને છે. હીરેક્લીસ, સીરીઅસ, આઈડીઓની અને મિત્રાર ગ્રાબીદિદમાં છે—નૂંપડીની આસપાસ રમણ કરનારા, ચોકી કરનારા વફાદાર કૃતગઓ સમાન, જમજમ કપિસમાન દેહમાં છે. હીરેક્લીસ પોતાનો માલિક, બ્લા બ્લા જમ, ત્યાં ત્યાં તેની પાછળ જમ છે હીરેક્લીસ પમુદેહે પણ માસ તરફ અક્તિજાવ રાખી રહેલ છે. સીરીઅસ મહાયુરી તરફ વફાદાર છે આઈડીઓની અને મિત્રાર, મહાયુરુ અને સર્વના વફાદાર નોકરો સમાન છે.

એક રાત્રે ઝૂંપડીની આસપાસ જંગલી આદમીઓ પોતાના વફાદાર જંગલી પ્રાણીઓ સહિત આવી ઘેરા ઘાલી લીધા રહ્યા છે. ઝૂંપડીની બહાર ચોઢી કરતા ઘેરના ચાર કપિસમાન પ્રાણીઓ પોતાના માલિકને ભગત કરી આદમીઓ પર હુમલો કરી રહ્યા છે. માસ' ઝૂંપડીમાંથી બહાર આવે છે અને પેલા જંગલી આદમીઓ સહાઅનેા મારો ચલાવે છે. દરમ્યાન દુરમન ગાળુનું એક પ્રાણી ઝૂંપડીમાં દાખલ થઈ ખાસક-સૂર્યને ઉપાડી નાસે છે. સીરીઅસ પાછળ પડે છે. અને વચ્ચે ઘુસુમ યુદ્ધ ભમે છે. સીરીઅસ ખાલકને ઝડપી લઈ લ્યાર્કિઓની ત્રિરૂંદ ફેંકે છે અને તે, તેને ઝૂંપડામાં બંધ મૂકી આવે છે. એ દરમિયાન યુદ્ધ કરતાં માસ'ની પીઠ પર એક કારી ધા એક જંગલી માથુસ કરવાને મથે છે. માસ'નું પ્યાન નથી. પણ વફાદાર પ્રાણી-હીરકલીસની નજર પડે છે અને પોતાની ભત્રીજા વચમાં નાખી પોતાના માલિકનો ભન બચાવે છે. યુદ્ધ પૂરું થાય છે જંગલી આદમીઓ નાસી ભળ છે. માસ'ને કાઢી આવે છે કે પોતાની પીઠ પાછળ કંઈ અવાજ થયેલો હતો. પાછળ નજર કરતાં પોતાના વફાદાર પ્રાણીને મરજીતોલ સ્થિતિમાં જુએ છે. ઘુરત ભૂમિ પર જોસી પોતાના બોળામાં વફાદાર પ્રાણીનું મસ્તક ધ્રુએ છે, તેને પ્રપાળે છે. ચોડી વારમાં પ્રાણીના દેહમાંથી જીવન જીડી ભળ છે; પણ જીવન જીડતાંની સાથે સેવા કરતાં જીવન બેઠવાથી જ્વાભાની ઇચ્છાચક્રિતનું કિરણ મથકે છે; અને તે જ સ્થળથી તે પ્રાણી મટી નરત્વપદ પ્રાપ્ત કરે છે તે જીવાત્મા પ્રવિષ્ણનો, કર્મયોગી બને છે. તે જીવાત્મા બીજા કોઈ નહિ પણ 'કર્મયોગિની બેસન્ટ માત'.

આ રીતે દેહા ને જૈપ્રાને બેસન્ટ જૈપ્રાના નામથી જોળખીએ છીએ તે પ્રાણિદેહમાંથી માનવ-દેહમાં, ચંદ્રોદય મર, માત્રમા રાઉન્ડમાં ડી. એંગલ પર હતો, ત્યારે આવ્યાં. માનવદેહપ્રાપ્તિના સમયથી માનવજીવનની સરજાતથી, ભૂમિને ખાતર-હાથવું, સીરીસને અર્પણ કરવું, એ તેનો જાતિસ્વભાવ. અનેક જિંદગીઓમાં તેનો, આ જાતિસ્વભાવ તરી આવે છે; બાણિવર્ષમાંથી માનવદેહમાં ને રીતે જીવાત્મા જ્વાબો હોય તે તેનો જાતિસ્વભાવ બને છે. તે તેના જ્વાત્માનો મુખ્ય સ્વભાવ બને છે. તે તેનો મગ જોગ બને છે.

(૨)

(અવંદ્યોક તર છઠ્ઠો રાઉન્ડ ડી એંગલ: પ્રથમ માનવદેહ.)

(પહેલા ભાગમાં ને હીરકલીસ સંબંધી આપણે 'વાચી ગયા' તે તે સમયે 'વાચી' રાઉન્ડમાં પ્રાણી દેહમાં હતા અને મરજી વચને નરત્વપદની પ્રાપ્તિ કરી હતી એકથી-જા-ગાઉન્ડથી તેના માનવ-જીવનની સરજાત થાય છે. હવે ને વાત કરીએ છીએ તે તેનો પ્રથમ માનવદેહ. માનવી તરીકની જિંદગીની શરૂઆત. પહેલો માનવજન્મ.)

સરજાતનું માનવજીવન હવેના વાસનાપ્રધાન હોય છે, ઇન્દ્રિયોની વમાચકીરાગું હોય છે. એક દાણમાં હીરકલીસ જન્મેલ છે. દાણ પર બનાજ જોણું પાકે છે. તૃથી બોરાક માટે મહોમાંદે વારંવાર મારામારી થાય છે. દાણની નજીક એક સાયુદ્ધની છે. સામેના પ્રદેશ પરથી જંગલી, જેઓ રાણસ જેવા દેખાય છે, તેઓ વારંવાર આ દાણ મર/ચડી આવે છે. આમરસાયુ' માટે દાણનિવાસી જનો કહે છે. જોતે-કેડીઓ તરીકે પકડે છે તેને તેઓ મારી નાખે છે. પણ એ પ્રદેશવાસી જનો દાણનિવાસી જનોને કેડીઓ તરીકે પકડે છે તો તેને ઘુરત મારી નાંખે નાખતાં, રીનાથી રીનારીને મારે છે, બમ્મવા તેઓને મારી નાખીને ખાય છે. આ જિંદગીમાં હીરકલીસને એક જંગલી માનવી સાથે એક અતિ-હૃદય પ્રાણીના મહત્ત્વ માટે મારામારી કરતા જોઈએ છીએ તે સિવાય બીજી કંઈ ખાસ બાબત નહીં.

(૩)

(ચંદ્રલોક પર છઠો સહિત, ડી ગ્લોબ)

હીરેકલીસનો બીજો માનવજન્ય પથ્ય ત્વનિ ત્વાં જ મયો છે; તેજ ટાપુમાં. આ વખતે ભયથી જેણે નરત્વપદની પ્રાપ્તિ કરી છે તે જીવાત્મા જોને સ્કોરપીઓના નામથી આવેલો ઓળખીએ છીએ, અને જે જીવાત્મા સાથે તારવાર અનેક જન્મો સુધી હીરેકલીસને અથામજીમાં આવવું પડ્યું છે, તે જીવાત્મા સાથે રી અથામજીની સ્વરૂપ આ બીજા જન્મથી ચાલુ છે. સ્કોરપીઓ પ્રદેશવામી છે. હીરેકલીસ ટાપુવાસી છે. પ્રદેશવાસીઓ અને ટાપુવાસીઓ વચ્ચે અંધારો સર મયો છે. પ્રદેશવાસીઓ હારી ગયા છે અને તેની પાછળ ટાપુવાસીઓ હીરેકલીસની સગદારી હેઠળ જૂઠ્યા છે. પ્રદેશવાસીઓના સરદાર તરીકે સ્કોરપીઓ છે. પ્રદેશવાસીઓએ એક સારા ધાયલ માણસને ઢેદી તરીકે રાખ્યો છે. તેને રીખાંત્રી રીખાંત્રીને મારવાનો હતો. હીરેકલીસ તે ધાયલ માણસને કેદમાંથી મુક્ત કરે છે. તે ધાયલ માણસ બીજા કોઈ નહિ પથ્ય માર્સ ક્રેડનામાંથી મુક્ત કરી હીરેકલીસ તેની સેવા કરે છે. સામે કરે છે. આ બનાવ બને છે તે અગાઉ મક્યુરી ટાપુવાસીઓ તરફ રહેવા આવેલ છે આમ કેમ સળગાળવો, અનાજ કેમ ઉમાડવું, અનાજને કેમ રાંધવું, ફળો કેમ ઉમાડવા તથા તેના રસ કેવી રીતે પીવો, તે બધું ટાપુવાસીઓને મક્યુરી શી મને છે. ટાપુવાસીઓ તેમ પ્રભુની જેમ પૂજે છે. માર્સ અને મક્યુરી બન્ને આ ટાપુ પર મળે છે. બન્ને એ જ ભતિના હતા બન્નેની ભાષા એક જ હતી. ટાપુવાસીઓ તેઓની ભાષા સમજી શકતા નથી. હીરેકલીસ માર્સને સાળ કરે છે. તેથી મક્યુરી તેની પ્રશંસા કરે છે. સાળ થયા પછી માર્સ પોતાના પ્રદેશ તરફ જવાની ઇચ્છા કરે છે. તે પોતાના પ્રદેશ તરફ જાય છે ત્યારે હીરેકલીસ પથ્ય તેની સાથે તેના નોકર તરીકે જાય છે હીરેકલીસ પોતાની જમિન-ટાપુને છોડી માર્સની સાથે જાય છે આ પ્રમાણે માર્સની જિંદગી બીજી વખત હીરેકલીસે અચાવી તેથી તે બન્ને જીવાત્માઓ વચ્ચે અમુક પ્રકારની બાંધ બંધાય છે બન્ને જીવાત્માઓ એક બીજા સાથે લીટાંક થાય છે-જોડાય છે. આ જિંદગી પછીની અમુક જિંદગીઓ સામાન્ય પુણ્ય કે અતીતીની બાળે છે.

(૪)

(પૃથ્વીલોક પર ચોથો સહિત ચોથી મૂળપ્રજા.)

(ચંદ્રલોક પર હીરેકલીસને છઠો સહિતમાં જોવા હતા. બાકીના સમય દરમિયાન તે લોક પર જે પ્રકારનો વિકાસ થવાનો હતો તેમાં જે જીવાત્માઓ ઉચ્ચ પ્રકારની આકૃતિ ધારણ કરી શકે તેને પ્રાપ્તિ અવકાશ હતો બાકીનાઓને વિગ્રહ મટે પૃથ્વીલોક પર આવવાનું હતું જ્યારે પૃથ્વીલોક પર ચોથા ગૃહ-કોને સમય આવી પહોંચ્યો ત્યારે જે પ્રકારની પ્રકૃતિના સરિશો તેનાર થવા મૂંઝવે હતો. જેમાં દાખલ થઈ તેઓ પોતાનો વિકાસ આગળ ચલાવી શકે. આટલા માળા દરમિયાન તેઓ સ્કેન્ડર-એન નિર્વાણ પર ગયા હતા)

સત્તમ સાતસો વરસને અંતરે જન્મ લેનાર જીવાત્માઓનો પ્રથમ સમૂહ આ પૃથ્વી પર લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૭ લાખ વર્ષે આવો પહોંચ્યો. તે સમૂહમાં અવિબ્વના મહાત્માઓ માર્સ અને મક્યુરી અને બીજાઓ પણ હતા. ત્યાંવત્લી ઉપ-પ્રજામાં માર્સ જન્મ્યા તેના પિતા સુર્ય હતા તેની માતા મક્યુરી હતા હીરેકલીસ તેના મોટા ભહેન હતા. આ પ્રમાણે પૃથ્વીલોક પરનો પહેલો જન્મ હીરેકલીસનો માર્સની મહેન તરીકેના હતો સુર્ય પ્રજાના નાવક હતા તેના વડા પુત્ર જે તકાદુર લાગેલા હતા તે પદર વર્ષની વયે ગ્યુમિ પર ગયેલા. રજુમિ પર તે અત્યુ પામ્યા છે તેમ કારી તેને છોડી

તેના સૈનિકો આત્મા ગયા, પણ તેની બહેન, હીરાકલીસના માનવામાં તે બાબત ન આવી બહેન રણભૂમિ પર ગઈ બાઈને શોધી કાઢ્યો બાઈના હૃદમાં જીવ હતો બહેન બાઈને ઉપાડી ઘેર લાવી તેના જન્મોને પાટા બાંધ્યા ચોક્કસ દિવસ પછી બાઈ સામે થયો સૂર્યના મૃત્યુ પછી માર્સે ગભ્યતી લગ્નમંદાપમાં લીધી આ પૃથ્વી પર રાજકાજકર્તા તરીકેનો તેનો પણ આ પ્રથમ જન્મ હતો બાઈબહેન વચ્ચે જીવનની સાક્ષિ દેહ બતી

(હીરકલીસનો આ પૃથ્વી પરનો ત્રીજો જન્મ પુનઃ તે જ જાતિમાં થયો હતો. ત્યારે પણ સ્કોરપીઓ નામના જૂના વિરોધી સાથે અયકામજીમાં આવવું પડ્યું હતું તે પછીના તેના બચા જન્મો દરમિયાન બનેલી ખાસ જાણવા નોંધ બીનાઓ નથી જ્યારે જ્યારે પુરુષદેહ તેણે લીધેલો છે ત્યારે ત્યારે તે જીવન યુદ્ધમાં જ માળેલું છે સ્કોરેહે અનેક બાધકોની ચાતા બતી કૌટુંબિક જીવન માળેલું છે)

(એટલાંટિસમાં જ્યારે, વામમાર્ગીઓની પ્રજાતા વધી પડેલી હતી અને જેને પરિણામે તે મહાન ખડ જળમાં કુનાદી, રેવો પડ્યો તે અરસામાં હીરાકલીસ સ્કોરેહમાં હતા, રાજ માર્સની પત્ની તરીકે હતા વિરોધી ઓકુપાંચે રાજનું ધૂન કહ્યું અને રાધીને ખૂન હેરાન કરી રાધીએ-હીરાકલીસે પોતાના બચાવમાં ખજરા, લીધું અને વિરોધી તરફ ફેરવ્યું, પણ વિરોધીનું બખ્તર નાકુપી મનેલું હોવાથી અભેદ હતું છેવટે વામમાર્ગી કાવે, છે, પણ તેના પાંચે એટલાંટિસ કૂને છે)

(ચ)

(પૃથ્વીપોત પર, ચોથો, રાકેન્ડ, પાંચમી મૂળ પ્રજાની રાજ્યાત્તો સમય)

(પાંચમી મૂળ પ્રજાના મનુ ભગવાન વૈવસ્વત તેમણે ચક્રનોક પર સાતમા રાઉન્ડના જીઓળ પગ પ્રથમ, દીક્ષા લીધેલી, તેમજ ત્યાં, રહી વિકાસ આગળ ચલાવી ચોથી દીક્ષા સુધી પહોંચેલા આ પૃથ્વી પર, પાંચમી મૂળ પ્રજાના મનુ તરીકે તે મહાન જીવાત્માએ કાર્ય કરવાનું હતું તેની પ્રથિરી ચોખના હતી, લગભગ દસ લાખ વર્ષ અઢાઉ પાંચમી મૂળ પ્રજાની રાજ્યાત્ત કરવા માટે, કપાં કપાં સાધનોની જરૂરિયાત પડી તેની વિચારણા તેમણે કરવા માંડી)

ભગવાન મનુએ પાંચમી મૂળ પ્રજા માટેના જીવાત્માઓની ચૂટણી કરી સહરા સમુદ્રને પૂર્વ કિનારે તે જીવાત્માઓને ઇજીપ્ત દેશમાં જીતગંબી ચોખના કરી છે સત્સેતરે દળર ચૂટી કાઢેલા જીવાત્માઓ પૈકીમાંના એક, હીરાકલીસ પણ છે હીરાકલીસના પિતા સીરીઅસ છે માર્સના હાથ નીચે અનેક વીર પુરુષો એકઠા થયેલા છે બ્રહ્મચારી હીરાકલીસ પણ એક ટુકડીના નાયક બનેલા છે ઇજીપ્ત વાસીઓ સાથે યુદ્ધ જામે છે જુદી દિશાએ જતા હીરાકલીસ દુરમનોના હાથમાં સપકામ છે, ઘડે છે પણ છેવટે મરણ પામે છે.

જે પછીની જિંદગીમાં હીરાકલીસે સ્કોરેહ પારણ કરેલો છે, એક આંતરીના કાઠની કાળીએ પોતાના બાલબધુને હીચગવતા તે નજરે પડે છે

રાજરાજોન્દની આઠાથી ભગવાન મનુ પોતાના નિજ જીનેને સ્વેતહીપની પવિત્ર જમિ તરફ લઈ આત્મા છે સમન્વત પામ્યા ભગવાન મનુ રાજ તરીકે રહે છે હીરાકલીસ એક લક્ષ્યેવા તરીકે મારે બાલુ ધૂમતા દટ્ટિએ પડે છે ત્યાં પણ જૂના કાળનો વિરોધી સ્કોરપીઓ નજરે પડે છે, અહિં વાં પણ બંને વચ્ચે અયકામજી શાય છે વર્ષોનાં વર્ષો ત્યાં વીતી જાય છે એક વખત માર્સના પુત્ર તરીકે જન્મેલા હીરાકલીસ નજરે પડે છે

(૬)

(પાંચમી મૂળ પ્રજાની ણીજ ઉપપ્રજા અરેખીઅનની સ્થાપનાનો સમય)

સ્વેતદ્રીપમાંથી જુદા જુદા પ્રદેશ તરફ જવાની આજ્ઞા લગવાન મનુએ પોતાના કેટલાક લોકોને કરેલી છે. ઉપપ્રજાઓ સ્થાપવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. ણીજ ઉપપ્રજા અરેખીઆમાં સ્થાપવાની હતી. જે લોકોને મોખરે જવાની આજ્ઞા મળી હતી તેમાં હીરાકલીસ પણ હતા. સીરીઅસ તેમની પત્ની તરીકે હતા. કેટલાક ત્સવત્સી ઉમરાવોને હીરાકલીસે કેદ કર્યા હતા. તે ઉમરાવોમાંના એકના પુત્રના પોતાની ભત્રીજા સાથે લગ્ન કર્યાં. આ કાર્યથી આર્થ લોકોને હીરાકલીસ તરફ ખુદ માફુ લાગ્યું. પણ ભગવાન મનુની આજ્ઞા હતી કે આર્થલોહી અને ત્સવત્સી લોહીના મિશ્રણની જરૂર છે. મનુની આજ્ઞા હીરાકલીસ માટે સિરોઆન્ય હતી.

અનેક સૈકાઓ વીતી ગયાં. અનેક વાર મનુના કાર્ય માટે હીરાકલીસનો જન્મ અરેખીઆમાં થયેલો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટે માર્સ રાજ તરીકે આવેલા છે. એક પ્રાંતના સુબા તરીકે હીરાકલીસ પણ તેના હાથ નીચે કાર્ય કરતા નજરે પડે છે.

(૭)

(પાંચમી મૂળ પ્રજાની ત્રીજી ઉપપ્રજા ધરાનીઅનની સ્થાપનાનો સમય.)

હીરાકલીસનો જન્મ મેસોપોટેમીઆમાં થયેલો છે. જેખાવડે તંદુરસ્ત યુવક છે. સ્વભાવ સાહસિક છે. દુનિયા જોવાની, રખડવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે. એક સંધ-માનવજૂય મહાન પ્રલવાળા શહેર તરફ—સ્વેતદ્રીપ તરફ જતો હતો, તેની સાથે મધ્ય એશિયાની મુશાફરીએ બંધ છે. તેનો જન્મ-મેસોપોટેમીઆમાં થાય અને પછી સ્વેતદ્રીપ તરફ તે આવે એવી ભગવાન મનુની ઇચ્છા હતી તેની લેશ પણ ખબર નથી. સ્વેતદ્રીપ નજીક વસતા આનવીઓની રહેણીકહેણી સંસ્કૃતિ વગેરે જોઈ હીરાકલીસને ખૂબ આનંદ થાય છે. ત્યાં આવ્યા પછી કુમારિકા ઝોરાયનના સખધર્મા વારંવાર આવે છે. બંને વચ્ચે સ્નેહબાંધ બંધાય છે. પંદરેશી મુરફર આ પ્રભાકે પોતાની પુત્રીને સ્નેહમાં ફાંસે છે, તેથી કુમારિકાનો પિતા સીરીઅસ તેના તરફ યુરસે થાય છે, પણ સીરીઅસના પિતા મનુ ભગવાન યુરસે નહિં કરવાનું કહે છે. આર્થપ્રજાના લોહીને એકેટીન લોહીનું (હીરાકલીસ જે જાતિના હતા તે જાતિના લોહીનું) મિશ્રણ કરવાની તેને જરૂર હતી. તેની જ ઇચ્છાથી દૂર દૂરના દેશ મેસોપોટેમીઆથી હીરાકલીસ આ મિશ્રણ કરવાની તેને જરૂર હતી. તેની જ ઇચ્છાથી દૂર દૂરના દેશ મેસોપોટેમીઆથી હીરાકલીસ આ પ્રદેશ તરફ બેચાર્થ આવેલ છે તેની ખબર મનુ ભગવાન સિવાય કોઈને ન હતી, પણ તે વખતનો એક કાયદો હતો કે પોતાની જાતિ બહાર પોતાની પુત્રીને ન પરણાવવી. તેથી હીરાકલીસનાં લગ્ન ઝોરાયન સાથે થાય તે પહેલાં ઝોરાયરીસ તેને પોતાના કવચ પુત્ર તરીકે સ્વીકારે છે. ત્રીજી ઉપપ્રજાની સરખાત માટે જે ખીણ જુદી રાખી હતી ત્યાં જવાને મનુ ભગવાન પોતાના લોકોને આજ્ઞા કરે છે, તેમાં હીરાકલીસ અને ઝોરાયનના સતાનો પણ છે.

વર્ષોનાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. મનુ ભગવાનની સરદારી નીચે સૈન્ય પરસીઆ-ધરાન તરફ આશુ આવે છે. ધરાનમાં આર્થો પોતાનો વસવાટ શરૂ કરે છે. એક પછી એક આવતા મોટા સંઘોમાંના એકમાં હીરાકલીસ પણ આવે છે. હીરાકલીસ અને આલ્પીઓની એક જ સ્ત્રીના સ્નેહમાં બંધાય છે. છેવટે આ આલ્પીઓની જસદ કરે છે હીરાકલીસના જીવનમાં નિરાશા પ્રવેશે છે. કેાઈકાઈ વાર તે એટલા બધા હતાશ થાય છે કે આત્મહત્યા કરવાની મરજી લઈ આવે છે. હીરાકલીસના પિતા માર્સને આ ખાબતની ખબર પડે છે. તેને મૂર્ખ નહિં જાનવાની થાં આગળ આપે છે; અને અમુક

પ્રદેશમાં લકવા મોકલો આવે છે ત્યાં જઈ વિરોધીને હરાવી પાછા આવે છે. માસ તેના લગ્ન બીજા એક સ્નેહાળ કુમારિકા સાથે કરે છે.

(૮)

(મૂળ આર્થ પ્રબોધો દિંદમાં આવવાનો સમય)

ઈ સ. પૂ. ૧૮૮૫માં મહાત્મા સ્વેનહોપના પ્રદેશમાંથી આર્યાવર્ત તરફ આવવા બીપડે છે. દિંદ સુધી પહોંચતાં સુધીમાં તેને તથા તેના અનુયાયીઓને-સૈનિકોને ધણી વિપત્તિઓ વેઠવી પડી છે. એ સમયે બમવાન સૂર્ય દક્ષિણ દિંદમાં જન્મેલા છે. તે માસનો માર્ગ મધી રીતે સરળ કરી નાંખે છે. માસના બીજા પુત્ર તરીકે હીરાકલોસ જન્મેલા છે દક્ષિણ દિંદમાં તેને અધુક પ્રદેશના રાજા તરીકે માસ નીમે છે. દિંદ સાથેનો મજબૂત સબંધ આ રીતે બંધાય છે.

ઈ સ. પૂ. ૧૭૪૪માં મહાત્મા માસની સરદારી નીચે એક ટોળા આર્યાવર્ત તરફ આવવા બીપડેલી છે. જમ્મુ અને શુરંગરનાવાલાની નજદીક તેમનું સેન્ય આવી પડાવ નોંખે છે. પણ માસ પોતાના શોશા ખાસ સાથીઓને લઈ આગળ વધે છે અને જે સ્થાનમાં અત્યારે દીલ્હી આવેલું છે ત્યાં પોતાનું સ્થાનક નાંખે છે. સહેર બાંધે છે. તે સહેરને રવિપુર (સૂર્યનું નગર) નામ આપે છે ત્યારથી રાજ્યધાની તરીકે રવિપુર-દીલ્હી દિંદનું બનેલું છે. માસ પોતાના મોટા પુત્ર હીરાકલોસને રાજ્ય સોંપી બીજા પ્રદેશ તરફ ચાલ્યા જાય છે. દિંદ સાથેની સંકળ આ રીતે તે જીવાતમાંની બંધાયેલી છે (આ સંબંધની વિગતવાર હકીકતો-યોશા જીવન પ્રસંગે 'લાઇઝ્ઝ એન્ડ આર્લ્ડ્સ'ની ના બે મહાન ગ્રંથોમાં આવવામાં આવેલા છે તે અદિત્ત આવવા જતાં લેખ બહુ મોટા માર્ગ જનક મોટે આદર્શથી પતાવી દેવાય છે.)

સમગ્ર કરનાર શિખ.

એક અને અનેક થીઓસોફિસ્ટ યોગિની ડૉ. એ. જન્ટ

મિસ એની છુક વીસ વર્ષની વયે, પાદરી-કલ્લજીએન મિ. ફ્રેંક જેસન્ટ સાથે લગ્ન સંબંધથી નોકારામાં ત્યારે તે એક ભાવિક ખ્રિસ્તી હતી.

પણ થોડા સમય બાદ તેમનો વીર આત્મા એમની અંદર નાગી બેઠો અને તેમણે પ્રચલિત ખ્રિસ્તી માન્યતાઓને પકકાર આપ્યો.

એ માન્યતાઓ સ્વીકારવી તેમને મન અસહ્ય જણાતાં તે દેવળમાંથી મુક્ત થયાં અને સ્વતંત્ર વિચારકના મંડળમાં દાખલ થયાં. રૂઢિચુસ્ત પતિ આ સાંખી ચક્રા નહિ અને તેમણે તેમને બારે પરેશાન કર્યાં. જેસન્ટનાઈને અપાર દુઃખ વેડવું પડ્યું.

હવે ખાઈ જીવનનો અંત આણવા એમણે વિચાર કર્યો તે વખતે તેમને ફિટકારનો નાદ શ્રવણ ગોચર થયો:—

“અરે કાયર-હરયોક ! ધર્મને ખાતર બલિદાન આપવાના મનોરથ સેવનાર શું થોડા વરસોનું દુઃખ પણ વેડી શકતી નથી ?”

જેસન્ટનાઈ મંડરણમાં પડ્યાં હતાં, પરંતુ પોતાની અંદરની સહન-રુદ્ધિ-શુદ્ધિએ તેમને પોતાના અંદરના અવાજને માન આપવા પ્રેરણા આપી અને આપઘાત કરવાનો વિચાર તેમણે માંડી વાળ્યો.

ભાષણ કરવાની છટા અને વક્તવ્યની આગ-ઉત્સાહ વડે તેમણે ધાર્મિક રૂઢિચુસ્તતાનો, ખ્રિસ્તી-વિશ્વાસોની અદેખાઈભરી નિંદાખોરી વચ્ચે પકકાર આપી, સામનો કર્યો. થોડા વખતની અંદર તેમણે શરીર જનતાનો ચાહ મેળવ્યો અને તેમની વચ્ચે તે એક તેજસ્વી તારાની માફક ઝળકવા લાગ્યાં પણ સ્વતંત્ર વિચારથી તેમના જિજ્ઞાસુ-ઉત્સુક આત્માને સંતોષ થયો નહિ.

તેમણે મેરમેરીઝમ અને ડિપ્રોટિઝમના પ્રયોગો કર્યાં તેથી પણ તેમને કંઈ દારવણી મળી નહિ.

જીવનયુદ્ધ હારી જવાની અણી પર આવ્યું અને શ્રીમતી જેસન્ટ હતાશ થયાં તે અવસરે રૂપરૂ સુમધુર નાદ સંભળાયો:—

“સત્ય જાણવાને, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાને તું તૈયાર છે ?”

એક વાર પ્રથમ તેમને હંધકાં આપનાર આ જ અવાજ હતો, એમ તે સમજ્યાં; અને જવાબ આપ્યો:—“હા પ્રભુ.”

થોડા દિવસ પછી તેમને હેલન પેટ્રોના બ્લાવટસ્કીએ લખેલ સીક્રિટ ડેક્રીનના મથોની સમીક્ષા કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

આ પ્રથે વાંચતાં જેસન્ટનાઈને માલુમ પડ્યું કે જે સત્યને ચાટે વર્ષો થયાં પેતે શોધ કરી રહ્યાં હતાં તે તેમાં હવે. ફી થોટ મુવમેન્ટ—સ્વતંત્ર વિચારકોના મંડળમાંથી છૂટા થઈ તે થીઓસોફી તરફ વળ્યાં અને એકમ બ્લાવટસ્કીને પોતાનાં શુરુ તરીકે સ્વીકાર્યાં.

પછી તરત જ તે મહાત્મા ગોર્ખાના સંબંધમાં આવ્યા અને તે વખતે તેમને ખબર પડી કે બે વાર અદસ્ય રીતે ભોલનાર તે પોતે હતા.

થંઓસોફિકલ સોસાયટીમાં જોડાયા ત્યારથી તેમણે થંઓસોફી-દિવ્ય જ્ઞાન-સર્વત્ર ફેલાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા છે. થંઓસોફી ઉપર તેમના પ્રેરક બાણો અને તેજસ્વી પ્રસ્તુતકો થંઓસોફિકલ જગતમાં અને તેની બહાર અનોક-અદ્વિતીય છે તેમણે જગતના લગભગ તમામ ધર્મોના અભ્યાસ કર્યો અને તેમની ઉપર બાળ્ય લખ્યા પ્રકાશ પાડ્યો છે. ખાસ કરીને 'તેમણે હિન્દુ ધર્મ'નો અભ્યાસ કરી હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જોડો પ્રવેશ કર્યો છે અને જરૂર તરફ ધસકાટા પશ્ચિમની બીમારી ફેસેલા હિન્દુઓને ઉગાર્યા છે. 'ખડુ' કહીએ તો વિવિધ તત્ત્વચિંતનોના ઉપર તેમણે જે બાળ્યો લખ્યા છે તે ધણા ઓજસ્વી, શૌલિક અને વિચાર-પ્રેરક છે અને તેથી કરીને ધણા હિન્દુ તત્ત્વચિંતકો તેમની સિદ્ધિઓ પ્રત્યે હેરત પામ્યા હતા *

થંઓસોફિકલ સોસાયટીમાં જોડાયા બાદ લગભગ તમામ "કન્વેન્શન" બાણો ડો. બેસન્ટે આપ્યા છે અને થંઓસોફીનું 'લિંગ્વેજન' કરાવ્યું છે. જીવનના સળગતા પ્રકાર સંબંધમાં થંઓસોફીએ શું કહેવાનું છે તે સમજાવવા માટે તેમણે જીવનના તમામ ક્ષેત્રોની વિજયોના બારીક અભ્યાસ કરી ધણા જટીલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ રચી રીતે બતાવ્યો છે ધણી બાબતોમાં તે એક આધાર રાખવા જેવી મત્તા હતા અને છે. ડો. બેસન્ટ સજ બદરકા સોદાગર હતાં કોઈ બ્યાપારમાં તે મામૂલી કે નિર્માણ-ગણના નહિ કરવા જેવાં-હુદ્ર નહોતાં. અને તેમના પ્રસ્તુતકોથી તે હજીયે તેવા છે.

થંઓસોફિકલ સોસાયટીના સ્થાપક પ્રમુખ ફર્નલ ઓલકોટ સાહેબે શ્રીમતી એની બેસન્ટનાં નેતાગીરીના અદ્વિતીય શૈલી જોઈ પોતાની પાછળ તેમને થંઓસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે નીચ્યાં હતાં ત્યારબાદ ઘૂરતમાં તા. ૧૭મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭ના રોજ ફર્નલ ઓલકોટ સાહેબ પચાવ પાંચમા અને બહુ બાજે બહુમતથી શ્રીમતી (ડો) એની બેસન્ટ થંઓસોફિકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ સાત વર્ષ માટે ચુટાયાં અને પછી ત્રણ વાર બીજા સાત સાત વર્ષ માટે તેમની ફરી પસંદગી થઈ હતી.

તેમની નેતાગીરી દરમ્યાન સોસાયટીમાં ધણો ફેરફાર થયો છે. તમામ પ્રવૃત્તિઓ એક બીજી પ્રવૃત્તિ સાથે સકલાઈ-જોડાઈ છે-સુખવાસ્થ્ય થઈ છે અને તેની બહાર વધારેમા વધારે નિપુણતા-ફક્તા-આવી છે ડો. એની બેસન્ટ તેજસ્વી અને અનુભવી વ્યવસ્થાપક હોઈ તેમણે થંઓસોફિકલ સોસાયટીને સુદૃઢ પાયા પર સુવ્યસ્થિત કરી છે અને તેમાં મહાન ફેરફાર કર્યો છે. તેમની કારકિર્દી દરમ્યાન અધ્યારની એસ્ટેટમાં ધણો વધારો થયો છે તેમણે પોતે ધણી ખરી મિફત જાતે ખરીદી સોસાયટીને ભેટ કરી છે.

થંઓસોફી વ્યાવહારિક બનાવવા માટે તેમણે "કાર્પ" એ સોસાયટીના પ્રમુખનો મહામંત્ર બનાવ્યો છે.

તેમના અચાક પરિગ્રમને લઈ થંઓસોફિકલ સોસાયટી ધણો વિસ્તાર પામી છે ફર્નલ ઓલકોટ સાહેબના વખતમાં અગિયાર વિભાગ હતા ત્યારે ડો. બેસન્ટની સક્રિયશાળી નેતાગીરી દરમ્યાન ૩૬ વિભાગનો વધારો થવા પામ્યો હતો.

દિવ્ય જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા માટે પૃથ્વીની ચારે બાજુ તેમણે ભ્રમણ કર્યું છે એક કરતાં ધણી વાર તેમણે યુરોપના લગભગ બધા દેશોની મુલાકાત લીધી હતી અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, કેનેડા,

ઝોરોલેલિયા અને ન્યુગ્રીસાન્ડમાં કેટલીક વાર ગયા હતાં. હવાઈ વિમાનમાં મુસાફરી કરવાનું શક્ય બન્યું ત્યારે તેમણે રેલગાડી અને આમત્રોટમાં ગરમાઈ ચેતો સમય બચાવવા માટે હવાઈ વિમાનની મુસાફરી પસંદ કરી હતી.

શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિને તેમણે શોધી કાઢ્યા. એ તેમના એક શિષ્યના પુત્ર હતા. ઇંગ્લાંડમાં તેમને શિક્ષણ અપાવવા તેમણે ખાસ ગોઠવણ કરી હતી. તેમણે તેમને લવિષ્યના જગદ્ગુરુ તરીકે જાહેર કર્યા હતા. કેટલાક સમયબાદ કૃષ્ણમૂર્તિએ થીઓસોફિકલ સોસાયટીનો ત્યાગ કર્યો.*

ડૉ. બેસન્ટ એક મહાન યોગી પણ હતાં. મેક્સ પ્લાન્કરની મરણબાદ ડૉ. બેસન્ટ યુનિવર્સિટીના વકા બન્યા અને ત્યારબાદ તેમને અધ્યાત્મગુરુ તરીકે સ્વીકારવાનું હજારો આત્માના તે માર્ગદર્શક જ્યોતિર્ધર બન્યા છે. ચોખ્ખને લગતી તમામ જ્ઞાનતો વિશે પ્રાથમિક જાતબાદિલી ઉપરથી તે હોરવુડી આપતાં હતાં અને તેમાં તેમને લોકગોઠર સાહેબનો સાથ હતો. તે એક મહાન યોગિની હતાં અને ચોખ માર્ગમાં તેમણે સાધેલી સિદ્ધિઓ મહાન હતી. કેટલીક ચોખની શક્તિઓ અને ખાસ કરીને વિશ્વદ્રષ્ટિ વડે ડૉ. બેસન્ટ અને શ્રી. લેકગીટર સાહેબે કુદરતના નહિં સમજાયેલા નિયમોની શોધ કરી અને બન્યે બેમા મળી અમૂલ્ય મંથો લખ્યા.

વિશ્વ દ્રષ્ટિ વડે એમણે ઉચ્ચ પ્રકારની ગરીમાશક્તિ (સૂક્ષ્મ વસ્તુને મોટી બનાવવાની શક્તિ) વડે રસાયણ તરવો વૈદ્ય કેટલાકની તપાસ કરી અને વિશ્વાનમાં તે વખતે નહિં જાણીતા એવા બીજા વધારે તરવોની શોધ કરી હતી. આ રીતે તેમણે અણુ વિષેના જ્ઞાનમાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. (સરખાવો તેમનું Occult Chemistry ચોખવિદ્યા દ્વારા જાણેલું રસાયણશાસ્ત્ર નામનું પુસ્તક.)

આ ઉપરાંત ડૉ. બેસન્ટ અને નિશ્વ પ્લેઝીટર સાહેબે થીઓસોફિકલ સોસાયટીના લગભગ બધા કાર્યકરોના પાછલા ભવોની શોધ કરી તેની “એસ્કોપોનીના જીવનચરિત્રો.” (શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના બધા પૂર્વજીવોનું એક નામ “એસ્કોપોની” રાખવામાં આવ્યું છે.) નામે પુસ્તકાકારે ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. ડૉ. બેસન્ટે પોતાની જાતે યાદ લાગી, હિન્દુમાં તેમના આજના છેલ્લા ભવમાં તે તેમના યુરુ મહાત્મા મોર્ગની બત્રીજ હતાં તે માહિતી રજૂ કરી હતી.

થીઓસોફિકલ સાહિત્યની અંદર ડૉ. જીની બેસન્ટનો ફાળો અદિતીય છે. તેમણે તથ્યસો ઉપરાંત પુસ્તકો જાતે અને વીસ પુસ્તકો મીજબોધી સાથે મળીને લખ્યાં છે. તે મહાન પ્રવૃત્તિઓના એક મોટા કેન્દ્રસમાં હતાં. બજાતા જવાલાશુખી જેવા જલગી જ્યોતસમાં હતાં. એક પગ માટે પણ તે કામ વચરના-નવરાત્રેખાતાં નહિં. જમતાં હોય કે જાંઘતા હોય તો પણ ચાલુ પ્રવૃત્તિ કરતાં હતાં.* એમને એક આદર્શ “સેવા” હતો; અને તેમનો જીવનમંત્ર “લોહું” તપેલું હોય ત્યારે દીપો અને દીપો દીપોને તેને ગરમ નાખવા”-એ હતો.

વિશ્વની રંજનશક્તિ ઉપર તોષ કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિ અને ઉત્સાહ ધરાવનાર મહાન વીરગિના તરીકે તેમની ૧૦૧મી જન્મજયંતિ પ્રસંગે હું તેમને જ્ઞાનપૂર્વક વંદન કરું છું. વંદેમાતરમ

લેખક, ડૉ. બી. ગોપાલન

અનુવાદક-મૂળઅર્થે ભગત

* પોતાના શિક્ષણના ખાસ હેતુસર.

• રાતના સ્થૂલ ધરીર વિદ્યામાં હોય ત્યારે ચોખીઓ સૂઝ ધરીરો દ્વારા સેવા કરી શકે. બપોરના સૂડી વખતે પણ એવા ચોખીઓ સેવા કરી શકે.

ડો. બેસન્ટ સંભળાવે છે 'કામી' એકથનો નાદ

આજે જ્યારે હિન્દુસ્તાન વર્ષોની યાતનાઓ અને બહિષ્કારોને અને મુશ્કિતોનું વહાણું ઊધકું જુએ છે ત્યારે હિન્દની પ્રજા અને તેના લાક્ષિકતા નેતાઓ સમગ્ર અનેક સગવડો પ્રત્યે ખરા થયા છે. પરંતુ બધા પ્રશ્નોમાં કામી પ્રશ્ન વધારે મૂંઝવે છે. અત્યારે તો તે એક અસાધ્ય રોગની જેમ ભારતના અંગે અંગને પીડી રહ્યો છે.

હિન્દની એ મહાન કામોને એકબીજા સાથે અથડાવી મારવા, એકબીજા વચ્ચે કામી વૈમનસ્થનાં બીજ વાવવા અનેક બળોએ કામ ક્યું છે. તેમાં સૌથી મોટું બળ અંગ્રેજોની હુકમીતિ છે. અને આને પરિણામ એ આવ્યું છે કે એક મહાન રાષ્ટ્રના જે દુકકાઓ થયા પછી પણ કામી જવાળા હિન્દના લાખો નિર્દોષ ઓપુરુષ અને બાળકોને ઝસી જવા માટે ચોતરફથી ધસી રહી છે.

પરંતુ જેમ હિન્દુ સુસંસ્કારોને તુરંત પાશ્વર્થમાં કેટલાક વિનાશક બળોએ કામ ક્યું છે તેમ આ બંને કામોને એક કરવા પાછળ ધણાંએ પોતાનું જીવન સમર્પ્યું છે. વિશ્વમાં હંમેશાં એમ બનતું આવ્યું છે કે એક બાલુ આસુરી સંપત્તિ વિશ્વના વિકાસને નેજામાવવા પોતાના પાશ્વર્થમાં રહી હોય છે ત્યારે બીજી બાલુ, માનવીના સદ્ભાવો, દૈવી સંપત્તિ એ બધા પાસાઓને એક પાશ્વર્થ, અને માનવ સંસ્કૃતિને રક્ષવા, અવિરતપણે મથી રહી હોય છે. થોડા સમય માટે તો કદાચ વિનાશક બળો ફરી નાથ, પણ બંને તો માનવતાને કાળે સર્વેશ્વર હોમનારા હાથો પ્રયત્ન બંને છે અને માનવીને સુરક્ષિત રાખી આગળ ધપાવે છે.

ભારતના એવા કેટલાયે સર્પૂતો છે કે જેમણે માતૃભૂમિ અને તેનાં બાળકોની સ્વતંત્રતા અને શાન્તિ માટે પોતાનું જીવન વિનાયું છે. પરંતુ એવા કેટલાક પરદેશીઓ પણ છે કે જેમણે માતૃ માનવપ્રેમથી પ્રેરણાને આ દેશના ઉદ્ધારમાં પોતાનું જીવન ચોખવાર ક્યું છે. જે પ્રજાએ હિન્દુ 'શાપ' ક્યું છે તે પ્રજામાંથી જ જાણે કે પોતાની પ્રજાએ 'કરેલાં પાપો ધોવા' માટે એવા કેટલાક 'પરદેશીઓ'એ હિન્દને પોતાનું વન મણ્યું છે અને સમગ્રતા સિતારાઓમાં ડો. બેસન્ટે જા અનેરા તેજથી જળદળે છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે તેમના વિષે એક વાર લખ્યું 'હવે કે આ કોલકીના ઝાંઝમાં જે કાંઈ પણ પુરોષપત્નીઓ, પોતાના દેહમાંથી બહારી પડોરીને 'પણ. આપણા દુઃખોમાં જાત પડાવેા હોય તો તે ડો. ગિલિસ્ટ એની બેસન્ટ છે. આમા પરિણામે જ 'કે' સમગ્રી ઉદાત્ત દિગ્ગત માટે તૃતીયગણની અંજલિ અર્પવા પ્રેરણા' હું.....જેમને આદર્શોમાં મદદ છે, અને નૈતિક જવાબદારીના પાપો દીવો ક્યાં સિવાયનું' મમે તે જોખમ બેસન્ટે જોએ તેવાર છે તેમને હું અભિનંદન આપું છું."

હવે જ્યારે હિન્દ સ્વતંત્ર થયું છે ત્યારે જે માનવતાના દુતો, પોતે પરદેશી જોવા છતાં પણ સાચા હિન્દીઓ થયા છે તેમનું મહુ હિન્દ કેમ શ્રી થશે? આજે ડો. બેસન્ટની સંગાનિદ શ્રાવણી

હિન્દ પોતાના ઉપરનું 'તેમનું' ત્રણ અંક કરવા પ્રયાસ કરી ક્યું છે. પોતાનો દેહ પડે તે પહેલાં હિન્દને મુક્ત નેવાની ડૉ. બેસન્ટની અભિલાષા હતી. પરંતુ આને સ્વાધીન વારંવાર તેમની ચતાહિંદ ઉજવાતી નેઈને તેમનો આત્મા કેટલો આનંદો કરે ?

ડૉ. બેસન્ટે પોતાની જિંદગીનાં આઠીસ વર્ષો ભારતમાતાના ચરણે ધર્મી છે, તેઓ આમડીએ ગેરાં હતાં પણ તેમનો આત્મા હિન્દી હતો. હિન્દને પોતાની માતૃભૂમિ ગણાવવામાં તેઓ ગૌરવ લેતાં. તેમણે હિન્દની સ્વતંત્રતા માટે હોમરૂઝ લીગની ચળવળ ઉઠાવી. તેઓ કેન્ગ્રેસનાં પ્રમુખ સુંદર્યા. તેમણે કારાવાસ પણ લેકો. એ વખતે હિન્દની રાજકીય તપ્તા ઉપર તેઓ અચળનું પાત્ર થઈ પડ્યાં હતાં. તે સમયમાં પણ 'હિન્દ સમક્ષ કેમકી પ્રશ્ન પડ્યો હતો. કેંગ્રેસનાં અને લીગનાં નેતાઓ સમાધાનની ભૂમિકા ઉપર આવી શકતા ન હતા. ડૉ. બેસન્ટે આ બે મહાન કેમકો વચ્ચે સમાધાન કરાવવા તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો, જેના પરિણામે ઈ સ ૧૯૧૬માં કેંગ્રેસ અને લીગ વચ્ચે કરાર થયો. શ્રી. મહંમદઅલી ઝીણાએ ડૉ. બેસન્ટ માટે લખ્યું હતું કે "ડૉ. બેસન્ટની જેમ બીજા કોઈએ હેતુની એકલદંતતા, સ્વપેક્ષ અને પારદર્શક સહૃદયતાથી આપણા બેચ માટે કામ કયું નથી. તેમણે પોતાનાથી બની શકે તેટલું જીવ 'હોમ્સ' છે જ્ઞાના માટે ? હિન્દની આગ્રહી માટે."

ડૉ. બેસન્ટ સરખાતથી જ હિન્દુ મુસ્લિમ ઐક્યમાં હિન્દની આગ્રહી અને આપાદી નેતાં હતાં. હિન્દુ અને મુસ્લિમોને તેમણે જ દર્દભરી અપીલ કરી છે તે આજના આ કેમકી વિખવાદની પરા-કાષ્ઠાએ ઘણી હલચલ કરી અને સમયોચિત છે. તેમણે કેમકાદીઓને ઉદ્દેશીને કહેલું કે "એક જ માતાનાં બાળકો, એક અને અદ્વિતીય ઈશ્વરને પૂજનારા તમારા ધાર્મિક અને રાજકીય ઝંઘાઓથી દુનિયા સમક્ષ શા માટે સરખે પાત્ર બને છે ? તમારા પક્ષે કરતાં શું દેહ મહાન નથી ? તમારા ધર્મો કરતાં શું (માનવ) ધર્મ મહાન નથી ?.....જ્યાં સુધી તમે એકબીજાને સખને નહિ ત્યાંસુધી હિંદ એક રાષ્ટ્ર થઈ શકશે નહિ... જૂનાં વેરઝેર ભૂલી જાઓ. ધર્મોની વિરોધતાને લીધે તો તમારા દેશ વધારે સમૃદ્ધ થવો નેઈએ દેશનું સામાન્ય હિત એ દરેક કેમકે હેયે વસેલુ હોવું નેઈએ."

કેમકાદીને હિન્દની રાષ્ટ્રીયતા અને વતનપરસ્તી કેમકવા ડૉ. બેસન્ટ હિન્દની કેમકોને ઉદ્દેશી છે— "કેમકી કાવાઓ અને ઝંઘાઓ બાનુએ મુકી દેવા નેઈએ આપણું સૂત્ર તો એ હોવું નેઈએ કે 'કેમકી વધારે સેવા કરે છે ? માતૃભૂમિ ખાતર કેમકી વધારે ભોગ આપે છે ?'...હિન્દુ અને મુસ્લિમો-એ એક જ નાદમાં નેઈવું નેઈએ "માતૃભૂમિ એક છે, રાષ્ટ્ર એક છે." ડૉ. બેસન્ટ કહેતાં કે "એક જ ભૂમિ પર બે રાષ્ટ્રો હોઈ શકે નહિ". હિન્દુ રાષ્ટ્ર કે મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર નહિ પણ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને નંજાળાથી કાઠિયાવાડ સુધી એક જ, 'હિન્દી રાષ્ટ્ર' હોવું નેઈએ."

હિન્દુ અને મુસ્લિમોનાં હૃદયમાં કેમકી પ્રેમનરસના બીજ શાળામાં અજાણમાં આવતા પ્રતિ-કાસમાંથી નંખાય છે, એ હવે તો દરેક જણ નેઈ લોક છે. સ્વતંત્ર હિન્દમાં તો આપણે આપણી શાળાના પ્રતિહાસનાં પુસ્તકો ફેરવવાં પડશે પરંતુ વર્ષો પૂર્વે ડૉ. બેસન્ટે હિન્દની રાષ્ટ્રીયતાને ઘડવા આશુચન કરેલું : "હિન્દની પ્રતિહાસને આપણે સહિવારે પ્રતિહાસ નવાવનો નેઈએ. હિન્દના બધા મહાન પુરુષો તરફ ભીરવની સહિવારી આપે નેઈવું નેઈએ. બધા ધીર પુરુષો તરફ સહિવારો વારસની દૃષ્ટિએ નેઈવું નેઈએ."

'હિન્દનાં' 'સુહિતોનાં' ધર્મને 'હિન્દનાં' એક જ અને શાન્તિ માટેની તેમની જવાબદારીનું જ્ઞાન કરાવતાં ડૉ. બેસન્ટ લખે છે કે "હિન્દનાં એક જ માટે તમારામાં દરેક જવાબદાર છે. જ્યાં જ્યાં તમે

હો ત્યાં ત્યાં ભાઈચારો હોવો જ નોંધ એ. તમારી જાતને પકારો. તમે સડો લાવો છો કે તંદુરસ્ત તાકાત ? તમારી આસપાસ સડો હોય તો તમે તો તેના માટે જવાબદાર નથી ને ? તમે તો તેમાં ફાળો આપો નથી ને ? એ સદા સામે તમે તમારી નધી તાકાતથી ઝડપી છો ? એકબીની ભાંજતી સાંકળમાં બીજાઓને સાંકળતી મજબૂત કરી તમે થના છો ? મૂળભૂત સિદ્ધાંત જોખમાતો ન હોય ત્યાં તમે નમતું નોખ્યું છે ?...સિદ્ધાંતના પ્રથમ સમયે પણ તમે નમ્રતા, વિવેક, માનયુક્તિ અને મિત્રભાવ જળવો છે ? અતરમાં જંધુભાવ જળવો, નહિ તો ચરીરમાં સડો પેસશે.”

ડૉ. બેસન્ટને વિચારની તાકાતમાં અચલ શક્તિ હતી અને હિન્દના કલ્યાણ, ઉદ્ધાર અને આધ્યાત્મિક મહત્તા માટે નિયત સમયે શુભેચ્છાનાં બળો મોકલતી હિન્દની સેવા બજાવવાનું તેઓ કહેતાં. તેઓ આ વિષે લખે છે કે “ તમારા વિચાર દ્વારા એક એવી તાકાત પેદા થશે કે જે ગળૂનું ઉત્થાન કરશે અને તેનું ભાવિ ધરશે તમારા વિચારો કેન્દ્રિત થશે અને આદર્શ હિન્દ હોકીતના જગતમાં સ્વરૂપ ધારણ કરશે તમારી પ્રાર્થનાઓ એકઠી થઈ મહા-દેવના ચરણે સ્પર્શશે અને ત્યાંથી જીવન રેલાવતું જે બળ વહેશે તે ભોકાનાં દેવાંને હલાવનાર શિશુઓ, નેતાઓ ને પ્રજાના રાહબરો દ્વારા વહેશે અને પ્રજાને એક મહાન એકમમાં સાંકળી દેશે. તમારા ભવિષ્ય ઉપર તમારો આવો કાબૂ છે. હિન્દની તમે આ રીતે સેવા કરી શકો. વિચારમાં સર્વેશ્વરની તાકાત રહેલી છે, અને તે શક્તિ તમારી છે, કારણ કે તમે જ બ્રહ્મ છો.”

આમ ડૉ. બેસન્ટે હિન્દની બે કામો વચ્ચે એકબીનો નાશ જમાવ્યો હતો. વિશ્વવંધુવના આદર્શથી તેમનું જીવન રંગાયેલું હતું, અને તેના પરિણામે કામ કામ વચ્ચે, ધર્મ ધર્મ વચ્ચે અને દેશ દેશ વચ્ચે એકબીનો, મિરાદરીનો ઘોષ તેમણે મુજાવ્યો હતો. વિશ્વવંધુવના પુનઃ સ્થાપન માટે અને જે દેશને જગતના બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં તેઓ વધારે ચાંદનાં હતાં તે દેશના ઉદ્ધાર માટે તેમણે પોતાના જીવનના અન્ત સુધી અધાક શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. ભારતને તેઓ આપઘ્ની માતા તરીકે નહિ પણ જન્મતા રાષ્ટ્રની અને સંસ્કૃતિઓની માતા તરીકે માનતાં. તેઓ હિન્દને જન્મતા આધ્યાત્મિક ગુરુ માનતાં અને એ પ્રભાણે તેને પૂજતાં. આપણા દેશ તરફ નેખની ફરી ભક્તિ હતી તે તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ તેમણે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે “ આ ભૂમિ કે જે જૂનાગંધા જન્મતા સર્વ દેશો કરતાં મહાન હતી, અને તમે પારો તો ભવિષ્યમાં પણ તે સૌથી મહાન થઈ શકો, એવી આ ભૂમિની હું કેવળા આસ સુધી સેવા કરવા મથીશ.”

છવટે માંધીજીના જ શબ્દોમાં આ મહાન વિભૂતિને અંજલિ આપી વિરમીયું. માંધીજીને તેમના માટે લખ્યું છે કે “ હિન્દને ત્રણ નિદામાંથી જમાવનાર ડૉ. બેસન્ટ છે.” શિવભાઈ ઘોષી

His Excellency Qued-e-Azam, M. A. Jinnah on Dr. Besant

No other person has worked and served our cause with such singleness of purpose, devotion and transparent sincerity as has Mrs. Besant. She has sacrificed all that she could, what for? For the freedom of India.

(The Annie Besant Centenary Book P. 246)

[આની મુખ્ય અનુયાયી માટે લખેલ પાત્ર ૧૯૨૩]

માનવતાની મૂર્તિ ડૉ. બેસન્ટ

ડૉ. ડેની બેસન્ટના નામથી સુપ્રસિદ્ધ ચર્ચ ગ્રંથેલ આત્માએ હિંદમાં અનેક જન્મો લીધા જણાય છે. તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન, ભારતીય રીતરિવાજ, ભારતીય માનસને જેટલી સહેલાઈથી સમજતા હતાં, તેટલી સહેલાઈથી ભાગ્યે જ કોઈ પાશ્ચાત્ય દેહધારી આત્મા સમજ્યો હોય કે સમજી શકે. હોય તેઓએ એક વખત કહેલું કે 'યુરોપમાં પણ પચરખાં પહેરીને ધરમાં ફરતું મને ગમતું ન હતું. પણ તેવું કારણ હું સમજતી ન હતી. પરંતુ જ્યારે હું હિંદ આવી અને લોકોને પચરખાં બહાર ઉતારીને ધરમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં ત્યારે મને સમજતું કે આગ અતજન-મના સંસ્કારને લીધે પચરખાં સાથે ધરમાં પ્રવેશ કરવો મને ગમતો ન હતો.'

સોસાયટીના ધણા હિંદુ કબ્યો તેમને 'આતા', 'અમ્મા' કહેતા અને તે પ્રમાણે માન પણ આપતા, પણ તેમને જમાહતી વખતે ઝમુકે અનંતરે બેસાડતા અને ઝમુકે ભતના વાસણમાં પીરસતા, છતાં તેઓએ એ સંબંધમાં હદી અપમાન માન્યું ન હતું. તેઓ કોઈ હિંદુ મંદિરે જતાં તો તેઓ ગર્ભાગારમાં પ્રવેશ કરતાં નહિ પણ દૂધી જ દૂધાંન કરતા. અને ત્યાં સુધી કોઈની લામણી ન હુભાવવી એ તેમની ભાવના સતત તાજી રહેતી.

તેઓ જેમના સંબંધમાં આવતાં તેમની સાથે આત્મીયતા વધારતાં. સામો માણસ કદાચ સંબંધ ઝાંઝી કરી નાંખે અથવા તોડી નાંખે તો પણ પોતે સંબંધ જાળવી રાખતાં, અવારનવાર પત્ર લખતાં, પોતે લખેલાં પુસ્તકો બેટ ગેડલતાં, મળવા જતાં એમ કરી સામા મનુષ્યને હૃદયભેદ દૂર કરવાની તક આપતાં.

પોતાના સંબંધીનાં પુત્ર પુત્રીને વિદેશી પોસ્ટરોટ્પ એકઠા કરવાનો શોખ જો એમ જણાતાં તેઓ પોતાને આવતી ટપાલના વિદેશી સ્ટેમ્પો મોકલવા કરતાં અને વિદેશમાં ગયા હોય ત્યારે પણ અને ત્યાંથી પણ એવા સ્ટેમ્પો મોકલતા.

બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની સ્થાપના અને બંધવસ્યા તેમના વડપણા નીચે ચર્ચ હતી. તેઓ તેના નિભાવ તથા વિકાસ માટે રાજ રજવાડા પાસેથી તથા ધનિકો પાસેથી બંડોળ એકતું કરતાં તથા પોતાના બહેર બ્યાખ્યાનોની ટિકિટ રાખી તેની રકમ કોલેજને આપતા. યુરોપ અને અમેરિકાથી એ રીતે તેઓ કોલેજના માનદમત્રી બાણુ ભગવાનદાસજીને એક મોકલવા કરતાં. એક વખત અમેરિકાથી તેમના એક બ્યાખ્યાનની જીપજના પાઉન્ડ ૧૫૦૦)નો એક મોકલ્યો હતો.

તેમના જન્મદિવસે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેમને ઝમુકે રકમ એકઠી કરી બેટ આપતા અને તેઓ તેમાં થોડો વધારો કરી તે રકમ કોલેજની વિદ્યાર્થી સહાયક સંજાને બેટ આપતાં અને કહેતા કે ધન સંગ્રહ નહિં કરવાની પ્રતિજ્ઞા એ જન્મો પહેલાં લીધેલી છે.'

બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ બધાં સુધી તેમના વડપણ નીચે રહી ત્યાં સુધી તેમણે સરકારી ટ્રાઈ સ્વીકારી ન હતી એટલું જ નહિં. પણ અંગ્રાલમાંની બે કેળવણી સંસ્થાઓએ, રાજકારણ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર બે વિદ્યાર્થીઓને બરતરફ કર્યા ત્યારે તેમણે તેઓને પોતાની જાન્યારનામાં દાખલ કરી તેમને પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ આમળ વધારવાની તક આપી હતી. આમાંના એક વિદ્યાર્થી પાછળથી બંગાળ સરકારના કેળવણી ખાતામાં ઉચ્ચ અધિકાર મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા.

પોતાના પ્રત્યે માતૃભક્તિ રાખનાર ઓપરુષેને પત્ર લખતી વખતે 'મારી વહાલી પુત્રી' કે 'વહાલા પુત્ર' લખતાં અને પત્ર નીચે સહી કરતાં કોઈને તમારી માતા તો કોઈને તમારી મોટીમા કે કોઈને કોઈ નવું જ નામ લખતાં. ડૉ. ભગવાનદાસજીને તેઓ પુત્રસમ યાદતાં અને તેમને પત્ર લખતાં ત્યારે પત્રની નીચે ઘણી વાર 'હેલિઓડોર' નામથી સહી કરતાં, એ પરથી ડૉ. ભગવાનદાસજી તેમને કોઈ વાર 'સુધાંદતા' કહેતા. ડૉ. ભગવાનદાસજી ૧૯૦૫માં બહુ મોંઘા, હતા, ત્યારે આખી રાત્રિ તેમના શિલાના પાસે બેસી તેમના પત્નીને તેમની સારવાર કરવામાં સહાય કરતાં.

તેમને પ્રવાહી આહાર વધારે પસંદ હતો. તેમને બનારસી સમોસા, બનારસી પાપડ તથા આઈસ-ક્રીમ વધારે ભાવતાં. સમોસા અને પાપડ ડૉ. ભગવાનદાસજીને ત્યાંથી તેમને વારંવાર અડધાર (મદ્રાસ) મોકલવામાં આવતાં. તેઓ 'ખમ્બેલુ' લીધું 'ટાપરુ' બાત સાથે કેટલીક વાર લેતાં. ગનિના તેઓ મોટે ભાગે ચાર પાંચ શાક ખૂબ ખાતીને તેનો મુખ (રસ) થોડું 'મીઠું' નાખીને અમર પાપડ સાથે લેતાં. સવારના તેઓ કોફી લેતાં અને તે પોતાને હાથે જ બનાવતાં અને તે વખતે હાજર રહેલા સભ્યો કે સ્નેહીઓને આપતાં કોફી બનાવવામાં તેઓ ખરેખર નિષ્ણાત હતાં. જ્યોત્સના પછી તેઓ ચા લેતાં.

તેઓ પોતાના સ્નેહી પ્રત્યે જોડલા ઉદાર અને વફાદાર હતાં તેટલાં જ ઉદાર અને વફાદાર પોતાના નોકરી પ્રત્યે પણ હતાં. પોતાના નોકરીને તેઓ સારા પગાર આપતાં અને પોતાના પર-લોકવાસ પછી પણ નોકરીના પરલોકવાસ સુધી તેનો તે જ પગાર મળે તેવો બંદોબસ્ત તેમણે કર્યો હતો.

તેમને સવારમાં ઘોડેસવારી કરવાનો શોખ હતો. તેમણે મુખ્ય મથક બનારસ રહી ત્યાં સુધી તેઓ સવારના રોજ ઘોડીએ ચઢી ફરવા જતાં અને ફરી આવ્યાં પછી રોજ ઘોડીની ડોક લાગડી તેનો ઉપકાર માનતાં. તેઓ મુંબઈ જતાં ત્યારે મોટરના જમાના પહેલાં, શેઠ ધરમજી મોગરજી મોક્ષ-દાસની બે ઘોડાની ગાડી વાપરતાં અને મારીમાથી કોતરી અંગ્રજીમાં જતાં પહેલાં જને ઘોડાની ડોક લાગડી જનેનો ઉપકાર માનતાં.

'કોફી'ની રમતમાં તેઓ નિષ્ણાત હતાં અને પાંચઠે વર્ષની ઉંમરે પણ તક મળે તે રમત બેસતાં. યુરોપ જતાં સ્ટીમર ઉપર કોઈ વાર સફળ મેકમ બેસેવેટ્ટીની માફક પાનાની 'પેલ-સ'ની રમત એકલાં એકલાં રમતાં.

સાસઠ વર્ષની ઉંમરે તેઓ મોટર હાઈકાર્ટ શીખ્યાં હતાં. અડધારથી 'ન્યુ ઇન્ડિયા' એડીસે તેઓ બને મોટર હાઈકાર્ટ રોજ જતાં અને કશો અકસ્માત નહિં કરવા માટે મોટરનો આભાર માનતાં.

પત્રો કે લેખો કે પુસ્તકો તેઓ પોતાના જ હસ્તાક્ષરથી લખતાં અને તેમનાં લખાણમાં તેમના અગ્રણી એક સરખા જ રહેતા; જરાય બગડતા નહિં. આણુ ટ્રેઈનમાં કે માણુ સભાઓમાં તેઓ પોતાના લેખો કે પત્રો સરેલાઈથી લખી શકતાં.

तेमना समयना से-ट्रस हिंडु कोलेजना विद्यार्थीजाने तेजो सारी रीते ज्योणभता: डाई विद्यार्थी
 डाई पश्यो होय तो तेने जेवा तेजो जता जने पोते परदेश गया होय जने त्या अप्पर पडी
 होय के अमुक विद्यार्थी त्या छे तो तेजो तेमने पोतानी साथे या पीवा के जमवा जोडावतां जने
 तेमनी ज्योणभ ते रथजना विसाही जने हिंड प्रत्ये सहानुभूति धरावनार लोहाने करावता. कोलेजना
 विद्यार्थीजो नमारे जनारसनी भीछ डाई संस्थाना विद्यार्थीजो साथे होडी के क्रिकेट खेलवा जतां
 तारे पोते पश्य ते भेदान पर जतां जने दार के छतमां जेक सरजो रस लेवानी प्रेरणा आपतां.

‘शिवाक्षरतोत्र’ની પ્રાર્થના તેમને બહુ પ્રિય હતી. જનારસ કોલેજમાં જ્યારે જ્યારે તેઓ બ્યાબ્યાન બાપતાં ત્યારે ત્યારે એક સુમધુર કંઠવાળા વિદ્યાર્થી પાસે આ પ્રાર્થના કરાવતાં.

તેઓ પ્રથમ ડાટિનાં વ્યાખ્યાનકાર હતાં. તેમનાં સાદ કદી બેસતો નહિં. તેમનું ગળું તથા તેમનાં ફેફસાં નળણાં હતાં. તેમનાં વિદ્વાન ડોક્ટરે વ્યાખ્યાનો આપવાની રજા આપી હતી. આ રજા આપતાં ડોક્ટરે જણાવ્યું હતું કે 'તમને ભાષણ આપવાની છટ છે. એથી કાંતો તમે જલદી પરશોક સીધાવશો. અથવા તમારું ગળું અને તમારાં ફેફસાં મજબૂત પાની બશે.' ડોક્ટરની પાછલી કલ્પના સફળાગ્યે સાચી પડી હતી.

સહભાગ્યે સાચી પડી હતા.
તેઓ કહેતા કે વક્તાઓએ તારા પાકવી નેઈએ નહિં પણ દરેક વાક્યનો છેલ્લો શબ્દ, ખીન
શબ્દોના નેટોના જ સ્પષ્ટતાથી ઉચ્ચારવો.

શપ્થોના નરેસો જ સ્વપ્રતાથી ઉચ્ચારવા.
 બાળકો, વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાન યુવતીઓ પ્રત્યે તેમને ધણો પ્રેમ હતો. જગતનું ભવિષ્ય તેમના હાથમાં છે એમ તેઓ કહેતા અને તે જ દૃષ્ટિએ તેઓ તેમને સહાય કરતા. 'સેન્ટ્રલ ટ્રિફુ કોલેજ મેગેઝીન' નામનું માસિક તેઓએ ધણી વર્ષો ચલાવ્યું હતું. તેની હજારો નકલો ખપતી હતી. તેના નકામાંથી તેઓ તે કોલેજના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્ટોરશશિષ આપતા. ધણી યુવાન-યુવતીઓને તેઓ જુદાં જુદાં પ્રકારની સહાય કરતા અને તેઓના વિકાસમાં મદદગાર થતા. બાળઉંચરને હાલતી તેઓ બાળકો પછી તેઓ બાળકોનાં આત્માનાં આસામ પ્રાન્તના નાં. અવનરે બાળુ શ્રીપ્રકાશને ત્યાં નાની બાળકો પછી તેઓ બાળકોનાં આત્માનાં આસામ પ્રાન્તના નાં. અવનરે બાળુ શ્રીપ્રકાશને ત્યાં પહેલા બાળકોના જન્મ થયા બાદ તેઓ બનારસ ગયા ત્યાં તેમણે તેમને પત્ર લખ્યો કે 'તમારે પત્ની તથા બાળકને તેડીને મળવા આવશે.' બાળુ શ્રીપ્રકાશ મળવા મથ્ય એટલે કે. બેસન્ટે બાળકને પોતાના બોળામાં લીધું. ત્યાં બાળુસાહેબ બાળકના માથા તરફ જોવા રહ્યા. કોકેટર બેસન્ટે યુવાન બાળુને કહ્યું કે 'બાળકની સારી જોવા રહેવું, માથા તરફ નહિ. માથા તરફ જોવા રહેવાથી' તે તરફ જોતાં બાળકની આંખ ખેંચાય છે, ને તેને તકલીફ પડે છે.'

જાહેર કે ખાનગી સલાઓમાં તેઓ જાહેર કચેરી સમયે હાજરી આપતાં, સજાનું કાર્ય મોકુફ થાય તો ત્યાં સુધી પોતાનું લખવાનું કે વાચવાનું કામ શાન્તિથી કર્યા કરતાં. પોતાનું વ્યાખ્યાન જાહેર કચેરી સમયે થઈ કરતાં અને નક્કી કરેલ સમયે પૂરું કરતાં. કોઈ અનિવાર્ય કારણથી ચોક્કસ મોકુફ થયું હોય તો તે માટે ગ્રામી આગી લેતાં. રેલ્વે સ્ટેશન પર અને રમતજમતનાં મેલાવાકામાં તેઓ સમય પહેલાં આવીને બેસતાં

ભુલું ભુલું સલાગૃહોમાં અચુક સંખ્યામાં જ માણસો હાજરી આપી શકે એવા નિયમો આરટીસીયા-
માં છે. આ દેશનાં એક શહેરમાં તેમનું વ્યાખ્યાન હતું. સલાગૃહ ચીકાર ભરાઈ મથું હતું. વ્યાખ્યાનના
સમય થતાં ડૉ. ખેસન્ટ ત્યાં ગયાં. પોલીસે તેમને સલાગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવ્યાં. ડૉ. ખેસન્ટ
પોલીસને કહ્યું : ‘હું અંદર નહિં જઈ તો વ્યાખ્યાન નહિં ચાલે.’ પોલીસ હસી પડ્યો અને બાજુ
ખસી ગયો.

તેઓ દિ'દની રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પહેલાં ત્રી પ્રેસિડેન્ટ હતાં. વર્ષભર પ્રેસિડેન્ટ તરીકે મહા-સભાનું કામ ચાલુ રાખવાનો નવો ત્રીલો તેમણે પાડ્યો હતો. આ ત્રીલો ત્યારથી ચાલુ રહ્યો છે.

નિયમ અને વ્યવસ્થાને તેઓ ખૂબ માન આપતાં. પ્રિન્સ અને પ્રિન્સેસ ઓફ વેલ્સ બનારસ સેન્ટ્રલ દિ'દુ કોલેજની મુલાકાત લેવાનાં હતાં કોલેજની અંદરના બદોબરત જાળવવાનું કોલેજના સંચાલકોએ પોતાને માથે રાખ્યું હતું. ક્યા વિદ્યાર્થીએ ક્યાં જીભા રહેવું તે નક્કી થઈ ગયું હતું. ડૉ. બેસન્ટ ચલેલી ગોડવણ જોવા નીકળ્યાં. લોકજહાદુર નામના એક નેપાલી વિદ્યાર્થીને તે જીભા હતો ત્યાંથી ખીજે રથળે જીભા રહેવા કહ્યું. લોકજહાદુરે કહ્યું : 'મારા કેપ્ટન કહેશે તો જ હું અહિંથી ખસીશ.' ડૉ. બેસન્ટે તુર્ત જ પોતાની જૂલ કપડાં કરી, કેપ્ટનને જોલાવી યોગ્ય ગોઠવણ કરી અને લોકજહાદુરને નિયમ અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ધન્યવાદ આપ્યો.

સત્યની શોધ અને સત્યાચાર એ તેમનું જીવનસૂત્ર હતું. સત્યને ખાતર તેમણે સર્વસંખ્યા, મિત્રો, અનુયાયીઓ અને પ્રસંગોનો પ્રકોપ સહન કર્યો હતો. શ્રી. નારાયણએ પોતે સેવિલા બે યુત્રા શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ અને શ્રી નિત્યાનંદને પાછા મેળવવા માટે ન્યારે ડો. બેસન્ટ સામે દાવો માર્યો ત્યારે પોતાના બચાવમાં જરા પણ અસત્ય દલીલ થતી અટકાવવા માટે પાંસઠ વર્ષની ઉંમરે કામદાના અનેક પુસ્તકો વાંચી ગયાં હતાં અને ફિરિફકટ કોર્ટ, હાઈ કોર્ટ અને અપીલ કોર્ટમાં પોતે જ પોતાનો બચાવ કર્યો હતો.

ડૉ. બેસન્ટ એસ. એરડેલ તેમને યુનિસમ પ્રિય હતા. છતાં એક પ્રસંગે તેમને લખેલું કે 'બેસન્ટ, તમે મને પ્રિય છો, પણ સત્ય તમારાં કરતાં વધારે પ્રિય છે.'

તેમનામાં નેતૃત્વશક્તિ સહજ હતી. તેઓ સૌને વિચારસ્વાતંત્ર્ય આપતાં અને નેતૃત્વ જાળવી રાખવા માટે અનુયાયીઓને કદી પંપાળતાં નહિં, અને પોતે જ બેબમ ખેડવા તૈયાર ન હોય તે બેબમ ખેડવા કોઈને સલાહ આપતાં નહિં. વિદ્યાર્થીઓને રાજકારણનો અભ્યાસ કરવાની તેઓ સલાહ આપતાં, પણ હરકોઈ રાજકીય પક્ષથી દૂર રહેવા અને રાજકારણમાં સક્રિય બામ નહિં લેવાનો આગ્રહ કરતાં. દેશમાં પિકાર, અવ્યવસ્થા અને જુદાઈનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે તેવી ચળવળોથી દૂર રહેવા સૌ કોઈને સમજાવતાં. બાવિ લોકનામકે અને લોકસેવકે શેષી કાદવાની શક્તિ તેમનામાં હતી. સેન્ટ્રલ દિ'દુ કોલેજ, થીઓસોફિકલ સોસાયટી, હોમરૂલ લીગ, એન્યુકેશનલ ટ્રસ્ટ, નેશનલ એન્યુકેશન, સેવા બંધુ, વગેરે વગેરે માટે અનેક દિ'દી અને સુરોપિયન કાર્યકરો તેમણે જીવલ કર્યાં હતાં. અને તેમાં ત્રી કાર્યકરો પણ હતાં.

બધાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાની સેવા તેમને અર્પણ કરવા તૈયારી બતાવતાં. એમ થતું ત્યારે તેમનો અભ્યાસ કેટલો છે, ન્યાં તેઓ છે ત્યાં શું શું કામ કરે છે, તેઓમાં કયું કયું કામ કરવાની શક્તિ અને આવકત છે, તેમનું કુટુંબ કેટલાં માણસોનું છે, કુટુંબ નિર્વાહનું સાધન શું છે, વગેરે બાબતોની તપાસ કરતાં અને પછી યોગ્ય લાગે તો જ કોઈ ને કોઈ કામ માટે તેમની માનદ સેવા સ્વીકારતાં.

થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં જોડાવા પછી સર્વજ્ઞપદ, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્મામાં તેમને અચળશ્રદ્ધા હતી, એટલે કોઈ પણ મુશ્કેલ સ્થિતિમાં તેઓ નિર્ભય રહેતાં. તેઓ પોતાનાં સખર્ગાં કાર્યો સખળે રચળે, અને સદા સર્વદા માદ રાખતાં.

હાલના આસામના નામદાર બવર્નર બાણુ શ્રીપ્રકાશ એક વખત તેમને પૂછેલું કે 'તમે ત્રીસ વર્ષ કરતાં વધારે સમયથી દિ'દને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે અને દિ'દને પોતાનું સર્વરવ

અર્પણ કરેલું છે તો કૃપા કરી કહેશે કે અમારા હિંદીઓમાં એવી શી આત્મા છે કે નથી અને આગળ વધી શકતા નથી.' તેઓ જને ત્યાંસુધી કાઈની લાગણી દુભાવતાં નહિં એટલે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા ખુશી ન હતી, પણ જ્યારે બાબુસાહેબે ખૂબ આમલું કયો ત્યારે કહ્યું : 'પ્રકાશ ! મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે તમે લોકો ઉદાર નથી.' કાઈનું પણ નામ આપ્યા સિવાય તેમણે જણાવેલું કે હિંદી લોકનાયકો યુવાનોને ઉત્તેજન આપતા નથી; બીજાની વધારે ઉપયોગીતા સાંખી શકતા નથી; શુદ્ધિશાળી અને સ્વતંત્ર વિચારકને તેઓ દાબી દે છે; કાઈ આગળ આવે છે તો તેઓ તે સદન કરી શકતા નથી; નવા કાર્યકરો તંબાર કરતાં નથી એટલે પોતે ચાલુ કરેલું કાર્ય પોતાના મથા પછી અટકી પડે છે. બાબુ શ્રીપ્રકાશે કહ્યું કે : 'લોકનાયકો સંબંધમાં તેમણે જે કંઈ કહ્યું હતું તે અધરશઃ સત્ય હતું અને આપણો આ દોષ હું બહુ સારી રીતે જાણું છું.'

ડૉ. બેસન્ટ પ્રભુમાં માનતાં ન હતી ત્યારે પણ માનવપ્રેમ અને માનવસેવાનો દીપ તેમનામાં ઝળગી રહ્યો હતો. થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં દાખલ થયા પહેલાં, પ્રભુમાં નહિં માનનાર ડૉ. બેસન્ટ અને ખ્રિસ્તીધર્મપરાયણ મિ. કમ્પ્યુ. સ્ટોક વચ્ચે મિત્રતા હતી. કેમકે માનવમધુ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને જીવન પ્રત્યેનો દેશ તે બંનેમાં હતો. માનવસેવામાં સર્વે અર્પણ કરવા ઈચ્છનારા લોકો માટે એક નવો સંપ્રદાય જીવો કરવાની ભાવના તેઓ બંનેમાં જન્મત થઈ હતી, અને તે સિદ્ધ કરવા માટે તેઓએ 'લિંક' નામની સાપ્તાહિક પત્રિકા કાઢી અને અર્ધી જેનીથી વેચવી શરૂ કરી હતી.

ડૉ. બેસન્ટે કહ્યું છે કે : 'નખોળો બાબુસ, કાઈ સત્કાર્ય જોઈને કહે છે કે આ કાર્ય કાઈએ કરવું જોઈએ, પરંતુ મારે શા માટે તે કરવું ? જ્યારે સેવાવાની બાબુસ કહે છે કે 'આ કાર્ય કાઈએ કરવું જોઈએ તો શા માટે મારે તે ન કરવું ?' આ બે કથનો વચ્ચે અનેક સૈકાના નૈતિક વિકાસનું અન્તર છે.

થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સભ્યપદનું પત્રકે બરી, સભ્યપદનું પ્રમાણપત્ર લઈ ડૉ. બેસન્ટ મેક્કમ બેન્નેટસ્ટ્રીને મળવા મર્ચ, તેમના હાથ પોતાનાં હાથમાં લઈ ધૂટણ પર પડી તેમને પગે લાગ્યા ત્યારે મેક્કમ બેન્નેટસ્ટ્રીએ હર્ષનાં અશુભ વ્યવહારો કહેલું કે 'તમે ઉદાર લોકના છો. તમને શુરુદેવતા આશીર્વાદ હો !' તેમના આ જન્મમાસમાં અને પ્રાર્થના છીએ કે એ જન્મ આત્માને શુરુદેવતા આશીર્વાદ હો !

મી. હરજીવન કાળીદાસ મહેતા

(ઓક્ટોબર ૧૯૪૬ના જ્યોતિર્માથી)

ડૉ. બેસન્ટની રાજકીય દીર્ઘદૃષ્ટિ

અંગ્રેજ ભાષામાં કહેવત છે કે : One with God is majority—ભલે કોઈ એકનો જીઓ હશે, પણ જો તે સત્તરપહે, ઈશ્વરી સકત પહે જીઓ હશે, તો અન્તે તેની જ બહુમતી હશે. ડૉ. બેસન્ટની આબતમાં આ કહેવત સાચી પડી છે. અનેક લોકનેતાઓનો વિરોધ સહન કરીને તથા પોતાના નેતૃપદનો ત્યાગ કરીને તેમણે અસહકાર અને કાયદાબગની ચળવળનો વિરોધ કર્યો હતો. તેમણે ચેતવણી આપી હતી કે એ ચળવળથી બ્રિટિશ સરકાર નમતું આપતે નહિ, પણ લોકોનું કાયદા પ્રત્યેનું માન ઓછું થશે, દેશમાં સ્વતંત્રતાના મૂળ ઊડા જશે અને જ્યારે હિંદને સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે પણ અસહકાર અને કાયદાબગની મનોદશા આંધુ રહેશે અને તેથી અનેક મુશ્કેલીઓ જીબી થશે યહુ' પણ તેમજ, એ ચળવળોનું ધારેલું પરિણામ આબ્યું નહિ એટલે તે સફતી ભેટી પડી, પણ એક મા બીજી રીતે કાયદાનો અને રાજ્યસત્તાનો અનાદર કરવાની વૃત્તિ વધી તે આજુ રહી. આજે આપણી રાજ્યસત્તાને તેમજ આપણા લોકનાયકોને તેનો વિરોધ કરવો પડે છે, હકતાયો નહિ પાવા માટે આમદ બરી વિનંતિ કરવી પડે છે અને વ્યવસ્થા ભળવવા માટે કંઈ કાયદાનો આશ્રય લેવો પડે છે.

ડૉ. બેસન્ટનું એક મંતવ્ય એ હતું કે હિંદ માટે સાર્વથાનિક સ્વતંત્રતા સાથે કોમનવેલ્થમાં રહેવું વધારે દિલકર છે. એથી પોતાના દેશના તત્ત્વમાં સ્વાધીનતા ભાગવવાની સાથે બ્રિટિશ કોમનવેલ્થમાં પણ તેનો મજબૂત પાને ફરી શકશે. બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ પણ મજબૂત બનશે અને હિંદ તથા બ્રિટન સાથે મળીને જાતની શાન્તિ ભળવવામાં બહુ મોટો ફિરસો આપી શકશે તેમનું આ મતવ્ય પણ તે વખતે કોઈ તે ગમ્યું ન હતું પણ આ બાબત પર અત્યારે મબીગ વિચારણા થઈ રહી છે. લોકસભાએ બધારણનો ખરડો પસાર કરવાનું કામ થોડા માસ માટે મુજબની રાખ્યું છે. અત્યારના આપણા મુખર્જી જનરલ શ્રી. ચક્રવર્તી ગાંગોપાધ્યાયે, આ માનવ તો હોદ્દો સ્વીકાર્યા પહેલાં પોતાનો અભિપ્રાય બહેગ કર્યો હતો કે બ્રિટિશ કોમનવેલ્થમાં રહેવામાં હિંદને લાભ છે.

શ્રી. કનેલાલ યુનયી સ્થાપિત સાપ્તાહિક 'સોસલ વેચર્સ' ના મીન અવતાર 'ન્યુ ડેમેન્ડ' તા. ૧૦મી સપ્ટેમ્બરના અંકમાં "India must stay in Commonwealth" "હિંદ કોમનવેલ્થમાં રહેવું ભેઈએ" એ નામના લેખમાં જણાવ્યું છે કે પૂર્ણસ્વરાજ્યનો અર્થ અમરખ માટે પ્રતિશ્વરિય સ્વાતંત્ર્ય છે. આપણે એક મા બીજી રાજકીય સંધ સાથે રહેવું કે ન રહેવું તેની સથે પૂર્ણ સ્વરાજ્યના અર્થને શરૂ સંબંધની, આપણું રાષ્ટ્રીય બાવિ ધારનાં દક્ષ અને સખા આપણું જ દેશમાં સમાવેશ નવો, એ પૂર્ણસ્વરાજ્ય. પ્રજાસત્તાક આચરણ-ક બ્રિટિશ કોમનવેલ્થમાં રહી શકે છે તેમ આપણે પણ આપણું રાષ્ટ્રીય પ્રજ્ઞત ભગતી રાષ્ટ્રીને કોમનવેલ્થમાં રહી શકીએ બ્રિટિશ પ્રજાના ઇતિહાસ સાથે આપણે ખસો વર્ષનો ઇતિહાસ ભેડાવેનો છે હિંદી મદાસામરમા દજ બ્રિટિશ સત્તા રહેતી છે, બ્રિટનને અમેરિકાનો મજબૂત સાથ છે, એટલે બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ આપણને એક કુદરતી મિત્રનું કામ ભારે તેમ છે, કેમકે કોઈ પણ મુદ્દા હાદી નીકળે તો તે માટે આપણી મુદ્દસામમી સપૂર્ણ મનાવ તેવી નથી.

ને જાતનું વિચાર અને આચારસ્વાતંત્ર્ય, આયોજક અને દક્ષિણ આફ્રિકાને પ્રિયન આપી રહેલ છે. અમર આપવા પ્રયત્ન છે તેવું સ્વાતંત્ર્ય સંસ્થાન સંખ્યાના કે અમેરિકન વિસ્તારવૃત્તિ આપવાના નથી. એટલે હિંદ માટે તો બ્રિટિશ કોમનવેલ્થમાં રહેવું વધારે ઠીક જણાય છે." આગળ જતાં ન્યુ ઝેમ્સ્ટેટ કહે છે કે "જર્મી કોમનવેલ્થથી છૂટું થયું અને મિલકત સ્વતંત્ર બન્યું અને અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યું તે પરથી પણ આપણે એતવાનું છે. વળી હિંદ એકલું હોય તો પાકીસ્તાન પણ થું ખટખટ અને કેવું તુકસાન કરી શકે તે પણ આપણે માદ રાખવાનું છે. આ સમયે વિચાર કરતાં બ્રિટિશ કોમનવેલ્થમાં રહેવાનું ચાલુ રાખવું એ આપણે માટે ખાસ જરૂરનું છે."

હુંકમાં બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ સાથે સંબંધ રાખવામાં હિંદનું હિત સમાયેલું છે એમ હિંદના ધણા લોકનાયકો પણ જાણીતરપણે વિચારી રહ્યા છે. માનવજાતિનો બહુ મોટો ભાગ સ્વાર્થમાં રચ્યોપચર્યો રહે છે એટલે જાતની નાની મોટી પ્રજાઓ પણ સ્વાર્થપરાયણ રહે તેમાં અજાનમ જેવું કંઈ નથી. પણ હિંદને કોઈ ને કોઈ પ્રજાસંઘ સાથે રહેતું પાસે એટલે સત્વળ સ્વાર્થ પ્રજાઓ પૈકી બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ સાથેના સંબંધ ચાલુ રાખવો એ વધારે ઠીક છે એમ કોઈ પ્રજા તંત્ર સ્થ વિચારકને લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. ડૉ. બેસન્ટે, ૧૦૧મો જન્મોત્સવ આ ભાસની પહેલી તારીખે આવેલો હોવાથી તેમની રાજકીય દીર્ઘદષ્ટિની વાદ અમે માનપૂર્વક કરીએ છીએ અને તેમના અમર આત્માને અમારા હાર્દિક અભિવંદન પાઠવાએ છીએ.

શ્રી. હરજીવન કાળીદાસ મહેતા

(જ્યોતિ, ઓક્ટોબર ૧૯૪૮માંથી)

Though Dr. Besant is physically not in our midst she will be eternally in the hearts of those to whom she meant everything in Life! India would never forget the passionate attachment she had for the Motherland of her adoption.

Jainnadas Dwarkadas,

(From "Theosophy-in-India" Special Memorial Volume October 1933)

તે કે ડૉ. બેસન્ટ આપણી સન્મુખ સંપૂર્ણ શરીરમાં નથી તો એ જે વ્યક્તિઓના જીવનમાં તેઓ જીવનસર્વસ્વરૂપ હતા; તેમનાં હૃદયમાં તેઓ હંમેશા મિરાજરૂપે હિંદ ને ડૉ. બેસન્ટની પોતાની માની લીધેલી જન્મજનિ પ્રત્યેની અમતા કદી વિસરશે નહિં.

જાનનાદાસ દ્વારકાદાસ.

("ધીઓસોફી-ઇન-ઇન્ડિયા" ના ખાસ સ્મારક ગ્રંથ, ઓક્ટોબર ૧૯૩૩ માંથી)

વિદ્યુષી એની ઊસન્દ

મેઘધનુષ્યનું ચિત્ર માત્ર એક જ પીછી વડે ચીતરવું જેમ અશક્ય ॥ તેમ વિદ્યુષી એની ઊસન્દનું જીવન પણ એક જ લેખમાં આલેખવું એટલું જ અશક્ય છે. પુષ્પવાટિકાના ચિત્રકારને હરેક તરુ પર આરીક લક્ષ આપવું પડે છે તેમ ભગવતી એની ઊસન્દના જીવનચિત્રકારને પણ એક કરતાં વધારે આલુઓ પ્યાનમાં લેવાની જરૂર રહે છે. કારણ કે મેઘધનુષ્યની માફક એની ઊસન્દના જીવનમાં અનેક રંગો સમાયેલા છે; પુષ્પવાટિકાની માફક એ જીવનમગીચે અનેક પુષ્પોની સૌરભ સમાયેલી છે. એમની જીવનકથાની વિધિવિધિ દિશાનાં કાર્યોનાં ઇતિહાસ છે; એમનો જીવનમગીચો નવરંગી પુષ્પોનું ઉદ્યાન છે. એ મેઘધનુષ્યે અનેકની આંખ ઠારી છે, એ પુષ્પવાટિકાએ અનેકનાં અંતર પરિમલમીનાં કર્યાં છે. અગ્નિની એક જ ચિનગારી અધિક અગ્નિ પ્રગટાવી શકે છે તેમ એમની આત્મજ્વાલાએ અનેકનાં સુપ્ત પ્રાણને પ્રગીષ્ટ કર્યો છે.

૧૮૪૭ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીએ આર્થર્લેન્ડના એક પરજણામાં જન્મેલી આ બાઈએ જન્મતબક્કામાં પોતાની શેઠની ફેલાવી સારીય આલમને આધારવચ્ચે કરી છે. એનું કાર્ય એકદેશીય ન હતું. એની એક દેશ કે એક પક્ષની ન હતી. એનું કાર્ય સર્વદેશીય હતું; એની લક્ષ્ય સર્વજન સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને પ્રજાતા પ્રસારવાની હતી. પીડિત અને મજૂરોને એણે સહાય કરી છે, વાણી-સ્વાતંત્ર્ય અને ઓસ્વાતંત્ર્યની એણે દિમાવત કરી છે, સત્ય અને સ્વતંત્રતાનો એણે પક્ષાર કર્યો છે. ધર્મનાં, કેળવણીનાં, સમાજનાં અને રાજકારણનાં ક્ષેત્રો એણે બાકી રાખ્યાં નથી. એની વિદ્વતા બરી કલમે અર્ધશાસ્ત્ર કે માનસશાસ્ત્ર, સાહિત્ય કે સમાજવાદને અગમ્ય કર્યાં નથી. એની અભોક્ષ અને અનુપમ વાણીધાગએ અનેક લયકતાં દેશમાં નવા પ્રાણ પૂર્યાં છે. બાઈબલ કે કુરાન, ગ્રીતા કે માથ, વેદ કે ઉપનિષદ પણ એણે પકડ્યાં મૂક્યાં નથી. સ્વભાવે કર્મચોરી તોઈ જીવનમાં જેણે કર્મચોર, યાનચોર અને ભક્તિચોરોનો સુમેળ સાધ્યો છે એવી આ ભગવતી બ્યક્તિ સરોજની નામકુના જળોમાં ક્ષીણે તો લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને પાર્વતીની પ્રતિમા છે. પ્રેમ, યાન અને સંકલ્પશક્તિનો એણે સંયોગ સાધ્યો છે માટે આ અર્જુનિ અવાસ્તવિક નથી.

એમનો પ્રેમ અગાધ અને અસીમ હતો. જાત કે દેશની સીમામાં એ મર્યાદિત થયો ન હતો કે ન હતો એ પ્રગટ થતો કુનિયાની પાર્થિવ વસ્તુઓમાં. એના હૃદયનાં ઉકુપન આત્મચામી દર્શાવે મનુષ્યોને આત્મચાન-જનાવવામાં એ પ્રેમ કલ્યાણને જન્મતને પ્રજાતાની અર્જુનિ બંદાએ એ બાઈ દેશપરોક્ષ ધૂમની. જન્મનો આત્મ પોષણે અને પ્રગટાવણે એ એનું જીવનકાર્ય હતું. એનું મન યાનનો ભંડાર હતું. વિધિવિધિ વિરયોનું નિપૂણ યાન એની કલમ અને વાણીમાંથી નિર્ગમ્ય. અપરાધિવાધી ભરેલું એનું જન સાક્ષર જેડી સેલીમાં કે દેવચણી જેડી વામ્પાયામાં પચાવિદ્યાનાય મૃદ પ્રજો જાગૃત અને વિદ્વાનો અને પદ્ધિતો મુગ્ધ થતા. ઉપરાંત એનું સંકલ્પશક્તિ અભોક્ષ હતું.

પૂરો વિચાર કર્યા પછી એ નિશ્ચય કરતાં અને એ નિશ્ચયને સાનુકૂળ પ્રતિકૂળ સંબંધોમાં વળગી રહેતાં. એમણે કહેલા નિશ્ચયો ફેરવવાની એમને કદીય જરૂર જણાઈ નથી. પોતાના કરેલા નિશ્ચયો આગળ એ લોકોની પ્રશંસા કે નિંદાની દરકાર કરતાં નહિં. એક કાર્ય પૂરું થતાં બીજા કાર્યનાં મંડાણ થતાં, એક યોજના નિષ્ફળ જતાં બીજી અનેક યોજનાઓ લાભી કરી દેતાં અને એમ દિવસના ચોવીસે કલાક કાર્યમાં નિર્ગમન કરતાં. નિદ્રાનો કાળ એમને માટે સરીરના આરામનો કાળ હતો, મન અને હૃદયના કાર્યનો વિશ્રાંતિકાળ ન હતો; કારણ કે સદ્ગત ભૂમિકાઓમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ એ ધરાવતાં હતાં. દેશપરદેશના પ્રશ્નોની હજારો એક નિષ્ણાતને જાણે એવી રીતે એ કરતાં અને જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એ આટલું બધું કાર્ય કરતાં એનું મુખ્ય કારણ એમનું આત્મગુણ હતું. હું સરીર નથી પણ હું આત્મા છું એની એમને પૂરી પ્રતીતિ હતી અને એ પ્રતીતિના યોજનાથી જગતમાં એ વિચરતાં; માટે જ નિંદા કે પરાજયનો, દેહ કે મૃત્યુનો એમને ડર ન હતો. શિવની શક્તિ સાથે જગતમાં પોતે ફેરે છે એની એમને દૈવ આતરી હતી.

પંદરમી આગસ્ટની મંગળ પ્રભાતે હિંદ વર્ષોની શુભાશીર્વાચી મુક્ત થયું. ૬૨ વર્ષની લકત પછી કેન્સરને માથે મુગટ ધરાયો. દાદાભાઈ નવરોજીજી, સર પીરોજીજી રહેતા, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે અને ખાલ ગંગાધર તિલક જેવા દેશવીરોના પ્રયત્નો સફળ થયા. એ યત્નમાં બીજા લક્ષ્યાંત્ય બલિદાન છે, પણ એમાં વિદુષી એની બેસન્ટનું બલિદાન પણ ન વિસરવા એનું મોડું છે. ૧૮૯૭માં એમણે 'મારી જન્મભૂમિ' કહી સંબોધેલી હિંદજૂથ પર પગ મૂક્યો ત્યાર પહેલાંય હિંદની સ્વતંત્રતા માટે એમણે પોકાર કર્યો હતો. પણ હિંદમાં આખા પછી તો હિંદની સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને દષ્ટિમાં રાખીને જ એ સર્વ કાર્ય કરતાં હતાં એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. ઝાગણીસમી સદીના અંતકાળે હિંદ પોતાની સંસ્કૃતિનું ગૌરવ શુભાવી બેઠું હતું અને દરિયાપારના વિદ્યાનકારોના જકવાદ પાછળ મૂકે બનતું જતું હતું. પણ હિંદને પોતાની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનું જ્ઞાન થાય નહિં, હિંદીવાનોને હિંદ માટે ગૌરવ ઉત્પન્ન થાય નહિં ત્યાંસુધી હિંદની આઝાદી દૂર છે એમ એમને લાગવાથી એમણે હિંદને ભગૃત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પ્રથમ ધર્મોને સજીવન કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. હિંદના લુહા લુહા ધર્મોનો અભ્યાસ કરી હિંદની પુરાણી પ્રચીનો પ્રચાર કર્યો અને પરિણામે હિંદીવાનો પોતાના ધર્મોની ખૂબીઓ સમજવા લાગ્યા અને પોતાના ધર્મો માટે મગર થવા લાગ્યા. હું હિંદુ છું, હું બૌદ્ધ છું એમ કહેતાં શિક્ષિત હિંદીવાનો એક વાર શરમાતા તે જ હિંદીવાનો હું હિંદુ છું, હું બૌદ્ધ છું એમ જાતી કાઢીને કહેવા લાગ્યા, એ પ્રતાપ ભગવતી એની બેસન્ટના. પણ આટલાથી જ એમનું કાર્ય અટક્યું નથી, આ તો પુરતકનું માત્ર પહેલું જ પ્રકરણ હતું, યોજનાનું પહેલું જ ચિત્ર હતું. ધર્મોનો પુનરુદ્ધાર કરી એમણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. પશ્ચિમની કેળવણી યુવાનોને અવળે આર્જે લઈ જતી હતી એટલે યુવાનોને જ્યાંસુધી રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક કેળવણી આપવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી એમનામાં રાષ્ટ્રભાવના ભગે નહિં એમ એમણે જોયું. પરિણામે બનારસમાં એમણે સેન્ટ્રલ હિંદુ સ્કૂલ અને કોલેજ સ્થાપી આશ્રમ પદ્ધતિએ કેળવણી આપવાના પ્રયાસો આદર્યા. સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની કેળવણી હિંદમાં આજના નૂતન શિક્ષણની જનેતા છે. હિંદની કેળવણીનું પાનું ફેરવાયું હોય તો તેની પહેલ કરનાર એની બેસન્ટની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ છે. માલવીયાજીની હિંદુ યુનિવર્સિટીના અસ્તિત્વ માટે જ્યારે કોલેજની જરૂર પડી ત્યારે પ્રાણ અર્પી પોષેલી સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ એની બેસન્ટે હિંદની સેવામાં સમર્પણ કરી. હિંદ માટેની એમની જ્ઞાત ભક્તિનો એ એક અમર નમૂનો છે. સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના તણખા ફેર ફેર પ્રસરવા લાગ્યા. દેશભરના યુવાનોમાં નવું ભેમ આવવા લાગ્યું. નાસ્તિકતાના અણુભાલ પાઠ શીખી

એઓ દેશસેવા તરફ વળવા લાગ્યા. પણ સ્વરાજને દૂર રાખનાર સમાજના કુરિવાળે ન્યાસુધી નાખી યાવ નહિ, બાળકોને અટકે નહિ, ઔકિળવણીને બહોળો પ્રચાર થાય નહિ, અત્યંતની સ્થિતિ સુધરે નહિ, પરદેશગમનના અંતરાયો અલોપ થાય નહિ, સ્વદેશી હુમર ઉઘોગને ઉત્તેજન મળે નહિ' ત્યાં સુધી હિંદને રૂધાતો પ્રાણ પ્રગટ થયો અસંભવિત છે એ ન્યાયે ૧૯૧૩ માં એમણે 'વેક અપ ઇન્ડિયા' ના પ્રેરણાત્મક લાપણીની હારમાળા આપી હિંદના સામાજિક સંક્રાંતિ નાખી કરવાની હાકલ કરી.

ગાંધીના યકતરના આ ત્રણ પાયા મજબૂત કર્યા પછી જ એમણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. સુરતમાં ભગાયેલી કોંગ્રેસને એક કરવી મુશ્કેલ કામ હતું, પણ એની બેસન્ટે કુનેહથી એ કામ પાર ઉતાર્યું. ૧૯૧૪માં એમણે પોતાની અત્યંત પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત રાજકીય કાર્ય માટે કોમન-વીલ નામનું સાપ્તાહિક અને ન્યુ ઇન્ડિયા નામનું દૈનિક કાઢ્યાં અને હોમરૂલ લીમની સ્થાપના કરી. બામડે બામડે અને રેડીએ રેડીએ સ્વરાજને મંત્ર કુંકાયો. એમની ભોરદાર કલમે અને એમની ચરવીર વાણીએ હિંદને જગૃત કર્યું. ઇંગ્લંડના જમાના પહેલાંનું હિંદ ઇંગ્લંડની સમુદાય કીડ હતું ન્યાયે બેસન્ટ યુગનું હિંદ મોટર અને એડેપ્ટેનની અંધે આગળ ધસતું થયું, એ હિંદને ઇતિહાસ વિસારી શકે એમ નથી. ત્રણ એક વર્ષે તો પવનવેગે એમનું કાર્ય આગળ ધપ્યું. પછી એમનાં કાર્યમાં વિભેદ થયો. એમની બધી કાર્યપદ્ધતિ કાયદેસર લક્ષતની પદ્ધતિ હતી. કાયદાને માટે, જનતાને માન રહે તો જ જનતાની સલામતી જળવાઈ રહે અને તેથી જ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાની લક્ષતના એ કદા વિરોધી હતો. ઉપરાંત એમના કાર્યની પાછળ એમના ગુરુદેવોએ બતાવેલો ઇશ્વરી યોજનાનો નકશો એમની આંખ આગળ હરહમેશ તરવરતો હતો. એ યોજના પ્રમાણે હિંદ-ઈંગ્લંડની એકતા જળવાઈ રહે એમાં જ જગતનું કલ્યાણ છે, કારણ કે ત્યારે જ હિંદ પોતાનો આધ્યાત્મિક વારસો પશ્ચિમના જગતને આપી શકે. એ યોજનાથી એ જરા પણ અલિપ્ત થતાં નહિ તેથી ત્યારે કોંગ્રેસની દિશા બદલાઈ અને સલામતી ને અસહકારનાં મહાણુ થયાં તથા 'પૂર્ણ સ્વરાજ'નો મંત્ર કોંગ્રેસે સ્વીકાર્યો ત્યારે એમણે એનો વિરોધ કર્યો, જેને પરિણામે જનતા પરનો એમનો કાબૂ એકાએક ઘટી ગયો અને જેને એકવાર કોંગ્રેસના પ્રમુખનો તાજ પહેરાવવામાં આવ્યો હતો તે એની બેસન્ટનો અનાદર થવા લાગ્યો. પણ હિંદની સ્વતંત્રતા માટેની એમની તમજા મરણીની છેલ્લી ધડી સુધી આંધળી ન હતી હિંદ સ્વરાજને બાતુ બિગતો નિહાળ્યો હોય એમ હિંદ થોડા વખતમાં સ્વતંત્ર બનશે એમાં એમની અદા જરાય કમી ન હતી. જનતાને સાથ ન હોવા છતાં કોમનવેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા બીલ તૈયાર કરી પારલામેન્ટમાં રજૂ કર્યું. પારલામેન્ટની બેઠકમાં એ બીલ પસાર થયું, પણ જનતાનો સાથ ન હોવાથી એમનો એ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો, નહિં તો આજ લગભગ ૨૫ વર્ષ પહેલાં સંસ્થાનિક સ્વરાજ હિંદને મળી ચૂકતું હોત અને ગુવામીનાં વર્ષોમાંથી એટલાં વર્ષો એકાએક થતાં હોત. ઉપરાંત આજ તો હિંદુ-મુસલમાનનો પ્રશ્ન છે. તે દિવસોમાં એ પ્રશ્ન આજ છે તેવો ન હતો.

હિંદને માટે આટલું બધું કરી ફિતનાર એક વિદેશી બાઈનો અહેવાલ આપણે કેવી રીતે વિચરી શકીએ ? એમનો અહેવાલ વાળતો માટે એની અમર લાવના અવની આરે ઉતારી સસારને આપણે સોદામણી બનાવી શકીએ અને એ રીતે ત્યાં વર્ષમાં ઉજવાતી એમની યત્તાબિંદમાં આપણેય શોભે આપી શકીએ !

શ્રી હીરાલાલ હારાલાલ બક્ષી.

(ડીસેમ્બર ૧૯૪૭ ને જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ ના 'જ્યોતિર્બાષી')

ડો. એની બેસન્ટ — એક વૈજ્ઞાનિક

[શ્રીમતી એની પ્રેસન્ટની જન્મશતાબ્દિ ૧૯૪૭ ના ઓક્ટોબર માસમાં આવી હતી, તે પ્રસંગે ડૉ. કાંમના અગ્રેજી લેખ ઉપરથી તૈયાર કરનાર શ્રી. રતુભાઈ દેસાઈ, બી.એ.]

ડૉ. એનિ બેસન્ટને આપણે હિંદી મહાસભાના એક સીપ્રમુખ તરફિ ઓળખીએ છીએ. હોમરૂઝ લીમની ચળવળમાં સ્વ. ગોખલેની સાથે એમનું નામ સંકળાયેલું છે, પરંતુ એઓ એક સમર્થ વૈજ્ઞાનિક પણ હતાં એનો આપણામાંના ઘણા ઓછાને ખ્યાલ હશે.

ડૉ. એની એસન્ટ એ જમતના મદાન વૈજ્ઞાનિકોમાંના એક હતાં એ વાત મથુને આશ્ચર્યજનક લાગશે. છતાં એ હકીકત છે, દારણ વિજ્ઞાન એના બહેણા અર્થમાં વૈજ્ઞાનિક માનસ અને વર્તનનું જ પ્રતિબિંબ છે. એવું માનસ અને વર્તન જ વૈજ્ઞાનિકોના મુદ્રાલેખ હોઈ શકે.

આત્મિક વાત્રાની સફર ઉપર ધણી જ બઠાડૂરીના પરચો મારી લેતા, કડબુ, હંપવેષક અને આત્માને હથથયાવી મુકનારા પ્રસંગોનો ડો. જેસન્ડે સામનો કર્યો છે. પોતાની જીવનકથામાં તેઓ લખે છે, કે મારા મૃત્યુ પછી મારી કબર ઉપર લખ્યો તો ક્રોટલું જ લખાને કે 'તે હૃદયેશાં સ્થપની શોધમાં હતી—'

તાત્વિક શોધન એ જ એમનું જીવનકાર્ય હતું અને આ કાર્યમાં આપણને એમની સહાયતા અને પ્રમાણિકતા જરૂરિયાત આપે છે. સત્ય અને ન્યાય તેમજ અસ્થિતસ્થાવરતા માટેની અંખનારી ન્યેત એમના હૃદયમાં સદાય જલતી પડી હતી. આત્મભોગ માટે એઓ હંમેશાં તૈયાર રહેતાં. અને આર્થ સ્વાર્થ-ત્યાગનાં દૃષ્ટિએ તો કાષ્ટદે જેવી બહુ જ થોડી વ્યક્તિઓએ આપણને આધ્યાં છે.

[illegible]

એમની માતા મરણ પથારીએ હતી ત્યારે બીજા એક અગ્નિપરીક્ષા આવી. મૃત્યુ પહેલાંની ધાર્મિક ક્રિયા પોતાની પુત્રી વચ્ચે કરવાની એણે ના પાડી. પોતાની માન્યતા દેવનાં માથુસોને જાણ કર્યા વચ્ચે એમાં ભાગ લેવાની એનીએ પણ ના પાડી. પોતાની પ્રમાણિકતાને ધ્યાન કરનારું 'કોર્ટ' પણ કર્તવ્ય કરવા એણે રાજ ન હતું એવો એમના જ જેવી માન્યતા ધરાવનાર ડીન સ્ટેન્લીએ એ વિધિ પૂરી કરાવી એને હિસાબે સત્યના સિદ્ધાંતોને વળગી રહેનાર કોર્ટ પણ બંધિત ક્રિસ્ચિયન હતી.

ઈ. સ. ૧૮૭૯માં એમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી બી. એસસીની ડિગ્રી માટે એમણે બધા વિષયો સાથે એમણે ઇન્ટરમીડીએટની પરીક્ષા પણ પસાર કરી. પરંતુ સાચા જવાબ દેવા છતાં નાપાસ કરવાની એક પરીક્ષકે ધમકી આપી એટલે એમણે અભ્યાસ છોડી દીધો. આમ છતાં 'ગમી, પ્રકાશ અને અવાજ' ઉપરનાં એમનાં લખાણોથી એમનો વિજ્ઞાનપ્રેમ જણાઈ આવે છે.

ધર્મને નામે થતાં ધર્મતોષાની એમણે સખત ઝાંટકણી કાઢી હતી. ખ્રિસ્તી ધર્મની જૂની માન્યતાઓ અને વિજ્ઞાનના જન્મ વિષે એણે કહે છે કે 'માણસના વિચારોને જિંદગી નહિ' પણ મોત તરફ ધકેલતો એક માણસ કોસ ઉપર 'લટકી રહ્યો છે, દરેક જગ્યાએ આપણને સુદ્ધિમાનોત્તું અકાળ મોત જ દેખાય છે. અધકાર અને નિરાશા ખ્રિસ્તી ધર્મને ઘેરી રહ્યા છે અધકારને આ દાણે આપણને પ્રકાશનું એક કિરણ દેખાય છે—જગતને જીવનું રાખવા વિજ્ઞાનનો જન્મ થયો છે.' વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેના ધર્મણુ અંગે એણે કહે છે: 'આ ધર્મણુ કંઈ પણ પૂરું થયું નથી. ધર્મની તરવારના ટુકડા થયા છે, માનવીના શરીરને આપણે છોડાવ્યું છે એ રીતે એના આત્માને પણ સ્વતંત્ર કરીયું, ધર્મને બદલે એને વિજ્ઞાન આપીયું, સ્વર્ગને બદલે પૃથ્વી, અજ્ઞાનને બદલે જ્ઞાન અને ભયને બદલે પ્રેમ આપીયું.'

એણે અને એસન્ટ હમેશાં સાથે કામ કરતાં, વર્ષો સુધી એણે એક જ ક્ષેત્રમાં રહ્યાં. એક દિવસ એમને જૂદાં પડ્યું પડ્યું, એની માન્યતાઓ અને એનો પ્રેમ—એમથી એકની એમને પસંદગી કરવાની હતી. એમને કાને એક અવાજ અથકાયા: 'જે માયામાં લપટાઈ રહે છે તેના અને મેળવવાને અધિકાર નથી,' અને તરત જ એમણે એની માયા છોડી.

એમના સિદ્ધાંતો અંગે હેલ્ડન પ્રવચન કરતાં એણે કહે છે, 'તમારી સમક્ષ એ માન્યતાઓ પડેલી છે. પહેલી માણસના કુખની દરકાર કરતી નથી, એટલે માણસજાતની કીર્તિને એ ઝાંખ લગાડે છે એ માણસને સ્વાર્થો બનતાં થીબવે છે. બીજી માન્યતા સંપૂર્ણ સ્વાર્થતાગ્રસ્ત અને મથાં ઓછાં માણસો એને વળગી રહી શકે છે.'

પરંતુ એમને લાગ્યું કે અપનાવવા જેવી આ માન્યતાએ તો માણસોના પછાત પ્રશ્નો અજીવકારક જ રહેશે. આ માન્યતાને નહિં છોડવી શકતાં તરતે માનવીની જિંદગીમાં પડ્યાં છે, ત્યારે એમણે વધુ સારા સિદ્ધાંતો માટે તપશ્ચર્યા આદરી. એના પાયા કમમતતા હતા અને એવે જગતને 'થીઓસોફી'નું ચાસ્ત આપ્યું.

રાસાયણિક તરંગોની શોધખોળ માટેની લેકનિટર સાથેની એમની કામગીરી જાણીતી છે. ઈ. સ. ૧૮૯૫થી એમણે એ કાર્યની શરૂઆત કરી હતી. જેની હકીકત ઈ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલા Occult Chemistry—જૂઠું રસાયણ શાસ્ત્ર નામના પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે.

(બ્રાહ્મચર્ય ૧૯૪૫ના સ્ત્રોતોધર્મથી)

વિદ્યુષી સત્તારી ડૉ. એની બેસન્ટ.

જીવતા માણ્યોને આપણે પ્રેમ આપવો ઘટે છે જ્યારે મરેલાને માન આપવું ઉચિત છે.

—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે પશ્ચિમની ફળવણીના પ્રતાપે ધર્મક્ષેત્રે અંધાર છવાયો હતો અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના નાદે આપણે યુવકો ખૂટ, મોજા ને બાલકોના છંદે ચઢ્યા હતા એવા વખતમાં, ૧૮૯૩ની સાલમાં ડૉ. એની બેસન્ટે હિંદમાં આવી ધેનમાં પડેલી જનતામાં પ્રાણ ફૂંકી, તેને જાગ્રત કરી. હિંદની પ્રાચીન મહત્તાનું દર્શન કરાવી તેમણે હિંદુઓમાં સ્વમાનની ભાવના જાગ્રત કરી. તેમને કર્તવ્યપરાયણ થવા બોધ આપ્યો હતો. તેમણે જાતે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી હિંદના પ્રાચીન ગ્રંથો રામાયણ, મહાભારત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને ઉપનિષદો ઉપર જનસમુદાયને ભાષણો આપી એ ભાષણો જાંચર્ય કર્યાં. હિંદુધર્મના બચાવમાં તેમણે એક હિન્દુની દૃષ્ટિએ શ્રુતિપૂર્ણ, લઘુવિધિ, શ્રદ્ધ, જન્મસંસ્કાર, આશ્રમ અને વર્ણવ્યવસ્થાનું સમર્થન કર્યું હતું.

૧૮૯૮માં લુક્ષર્ભ માસની ૭મીના રોજ બનારસ ખાતે વિદ્યા ધર્મેણ જોમતે એ મુદ્રાભેષ સથિ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ સ્થાપી રાષ્ટ્રીય અને હિંદુ છતાં વિશાળ દૃષ્ટિની ફળવણીનો પ્રારંભ કર્યો. વિદ્યાર્થી-ઓની ચર્ચાસંપત્તિઓ, સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ મેગેઝિન અને “સન્સ એન્ડ ડેટર્સ ઓફ ઈન્ડિયા” એવી જાણીતા પુસ્તકો અને પુસ્તિકાઓ સંસ્થા દ્વારા તેમણે યુવકોની સેવા બજાવી એમને દેશસેવાનો રાહ જતાવ્યો. ૫૬૨ વર્ષ લગી આ સંસ્થાને પાળાવેલી ૧૯૧૩માં પંક્તિ મહનમોહન માલવિયાએ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના કેન્દ્ર તરીકે તેની માગણી કરી ત્યારે તેમણે એ કોલેજ, તેની સ્થાવર જંગમ મિલકત સાથે તેમને સુપ્રત કરી. પોતે યીઓસોફિકલ એન્સાયક્લોપીડિયા અને રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી માટે ફળવણીનું કાર્ય આગળ ચલાવ્યું. એમણે ૧૯૧૩માં “હિન્દુ હવે શું જાગ્રત થા”નાં ભાષણો આપી રાજકીય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૯૧૪ની શરૂઆતમાં ‘કોમનવેલ્થ’ અને ઓગસ્ટ માસમાં ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ રોજના પત્રની શરૂઆત કરી મદ્રાસ ખાતે મળેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં ભાગ લીધો. મરાઠા અને જઠાલ પક્ષો વચ્ચે મેળ કરાવવામાં અને ૧૯૧૬માં કોંગ્રેસ યુસ્તિય લીમની લખની ખાતે ઘડી કાઢવામાં આવેલી સંયુક્ત માગણીમાં તેમનો હિસ્સો જોડે તેઓ નહોતા. ૧૯૧૪માં જ તેમણે હોમરૂલ માટેની લડત સંયુક્ત માગણીમાં તેમનો હિસ્સો જોડે તેઓ નહોતા. ૧૯૧૪માં જ તેમણે હોમરૂલ માટેની લડત ચલાવવા ઈંગ્લાંડમાં એક કેન્દ્ર સ્થાપ્યું હતું. પણ હિન્દમાં કોંગ્રેસ એ પ્રકારનું કાર્ય ઉપાડે તે દૃષ્ટિએ લીમ સ્થાપવાનું સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ સુધી મોઝૂંકે રાખી તે વખતના કોંગ્રેસના મેમ્બરોએ માન આપ્યું હતું. પણ એ દિશામાં કોંગ્રેસે કંઈ ન કર્યું એટલે હોમરૂલ લીમ સ્થાપી તેમણે રાષ્ટ્રીય ઉદ્દામચાટી એને અંધારણુસરની લડતમાં જોડી યુવકોને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાંથી રાષ્ટ્રધ્વજારના કાર્યમાં માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. તેમના ન્યુ ઇન્ડિયા પત્રનો મુદ્રાભેષ “પ્રભુ, તારા અને દેશ માટે” હતો અને એ દૃષ્ટિએ ન્યુ ઇન્ડિયા પત્ર સારાણે હિંદનું પત્ર બન્યું હતું. પણ સરકારની કરારી નજર પડી. તેની

જામીનગીરીએ જામ કરવામાં આવી અને ૧૯૧૬માં મુંબઈ અને મધ્ય પ્રાંતના નામદાર મવન'શએ તેમની પ્રવેશપત્રી કરી અને ૧૯૧૭માં મદાસના મવન'ર લોર્ડ પેન્ટેન્ડે તેમને તેમના સાથી એન્ડ્રુસ અને વાલિયા સાથે ઉટાકમંદમાં નમરોદ ક્યાં તેથી હોમરૂઝ પ્રતિને પ્રગળ વેત્ર મળ્યો. ત્રણ માસ પૂરા થતાં લખખમમાં તેમને હોડી મૂકવા પડ્યા અને જનતાએ તેમને દિંદી મદાસમાના પહેલાં અપ્રમુખ તરીકે ક્લકતામાં ચૂંટી માન આપ્યું. મિ. મોન્ટેગ્યુ દિંદી પ્રધાન તરીકે હિંદમાં આવ્યા અને પરિસ્થિતિ જનને જોઈ તપાસી મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સર્ડ સુધારાની યોજના પ્રમટ કરાવવામાં આવી. એ પછી ડૉ. બેસન્ટની લોક-પ્રિયતામાં ઓટ, અગ્રી. કાયદામંત્ર, સત્યામદ અને અસહકારની દિવચાલ સામે તેમણે દિંમતપૂર્વક મોરચો માંડ્યો એટલે તો તે દિંદના મોટા ભાગ માટે અકારા ચર્ષ પડ્યાં. પણ ધારાસભા દ્વારા સ્વરાજ્યની કૃત્ર આપુ રાખી તેમણે નેસનલ કોન્ફરન્સ અને નેસનલ કન્વેન્શન બરી કોમનવેલ્થ એક ઇન્ડિયા મિલ ધડી પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કરાવ્યું. દિંદના આગેવાનોના અભિપ્રાયને માન આપીને પાર્લમેન્ટી સેવકાન્વુક અને એલ પાર્ટીક (સર્વિસ) પરિષદ દ્વારા ૧૯૨૮માં નેટરુરિપોર્ટ' ધડવામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી. આ રિપોર્ટ ૧૯૨૯માં લાહોર ખાતે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખપદે મળેલી રાષ્ટ્રીય મદાસમાની બેઠકમાં રદ કરવામાં આવ્યો. દેશમાં એલ વ્હાઈટ (તમામ ગોરાઓના અનેક) સાથમન કમિશનનો વિશેષ કરવામાં આવ્યો તેમ જ રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સનો પણ ટાચાતના વર્ષમાં ડેમિસે વિશેષ કરી તેમાં ભાગ લીધો નહિ, પણ પાછળથી એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી ગયા અને પાછળથી પાંડે વિશેષ કરવામાં આવ્યો. તેમ છતાં પણ એ પરિષદના અચાંચેલા મુદ્દા ઉપરથી ૧૯૩૫નો રિમાર્ક એકટ ધડવામાં આવ્યો અને ૧૯૩૭ની ચૂંટણીમાં ડેમિસે હોદ્દા સ્વીકાર કરી બંધા-રણની પ્રવૃત્તિને સ્વીકાર કર્યો, એ ડૉ. બેસન્ટના કાર્યને એક રીતે ટેકો આપવા જેવું બન્યું. એ જોવા માટે ડૉ. બેસન્ટ જો કે સ્વૂલ દેહે ભાગ્યશાળી ન બન્યાં, છતાં દિંદને સ્વરાજ્ય મળ્યું તેથી તેમના આત્માને સતોષ થયો હશે. પણ તેમણે એતવણી આપેલી તેનો અનાદર કરવાનું કૃણ આપણે કામી રમખાણો, દિંદના ભાગલા અને યુવકોની નિર્વાસિતાશ્રી જોઈ એ છીએ. દિંદને એક રાષ્ટ્ર માનનારો અને તે માટે મહેનત કરનાર ડૉ. બેસન્ટને આજના કાળા બજાર, નફાખોરી અને શેષણુપદ્ધતિ અને કુમાવા જોઈ જરૂર આપાત થાત. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના આ વર્ષમાં બેસન્ટ સત્તાબિદનો લાભ લઈ આપણે બેસન્ટ ભાવના ઝીલી રાષ્ટ્રીય એકથ અને રાષ્ટ્રકલ્યાણ કર્યું તો સાચી રાષ્ટ્રસેવા બનવીશ.

શ્રી. મૂળચંદ સુનીલાલ ભગત

(સેવક : શુધવાર તા. ૧લી ઓક્ટોબર સને ૧૯૪૭માંથી)

ડૉ. એની બેસન્ટ

સારાથે જન્મતમાં જોનો જીવનપરાગ મહેકી રહ્યો છે એવી એક મહાત્મા વિશ્વતિ ડૉ. એની બેસન્ટનો જન્મ થવાને અત તા. ૧લી ઓક્ટોબર ૧૮૪૭ના રોજ એક સૌ વર્ષ પૂરા થયા છે.

એક સૈદ્ધાંત બાદ જોમને યાદ કરવામાં આવે એવી પ્રતિભા મેળવનાર બહુ થોડાં સ્ત્રીપુરુષો જન્મતે જોયા છે, તેમાં ડૉ. બેસન્ટનું નામ મોખરે તરી આવે છે. ૮૬ વર્ષના તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન તેમણે જીવનના મુળભૂત સિદ્ધાંતોનાં દર્શન, વિવરણ અને અનુસરણ દ્વારા માનવજાતિની મહાએવા કરેલી છે.

ડૉ. બેસન્ટની શક્તિ અને સંસ્કારિતા તેમના પ્રસિદ્ધ સમકાલીનોની સરખામણીમાં બહુ વિશિષ્ટ લેખાતાં. તેમનામાં જાંડી સમજણ અને અજોડ વ્યવસ્થાશક્તિ હતી અને તેની સાથે બહુ ઉત્તમ કાર્ય-દક્ષતા તેમનામાં હતી. આ સર્વને લીધે સ્પષ્ટ દર્શન અને કલ્યાણક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ૬૦ વર્ષ સુધી માનવજાતની સેવામાં તેમણે અમ્મ ભાગ લીધેલો છે.

તેમની વહનૃત્યશક્તિ મહાતેજસ્વી હતી. પૂર્વગાના કે પશ્ચિમના મને તેવા જુદામાન અથવા ટીકા-ખોર શ્રોતાજનોને પોતાના વક્તવ્યથી મુગ્ધ કરી ડોલાવવાની તેમનામાં અજબ આવડત હતી. તેમનો મધુર અવાજ, બ્યાખ્યાનના વિષય ઉપરનું તેમનું સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞત્ય અને લક્ષ્ય ઉપરનો તેમનો અસાધારણ કાબૂ, એ બધાને લઈને તેમના કાળના એક મહાસમર્થ વક્તા તરીકે તેમની ગણના થતી હતી.

આવી વ્યક્તિગત શક્તિઓ મોટા ભાગે જીવનકાળની સમાપ્તિ સાથે સામાન્ય રીતે વીસરાઈ જાય છે. પરંતુ જો આવી શક્તિઓ માનવસેવાના અને માનવવિકાસના કાર્ય અર્થે વપરાયેલી હોય તો તે વ્યક્તિને ઇતિહાસમાં અમરત્વ અપાવે છે. ડૉ. બેસન્ટના દાખલામાં આવું જ જોઈએ છે. તેમના પ્રથમના વર્ષોમાં કારવિતે વિકાસક્રમના નિયમની વૈજ્ઞાનિક સમજણ રજૂ કરવાની શરૂઆત કરી. એની બેસન્ટે તે પોતાના જીવનમાં ઉતારી. તેમણે માનવજાતનું દર્શન જૂનાકાળના પ્રાણીવર્ષના વંશજ રૂપનું જ માત્ર ન કહ્યું; બલિષ્ઠમાં વિકાસક્રમની પાયરીએ આગળ વધતાં વધતાં મનુષ્ય જે મહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે તે બલિષ્ઠનું પણ તેમણે દર્શન કર્યું હતું.

તેમના જીવનમાં આવા દર્શનને પરિણામે એક આદર્શવાદ જન્મ્યો હતો. મનુષ્યજાતિને સદાય રૂપ નીવડે તેવી દરેક બાબતોમાં તેઓ રસ લેતાં, અને તેમનામાં તેથી સર્વદેશીયતા આવી હતી. પણ તેમનું જ્ઞાન કેવળ ઉપવ્રત્તિનું ન હતું જે વસ્તુ તેઓ હાથ ધરતાં તેમાં તેઓ લાવનાનું જોડાણ અને દષ્ટિની વિશાળતા રહેતાં. જે જે હિતચાલો વડે સ્ત્રી, પુરુષો અને જાળકાની ઉત્પત્તિમાં વેગ આણી શકાય તેમ લાગે તેમાં સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને સેવા અર્પતાં. એટલે જાણ વિશાળ અર્થમાં તેઓ પરાંપકારવાદી હતાં તેમણે આપેલ આર્થિક મદદો જો કે મોટી હતી, છતાં તેમણે આપેલ અમૂલ્ય દાન તો બીજાઓને પોતપોતાના પગ ઉપર જીભા રહેતાં કરવાનું અને તેમનામાં આત્મમહા, ઔરવ અને સુખપ્રાપ્તિ માટેની ધમજ ઉત્પન્ન કરવાનું હતું.

અત્યારની પ્રગતિકારક ગણતરી અનેક પ્રવૃત્તિઓના આરંભ સમયમાં તેમણે આ રીતે વ્યક્તિઓ અને સમૂહો દ્વારા સુંદર સફાઈ આપેલી છે. તેમનું ખ્યાલ એક શબ્દમાં વર્ણવીએ તો સ્વતંત્રતાનું હતું, તેમની વલણ સહાનુભૂતિ યુક્ત સમજણની હતી અને તેમની કાર્યપદ્ધતિ શિસ્તયુક્ત હતી. આ શિસ્ત ઇશ્વરપ્રીતિ લદાયેલી નહિ પરંતુ પ્રત્યેક શુભ કાર્યની પાછળ રહેલ કુદરતી નિયમો અનુસારની શિસ્ત હતી.

આ પ્રમાણે તેમણે વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને રાજકીય સ્વાધીનતા માટે કાર્ય કરેલું છે, મજૂરોની ભૌતિક અને સારકારિક ઉન્નતિ અર્થે પ્રવૃત્તિઓ આદરેલી છે તેઓ વિચારસ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતના નાખરે રહેલા છે. ધાર્મિક સંકુચિતતા અને અલગતાવાદ સામે તેમણે જોડાઈ પોષાયેલી છે. બાળકોના અને વડીલોના જીવન અને સંયોજોને અનુરૂપ કેળવણી યોજવાના પ્રયાસો તેમણે કરેલા છે. તેઓ જાણતા હતા કે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં તે પ્રવૃત્તિ મારફત આવનાર સુવર્ણયુગની કલ્પનાને પ્રમથ નહિ હોય ત્યાં સુધી તે પ્રવૃત્તિ સફળ ન થઈ શકે અને તેથી દરેક પ્રવૃત્તિમાં આદર્શનાં દર્શન તેમણે કરાવેલાં છે.

માનવસેવાના તેમના ભાગીરથ કાર્યમાં હિંદે મોટા ફાળો મેળવેલો છે. બનારસમાંના તેમના આરંભનાં વર્ષોમાં હિંદની સાચી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પાયો તેમણે નાખેલો. અત્યારે એ જ દિશામાં સરકારી પ્રયત્નો થઈ રહેલા છે. સને ૧૯૧૪માં હિંદ માટે હોમરૂઝ અથવા સ્વરાજ્યની તેમણે આમણી કરી અને પોતાના વિદ્યાળ બંધારણીય અને પ્રગતિતંત્રવાદી પદ્ધતિઓના અનુભવોના લાભ હિંદના યુવાનોને આપ્યો. હિંદી ભીઓના સામાજિક અને રાજકીય હક્કો માટેની લડતમાં તેમણે મોખરે રહી કાર્ય કરેલું છે અને સને ૧૯૨૧માં દાખલ કરવામાં આવેલ મોન્ટેગ્યુ યોસ્કંડ સુધારાઓની શક્યતાઓ તપાસી નેવા હિંદી પ્રધાન અને વાઈસરોય જ્યારે તપાસ કરતા હતા ત્યારે તેમને મળવા જે પ્રથમ ઐતિહાસિક મંડળ બેઠું તેના ડો. બેસન્ટ સભ્ય હતા.

ડો. એની બેસન્ટ આ હિંદમુખિમાં તેમના જીવનનાં વાદચ્છર વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. તેમણે જન્મતની તેમજ હિંદની જે આદર્શ સેવા બજાવેલી છે તેને અનુરૂપ તેમની શતાબ્દિ હિંદે ઉજવવી જોઈએ અને તેને ચિરસ્મરણીય બનાવવી જોઈએ એમ ધણા ઓપુરુષો માને છે. મદ્રાસમાં એમની સ્મૃતિમાં એક આવકુલ જોડેલું છે અને તે તેમનાં પાઠશાળાં વર્ષો દરમિયાનના બહારનાં વ્યક્તિત્વની કંઈક અંખી કરાવે છે, પરંતુ માનવવિકાસ અને માનવકલ્યાણના તેમના આદર્શ જેમાં મૂર્તિમંત બની રહે એવા કલાકની હજી જરૂર પાડી જ છે. તેમની વાદમાં આપું એક જીવંત સ્મારક તૈયાર કરવું હોય તો તે એક વિશિષ્ટ કોટીના સારકારિક કેન્દ્રની સ્થાપના દ્વારા થઈ શકે. તેમાં બહારનાં કોઈ બંધનો ન હોય, તેમાં બાળકોની લાવિ કેળવણીનો માર્ગ ચીધવામાં આવે અને ખાસ કરીને તેઓનામાં કલાપ્રીતિ અને કલા-કૌશલ્ય ઉત્પન્ન થાય અને તેના પરિણામે તેમના ચારિત્ર્યકલનર માટેનો પાયો નાખાય. આ સંસ્કારકેન્દ્રમાં એવી તાલીમ યોજવામાં આવે કે જેથી લાવિ નાગરિકોના અને ભવિષ્યના સમાજના નીતિધારણુ ઉપર અસર થઈ માનવજાતને ડો. બેસન્ટે નિર્દેશિત જીવનશૈલ તરફ દોરી જાય.

આવા એક સંસ્કારકેન્દ્રનો એક વિભાગ મદ્રાસ નજીક અંબારમાં કલાક્ષેત્રને નામે કેટલાક સમયથી અસ્તિત્વમાં છે. તેનું સંચાલન સુપ્રસિદ્ધ કલાકાર ભીમતી રૂક્મણી દેવી કરી રહેલાં છે. કલાક્ષેત્રે વૃત્ત સંગીત અને અન્ય કલાઓમાં અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી અત્યાર સુધીમાં ધણી ખ્યાતિ સંપાદન કરી લીધેલી છે. સંસ્કારકેન્દ્ર માટેના બીજા એક વિભાગ બાલકેળવણી અને શિક્ષકોની તાલીમ માટે તૈયાર થઈ રહેલો છે, અને તે શતાબ્દિ ઉત્તર પ્રસંગે જન્મશબ્દક કેળવણીકાર ડો. ચેરીઆ મોન્ટેસોરીના સંચાલન તળે શરૂ થશે. વિદ્યાર્થોના કાર્યની સાથે સાથે કેળવણીના સિદ્ધિતો તેમજ કલા અને કારી.

મરીનાં લક્ષણો અને દૃષ્ટિકોણ એજે વધુ અભ્યાસ માટે પણ ચોખ્ખા પ્રબંધ કરવામાં આવશે. તદ્-ઉપરાંત સામાન્ય તેમજ કલા વિષયક જ્ઞાન આપવા માટે એક હાઇસ્કૂલ પણ સંજ્ઞતાપૂર્વક ચલાવવામાં આવે છે. આ સંસ્થાઓમાં ડૉ. બેસન્ટના જીવનનું આંતરરાષ્ટ્રીય દર્શિનિદ્ધુ ૨૭૪ થઈ ચકશે. તાલીમકેન્દ્રના મોન્ટેસોરી વિભાગમાં દેશપરદેશના વિદ્યાર્થીઓ ખેંચાઈ આવશે.* જેઓ દિંદી કલા અને કારીગરીઓમાં રસ ધરાવતા હશે તેઓ કલાક્ષેત્ર તરફ ખેંચાઈ આવશે.

આ સમગ્ર યોજનાને સંજ્ઞતાપૂર્વક અમલમાં મૂકવા માટે રૂ. ૩૦,૦૦,૦૦૦) ત્રીસ લાખની જરૂર છે અને આવાં અમૂલ્ય કાર્યોમાં દરેક મનુષ્ય ઉદાર હાથે મદદ કરશે, એમ આશ્વાસનવામાં આવે છે. આ અખીલ ઉપર દિંદના મુખસિદ્ધ નામરિશો—સર સી. પી. રામસ્વામી આયર, રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ ડૉ. એમ. આર. જયકર, શ્રી. સી. જિનરાજદાસ, શ્રી. કનેયાલાલ મુનશી, ડૉ. સમિચદાનંદ સિંઘા, ડૉ. અમરનાથ ઝા, સર સર્વપલ્લે શાધાકૃષ્ણન, પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંત, રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ સર તેમજબહાદુર શુભ, શ્રી. જમસેદ નસરવાનજી મહેતા, ડૉ. ભગવાનદાસ, શ્રી. એમ. એસ. અગ્રે, સર શ્રીરામ તથા શ્રીમતી રુકિમણી દેવીની સહીઓ છે.

શ્રી. કાંતિલાલ દલાલ

(' સંદેશ ' શુક્રવાર તા. ૨૬ મી ઓગસ્ટ, સને ૧૯૪૭માંથી)

જદજ તાલીમકેન્દ્ર સ્થપાયું નથી. એને બદલે " Wisdom school "—જ્ઞાનની શાળાના અભ્યાસ વર્ગો ચાલુ કર્યા છે. —સંપાદક.

Annie Besant's Towering Personality

—well, her personality simply defies analysis with her universal interests. Let us call her a perfect "Master of Arts" and a most effective channel of the Rishis that made her life worth-while beaming out beauty, strength, nobility, peace and purity all around. Such a life is truly a blessing to the universe which is the better for her wisdom and activities !

Sjt. Khurshed S. Dabu

(" The Bombay Theosophical Bulletin " November 1947. p. 12)

ડૉ. એની બેસન્ટનું મહાન્ વ્યક્તિત્વ

—એર, તેમનું વ્યક્તિત્વ પૃથક્કરણથી પર છે. તેમના વિચાર, બધી વસ્તુ પ્રત્યેના રસો અને શોખ-ને લીધે આપણે તેમને એક પૂર્ણ પ્રતીક આમના— પૂર્ણ કલા કોવિદ (માસ્ટર-ઓફ આર્ટ્સ) કહી શકીએ. અને આ કારણથી જ તેઓ મનિઓ, મહાત્માઓના જીવન-વિચાર-કાર્યની એક અસરકારક પ્રણાલિકા બનતાં હતાં, અને તેનાથી જ તેમનું જીવન ધન્ય બનતું હતું. અને તેમાંથી સૌંદર્ય, શક્તિ, ઉદારતા, શાંતિ અને પવિત્રતા ચોમેર ફેલાતી હતી. આણુ ઉમદા જીવન એ વિશ્વમાં એક સાચો જ ધન્ય વસ્તુ છે. અને સમસ્ત વિશ્વ તેમના આના જીવનની પ્રજ્ઞા (wisdom) અને તેની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિથી ધન્ય બને છે.

(ઉપલા ફકરાનો અનુવાદ.)

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ડૉ. જેસન્ટ

આ મહાન વિશ્વતિ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૯૩માં હિંદમાં આવી. અહિં આવીને તેમણે હિંદની સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો. કેળવણીના કાર્યમાં તેમણે જોયું કે હિંદનો આત્મા પ્રગટ થાય તેવી કેળવણી જનતા પામતી નથી.

"She found young Indians given only a purely secular education by Govt. which was leading them from their own deep philosophy and culture into agnosticism and materialism."

ઉપરનું વાક્ય ડૉ. એડ્વર્ડે લખાયું છે તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે હિંદની આધ્યાત્મિકતાના વારસામાંથી દૂર રાખતી અને જરવાદ તથા અગ્નેયવાદ તરફ ઈર્ષ જતી તેવી તદ્દન પાર્થિવ કેળવણી હિંદના યુવાનોને મળતી હતી. આવી પામર દશા જોઈને ડૉ. જેસન્ટ તેમાં સંગીન સુધારણા કરવા માટે કટિબદ્ધ થયાં.

પ્રથમ તો તેમણે દેશભરમાં ફરીને પ્રવચનો તથા લખાણો દ્વારા લોકમાનસ જાગૃત કર્યું. પ્રથમ કેળવણીના શાસ્ત્રમાં નૂતન સિદ્ધાંતો, ઉપાયો અને સાધનો આપી નવીન દૃષ્ટિ ખીસવી. નીચે પ્રમાણેના સિદ્ધાંતો તેમણે રજૂ કર્યાં હતાં:—

૧. જીવન ઘડતર કેન્દ્ર રચાને—અષા વિષયોનું કેન્દ્ર ચારિત્ર્ય હોવું જોઈએ. જીવનમાં સ્વચ્છતા, સૌંદર્ય, ગ્રેમ, માનવતા, આદર્શ, નિરસ્વાર્થતા, સત્યપરાયણતા અને સેવાસંકલ્પ આવે તે સાચી કેળવણી છે. જીવાત્માએ અનેક પૂર્વ જન્મોમાં ખીસવેલી અને બીજી બીરૂપે રહેલી શક્તિઓને બહાર લાવવી તથા તેને તાલીમબદ્ધ બનાવવી એ કેળવણી છે. આ મુજબ કેળવણીનો હેતુ મનુષ્યની અંદર રહેલી તમામ શક્તિઓની સુક્તિ થાય તે જ હોવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારની સ્વાધીન, રાજકીય કે આર્થિક વૃત્તિને સિદ્ધ કરવા કેળવણીને હથિયારરૂપ બનાવવી ન જોઈએ. વિષયો, પદ્ધતિઓ, સાધનો, વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ બધું જ બોલુ રચાને રહેવું જોઈએ; ને સાચી નામગિરતા મનુષ્યમાં કેળવાય એ જ સાધ્મરૂપ ગણાવું જોઈએ. માણસ એ આધ્યાત્મિક તત્વ છે. તે આત્મા છે ને તેને શરીર છે. તે બનતો પ્રભુ છે. માણસ પૂર્ણપુરુષ તરીકે ચોતાના વિશિષ્ટ રચાને પહોંચી રહ્યો છે ને તે પહોંચશે જ.

૨. ચાર પ્રકારની કેળવણી—ઉપરનું બ્યેવ સફળ કરવા માટે કેળવણીના વિષયો ગોઠવવા જોઈએ. "બાળ શરીરમાં વસેલા જીવાત્માને તેના વિદ્યાર્થમાં સહાય કરવાની વિદ્યા તેનું નામ કેળવણી-શાસ્ત્ર." આ અનુસાર તેનો વિકાસ સર્વોચ્ચ ને સંપૂર્ણ બનાવવા ચાર પ્રકારની કેળવણી હોવી જોઈએ: (૧) શારીરિક, (૨) હાર્દિક (નૈતિક), (૩) ગાનાસિક અને (૪) આધ્યાત્મિક (ધાર્મિક). માનસિક કેળવણીને કાબૂમાં લાવવા તથા તેનો સદુપયોગ કરવા માટે હૃદયની કેળવણીની દ્રવે ખાસ જરૂર છે. કલા અને સંસ્કારિતાની તાલીમ દ્વારા હૃદયવિકાસ પર દ્રવે ઝીક આપવાની જરૂર છે. કલા અને ધર્મની કેળવણીનો અવશ્ય સંબંધ હાલની કેળવણી સાથે બાંધવાની જરૂર છે.

૩. આદર્શ વાતાવરણ—માણસ પોતે જ પોતાના જીવનવિકાસ માટેની માર્ગ, સત્ય અને જીવન છે, તે પોતે જ પોતાના નસીબને બદલાવે છે. તેથી તેની કેળવણીમાં સ્વતંત્રતા તથા સ્વયંચાલિતતા સંપૂર્ણ રીતે જોવામાં આવે છે. એમ એકમ મોન્ટેસોરી પણ કહી શકાય છે “ધરમાં, યાળામાં તેમજ કોલેજમાં પ્રેમનું, આનંદનું, સહકારનું, શાંતિનું, સુખનું વાતાવરણ રહે તેમ કરવું જોઈએ.” “સાચી ખીલવણી સુખમાં, પ્રેમમાં, આનંદમાં થાય છે; દુઃખમાં, ધિક્કારમાં, ચિંતામાં જીવન સંક્રામણ છે.” શ્રી હરજીવનભાઈ મહેતાએ પોતાના એક પુસ્તકમાં ઉપર પ્રમાણેનાં બે વાક્યોમાં વાતાવરણ વિશેના ડૉ. બેસન્ટના વિચારો રજૂ કર્યા છે. યાળાની વ્યવસ્થા તથા નિયમન એવાં હોવાં જોઈએ કે જેથી બાળકોને સુખી, પ્રેમી, શાંતપૂર્ણ, બંધુબાવી (બેદલાવ રહિત), કલામય (સૌન્દર્યપ્રધાન), સંસ્કારિક, સ્વતંત્ર (બદ્ધમતો રહિત) અને સામાજિક વાતાવરણ મળી શકે. આ દૃષ્ટિએ સહકારીત્વ યોગ્ય છે. શિક્ષા તથા કાલજ અને હરીકાષ્ઠનો નાશ કરવો જોઈએ. “શિક્ષા એ શિક્ષકની નિગદ્ય અને આસ્થાવાનના અવાજની નિશાની છે.” વળી સિસ્તપાલન હોવું જોઈએ, પણ તે સ્વયંચાલિત અને જીવન હોવું જોઈએ; એટલે કે કાલજ તે સંયમ કે નિયમ રૂપે સમજાય તથા તેનું પાલન પોતાની અંદરની સાચી સમજથી થવું જોઈએ.

૪. વિદ્યાર્થીજીવન—આર પ્રકારની કેળવણી સારી રીતે પામી શકાય તે માટે વિદ્યાર્થીમાં આત્મસંયમ, સાદાઈ, અભ્યાસ અને સેવાભાવ આ ચાર હોવાં જોઈએ. આ ચાર આપતના પૂરેપૂરા આચાર માટે આશ્રમિક પ્રયા કે પછી વ્યવસ્થિત દિનચર્યાની આવશ્યકતા છે. માનવજીવનના વિકાસ માટે આશ્રમિક વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ કુદરતી નિયમનરૂપ છે. આ નિયમન સર્વ દેશો માટે તથા સર્વ કાળ માટે જરૂરી જણાય છે.

૫. શિક્ષકજીવન—કેળવણીરૂપી સર્વનાત્મક કાર્ય કરવા માટે સમાજે કે રાષ્ટ્રે શિક્ષકને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ. સરકાર શિક્ષકોને એક જ એક ચોકામાં જોડે છે ને વળી તેને જ કાર્યક્ષેત્ર મનાવે છે. કેળવણી તથા સંસ્કારિતાના કાર્ય માટે સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ ને કેળવણી-કાર્યને સાચું સન્માન આપવું જોઈએ; તે જ શિક્ષકો સર્વનાત્મકમાં સફળતા પામી શકશે. વળી રાષ્ટ્ર સમજવું જોઈએ કે “કેળવણી પાછળ ખર્ચેલો પૈસો એ વાપરણ છે કે જેનો ખર્ચો સારા નાગરિકો કે દેશસેવકોરૂપે રાષ્ટ્રને મળે છે”

પણ સાથે સાથે શિક્ષકો તાલીમબદ્ધ, આરિત્યવાન, પ્રેમી, નિષ્ઠાવાન, બાળમાનસના યાત્રી અને પ્રેરણાત્મક જીવનવાળા હોવાં જોઈએ. પ્રભુથી બીજા નંબરે શિક્ષકનું સ્થાન છે ને તે સ્થાન માટે શિક્ષકના જીવનમાં ત્યાગબાવના, સમર્પિત દૃષ્ટિ, નિઃસ્વાર્થતા, સેવાસંકલ્પ અને આત્મસંયમ હોવાં જોઈએ. ઉમદા સ્વભાવ અને પ્રેમી જીવન તેમનામાં હોવાં જોઈએ. તેમનામાં એવી શક્તિ હોવી જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થી પોતાના માટે પોતાના સત્યો શોધી શકે, પોતાનાં સંસ્કારોને ખીલવી, તથા કાળમાં લાવી શકે અને જગતકલ્પનાના કાર્યમાં પોતે સહકાર આપી શકે તેવો શક્તિશાળી પોતે બની શકે. સર્વ પ્રકારે જીવંત નમ્રતા રૂપે શિક્ષક હોવાં જોઈએ પોતે તમામ પદ્ધતિઓથી વારંક હોવા છતાં તેમનાથી મુક્ત હોવાં જોઈએ અને મતાગ્રહ વિના બાળકને તેના વિકાસમાં સહાયરૂપ નીવડવો જોઈએ શિક્ષકમાં વિકાસક્રમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ; તે જ બાળકને તેના વિશિષ્ટ સ્થાને સંપૂર્ણ જાનવામાં તે સહાય કરી શકે. “કેળવણીનું ધોરણ વિકાસક્રમના નિયમ પર રચાવું જોઈએ.” બાળકને સ્વભાવ, તેના વિકાસની બુદ્ધિ અને તેના ગ્રામ (માર્ગ-Ray)નું જ્ઞાન શિક્ષકમાં હોવું જોઈએ; તે જ તે ઉપર અને શક્તિની દૃષ્ટિએ કેળવણીરૂપી પરિસ્થિતિ રચી શકશે. મુખ્યધારણના સ્પષ્ટ જ્ઞાનની

જરૂર શિક્ષકને છે. શ્રી જીપતરાય મહેતા કહે છે તેમ “શિશુશૃંગા શિશુવપ્સુઃ.....” એ મુમ શિક્ષકોનાં જીવનમાં તો દેખાતો હોવો જોઈએ.

૬. આખંડ અને સતત કેળવણી—વિકાસ આખંડ, અનંત અને સતત ચાલ્યા કરે છે; તેથી કેળવણીના કાર્યમાં પણ તે રીત ચાલુ રાખવી જોઈએ. બાળમંદિર, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને કોલેજની કેળવણી વચ્ચે પરસ્પર સહકાર, સમન્વય અને ક્રમશઃ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. એક વર્ષથી જ્ઞાત વર્ષની ઉંમરમાં વિદ્યાર્થીને ખાસ શારીરિક, સાતથી ચૌદ વર્ષનાં ખાસ દાર્દિક, ચૌદથી એકત્રીસ વર્ષનાં ખાસ માનસિક કેળવણી આપવી જોઈએ. આમળ જતાં કોલેજમાં તે કોઈ એક ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત અને તેવી કેળવણી હોવી જોઈએ. આ બધી વ્યવસ્થા તથા બાળકમાં સહકારની જરૂર છે, સખત મેદો (practical light compartments) બેસાડીને અલગ બનાવી દેવાની જરૂર નથી. વળી ફક્ત જ્ઞાનામાં જ, ફક્ત ચાર કલાક માટે જ, ને ફક્ત વિદ્યાર્થીવ્યવસ્થાના કાળમાં જ કેળવણી લેવાની હોતી નથી, પણ સર્વત્ર, ઓવોસે કલાક અને ગર્ભાવસ્થાથી માંડીને મરણ પર્વત મનુષ્ય કેળવણી પામી રહ્યો હોય છે. આ વાત ખાસ ક્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

૭. કેળવણીનું રવરૂપ રાષ્ટ્રીય હોવું જોઈએ—“રાષ્ટ્રના ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળનો વિચાર કરીને અપાતી કેળવણી એ રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે.” માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી હોવી જોઈએ. સમય બપોરનો નહિ, પણ સવારસાંજનો હોવો જોઈએ. પરીક્ષાપદ્ધતિ નવીન થવી જોઈએ કે જેથી બાળક પોતે જ ધીમે ધીમે આત્મ-પરીક્ષણ કરતો થઈ જવો જોઈએ. શિક્ષણ અને કેળવણી બંનેનો ભેદ સમજીશું તો પરસ્પર શું પારખવું તેની સમજ પડી જશે. રાષ્ટ્રભાવના જન્માવે પણ ખીજના રાષ્ટ્રને પણ એટલું જ માન આપે તેવી આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તાલીમ આપવી જોઈએ. હિંદનો આત્મા (આધ્યાત્મિકતા અને સંસ્કારિતા) પ્રગટ થાય તેવી હિંદની કેળવણી રચાવી જોઈએ. નવીન બાબતો પણ રાષ્ટ્ર પોતાની કેળવણીમાં દાખલ કરવી જોઈએ. અત્યારની શાળાઓને ઉત્તમ બનાવવા માટે તેમાં એક પ્રાર્થનાખંડ, ઉદ્યોગખંડ, કલાખંડ, રમતો માટેનું મેદાન, બાજ, મેજિક લેન્ટર્ન અથવા સિનેમાનું સાધન અને મોટરનું વાહન આદિ નવીન બાબતો હોવી જોઈએ; તો તે શાળા દ્વારા બાળકની તમામ શક્તિઓને ખીલવવાની તક આપી શકાય.

૮. સાચી નાગરિકતાની તાલીમ—બાળક કેળવણી પામીને સાચો દેશજન અને તે માટે ચાલુ વિષયો ઉપરાંત કેટલીક ધર્તર પ્રવૃત્તિઓ પણ સમજપૂર્વક શાળામાં ચલાવવાની જરૂર છે. રુકાઉટિંગની પ્રવૃત્તિ ધણી જ પુરકરૂપ છે. તેનાથી કુદરતનો સહવાસ, સેવાભાવ, સર્વાંગી વિકાસ, ખડતલપણ અને સમાજદૃષ્ટિ ખાસ કરીને સધાય છે. ઉત્સવો, પર્વોત્સવો, સામાજિક જવાબદારીની તાલીમ મળે તેવા અખતરા, સલાસચાલનની તાલીમ, બાળકામ, પ્રાણીહિંસર, શુદ્ધાકાતો, પ્રાર્થના, પ્રવચનો, સત્સંગ, નીતિશાસ્ત્ર, જીવનકક્ષર મોટેના આદર્શો, નિયમો, વાતાવરણ આપે તેવું ધર્મજ્ઞાન, માનવતા પ્રગટે તે પદોપકારી વૃત્તિ પોષાય તે માટે સ્વયંસેવકલ્પ અને અન્ય સર્વનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ (માસિક, નાટક વગેરે) ક્રિયાદિ દ્વારા મનુષ્યમાં સ્વાવલંબન, જવાબદાર જીવન અને સાચી નાગરિકતા જન્માવી શકીશું.

આ પ્રમાણેના સિદ્ધાંતો ડૉ. બેસન્ટે હાલની કેળવણીમાં દાખલ કરીને સાચી દૃષ્ટિ આપી. ત્યારબાદ કેળવણીના કાર્યમાં તેમણે આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવા સક્રિય રીતે ઝંપલાવ્યું. તેમણે શાં શાં કાર્યો કર્યાં તે નીચે પ્રમાણે છે.—

ઈ. સ. ૧૮૬૮માં એપ્રિલની ૧૦મીએ બનારસમાં એક સભા બરી તે જ સાલના જુલાઈની ૭મીએ તેમણે સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની સ્થાપના કરી લોર્ડ કર્ઝનની સહાનુમતિ તથા શુભેચ્છા

તેમણે આ કાર્યમાં ગેળવી. બાણ ઉપેન્દ્રનાથ બસુ, આર્થર રીચાર્ડસન, હેરી બેનમેરી તથા બીજાઓની સહાયથી આ સંસ્થાએ કામ આગળ ધપાવ્યું. રફ્ટ તથા કોલેજની સાથે એક સુંદર બોર્ડિંગ હાલિસ પણ જોઈ શકાયું. દર ચરફતમાં ડૉ. બેસન્ટ આ કોલેજમાં બાણજી કરતાં ને હિંદુધર્મ, નીતિશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, ચારિત્રધર્મ, સંસ્કૃતિના ઇત્યાદિ ખાસ વિષયોનું શિક્ષણ આપતા હતાં. થોડા જ સમયમાં કોલેજની કોર્ટિંગ હિંદુધર્મમાં બાણ જઇ. કોલેજમાં એક “માસિક”ની શરૂઆત પણ થઈ ગઈ. “બોર્ડિંગ બોર્ડિંગ”માં પડિતો તથા અમલદારોનો સારા પ્રમાણમાં સાથ પ્રાપ્ત થયો. બે વર્ષમાં ૧,૪૦,૦૦૦ રૂપિયાની રોકડ તથા ૮૦,૦૦૦નું એસ્ટેટ થઈ ગયું. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં ડૉ. એન્ડ્રુસ પ્રોફેસર તરીકે ત્યાં નિમણા. તેમણે ત્યાં ઈ. સ. ૧૯૧૩ સુધી રહીને હેન્ડમાસ્ટર તરીકે, પછી વાર્ષિક પ્રિન્સિપાલ તરીકે ને છેવટે પ્રિન્સિપાલ તરીકે સુંદર કામ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૧૩ પછીથી કોલેજ “બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી”ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. ડૉ. બેસન્ટે તેના પરથી પોતાનો કાળ તથા ખ્યાન જોડાવી લીધાં ને માત્ર ‘બર્નિંગ બોર્ડિંગ’ના સભ્ય તરીકે રહ્યાં. ત્યારપછીથી તેની વ્યવસ્થા સરકાર તરફથી ચાલે છે. પડિત માલવિયાજીએ ઘણાં વર્ષો સુધી તેમાં કામ કર્યું છે. હાલ પણ આ યુનિવર્સિટી ઘણા સારા પ્રમાણમાં કામ કરે છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ પછીથી “થીઓસોફિકલ એન્થ્રોપોલોજી” નામની એક સંસ્થા શરૂ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૧૪માં તે સમજા ૧૫ શાખાઓ “નેશનલ એન્થ્રોપોલોજી”ના ધોરણે વ્યવસ્થિત કરવામાં આવી. ત્રણ વર્ષ સુધી આ સંસ્થાએ સારો પ્રચાર કર્યો. આના પ્રણેતા પણ ડૉ. બેસન્ટ હતાં.

ઈ. સ. ૧૯૧૪માં “સોસાયટી ફોર પ્રોપ્રિયેટરી એન્થ્રોપોલોજી”ની સ્થાપના થતાં “થીઓસોફિકલ એન્થ્રોપોલોજી”ના મંડળે બધી જ સત્તા આ નવા રાષ્ટ્રીય કેળવણીના કાર્યને સોંપી દીધી. ઈ. સ. ૧૯૧૭નાં બે માસમાં તે હિંદના ઘણા રાજકીય નેતાઓ આમાં સામેલ થયા. ડૉ. બેસન્ટે તથા ડૉ. એન્ડ્રુસે ઘણાં પ્રવચનો તથા લેખો દ્વારા સારી જગૃતિ આણી. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં તે સમજાની રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સભામાં ડૉ. એન્ડ્રુસે એક પ્રેરણાત્મક બાણ કેળવણીના વિષય પર આપ્યું હતું.

પછી ઈ. સ. ૧૯૧૭ની સાલમાં “થીઓસોફિકલ ફેરરેન્સિસ ઓફ એન્થ્રોપોલોજી”ની સ્થાપના આચારમાં થઈ, તેના પ્રેરક તરીકે ડૉ. બેસન્ટ અને પ્રમુખ તરીકે ડૉ. એન્ડ્રુસે કામ કરવા લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ડૉ. એન્ડ્રુસે મેન્જિક લેન્ડર્ગની સહાય દ્વારા હિંદુધર્મમાં વાર્તાલાપો તથા પ્રવચનો આપીને રૂ. ૬૫૦૦૦ આ કાર્ય માટે એકઠા કર્યાં.

વળી ઈ. સ. ૧૯૨૨માં “બ્રહ્મવિદ્યા-આશ્રમ”ની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી. જો. એચ. ક્રિસ્ટો આ કાર્યમાં સારો વેત આપ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૨૪માં ભારત રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપનાર મંડળે પોતાનું મુખ્ય કાર્ય છોડી દીધું ત્યારે “થીઓસોફિકલ એન્થ્રોપોલોજી” ફરીથી કેળવણીના કારભારની લગભગ હાથમાં લીધી. આ રીતે કામ આગળ ધપે જ ગયું.

ઈ. સ. ૧૯૨૫માં “વર્લ્ડ યુનિવર્સિટી એસોસિએશન”ની શરૂઆત થઈ, તથા ડૉ. જો. ઈ. માર્કો તેના ડિરેક્ટર તરીકે નિમણા. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં રચનિક રૂપે દ્વારા આ પ્રજ્ઞિત હિંદુધર્મમાં ચાલવા માંડી. “બ્રહ્મવિદ્યા-આશ્રમ”ની સંસ્થાને આ પ્રજ્ઞિત સાથે જોડી દીધી. “થીઓસોફિકલ

ફેટરનટી " ને પણ વધારે વ્યવસ્થિત બનાવ્યું આ બધાનું કાર્ય " થીઓસોફિકલ યુનિવર્સિટી " ના વિચારને જનતામાં રિથર કરવાનું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૪૪માં " બેસન્ટ મેમોરીઅલ હાઈસ્કૂલ "ની શરૂઆત અચારમાં થઈ. તે સ્કૂલમાં સહશિક્ષણ તથા જાત્રાલયની પ્રથા ઉમેરવામાં આવી. સ્કૂલની સાથે ૬૯ આશા પણ મૂકવામાં આવી છે કે ધોમે ધીમે આ સ્કૂલ કોલેજના રૂપમાં આગળ વધે ને છેરે " વર્લ્ડ યુનિવર્સિટી "ના રૂપમાં તે સફળ બને.

ડૉ. બેસન્ટને અત્યંત પ્રિય એવી સ્કાઉટિંગની પ્રવૃત્તિનો પણ થીઓસોફિકલ કેળવણી તરીકે સ્વીકાર સારા પ્રમાણમાં થયો.

ઈ. સ. ૧૯૩૫માં શ્રી રુકિમણીદેવીના પ્રમુખસ્થાને સ્થપાયેલી " ઈન્ટર નેશનલ ઓર્ગેનીઝેશન ઓફ ધી આટમ " એટલે કે " કલાક્ષેત્ર "ની સંસ્થા સાથે હાથ મિલાવીને બેસન્ટ થીઓસોફિકલ સ્કૂલે કામ કરવા માંડ્યું. અચાર સુધી આ બે સંસ્થાઓ પરસ્પર સહકારથી અચારમાં સુંદર કામ કરી રહી છે. શ્રી. રુકિમણીદેવી બનેના પ્રાણરૂપ વિભૂતિ છે, કવિશ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તેના પેદ્રન હતા.

તે ઉપરાંત હાલ બનારસમાં પણ " થીઓસોફિકલ સ્કૂલ " ચાલે છે, જેના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક શ્રી શૈલિત મહેતા છે. " ઝકિવેલી ટ્રસ્ટ " ની સંસ્થા પણ આ સાથે જોડાઈ ગઈ એટલે બનારસમાં પણ હવે થીઓસોફિકલ કેળવણી સારા પ્રમાણમાં કામ કરતી થઈ છે. અચારની તથા બનારસની થીઓસોફિકલ સ્કૂલો ઉપરાંત હિંદુ ભરમાં બીજી ઘણી સ્કૂલો પર થીઓસોફિકલ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કાળુ ધરાવીને ડૉ. બેસન્ટના આદર્શો મુજબની કેળવણી ફેલાવી રહ્યા છે. વળી " હીગ્સ ઓફ પેરન્ટસ એન્ડ ટીચર્સ " નામની સંસ્થા પણ ઘણાં વર્ષોથી થીઓસોફિકલ કેળવણીનું સાહિત્ય પ્રગટ કરી રહી છે, તેના મુખ્ય કાર્યકર્તા હાલ શ્રી પ્રસાવતી કુલકર્ણી છે તથા તેનું કેન્દ્રસ્થાન વ્હાસિયરમાં છે.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૬૮થી તે અત્યાર સુધી હિંદમાં ડૉ. બેસન્ટે કેળવણીનાં કાર્યોમાં પ્રગટાવેલી જ્યોત પ્રકાશ આપી રહી છે. હવે આ સાલમાં એવો તમજો આવ્યો છે કે જો બેસન્ટ શતાબ્દિક રૂકમાં સારી રકમ એકઠી થશે, તો અચારમાં " ધી એન્ડરેસ મોન્ટેસોરો ટ્રેનિંગ સેન્ટર "x બિજુ થશે ને ડૉ. બેસન્ટનું તથા આપણું " થીઓસોફિકલ વર્લ્ડ યુનિવર્સિટી "નું સ્વપ્ન સિદ્ધ થશે.

જો આપણે થીઓસોફિકલ કેળવણી જનતામાં આપવા માગતા હોઈએ, જો ડૉ. બેસન્ટના કેળવણી-કાર્યને સફળ બનાવવા માગતા હોઈએ, જો આપણે રુકિમણીદેવીના મહાન્ કાર્યને સાથ આપવા માગતા હોઈએ, જો આપણે હિંદની અજ્ઞતાની સેવા કરવા માગતા હોઈએ, અને જો આપણે અંરકારિતા, કલ્પા, કેળવણી, નીતિ, આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મની દિશામાં સહાય કરવા માગતા હોઈએ તો બેસન્ટ શતાબ્દિક રૂકમાં પણ બનતી બધી સહાય આપણે આપવી જોઈએ, અસ્તુ !

અમદાવાદ, ૧૯૪૭

કેશવજીલ મણિલાલ જાની

Service to Education

Dr. Annie Besant was one of the celebrities of the modern world. India owes a special debt to her. She rendered very valuable services to the cause of education, the study of religion and also to the cause of India's freedom. Along with her fellow workers she founded the Central Hindu College at Banares in 1898 and heartily co-operated in establishing the Benares Hindu University. She was an esteemed member of the Court, the Council, the Senate and various other bodies of the University since its inception. The University honoured itself by conferring upon Dr. Besant, the degree of Doctor of Letters in 1921. We cherish her memory with deep gratitude and affection

Pandit Madan Mohan Malaviya.

("The Annie Besant Centenary Book " Page 70)

ડૉ. બેસન્ટની શિક્ષણ વિષયક સેવા

ડૉ. એની બેસન્ટ એ આધુનિક જમતની એક મહાન વિભૂતિ હતા. હિન્દને તેમના પ્રત્યે ખાસ હેતુ છે. તેમણે શિક્ષણ સંબંધી, ધર્મના અભ્યાસ સંબંધી અને હિન્દના સ્વાતંત્ર્ય માટે બહુ કીમતી સેવાઓ બજાવી છે. તેમના સાથીઓ સાથે તેમણે ૧૮૯૮માં બનારસમાં સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજની સ્થાપના કરી, અને બનારસ યુનિવર્સિટી (વિદ્યાપીઠ) સ્થાપવાને તેમણે તેમનો કાર્મિક સહકાર આપ્યો હતો. બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીની યશસ્વિતાથી જ તેઓ તેની ક્રાઈ (કચેરી), કાઉન્સિલ (મંત્રણા સભા) અને સેનેટના માનાહર્ સભ્ય હતાં ડૉ. બેસન્ટને ૧૯૨૧માં ડોક્ટર ઓફ લેટર્સની પદવી આપી યુનિવર્સિટીએ પોતાની જાતનું જ બહુમાન કપ્યું છે. આપણે તેમનું સ્મરણ જોડી કૃતઘટાની શુદ્ધિ અને પ્રેમથી કરીએ છીએ.

પંડિત મદનમોહન મલવીયા

(ઉપલા ફકરાનો અનુવાદ)

Dr. Besant in her Past Birth*

She once told me that she recollected her last life before her birth as Annie Wood. It was in India and her life then closed as an old woman, some three years before her birth in London in 1847. During the last years of that Indian life she was blind. That life was in North India as the niece of the Gurux of H. P. B. and herself. She remembered how as a little girl she used to play at his knee, and how even then his appearance was exactly the same as that in the picture painted in 1884 by Schmiedchen under the inspiration of H. P. B.

C. Jinraj Das.

(The Theosophist, October, 1946)

ડૉ. બેસન્ટ એમના પૂર્વજીવમાં

તેમણે મને એક વાર કહ્યું હતું કે તેમનો આ જન્મ એની પુરૂષ તરીકે થયો તે પહેલાંનો જન્મ તેમને સંભરતો હતો. તેમનો જન્મ હિન્દમાં થયો હતો અને તે વખતે તેઓ એક ધરડી ડોસી થઈ, એમના ૧૯૪૭માં લંડનમાં થયેલા આ જન્મની પહેલાં, ત્રણએક વર્ષ પહેલાં ગુજરી ગયાં હતાં. તેમની એ હિન્દમાંની જિંદગીમાં, તેઓ હેવટના બાબમાં અધિર્ણ થઈ ગયાં હતાં તે તેમની જિંદગી ઉપર હિન્દમાં થઈ હતી. તે વખતે તેઓ તેમના પોતાના અને એચ પી બ્રેવેટ્ટસ્ટ્રીના યુરુ (મહાત્મા મોર્ગા)ના બત્રીશ (niece-નીસ) હતાં તેઓ પોતે જન્મ્યાવતાં હતાં કે તેઓ તે વખતે એક નાની છોકરી હતાં અને ત્યારે તેમનાં યુરુના ચરણ આગળ રમતાં હતાં અને તેમનો (તેમના યુરુનો) દેખાવ તે વખતે પણ એચ. પી. બ્રેવેટ્ટસ્ટ્રીની ગ્રેસુથી સ્ક્રિમચેને તેમની ૧૮૮૪માં ૭મી પાડી તેના જીવે જ હતો.

બી. સી. જિનરાજદાસ

(ધી થીઓસોફિસ્ટ, ઓક્ટોબર ૧૯૪૬)

* વધુ માટે જુઓ “બેસન્ટ-એચ” દિરેક્ટરીસ વાળો લેખ.

* Master Morya.

ડો. જેસન્ટની સત્યોપાસના

ડો. જેસન્ટના જીવન અને કાર્યોના નિબંધપાત્રપણે અભ્યાસ કે નિરીક્ષણ કરનાર કોઈ પણ તટસ્થ વ્યક્તિને એક વસ્તુ જરૂર સમજશે કે ડો. જેસન્ટ એ એક અદ્વિતીય માનવવિમૂતિ હતા. એમના વ્યક્તિત્વના અનેકવિધ પાસાં હતાં. એઓથી એક પરમયોગી ને દિવ્યદ્રષ્ટા હતા, પ્રખર માનસ-શાસ્ત્રી ને જગવશીકાર પણ હતા. એઓ મહાન ને જોડા તત્ત્વચિંતક ને વિજ્ઞાની પણ હતા. એઓ એક જખરજરત કર્મયોગી, અનેક વક્તા ને શિસ્તબદ્ધ પ્રચારક પણ હતા.

હિન્દુ એમના જીવન અને વ્યક્તિત્વના આ વિવિધ પાસાંઓના પ્રાણ અને ચેતનારૂપ હતા એમના જીવનમાં રહેલી અખંડ અને અવિરત સત્યોપાસના.

ડો. જેસન્ટ માત્ર આ જન્મથી જ નહિ હિન્દુ જન્મજન્માન્તરનાં સત્યશોધક અને સત્યના ઉપાસક હતા. એમના જીવનમાં રહેલી સત્ય પ્રતિત્તિ અવિચલ મદ્દા, ભક્તિ તેમજ સત્યની અવિશ્રાન્ત શોધનાં જવલંત ઉદાહરણો આપણને પૂ. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિનાં પાછલાં જન્મોમાં આવતા એમના અનેક જન્મોનાં જીવનપ્રસંગો પૂરાં પાડે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસની તવારીખ ઉપર નોંધાયેલા એમના ઇલાલીમાં થયેલ જુનો તરીકેનો જન્મ ને એ જિંદગીનો ઇતિહાસ પણ આપણને એમની સત્ય પ્રત્યેની અખંડ ને અવિચલ નિહાતો પુરાવો પૂરો પાડે છે.

જુનો તરીકેના એમના જન્મમાં સત્યની નીકર ને સનાતન ધોષણને ખાતર એમને દેશ-પરદેશ બટકતા ફરવું પડ્યું હતું, કારાવાસની અંધારધેરી હોવાથી પાછળ જીવનનાં આઠ આઠ વર્ષો વિતાવવા પડ્યાં હતાં, અને છેવટે પોતાના સત્યકથનને ખાતર સફેદ અગ્નિસ્નાન કર્યું હતું.

આ રીતે ડો. જેસન્ટના ૨૬૩માં જ આત્મા કિતર્યો હતો, એ યુગયુગનો સત્યશોધક અને સત્યનો ઉપાસક હતો. એ સત્યશોધનની ઝંખનાની ઝંખી આ જન્મે પણ એમના સંસારજીવનથી થઈ થઈ હતી. એ બાળતની ખાતરી આપણને એમનું આત્મજીવન વાંચતાં જણાશે. યુગયુગની એમની આ સત્ય પ્રતિત્તિ તપશ્ચર્યા અને સત્યને ખાતર કરેલા ત્યાગને પરિણામે એઓથી આ જન્મે આટલો આટલી સિદ્ધિને સિખરે પહોંચ્યાં હતાં, ને જગતના ઇતિહાસમાં એક યુગપુરુષ ને વંદનીય વિશ્વૃતિ તરીકે જીવન જીવી ચર્ચા છે.

તો આપણને જાન થશે કે જીવનમાં સત્યની અખંડ ને અવિરત ઉપાસના જળવી રાખવા માટે કયા પ્રકારનાં લક્ષણોની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે.

ડો. જેસન્ટના જીવનના અભ્યાસમાંથી આપણને એ લક્ષણો કયાં હોવા જોઈએ તે બહુ જ સરળતાથી સમજાય છે.

સત્યોપાસનાનાં પ્રધાન લક્ષણો

સત્યશોધકનું પ્રથમ લક્ષણ સત્યોપાસનાની ને સત્યશોધનની આડે આવતાં તમામનો દિગ્મત ને નીકરતા પૂર્વકનો પકાર કરવાની તાકાત છે. આવા પ્રકારના પકારને પરિણામે ડૉ. બેસન્ટે જીવનમાં અસાધ્ય દુઃખવેદનાઓ થવા છતાં પોતાના પતિની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જઈને દેવળમાં જવાની ના પાડી, કોર્પોરેટની ભક્તિ કરવાની ના કરી. પરિણામે એમને લગ્નનું બંધન પણ ખૂબ જ દર્દીયો દિલે તોડવું પડ્યું. એને પરિણામે ઉદ્ભવતી તમામ મુશ્કેલીઓ ને હાંડમારીઓને હસ્તે મોઢે આહવાન દીધું. એ કાળે એમના જીવનનો આધાર કોઈ જ નહોતું, પાસે એક પણ પૈસો નહોતો. આજીવિકા મેળવવી પણ મુશ્કેલ હતી એ કાળે સૌએ એકલા રહેવું એ પણ નિંદા મળતું હતું છતાં પણ એ તમામ કપરી પરિસ્થિતિઓનો અને તમામ મુશ્કેલીઓનો એમણે દહતાપૂર્વક સામનો કર્યો ને પોતાનો એ પકાર ચાલુ રાખ્યો.

સત્યશોધકનું બીજું લક્ષણ જીવનના કોઈ પણ સંજોગમાં જન પર આધાર રાખવાનો ભુસ્તો ફળવો તે જ ડૉ. બેસન્ટે કરેલ ક્ષિયન ધર્મ પ્રતિની ઉપેક્ષા ને પકારને પરિણામે એ આખા ઈક્ષિયન સમાજની આંખે ચઢેલાં હતાં રૂઢ સમાજ તરફથી સૌ કોઈ એમને હડધૂત કરતાં હતાં. તેમાં વળી થાક્યાના વિસામા જેવાં એમનાં બંને બાળકોને એમની પાસેથી ખૂંટવી લેવામાં આવ્યા ત્યારે તો એમના દિલનું દુઃખ પરાકાષ્ટાએ 'પહોંચ્યું' હતું. કારણ કે મણીયે વાર જાતે બૂખ્યાં રહી પોતાના એ નિર્દોષ ને કુમળાં બાળકોને એમણે 'અવરાભ્યું' હતું. પોતે ખાધું નથી એથી બાળકોને દુઃખ થાય છે, એ બીકે પેટમાં બૂખનો દાવામિ હોય ત્યારે પણ મોં પર હાસ્ય લાવી પોતાનાં બાળકો સાથે વાત ચિત કરતાં હતાં; એવા દનો એમનો વાતસહ્ય પ્રેમ. આવી અલ્પતાની વસમી અને નિઃસહાય સ્થિતિમાં પણ પોતાની આત્મમદ્દા, સ્વતંત્ર વિચારણા ને સત્યોપાસનાને બળે આવેલી સ્પષ્ટ વિચારણાએ એમને એમના પત્નિ ઉપર ભલા મહેલાની ચકિત આપી. ત્યાંના માસિક ને ચેપરમાં લેણા, નિબંધો ને ચર્ચાઓ લખીને આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો અને આક્રીનો વખત કચકાવેલાં, કળાયેલાં ને ચૂસા-યેલાં દુઃખી ને નિરાશાશીની સેવામાં ગાળવા લાગ્યાં. પોતાની અન્યેક વક્તૃત્વશક્તિ ને સ્પષ્ટ વિચારણાને પરિણામે એમણે પોતાનું સ્થાન સમાજમાં સ્થિર કરીધું છે.

સત્યશોધકનું ત્રીજું લક્ષણ સત્યપ્રાપ્તિ માટેની સતત ઝંખના ને તાલાવેલી છે. ડૉ. બેસન્ટે પોતાની કલમને ભેર, વાણીની છાદા ને વિચારોની સ્પષ્ટતા ને બાપકતાને પરિણામે એ કાળનાં સ્વતંત્ર વિચારકોમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીધું. એ કાળના નીચલા ચરના મનુષ્યોની સેવાને પરિણામે એમની મમતા ને પ્રેમ પણ મેળવ્યાં. તેમાં વળી આર્થિક જોડા જેવા સમાજના સાચા સેવકની પિછાન ને મૈત્રી થઈ. આમ દિનપ્રતિદિન એમના જીવનમાં નાના નાના વિજયોનો આનંદ એમના આત્માની સનાતન સત્યશોધનની ઝંખનાને સતોથી ચક્રો નહિ

સત્યશોધકનું ચોથું લક્ષણ સત્યશોધનના ને સત્યપ્રાપ્તિના કાર્ય માટે કોઈ પણ પ્રકારની પરીક્ષા, પ્રયોગ કે તાલિમમાંથી વિના સંકોચે ને વિના બાબકાટે પોતાની જાતને સાબીત કરવાની તૈયારી છે. ડૉ. બેસન્ટને ખાતરી થઈ કે સત્યનો સનાતન પ્રકાશ, સત્યનો ચિરંતપ દીવો ને એની પ્રાપ્તિ માટે જીવન ધડતરની તાલિમ મેઝમ બેસેવેટરની પાસેથી જ એમને મળી શકશે. પણ એ મળે તે પહેલાં એમને પોતાની જાતને સાબીત કરવી પડી હતી. એકેએ એમની શક્તિ, ભક્તિ ને તાલાવેલીની કસોટી કરવા સાપેક્ષક રીસયર્ સોસાયટી તેમજ બીજાઓ તરફથી એમના પોતાના વિરુદ્ધ બહાર પડેલાં તમામ લખાણ વાંચીને આવવાની આદા કરી. તે આદા અનુસાર તેમણે એમના વિરુદ્ધના તમામ લેણા ને

હિંદની અન્નેક આર્ચા ડો. એની બેસન્ટ

હિંદની સેવામાં અને તેના આદર્શોને અનુકૂળ કરવી નોંધતી પુનર્જાતનામાં કાઈ દિંદીએ અથવા અન્ય પ્રદેશોએ વધુમાં વધુ જીવન રેક્યુ હોય તો એનું માન સ્વર્ગસ્થ ડો. એની બેસન્ટને જી જીવનનું એકેય ક્ષેત્ર એમણે એમની અન્નેક મેવા અમર, એની સદાય વચગતું સત્તું રહેવા દીધું નથી. શું ધાર્મિક કે શું સામાજિક ક્ષેત્ર, શું આલસેવા કે શું મનુરસેવા, શું હિંદસ્વાતંત્ર્ય કે શું સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, શું હિંદમાં કે શું હિંદ બહાર, શું સરકારના સદસ્ય કે શું સગકાગને વિરોધ, શું શિક્ષણમાં કે શું સંસ્કૃતિસજીવનમાં—ડો. બેસન્ટ હિંદને ચણે ને ધણું છે અને ને પ્રેરણા પાઈ છે, ને જગૃતિ આણી છે ને ને ચેતન પ્રેર્યું છે તે હિંદના ઇતિહાસમાં અન્નેક છે, અતિ વિગ્ધ છે એનો હિંદપ્રેમ અને એનો ત્યાગ, એની ભાવના અને એની ભક્તિ, એમનું દાર્શનિકશ્રવ્ય અને એમની આર્ષદૃષ્ટિ—ધણું ધણું હિંદના સંસ્કૃતિજીવનમાં સુવર્ણ અક્ષરે નોંધાયા વગર રહેશે નહિં.

આપણે અન્નેક ઇંગ્લેંડના વાતાવરણમાં જીછરેલી આ એનીએ, હિંદ માટેની આ યેલજા કયાંથી પ્રાપ્ત કરી ? જન્મનો દેશ છોડી, આત્માનાં જોજસને અનુસરી એ આજે કેમ આવી ? એક દિવસ નારિતકે તો બીજો દિવસે પાખંડી પાદરીઓથી વિરક્ત બનતી આ બેસન્ટને હિંદમાં શું દેખાયું ? એજઆરામ અને માનપાન છોડી, મામડે મામડે ભટકી હિંદીઓમાં જીવન પ્રેરવાનું એને કયાંથી મળ્યું ? આને પ્રશ્ન પામતી તો કાલે એ જ હિંદી જનોથી નિંદાતી આ વિરલ સજારીએ હિંદમાં જો પરતું વાતસ્થ કેમ ન હોય ? ધડીમાં હિંદમાં તો ધડીમાં ઇંગ્લાંડમાં, ધડીમાં રાજકીય ક્ષેત્રે તો ધડીમાં સર્વધર્મસમન્વયમાં નૂતન પ્રકાશ પાથરતી એની પ્રતિભા એ કયાંથી લાવી ? હિંદને માતૃશ્રમિ તરીકે સ્ત્રીઓધતી ને રાતદિન કામ કરતી, ઇર્ગ્યાંક—હિંદ એકનાનો આદર્શ આદેશતી, એ કઈ આદર્શસિદ્ધિની અંખનાં અંખતી હતી ? જીવનની પથે પથે સત્યને જ સંપ્રદાયતી અને સત્યને જ આચરતી એ મહાનારી એની બેસન્ટ ! સ્વસ્થવિદ્યાની યોગિની હતી, સર્વવિશ્વસમભાવની પૂજારિણી હતી, અદ્વૈત પૂર્ણપુરુષોની સેવિકા હતી.

કચકાતાં અને સજડતાં, દુઃખી અને દરિદ્રની એ સાચી માતા હતી મરીમોનાં જોનાં આંસુ એને હૈયે વ્યથા પ્રજટાવતાં, સ્ત્રીઓનાં દુઃખે એ સદાય દુઃખાતી, હિંદનું હિંદવ—આર્ષત્ય નષ્ટ થતું જતું દેખાતાં એના અંતરે વિષાદ ભગતો.

ઇંગ્લાંડના મનુરલતાઓમાં કે નાસ્તિકવાદીઓની મહેફિલમાં, સર્વજ એ તો કાઈ વિરલ વસ્તુની શોધમાં ભટકતી. પરિણીત જતાં પાદરીને ત્યાંનું પત્નીત્વ એને નંદોતું ગમતું ધર્મનાં દંભથી એનું હૃદય કક્ષી જોડતુ. પુનપુત્રીને ભોજ્યે એણે તો સત્યની જ પૂજા આદરી. પગ પછી પીરા ધારેલી આત્મ હત્યાની પાલી એણે દૂર ફેંકી દીધી; એ મરવા નહિં, અનેકને જીવનનાં સાચાં દર્શન કરાવવા—જીવન-દાતા બનવા—સંજીવ હતી. એને આત્મદર્શને તો અનેકના આત્મદર્શન પ્રજટાવવાનાં હતાં.

અતિ વિચિત્ર સંજોગમાં એના હાથમાં મોઢમ જોય પી બહેવેટરજીના 'સિકેટ ડોક્ટ્રિન'ના મથો આવ્યા. એની સમાલોચના કરતાં કરતાં એના અંતરમાં પ્રજળ આત્મજ્યોત પ્રગટી જીડી. એનાં

સૌથી પહેલી સૂચનાતો યથા કો. ખેસન્ટને છે. ઓઆમાં રહેલો વિશિષ્ટ સક્તિને એણે ગમ્યન નવધરમમાં આમંત્રી અને બધેના અને અધ્યતનતા, વહેમ અને રૂઢીમાં રહેસાતી હિંદુ નારીને એક બહાર કાઢી. હિંદના જીવનમાં એક મહાગળ લાખ્યું.

હિંદનો યુવાનસમાજ ત્યારે હતાય બમતો. એને નવા ચેતને આજી, એનામાં નવા રવર્ના મિ નવું જોમ સજનાર એની ખેસન્ટ. જૂના રૂઢિવાજોને નાખફ કરવા આ યુવક-યુવતીઓ તૈયાર થયા. દેશને કાજે એમણે વિરલ એની પ્રાંતયાઓ ઝીલી. નિર્વાઈ બનતા જતા યુવાનોને રફાઉટિમ જેવી પ્રવૃત્તિઓથી વીરવાન બનાવ્યા. પૃથ્વીને પાટલે હુંબ એક કાર્ક મહા બક્તિ છુ એ બાવ એણે ત્યારે સંચરાવ્યો. એને બોલે યુવાનો સર્વસ્વ તજતા; એને પ્રવચને નાસ્તિક આસ્તિક થતા; એના વાણી-પ્રવાહે નિષ્પ્રાણનો પ્રાણ બચ્ચા બેઠતો. એના કંઠમાં કવિત્વ હતું; એની આંખમાં અનેરું જોજસ હતું; એને શબ્દે શબ્દે સંજીવન વિસ્તરતું. મંત્રમુગ્ધ કરતી એની આજવાણી હિંદને તમસમાંથી મહા-જ્યોતિનાં દર્શન કરાવી ગયું. રાજ્યો ને મહારાજ્યો, પૈસાદારો અને ઝરીઓ, શિક્ષિત અને અશિક્ષિત, આસ્તિક અને નાસ્તિક સોનાં મરતક એને ચરણે નમતાં. હિંદ સમસ્તને એકબાવે દાખવતી એની ખેસન્ટ એક અજબ વીરગીતો હતી.

સ્થળ અને કાળનાં બધેન એને કહી અવરોધતા નહિ. આજે એ મામડાના પ્રવાસે ગાઢમાં દેખાતી, તો કાલે વાયુમાર્ગે સંચરી લડનના કવીન્સ હોલ દેખા દેતી કંઈ કંઈ લાંબા પ્રવાસો એણે શું જળમા ને શું સ્થળમાં, બમી બમી કર્યાં અને જીવનનું રહસ્ય દાખવ્યું. આતની સ્તીમરમાં અને દોહતી ગાઢીમાં બેઠાં બેઠાં એમણે મહાન અને આધ્યાત્મિક જીંઠાણકારી પુસ્તકો લખ્યાં. જીવનભર આટ-આટલાં ક્ષેત્રોની આટલો સંગીન અને અવિરત પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચેથી, ચિરજીવ રહે તેવાં, નાનાં મોટાં, ૩૩૦ પુસ્તકો લખનાર કોઈ અન્યને તો પૃથ્વી પર મળ્યું નથી. એ જેટલાં મહાન હતાં, એટલાં જ એમનાં કાર્યો અને લખાણ પશુ મહાતાબાં હતાં... એનું જીવન જ એમાં ધમકતું દેખાતું.

દેશ, રમ, બધેનોથી, એ પર હતાં. સર્વ બંધેનોથી પર એવા, ઓઆસોફિકલ સોસાયટીનો મહા મંત્ર 'બાતબાવના,' એના એ પ્રતીક હતાં. જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિની એની પ્રેરણા એને એમાંથી મળતી અદર્ય મહાપુરુષોના ગુહ અરિતત્વમાં એની ત્રહા અજન હી એને અંતરે માનેતા મહાચુરને બોલે, એણે જીવનનાં અંજાવાતોવ સલા છે અને દીકાઓ પશુ સહી છે. સાચું હિંદ ત્યારે વિમાર્ગે જઈ લાગ્યું ત્યારે એણે જ હિંદને લાલગતો બતાવેલી. એનું જોયેલું ને કહેલું કંઈ કંઈ આજે તો સાચું પડ્યું, અનુભવાય છે.

જીવનનો સુદરમાં સુદર કાગ અને તેનાં મહામૂર્તી આલીસ વર્ષ, એણે હિંદની અખડ સેવામાં આપ્યાં. ત્રણ ત્રણ વાર સુધી એ આખલ વિશ્વ ઓઆસોફિકલ સોસાયટીના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ ચૂંટાયાં દેશે દેશે એણે સર્વધર્મમહાતાનાં સદેહ આપ્યા અને એકનાનાં યુર જિજ્ઞાસા. આપાનાં કે જુગોગનાં જક બધેનાં એને નહોતાં જમતાં. સર્વ માનવી વિશ્વનામરિક અને અને એનામાં અને એના દેશમાં પ્રવટતી સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ સુદરતા વિશ્વને અર્પે અને એમ કરી વિશ્વને સુદરતર ગનાવે એ એનું સ્વપ્ન હતું.

એનું જીવ્ય ઓજા જ જીવે છે, એનું ઉદ્દેશ્યું ઓજા જ બોધે છે. જનતામાં વિશ્વના માનવકુસની એ મહાવિશ્વિત હતી. પ્રશ્નએ જે બધેલું, તે સર્વને આપીને એ આન હતી, અન્યને મુખ આ પી એ સતો-પાતી. સાન્ત જમતમાં એ અનન્યની ઉપાસક હતી સેવા એનું સજીવન હતું, આત્મજીવદાન એને આનદ આપતા, ત્યાગમાં એ રાંચતી, કર્મમાં એ કુશલ યોગિની હતી; સર્વની સમપૂજ્ય, સમપ્રિય એ પતસલ માતા હતી. આજે એ યોગિનીને, એના સ્વાર્થિદ મહોત્સરે, વિશ્વનાં કોટિ કોટિ વદન હોને !

ઓ. જમુ દાણી.

હાઇપેશિયાનું બલિદાન

અલેક્ઝાન્દ્રિયાના વિશાળ પુસ્તકાલય પાછળ સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો હતો. ઉપસાગ્રના નીલ જળ સંધ્યાના સુનર્ણ રંગો વડે મદાર્ધ રહ્યા હતાં. એવે સમયે એક યુવતી માતરના જળતરંગો પ્રત્યે અનિમેષ નયનોએ નિહાળી રહી હતી ગંભીરતાએ તેના મનોહર લાવણ્યને કંઈ એટલે પ્રતિભા અર્પી હતી. એકાએક પાછળ પેદસ ચાર સંભળાયો. યુવતી પાછળ ફરી તેણે પોતાના વૃદ્ધ પિતાને આવનો જોયા

“પુત્રી, સવારે મેં વાત કરી હતી, તેનો કંઈ વિચાર કર્યો ?” પિતાએ આવતાની સાથે જ પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, પિતાજી,” યુવતીએ મૃદુ અવાજે જવાબ લાગ્યો, “આપની ઇચ્છા શિરોમાન્ય કરવા હું તૈયાર છું.

વૃદ્ધના વંદન ઉપર ગૌરવ સાથે આત્મસંતોષ અને આનંદના ભાવો તરવર્યાં. તે બોલ્યો: “શા માટે હાઇપેશિયા, તારી સહાય મારા બળમાં અનેકમણી વૃદ્ધિ કરશે તારી પાસે મારા શિષ્યો ઝડપથી પોતાનો બળવાસ આગળ વધારી શકશે.”

વૃદ્ધ અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ પ્રખ્યાત અસ્તિત્વશાળી યીએન હતો. અલેક્ઝાન્દ્રિયાના મહાન પ્લેટોનિક વિદ્યાલયને તેણે શ્રેષ્ઠપદે પ્રોફેસર હતા. પિતાપુત્રી લગભગ વાતચીતમાં ગુલામી, અને ખીજા દિવસના કાર્યની રૂપરેખા તૈયાર કરી કારણ, ખીજા દિવસે મહાન પ્લેટોનિક વિદ્યામંદિરમાં અલેક્ઝાન્દ્રિયાના યુવાનો સમક્ષ હાઇપેશિયાએ એક અખ્યાપક તરીકે હાજર થવાનું હતું. આ કાર્ય માટે તેનામાં સપૂર્ણ લાયકાત હતી તે કાળની સર્વ વિદ્યાઓ તેણે સપાદન કરેલી હતી. તેણે “દિવ્ય તરવણી”નું તેા જીકું પાન કપું હતું તેના શિક્ષકો એમ જ કહેતા કે પ્લેટોવાદનો તેણી સાક્ષાત અવતાર જ હતી. તેના પિતાને તેમજ શિક્ષકોને તેના જ્ઞાનમાં સપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી.

હાઇપેશિયાએ આ શ્રદ્ધાને સાર્થક કરી બતાવી તેણીની ખ્યાતિ એટલી મધી પ્રસરી કે રથજે રથજેથી જ્ઞાનપિપાસુઓ અલેક્ઝાન્દ્રિયામાં આવવા લાગ્યા પરંતુ કમજાગરે અનેકાન્દ્રિયાની હકુમત એ સમયે સીરીસ નામના એક મહિન હાથી અને અતિશય અસહિષ્ણુ મહત્તના હરતક હતી. એની આસપાસ અનેક જમની અને ઝડપી પાદરીઓના જૂથો વીટળાયેલા રહેતા, અને ઉચ્ચ જ્ઞાન તેમજ વૈજ્ઞાનિક વિચાર પ્રત્યેનો તેનો અધિષ્ઠક ર સહ પ્રભવિત રાખતા હાઇપેશિયાની જ્ઞાનપ્રીતિનો વિસ્તાર દેશપ્રદેશમાં વધવા માંડ્યો તેણીનું સંભાગ્ય અનેકાન્દ્રિયાના યુવક—યુવતીઓથી જીભરાવા લાગ્યું અગાઉ દેવલોમાં જનારાઓ ધૈર્યના પથ કટાક્ષ તેણીની પાસે પ્લેટોનિક તરવણી શીખવા લાગ્યા. સીરીસ માટે આ યટના અસહ્ય ગની તેનો કોષાગ્રિન ભળી જીક્યો જ્ઞાનનો શુદ્ધ પ્રકાશ ફેલાય એ તેનાથી સહન ના થયું મનમાં તેણે હાઇપેશિયાનો નાશ કરવાનો નિર્ધાર કરી લીધો.

પણ પ્રથમ તો તેણે હાઇપેશિયાને પોતાના મત તરફ ફેરવી લેવા વ્તન આદર્યો તેણીના દેહનો નાશ કરવા કરતાં, તેણીના મનને પોતાની વહેમભરી માન્યતાઓમાં જકડી લેવામાં એણે પોતાની વધુ વિજયપ્રાપ્તિ ભોંઈ આ કાર્ય અર્થે તેણે પોતાના પાદરીઓને મોકલ્યા, પરંતુ હાઇપેશિયાના દિવ્ય જ્ઞાન સમક્ષ તેઓ સર્વ નિષ્ફળ બની પાછા ફર્યા પછી તો તેણીના નાશ કરવાનું જ સીરીસે નક્કી કર્યું, અને પીટર નામના, દૂરતાના અવતાર સમા, પોતાનાએક કુટ પાદરીને મોકલ્યો, એ “ચપતાન બદી”નો સહાર કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

પીટરે આ પૈશાચિક કાર્ય ઉપાડી લીધું. એક પછી એક પોતાના સાથીદારોમાં તેણે એવી વાત ફેલાવી કે હાઇપેસિયામાં શયતાનનો વાસ થયેલો છે. તેણીનું સૌન્દર્ય, તેણીની વાણી, તેણીની વિદ્યા, એ સર્વ શયતાનનું આપેલું છે; આ પોતાની ધર્મબ્રહ્મા અને મિથ્યા જ્ઞાનથી અલેકઝાન્ડ્રિયાના ભોળા નગરજનોના આત્માને એ હણી રહી છે. આ પ્રકારની ઉદ્દેશણી વડે પાદરીઓનું એક ટોળું તેણે એકત્રિત કર્યું અને હાઇપેસિયા એક સાંકડા રસ્તે ચર્ચને પસાર થવાની હતી ત્યાં આમળ લઈ ગયો. એવી પથુ સૂચના તેણે કરી રાખી હતી કે આ “કાકણ” મગોચારના બહે બચીને છટકી ન જાય, તે માટે તેના હાડ ઉપરનું તમામ માંસ ફેરી મલતુ, અને તેથી દરેક પાદરી હાથમાં મોટી મોટી છીપો લઈ આવ્યો હતો.

સમાચાર આખ્યા કે હાઇપેસિયાની ગાડી આવી રહી છે.

ઉદ્દેશાયેલું પાદરીદંડ ગાડી આવી કે તરત તેના ઉપર તૂટી પડ્યું. ગાડી થંભી ગઈ. હાઈપેસિયા વિસ્મિત ચહેરે ઊભી થવા જાય છે, ત્યાં તો પીટરે તેણીને પકડીને ગાડી નહાર જેવો કાઢી. ઉન્માદી બનેલ પાદરીઓ ખૂબ પાકો જીંઘા : “દેવળ તરફ, દેવળ તરફ ચાલો, પ્રભુને કાકણનો ભોગ ધરાવો.” પીટર આમળ થયો, ‘બેભાન બનતી બાળાને ઘસકવા લાગ્યો અને જરૂરે ચઢેલું ટોળું ચિચિવારીઓ પાકતું પાછળ ડોહતું અલેકઝાન્ડ્રિયાના વિશાળ દેવળમાં સર્વે આવી લાગ્યા અને વધુ-શબ્દો વહેલી ભગવાન ઈસુ ખ્રીસ્તની મૂર્તિ સમક્ષ હાઈપેસિયાને નાખી. એક ક્ષણ ‘માટે મુક્ત થઈ તેણીએ કંઈકે મોલવા પ્રાર્થન કર્યો. રસ્તે આવતાં તેણીનું શ્વેત વસ્ત્ર એક યુગ્મ ચર્ચ મધ્યે હતું, પરંતુ તેણીના મુખ ઉપર સ્વરચતા અને શાન્તિ જળકી રહ્યાં હતાં. દુસ્મન ટોળાને ઉદ્દેશી તેણીના મધુર સ્વર રણકી ઊઠ્યો. ભાગ્યે જ થોડાક શબ્દો નીકળ્યા હશે, ત્યાં તો પીટર મળારાયો. તેને લાગ્યું કે હાઈપેસિયાના વક્તૃત્વ આમળ પોને પડેલી સમગ્ર આજી જીંધી વળશે. તે એકદમ ગર્જા જીંઘ્યો : “આ તો કાકણ છે! કાકણી એના શબ્દો ન સાંભળના. એના કાન આમળ શયતાન ઊભેલો અને દેખાય છે મારો એને” એમ કહેતાં કહેતાં હાઈપેસિયાની ઉપર ને ભૂખ્યા વડુની માફક તૂટી પડ્યો, અને તેણીના તમામ રક્તો ફાકી, તોડી, ચીરી નાખ્યાં દેવળની સુવર્ણવેરી સમક્ષ હાઈપેસિયા નગનહેલે ઊભી રહી તેણીને તરફ સમે ઉજ્જવળ દેહ હતું પણ અક્રમ હતો.

મૂળી દેવમૂર્તિ આ સર્વ નદાળી રહી હતી.

પછી આપું ટોળું તેણીના ઉપર ધસી ગયું; તેણીને મરણનોત્તર આર આરો, તેણીના મુદર સુવર્ણરંગી ફેશોને એવી કાઢ્યા; તેણીના ફરીસ ઉપરથી આમડી અને માંસ ફેરી કાઢ્યા, અને તેણીનાં બંને અંગે હિનનિન કરી નાખ્યાં. સમગ્ર દેખાવ અત્યંત કમકમાડી બોલો હતો.

દેવળના મુખદાર આમળ કાઢેતાં એક દય ખડકાયો. તેમાં તેણીના દેહના ટુકડા નાખી સગત્રાવી મૂકતામા બાંધ્યા. ગાંઠાતર નેલ પાદરીઓએ બગતી ચિતાના ફેરવા એના રહી પોતાના ધર્મમત્રો ઉચ્ચાર્યાં. સર્વ બળી જતાં વધેલી બંરમને ચારે દિશાઓમાં ઉરાકી દઈ ટોળું વીખરાયું.

દેવળમાં રક્તના ખાગોચિયાં પડેલાં હતાં. મનુષ્યમાસના ટુકડા અને સુવર્ણરંગી વાળોની ગૂંચો આમ તેમ પડી હતી.

અને મહાન દેવમૂર્તિ મૂળી મૂળી જોઈ રહી હતી

હાઈપેસિયાનો દેહ ગયો, પરંતુ સત્ત્વ ખાતર તેણે આપેનું નિર્દાન આજે પણ અમર છે *

શ્રી. કાન્તિલાલ દલાલ

(ડૉ. એની ગેસન્ટના એક લેખ ઉપરથી)

સત્યનો શહીદ જીઓડેનો જુનો

(' ધીઓસાદી ' પ્રમાણે ડૉ. બેસન્ટનો એક પૂર્વનો જન્મ)

સત્યની વેદી પર ચોતાના સર્વસ્વની આહુતિ આપનાર એક સત્યરીર સોળમી સદીમાં પદ્ય ગયો. તેનું નામ જીઓડેનો જુનો. તેનો જન્મ ઇટાલીમાં આવેલ પ્રસિદ્ધ નેપલ્સ શહેર નજીક નોલા નામના એક નાનકડા ગામમાં થયેલો. વીસુવીઅસ પદતની અમિજનાળાઓથી અમઠતું આ નોલાગામ એક વખત માતખર હતું, અને તેના પર મદાનુ ગ્રોક ફિલસૂફ પાયેથોગોરાસના તત્ત્વજ્ઞાનની અસર હતી. જુનો આવા વાતાવરણમાં જીવ્યો હતો. તે સ્વર્ગત્વ સ્વભાવનો, નીકર અને 'ભાવનાવાદી' હતો. વયમાં આવતાં તેની સમક્ષ એ જીવનમાર્ગો ખડા થયા. એક હતો સૈનિક બની યુદ્ધોમાં જઈ અશાંતિ વહેરી લેવાનો. બીજો હતો ધર્મમંત્રો સાધુ બની અભ્યાસ આચળ વધારવાનો. જુનોને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અદ્ભુત આકાંક્ષા હતી, એટલે એક ભલા પાદરીની મદદથી ત્યાંના ડેમિનિકન ખ્રિસ્તી મઠમાં દાખલ થયો. ત્યાં કેટલાંક વર્ષો રહી તેણે ચોતાનો અભ્યાસ આચળ વધાર્યો, પણ ત્યાંનું જૂનવાણી જ્ઞાન તેને સંતોષ આપી શક્યું નહિ. તેના મનમાં અનેક શંકાઓ જાગતી, પણ તેનું કંઈ સમાધાન મળતું નહિ. મઠનું વાતાવરણ તેને શુદ્ધ અને અનેક વહેમો માન્યતાઓથી ભરપૂર લાગ્યું. આને અનુલક્ષીને તેણે એક પત્રિકા લખી. પરિણામે તેને મઠ છોડવો પડ્યો. તે કાળમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ અસહિષ્ણુતાની પરાક્રાંતિ પહોંચ્યો હતો. તેનો જીભી કારડો ચારે તરફ વિઝાઈ રહ્યો હતો. તેની રૂઢ માન્યતાઓની સામે થવાની એ કાંઈ હિંમત કરતા, તેઓ ચોતાનો વિનાશ નોતરતા. પણ જુનો એવા દમનથી કરે તેવો ન હતો. અધમ્મદા અને જડ માન્યતાઓ પ્રત્યે તેને નફરત હતી.

તે કાળે એક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન 'પૃથ્વી સ્થિર છે કે ફરે છે' વે હતો. ઝેરીરોટોલે એવો મત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે પૃથ્વી વિશ્વનું કેન્દ્ર છે, અને પૃથ્વીની આસપાસ સૂર્ય અને તારાગણો ફર્યા કરે છે. જોયે આકાશની પેલી પાર સ્વર્ગ આવેલું છે, ત્યાં પ્રશુ અને દેવો વાસ કરે છે. નીચે નરક આવેલું છે, અને ત્યાં અનંત કાળના દુઃખો છે. આવી એ માન્યતા હતી, અને ખ્રિસ્તી પંથે તેને સ્વીકારી હતી. પણ કોપરનીકસે બીજો નવો મત એ ઉઘાડ્યો હતો કે પૃથ્વી સ્થિર નથી, પણ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. અને પૃથ્વી જેવા બીજા પણ અનેક ગોળાઓ સૂર્યની આસપાસ ફરી રહેલા છે. જોયે આકાશ જેવું કશું નથી, પરંતુ ઉપર, નીચે, ચારે બાજુ સર્વત્ર કેવળ અવકાશ જ છે. સ્વર્ગ કે નરક કયાં છે, તેની ખબર નથી. પણ વિશ્વ અપરિમિત છે; તેને કંઈ છેડો નથી. આવા પ્રકારની એ બીજી વૈજ્ઞાનિક માન્યતા હતી. જુનોની સ્વતંત્ર જીહ્વેને આ માન્યતા ગ્રાહ્ય લાગી હતી, અને તે તેણે સ્વીકારી હતી. જુનો માનતો કે વિશ્વ અમર્યાદ છે, પૃથ્વીઓ અસંખ્ય છે, મહાજીવન અનેક આકારોમાં પ્રગટી રહ્યું છે, જીવન વિશ્વબ્યાપી છે, અનંત છે, અચર છે. મૃત્યુ તેને સ્પર્શી શકતું નથી. મૃત્યુ માત્ર આકારોનો નાશ કરે છે, તેથી મૃત્યુનો ભય અરથાનો છે. ભય, પાપાંડ, અધમતા એ મનુષ્ય જીવનનાં દુષ્ણ છે. જુનોના આવા વિચારોએ તેને અચલિત ધાર્મિક માન્યતાઓનો વિરોધી બનાવ્યો હતો.

ડામિનિકન મઠમાંથી છટકી તેણે ઉત્તર ૮૨૬ પ્રવાણ આદ્યુન્ અને બારે દૈયે ઇટાલીનો ત્યાગ કર્યો. ધાર્મિક માન્યતાઓનો મતભેદ અને તેણે હોય છતાં જન્મશ્રુતિ પ્રત્યે તેના હૃદયમાં અત્યંત મમતા હતી. ઇટાલી છોડી તે સ્વીટઝરલેન્ડના જીર્નવા શહેરમાં ગયો. શ્રેષ્ઠવિદ્યાર્થી મનુષ્ય તરીકે તેને જીર્નવામાં આવકાર મળ્યો, પણ તે અદ્યપણની નીવડ્યો. તેની ક્રાંતિકારી નવી વિચારશ્રેણીથી જીર્નવાના સત્તાધીશો ગભરાયા, અને જીર્નવાને રાતોરાત ત્યાંથી બાગમું પકડ્યું. ત્યાંથી લાયોન્સ અને ટુરિન શરૂ તે પેરિસ પહોંચ્યો. રસ્તામાં ઘણી મુશીબત નેડી. જ્યાં ત્યાં પોપવાદીઓ અને જીજ્ઞાસુઓ વચ્ચે ધર્મને નામે યુદ્ધો ખેંચાઈ રહ્યા હતાં, અને ધર્મને નામે ઠેર ઠેર લેવાની નદીઓ રેલાઈ રહી હતી. કેટલી કડુશ્વતા! પેરિસ પહોંચી જીર્નવાએ તત્ત્વજ્ઞાન શીખવવા માંડ્યું. તેની અનોક વક્તવ્યશક્તિ અને છટકાથી આકર્ષિત તેને અનેક શિષ્યો આવી મળ્યા. ત્યાંની વિદ્યાર્થીકાં માં તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપકની જગ્યા સ્વીકારવા તેને રહેવામાં આવ્યું. જીર્નવાને લાગ્યું કે હવે તેને આરામ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ અધ્યાપકની ફરજ શિષ્યોને શીખવવા ઉપરાંત ત્યાંના ઇથોલિક દેવળની “માસ” નામની કિંવા-વિધિમાં હાજરી આપવાની પણ હતી. જીર્નવા આવી કિંવામાં માનતો ન હતો, અને તેથી પોતાની માન્યતા ખાતર તેણે અધ્યાપકપદ જતું કર્યું પકડ્યું, અને વધુમાં અધર્મી ગણાઈ પેરિસનો પણ ત્યાગ કર્યો. પડ્યો ત્યાંથી તે ઇંગ્લાન્ડ ગયો. ત્યાં પણ તેના વિચારો તેને શાન્ત બેસી રહેવા દઈ શક્યા નહિ. ફરી પાઠો ફ્રાન્સમાં આવ્યો, પણ તેના ક્રાંતિકારી અને સ્થાપિત ધર્મવિરોધી વિચારોએ તેને કોઈ સ્થળે સ્થિર થવા દીધો નહિ. બીજાં અનેક ગામોમાં તે રખડ્યો. તેને સારી સારી પદવીઓ મળતી, પણ દરેક જગ્યાએ તેના નવા વિચારો મુશ્કેલી જોવા કરતાં બધે સુખ જાણ, શાન્તિ જાણ, આરામ જાણ, પણ સત્યનો ત્યાગ તો કોઈ પણ સંજોગમાં કરવા તે તૈયાર ન હતો. છેવટે તે ફ્રેન્ચરફર્ટમાં આવ્યો. ત્યાં તેને ઇટાલીથી એક પત્ર “જીર્નવાની ગોસેનાનો” નામની વ્યક્તિ તરફથી મળ્યો. પત્ર-લેખક જીર્નવાને પોતાના શિક્ષક તરીકે ઇટાલી પાછા કડવા આમંત્રણ આપ્યું હતું, અને સહીસત્તામતીની બાંહેધરી આપી હતી. પત્ર વાંચતા જીર્નવાને સ્વદેશપ્રેમ બઝકી બીડ્યો. અનેક અસ્થિર પન્નિમણોને અંતે ઇટાલી પાછા ફરવાની તમન્ના જાગી બીડી, અને તેણે ઇટાલી તરફ પગલાં માંડ્યાં. જીર્નવાની ગોસેનાનોને ત્યાં વેનિસ પહોંચી તેણે શિક્ષણધર્મ શરૂ કર્યું. પણ તેને ખબર નહતી કે આ તો, તેને ઇટાલી બોલાવી પકડવાની એક જાળ હતી. તેને પકડી અધકાગભરાં કારાગૃહમાં નાંખવામાં આવ્યો. ધર્મદ્રોહને તેના ગુને કબૂલ કરાવવા માટે ‘રેક’ નામના મંત્ર ઉપર ગાંધી, ધાતુના તારને બે તરફથી ખેંચી લાગે કરવામાં આવે છે, તે રીતે તેને ખેંચવામાં આવ્યો. સહિસંધા વૃદ્ધતા હોય તેવી કારી ‘વેદના’ તેના અજેયગમાં જોવી ચર્ચ પરસેવો છૂટી ગયો. અંગે કાળા પડવા માંડ્યાં. તે વખતે ધર્મદ્રોહને ગુને કબૂલ કરી, પ્રજાની રક્ષા માંડવા તેને કહેવામાં આવ્યું. અરુચ્ય શારીરિક પીડા થઈ રહી હોવા છતાં તેના મુખમાંથી સ્વદેશ નીકળ્યા : “સત્યને વફાદાર રહેવાની અને શક્તિ મળે.” એટલું બોલી તે બેસાન ગયો.

તે પછી ૭ વર્ષ સુધી તેને અધારા ભોંયગમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યો. રોમ લઈ જઈ બે વર્ષ તેને સમજાવવામાં ગાળવામાં આવ્યા, પણ તે તો પોતાની માન્યતામાં મક્કમ રહ્યો.

છેવટે છેલ્લી વખત ન્યાયાધીશો સમજી તેને જોડા કરવામાં આવ્યો. જીર્નવા તો હમેશા મુજબ સત્યને પક્ષે ઝડપ જ હતો. ન્યાયાધીશોએ તેને “નાસ્તિક” પોક્કર્યો અને “લેહી રેવા વિનાના” નાશની શિક્ષા સુજાવી દીધી. આ શિક્ષા એટલે જીવતા બાળા મૃકાવાની અંતિમ શિક્ષા.

શિક્ષા સંકળી જીર્નવા જોડા થયો. ન્યાયાધીશોને તેણે સુજાવી દીધું કે, “હું પારું છું કે શિક્ષા

સાંભળવામાં મને હર નથી લાગ્યો, એટલો શિક્ષા ફરમાવવામાં તમને લાગ્યો છે.” હજુ પણ પસ્તાવો કરી તેણે માનેલા સત્યનો ઈન્કાર કરવા આઠ દિવસની મહેતલ આપવામાં આવી. પણ જીનો તો પોતાની સત્યની ઉપાસનામાં નિશ્ચલ જ હતો. સત્તરમી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ ઊગ્યો. ધર્મધેલાં, ઉરફરાયેલાં, અનૂની ટાળાઓમાં થઈને અગ્નિહંક દેવા માટે તેને લઈ જવામાં આવ્યો. મેદાનમાં પહોંચી તેને કાષ્ટરથાલ સાથે બાંધવામાં આવ્યો. ચારે તરફ ધર્મપાલકોએ કાઢના ઢગ ખડકી દીધા. આ બધાની વચ્ચે જીનોનો ચહેરો શાંત અને નિશ્ચલ હતો. ધર્મમંત્રાચાર સાથે કાઢને આગ ચાંપવામાં આવી જવાળાઓ ઊંચે ચઢી. જીનો દેખાતો બંધ થયો. અગ્નિએ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું.

જીનો તો ગયો, પણ કદી પણ ન છુલાય એવો અમર વારસો તે પાછળ મૂકતો ગયો. જ્યાં જ્યાં મનુષ્યો વીરતાને પૂજશે, સત્યને પૂજશે, ત્યાં ત્યાં સત્યનો આ શહીદ સદાયે જીવંત જ છે. આજે પણ એ સત્યવારનું ઈંદાલોની ભૂમિ ઉપર ઊભું કરવામાં આવેલ સ્મારક પ્રેક્ષકોને તેના અમર સંદેશનું જ્ઞાન કરાવે છે. સત્યનો સદાકાળ વિજય જ છે. એક સદીમાં સૃષ્ટિને બેટી અનેક સદીઓની અમરતા તેણે પ્રાપ્ત કરી છે.

શ્રી. કાંતિલાલ દલાલ

એસન્ટ માત

એ માત ગર્હ; પણ ગર્હ નથી.
એની જ્યોત જગે રહી છે પ્રસરી!

એને વહને પ્રજાનું તેજ હતું,
એની વાણીમાં જાદુઈ જોગ હતું,
દક્ષિત, દાન્તિ ને શુદ્ધિ અમાધ ધરી,
દેશ દેશ સંદેશ વિશુનો મહી.

છાલવાનની દહાણુ એણે પીરસી,
જગ જ્યોત જલધંત જગાવી ગર્હ!

વિશ્વ-જયેત્વનો એણે મંત્ર ફંક્યો,
સર્વ ધર્મનો સુમદ સાર રચ્યો,
કુદરતનાં જૂદ રહસ્ય મહી,
એણે દષ્ટિ નવા જગને અરપી.

વિદેશે વસી એ દેશી જની!
એની આત્મ-કળી રહી છે મહેતી!

૨૧૦ ! સગવડો ઊંચેનું કિંમતે ઓછું

એણે કંઈના નિંમિત્તે રૂંધેલું કંઈ,
પુનઃજન્મે તે મૃત્યુના ભેદે પૂર્ણ,
ગુરુદેવની દીકરે દાખલિયા,
એણે અમર આત્માનાં સર કંઠો.

એણે જીવન નાખ્યું મધુ પહોળી
જન-કલ્યાણની મધુ આશ પૂરી !

સંત જીવનનો એને શોખ હતો,
એણે કંઈ કદી ના અણ્યો હતો,
એને જીર કદી ના જન્મે હતો,
સ્વશાન્તિનો મંત્રણે ફક્તો હતો.

એણે જનમાં વસંત આણી હતી !
જડે ચેતના એણે રેલાવી હતી !

આ લોક અને પરલોકનણ,
અધાર સદાચનાં દુર દર્શી,
“જીર વાસના મૂળથી ઉખેડો,
જીવમાં સિવની પ્રતિમા રચો.”

એણે સાર જીવનના એણે કલા
એણે જીવનપથે પ્રકાશ પૂર્ણ !

મુગ્ધમુગ્ધનાં વંદન એને હતો,
એની યાત્રા વારીમાં નાઈ જતો,
એના સંકેશવાદક તમે થતો,
એના કામ કાળે કુરબાન થતો !

નહી અસ્તિત્વી ધાંડિયી થતો હતો !
આંખે કોઈ રમત રેલી છે રમી !

એ માત્ર મર્ષ, પણ મર્ષ નથી.
નવરૂપે એ આંખ રહી પ્રકારી !

અંજલિ મહેતા

ભગવતી બેસન્દ સ્મારકગ્રંથ-પરિશિષ્ટ

ત્રિશ્વભાંગલ્ય મૈયા

(મંદાકિન્નર ઇંદ્ર)

આ શ્રમિને વતન સમગ્ર, યાતનાઓ સહી તે,
 આમાં તેં તો મધુર કવનો, મુક્તિ-વીણા અલીને.
 દુઃખે હૈં અધિક સમઘ્યા, માતવીને ઉચારી,
 કૃપી સેવા-જનન પથમાં, આજુની તે પથારી,
 પાશાત્રો ને મુરખ દિશનાં, એકલ બેસન્દ* ફાણાં,
 સંસ્કારોથી સકળા જનને, તસ્વનાં જુએ કીધાં,
 દિગ્ગિજતે, અધિક અસરી, પ્રેમ સૌંદર્ય પારા,
 તેં મૃધી હે જનતજનની, વિશ મનિમ્મખાળા.

હિંમતસાલ ઉભિપાશાંકર દેવે.

એની બેસન્ટના જીવનના મુખ્ય પ્રસંગોની યાદી

૧૮૪૭ ૧લી ઓક્ટોબર લંડનમાં જન્મ્યાં,
૫.૨૬ સાંજે.

૧૮૬૧ યુરોપમાં તેમની પ્રથમ મુસાફરી.

૧૮૬૬ ઇંગ્લેન્ડ : રેવ. "ફ્રેંક બેસન્ટને મળ્યાં.
તેની સાથે ડીસેમ્બર ૧૮૬૭માં તેમનાં લગ્ન.

૧૮૭૩ વક્તવ્યની બક્ષિસ છો એમ જાણ્યું.
લગ્નજીવનનો અંત.

૧૮૭૪ બરજુપોપાલુ મેળવવા માટેના વિવિધ
પ્રયત્નો. ૧૦મી મે માનું મૃત્યુ. બ્રેકેટોને પ્રથમ મળ્યાં.
નાસ્તિકવાદમાં બળ્યાં.

૧૮૭૬ મેટ્રિક થયાં. ૧૮૮૪માં બર્નાર્ડ શો ને
૧૮૮૭માં વિલ્યમ રોડને પ્રથમ મળ્યાં.

૧૮૮૮માં સિકેટ ડોક્ટ્રિન વાંચી, બેસેવેટરજીની
શિબ્યા મર્થ થીઓસોફિકલ થયાં.

૧૮૯૩ સપ્ટેમ્બર, ચિકેગોની સર્વિસમાં
થીઓસોફીના પ્રતિનિધિ.

૧૮૯૩ નવેમ્બર, હિંદમાં સવારે ૧૦-૨૪ વાગે
પહેલવહેલાં દ્રુતિકારિન ખંડે જીત્યાં.

૧૮૯૫ કાશીમાં રિથર થયાં, બમવજીનાનું
બાપતર કહ્યું.

૧૮૯૭ સિકેટ ડોક્ટ્રિનનો ત્રીજો ગ્રંથ સંપાદિત
કરી પ્રગટ કર્યો.

૧૮૯૮ જુલાઈ ૭, કાશીમાં સેટ્લ હિંદુ કોલેજ
ચર્ચ કરી

૧૯૦૨ ડો-દીમેસનરીમાં બળ્યાં.

૧૯૦૭ જુલાઈ ૬, થીઓસોફિકલ સોસાયટીના
પ્રમુખ નિમાયાં

૧૯૦૮ ટી. એસ. ઓર્ડર ઓફ સર્વિસ
(૧૯૨૧માં નેનું નામ થીઓસોફિકલ ઓર્ડર ઓફ
સર્વિસ ૫૩૫) ની સ્થાપના કરી. જાન્યુઆરીના

આયમનની આમણી કરી.

૧૯૦૯ ને. ફુલ્કર્ટને અને એમના બાઈને

દત્તક લીધા. એ વર્ષમાં ૪૫૦૦૦ માઇલની મુસા-
ફરી કરી

૧૯૧૦ સી. કનલ્યુ. લેઝબીસ સાથે માથુસ—
કેચિયા ઓબો, કેરી રીતે ને કયા જરી એના પર
સંશોધન કહ્યું.

૧૯૧૧ ઓર્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઇન ધ ઇસ્ટ—
પૂર્વના તારક મંડળ—ની સ્થાપના.

૧૯૧૩ના મેમાં સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ, બનારસ
હિન્દુ યુનિવર્સિટી સ્થાપવા આપી દીધી. હિન્દના
રાજકારણમાં દાખલ થયાં.

૧૯૧૪ જાન્યુઆરી ૨, ગાંધીય સુધારાનું
"કોમન લીટ = નામનું અંકવાચિક ચર્ચ કહ્યું.

૧૯૧૫ હિન્દને યુ બ્રેકેટને છે તેની માગણીનો
જાણીતો લેખ.

૧૯૧૬ હોમરૂલ લીમ ચર્ચ કરી; તેણે રાષ્ટ્રીય
કોંગ્રેસમાં નવું જોડાણ કર્યું. બનારસમાં કન્યાશાળા
ચર્ચ કરી.

૧૯૧૭ જુન-સપ્ટેમ્બર, મદ્રાસ સરકારે તેમને
નજરકેદ કર્યાં. ઓગસ્ટ-રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનાં પ્રમુખ
ચૂંટાયાં. ડિસેમ્બર ૨૬, પ્રમુખ તરીકે બાપુ
આપ્યું. તે પાછળથી "હિન્દો દાવો" (ક્રિસ્ટ ફોર
ઈન્ડિયા) એ નામે પ્રસિદ્ધ થયું.

૧૯૧૮ હિન્દની મોવમેન્ટ યજ્ઞગની બંધવરણ
કરી, ને ૧૯૨૧માં બેઝન પોવેસની મોવમેન્ટ
સાથે બળી.

૧૯૨૦ કોંગ્રેસમાં ગાંધીજીના અસહકારના કાર્યક્રમ
સામે એકાગ્રી મૂક્યાં.

૧૯૨૧ એપ્રિલ, અખિલ હિન્દ મોવમેન્ટ
એસોસિએશનમાં માનદ કમિશનર નિમવા. ડિસેમ્બર
૧૪, બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીએ એમને ડી. લિટ.ની
માનદ ઉપાધિ આપી

૧૯૨૩ થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં યુવક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી.

૧૯૨૪ પોતાના જાહેર જીવનનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવાયો તે વખતે લંડનના કિંગ્સ હોલમાં તેઓ હાજર હતાં. તે યુનર્ષ અને મદાસમાં પણ ઉજવાયો હતો.

૧૯૨૫ પાર્લામેન્ટમાં 'કોમનવેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયા બિલ' રજૂ કરવા માટે લંડન ગયાં. હોલેન્ડમાં રટાર કેમ્પમાં હાજરી આપી. - ધર્મનાં મંદિરો

એની ઇસન્ટે લખેલાં મહત્વનાં પુસ્તકો તથા ચોપાનિયાંની યાદી [પરિશિષ્ટ-૨] [થીઓસોફિકલ થયા પહેલાંના]

ઝોનસ્ટ ગ્રાન્ડ—એનું તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને સમાજશાસ્ત્ર, ૧૮૮૫ની સુધારણું.

પાયાન, ૧૮૮૨ (ધરમયુ ઇદ્રિયવિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર—સાથે)

ઇન્દ્રિય, ૧૮૮૨ (૨જી આવૃત્તિ)
વીજળી, (૪-પુ.) ૧૮૮૨ (વિજ્ઞાન-વ્યાખ્યાનો)
હોન' લોઝ નાણુદ યથા પહેલાંનું ઈંગ્લેન્ડ, ૧૮૮૧ (યુક્ત વ્યાપાર સાથેનું)

ઇંગ્લેન્ડ, હિંદ અને અફઘાનિસ્તાન ૧૮૭૮
અંગ્રેજી જર્મીન પદ્ધતિ-૧૮૮૨ના અરસામાં.

સમાજવાદ પરના નિબંધો ૧૮૮૭ (ફટલાક ચોપાનિયાનો સંગ્રહ)

સમનની નીતિ ૧૮૮૦

સમાજનો વિકાસ ૧૮૮૬

આંખો ને કાન—એવાને સાંભળવા ઉપર છ વાર્તાલાપ ૧૮૮૨ (વિજ્ઞાન-વ્યાખ્યાનો)

જુલમ એ ઉપાય નથી ૧૮૮૨ (આર્થલેડ ઉપર)
સ્વતંત્ર વિચારકનું પાઠ્યપુસ્તક. ૧૮૭૬ (એ. બી. ચાલ્સ' ગ્રેડો અને સી. એચ. વોટ્સ)

જીઓરફાનો જુનો ૧૮૭૭

અઘારમાં શરૂ કર્યા અને ત્રણ જાણત પ્રવૃત્તિઓની યોજના કરી.

૧૯૨૮ સોસાયટીના વધારમાં વધારે સભ્યો નોંધાયાં. ૪૫૦૦૦ કાર્યકર્તા સભ્યો. લંડનમાં માંદા પક્ષમાં. જનદગ્ધાનું અસ્તિત્વ જાહેર કયું.

૧૯૩૦ યુનર્ષની બેન્ડેટરડી લોખનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઊજાવ્યો. ઇંગ્લેન્ડ અને યુરોપમાં ઉત્સવી યુસાફરી કરી.

૧૯૩૩ સપ્ટેમ્બરની ૨૦મીએ અઘારમાં ૪ વાગે સાંજે અવસાન

મહાન ફ્રેન્ચ વિધ્વવનો ઇતિહાસ પુ. ૧, ૧૮૭૬; પુ. ૨, ૧૮૮૩. પુ. ૩, ૧૮૮૪

સ્વતંત્ર ઇચ્છા (Free will) પર અનુવંશ (Heredity)ની અસર ૧૮૮૦ (જર્મનીમાંથી જાપાન-તર) ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સફળ નીવડ્યો છે? ૧૮૮૫ના અરસામાં.

સમાજવાદ સફર છે? ૧૮૮૭ (જી. ડબ્લ્યુ. ફ્રેડ સાથે વાર્તાલાપ)

મજૂરી ને જમીન—તેમનાં જાર, ધર્મ અને હક (યુક્ત વ્યાપાર પણ તેમાં છે.)

જમીન વમરનને ઊંધે માર્ગે દોરવાનાં જમીન-દારોનાં પ્રવલ્ન યુક્ત વ્યાપાર સાથે.)

વસ્તીનો કાયદો ૧૮૭૭.

ઓઓની ગુલામી વિષે ઇંગ્લેન્ડમાં કાયદા-૧૮૮૫ના અરસામાં (૧૮૭૬નો તેના પરનો લેખ)

દંતકથાઓ ને વાર્તાઓ ૧૮૮૫.

જીવન, મૃત્યુ ને અમરતા ૧૮૮૬.

પ્રકાશ, અરમી અને જ્વનિ ૧૮૮૧ (વિજ્ઞાન અંશવલિ).

લગ્ન જીતકાળનું, વર્તમાનનું અને આદર્શ—૧૮૭૬ના અરસામાં.

૨૧૪ : ભગવતી બેસન્ટ સમારંભ અંગ્રેજી.

પ્રથમ ભાગ. ૧૮૮૬ (જર્મનમાંથી ભાષાનંતર કરેલું પુસ્તક.)

આધુનિક સમાજવાદ ૧૮૮૬ (૧૮૮૫ નો લેખ)
ક્રિસ્તના અસ્તિત્વની પ્રકાર વિષે ૧૮૮૫.

પાવનનું યંત્ર ૧૮૮૨ના અરસામાં (ધરતીથી સ્થિત વિગાનસાથે) ધરતીથી સ્થિત ૧૮૮૨ (૧૮૮૧નાં આખ્યાનો.)

રાજકીય લેખો-૧૮૮૮.

રાજકીય સત્તાની ફેરવહેંચણી ૧૮૮૫.

મહાદેવોનો ધર્મ ૧૮૮૧ની આસપાસ (ફ્રેન્ચમાંથી અનુવાદ)

પાપ અને શુભો—એમનો પ્રકાર અને પ્રતીક
મત્સ્યનું વર્તન ૧૮૮૫.

જીવનચરિત્રો અને આત્મજીવનચરિત્રને લગતાં

આત્મચરિત્ર ૧૮૬૩.

આત્મચરિત્રનાં રૂપાંચિત્રો ૧૮૮૫.

આર્થિક બેસન્ટ, ૧૮૪૩. (૧૮૬૩નો લેખ.)

થીઓસોફિકલ

વિવિધસૂત્ર વિરુદ્ધ ૧૯૦૩.

પુરાણી પ્રવૃત્તિ (Ancient Wisdom.)

૧૮૬૭ (આત્મ) ગુજરાતીમાં ભાષાનંતર થયું છે.)

આત્માનો જન્મ અને વિકાસ. ૧૮૬૫.

વિશ્વનું બંધારણ (નિર્દિષ્ટ ઓફ કોસમોસ)

૧૮૬૩નું કન્વેન્શન આખ્યાનોમાં.

પરિવર્તનશીલ જનતા (સિલિન્ટ વર્ક) અને થીઓસોફીના વિદ્યાર્થીઓને આપેલાં આખ્યાનો. ૧૯૦૬.

ચારિત્ર્ય-પ્રકાર (એની બેસન્ટ-લેક્ચર)

મત્સ્ય અને મહા ૧૮૬૩. (થીઓસોફીનું પાઠ્ય પુસ્તક ગોળું.)

કુદરતવાદ (Doctrine of the Heart) ૧૮૬૬.

કર્મ ઉપરના આધારિક લેખો ૧૯૧૨.

જીવન અને રૂપનો વિકાસ. ૧૮૬૮નાં સમારંભ (કન્વેન્શન) આખ્યાનો.

માધ્યમસૂત્રો સિદ્ધાંત સામાજિક દૃષ્ટિએ

સમાજવાદ વિરુદ્ધ વ્યક્તિવાદ ૧૮૬૦. (એક વિદ્યાર સાથેની ચર્ચા.)

સામાજિક સળવળ—૧૮૮૭.

અધ્યાત્મિકસ્થાનની કથા ૧૮૭૬.

સુદાનની કથા ૧૮૮૫

દ્વાન્સવાલ ૧૮૮૧ના અરસામાં

નીતિનો સાચો પાયો—૧૮૭૪.

વિવિધકથાનું (જીવતા પ્રાણીઓ પર ચર્ચા કરવા.) ૧૮૮૧

સાચો મુક્તિ-પાથ કથા! ૧૮૮૧.

કુ. ઉપરનાં કેમ માનતી નથી? ૧૮૮૭.

નાસ્તિકતાનું દર્શન કેમ સાચું છે? ૧૮૮૪.

કર્મ લેવિ સ્ટીલ આલોકાદ. —એમનું જીવન તે તેના પરથી લેવાતો જોઈએ. ૧૯૦૭.

બિઓસોફી શુભો—૧૬ મી સદીમાં બિઓસોફીના આધારસ્તંભો ૧૬૧૩.

ભાવિ સમાજવાદ ૧૯૧૨.

મહાન યોજના ૧૯૨૦નાં સમારંભ (કન્વેન્શન) આખ્યાનો.

માનવતાનાં સ્વરૂપ ૧૯૦૮.

એચ. પી. બી.—એમનો સિદ્ધાંત દ્વારા. ૧૮૬૧.

એચ. સી. બી. અને મહાત્માઓ ૧૯૦૭.

દિપ્તોદિક્ષમ અને મેસમેરિકમ ૧૯૦૫.

દીપ્તિઓ અને મનુષ્યનું સંપૂર્ણકરણ (ઇનિશીયેશન એન્ડ ધ પરીફેક્ટિંગ ઓફ મેન). ૧૯૧૨.

કર્મ ૧૮૬૫.

કર્મ અને સામાજિક સુધારણા. ૧૯૨૧.

આધાર અને પ્રત્યાધારનો નિયમ. ૧૯૧૨ થીઓસોફી ૧૨નાં સોફોસ્ટ્રોસ આખ્યાનો.

ઉચ્ચતર જીવનના નિયમો ૧૯૦૩ (૧૯૦૨નાં આખ્યાનો.)

મૃત્યુ પછીનું જીવન ૧૯૧૬ (૧૬૬૮માં
વ્યાખ્યાનો)

મૃત્યુ પછીનું જીવન ૧૯૧૨.

એફકાઓની (ફીલ્સોફી) ની પૂર્વજીવંતો ૧૯૨૪.
'લાઇન્સ ઓફ એફકાઓની' (બેસન્ટ અને લેકગિટર).

મીલ્કસ અને તેની ફેરીશ (મેન ઓફ હિઝ
બોક્સ) ૧૮૯૬.

મેન ઓફ હિઝ હાઉસ વિધર-આયુસ કયાંથી ને કેવી
રીતે આવ્યો ને કયાં જયો? ૧૯૧૩ (બેસન્ટ
લેકગિટર સાથે લખ્યું.)

મહાત્માઓ-વસ્તુ સ્થિતિ અને આદર્શ પ્રચણે
૧૮૯૫.

મત જીવનની રચિતિઓ ૧૯૧૪.

રચિતિ ૧૯૧૬.

રચિતિ અને તેનો સ્વભાવ ૧૯૩૫.

આતરવાદ (મિસિસિસ્ટેમ) ૧૯૧૨. (ગોપાનિયું)

” ૧૯૧૪ (પાચ વ્યાખ્યાનો)

” ૧૯૧૪ (પાચ વ્યાખ્યાનો)

” ૧૯૦૮ અને પછી

તેની પુનરાવૃત્તિ ૧૯૧૬ (લેકગિટર સાથે).

સિદ્ધસધ (ઓકલ્ટ હાથકાળી) ૧૯૧૫

કર્મ ૧૯૨૧.

શિષ્ય બનવાનો કામ ૧૮૯૫નાં સંમેલન-
વ્યાખ્યાનો

માનવવશ (પેટીઝી ઓફ મેન) ૧૯૦૩નું
કન્વેન્શન (સંમેલન) વ્યાખ્યાનો.

થીઓસોફીના અમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન ૧૯૦૭

સ્વતંત્ર વિચારનો (ફ્રી થોટનો) સિદ્ધાંત ૧૯૦૪.

પુન રચનાના પ્રશ્નો ૧૯૧૮નાં સંમેલનવ્યાખ્યાનો.

પૂર્વના તારકસંબંધની પ્રતિષ્ઠા—૧૯૧૨

માનસશાસ્ત્ર ૧૯૧૧

પુનર્જન્મ ૧૮૯૨.

” જીવન પ્રશ્નો પર વેના ઉત્તર. ૧૯૧૨

” તેની આવશ્યકતા ૧૯૧૫.

જીવનનો કાપડો ૧૯૧૧

ગુપ્ત ગાન સહિતા (સિક્રેટ ગ્રાફીન) ૧૮૯૭.

(તેની ત્રીજી આવૃત્તિ એની બેસન્ટ અને મિડે તૈયાર કરી.)

ગુપ્ત ગાનસહિતા (તેનો ત્રીજો અંગ) ૧૮૯૭
(બેસન્ટે એડીટ કર્યો)

આત્મા ને તેનાં આવરણો (સેલ્ફ ઓન્ડ ઇટ્સ
કલ્પ) ૧૮૯૪નું સંમેલનવ્યાખ્યાનો.

અમુખમાં સાત સત્ત્વો (સેવન પ્રિન્સિપલ્સ
ઓફ મેન)

થીઓસોફી (બહાવિદ્યો)નો લઘુ કોશ. (એની
બેસન્ટ, એમ. બરોઝ સાથે) ૧૮૯૧.

રટ્ટી ઇન ડાન્સીંગસેનસ (ચેતના વિષેનો
અભ્યાસ) ૧૯૦૪

કર્મ વિષે અભ્યાસ ૧૯૧૨.

ઇનહાસ ને ધર્મની અભિપ્રયોચો Superhu-
man Men) ૧૯૧૭

યોગવિદ્યાના માર્ગ પર વાર્તાલાપો (ટોકસ ઓન
ધ પાથ ઓફ યોગવિદ્યા) ૧૯૨૬ (બેસન્ટ અને
લેકગિટર).

થીઓસોફી અને માનવવસ્તીનો (પોપ્યુલેશનનો)
કંમેન્ટ. ૧૮૯૧.

થીઓસોફી અને ઇશુનો સમાજ ૧૮૯૨.

વિચારનાં ત્રણ (થ્રી ફાઇન્સ) ૧૯૦૫ (બેસન્ટ
અને લેકગિટર)

વિચારશક્તિ-એનું નિર્દેશન અને વિશ્લેષ ૧૯૦૧.

ધ્રુવર સાયુજનના ત્રણ માર્ગ (The Three
Paths to the Union of God) ૧૮૯૭.

ત્રણ જગત પ્રવૃત્તિઓ ૧૯૨૫ના કન્વેન્શનના
વ્યાખ્યાનો (એ. બી. અને બીનઓ)

બે મહાન થીઓસોફિસ્ટો ૧૯૧૧.

પાર્થના ઉપરૈલ (યુઝ ઓફ ઇવિલ) ૧૮૯૫.

થીઓસોફીની દૃષ્ટિએ અખાહાર ૧૮૯૪.

હું મોજબસધારક કેમ બનીઉં (જુનો ઇશુ)

હું થીઓસોફિસ્ટ કેમ થઈ? ૧૮૯૯.

જગદગુરુના આચરનમાં અમે કેમ અગ્રી

છીએ? ૧૯૧૨ના અરસામાં.

યોગ ૧૮૭૫.

ધર્મને લગતાં

અવતારો ૧૮૯૯નું કન્વેન્શન (સંમેલન)
બાખ્યાન.

ઈસ્લામની મુદરતા ૧૯૪૪.

ભગવદ્ગીતા ૧૮૯૫.

ચાર મહાન ધર્મો ૧૮૯૬નાં કન્વેન્શન બાખ્યાનો.

ભગવદ્ગીતાના અધ્યયન સંબંધી માર્ગસૂચન
૧૯૦૫. કન્વેન્શન બાખ્યાન.

હિંદુ ધર્મનો જગ્યાવ ૧૯૦૮.

ઈસ્લામ ૧૯૦૩ (મહમદનું જીવન ને સિદ્ધિ)

થીઓસોફીની દૃષ્ટિએ ઈસ્લામ ૧૯૧૨.

મહમદનું જીવન અને સિદ્ધિઓ ૧૯૩૨.

સદજ ને આત્મિક શરીરો

હિંદુ ધર્મ પ્રત્યક્ષીઓ ૧૯૦૯.

હિંદુ નીતિધર્મનો સાચેકવાદ ૧૯૧૪.

‘ઉપનિષદનું યાન’ ૧૯૦૧નાં કન્વેન્શન
બાખ્યાનો.

ક્રીસ્ટિયન દોહાનાં તેમનાં બાખ્યાનો

મહાન યોજનામાં ‘હિંદુનું’ સ્થાન ૧૯૨૧.

જાલતી દુનિયા ૧૯૦૯.

જગદ્ગુરુ કેમ આવે છે! ૧૯૨૧.

યુરોપનું કવિધ્ય ૧૯૨૭.

યુરોપનાં સંયુક્ત ગુરુઓ ૧૯૨૮.

વિગ્રહ ને તેના પદાર્થપાઠો ૧૯૨૦.

ઓઆ ને રાજકારણ.

હિન્દની સંસ્કૃતિ, કેળવણી અને સમાજ- સુધારાને લગતાં

(વર્તમાન જીવનમાં પ્રાચીન આદર્શો) કન્વેન્શન
બાખ્યો ૧૯૦૦.

માતૃશ્રમિનાં બાળકો (એ. બી. અને બી.બી.)

પૂર્વની ન્યાતો અને પશ્ચિમના વર્ગો ૧૮૯૫.

હિંદી કન્યાઓની કેળવણી ૧૯૦૪.

હિંદોપદેશની કથાઓ ૧૯૧૮.

અત્યંતની કેળવણી ૧૯૦૯.

પશુસંગ્રહણ.

બાળસંરક્ષણ ૧૯૧૩.

સંગીત ને ધર્મ ૧૯૦૮.

સનાતન ધર્મ-પ્રાથમિક પાઠ્યપુસ્તક, ઉચ્ચ-
શિક્ષાનું પાઠ્ય પુસ્તક ૧૯૦૩.

વિવાધી એ નાગરિક ૧૯૪૨.

શ્રીરામ અને સીતાદેવી ૧૯૧૯.

આદર્શ રામ શ્રી રામચંદ્ર ૧૯૦૧.

મહાભારત ૧૮૯૯.

થીઓસોફીનું સિદ્ધિ દ્રષ્ટ ૧૯૧૭.

સિદ્ધિ પરિવર્તનો અહેવાલ ૧૯૧૦.

જન, ભારત ૧૯૧૩

હિન્દના રાજકારણને લગતાં

હિન્દના જાતકાળનું વિહંગાવલોકન ૧૯૧૫.

કોમનવેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ ૧૯૧૬.

કોમનવેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયા નિયમ ૧૯૨૫.

કેમિસ-લીંગ સુધારાની દરખાસ્તો ૧૯૧૮.

કેમિસના બાખ્યાનો ૧૯૧૪, ૧૯૧૭.

મેટિગ્યુ-એમસફી સુધારાઓની ટીકા ૧૯૧૮.

હિંદ માટે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ૧૯૧૫ના અરસામાં.

ગાંધીનાં કવિત્વોમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમ ૧૯૦૬.

ઇંગ્લેન્ડ ને હિંદ ૧૯૦૩.

૧૯૨૪. (પ્રેસ મન્ટરગ્યુ).

પહેલી સુધારા પરિષદ (પ્રમુખ તરફિનું કાવચ,
મલખાર) ૧૯૨૧.

હિંદના રાજકારણનું ભવિષ્ય ૧૯૨૨.

મધીવાદી અસહકાર ૧૯૨૦.

હિંદે સ્વાતંત્ર્ય માટે શું કયું? ૧૯૧૫.

હિંદ ૧૯૧૩.

હિંદ : એક રાષ્ટ્ર ૧૯૧૫—૧૯૨૩.

હિંદને સામ્રાજ્ય ૧૯૧૪.

હિંદ ગુલામ કે મુક્ત? ૧૯૨૬.

હિંદી સરકાર ૧૯૧૭.

હિંદી રાષ્ટ્ર ૧૯૦૫

હિંદી રાજકીય પક્ષો.

• હિંદની આમળાસી પદ્ધતિ ૧૯૨૩ ૧ (એ.
બી. ‘અને-રંજનાથન’).

સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે હિંદની
લક્ષ્મી ૧૯૩૨-.

રાજકીય સાક્ષી ઉપર આધ્યાત્મિકતા ૧૯૧૬:

ગ્રેસ એક્ટ કમિટી આમળા નિવેદન અને
સાક્ષી ૧૯૨૧.

ફિરકશ કમિશન માટે ગેમોરેન્ડમ ૧૯૨૫.

‘રિસર્વિસ રિસ્ટ્રિક્શન’ (ભૂતીય ‘એક્ટ’) પર ગેમો-
રેન્ડમ. ૧૯૨૩.

હિંદ જીવશે કે મરશે? ૧૯૨૫.

એમના અંગ્રેજી પૃથ્વી અને એમને વિષે લખાયેલાં પુસ્તકો

‘એની એસન્ટ ફ્રેન્ચ-ધાઓડર બેસન્ટમેનનું
ખાતેલું’ ૧૯૨૭.

ભવિષ્યનું હિંદ ૧૯૪૦.

જાનપૂજ્ય નારી ૧૯૪૩.

‘એની એસન્ટનું મમળ’ લેખક થાઓડર
બેસન્ટમેન ૧૯૨૪.

એસન્ટ ભાવના (Spirit) : અધ્યાત્મિક, ૧૨ ભાગમાં
ડૉ. જોર્જ એડ્વર્ડસ સંપાદિત.

એની એસન્ટ બી સી પાલકૃત.

‘ધી ક્ષાપ્ક ઝોફ’ એની એસન્ટ ઝોફ વેસ્ટકૃત.

‘એની એસન્ટ-એ ક્રેકટર રોમ’ (એની
એસન્ટની મનિરેખા) ૪૦૬ પૃ. ટી. રેડ.

‘ક્રાફ્ટ મેમરિઝ ઝોફ’ એની એસન્ટ
એસન્ટ (એની એસન્ટના ખતો) ઇસ્ટર ઓર્થકૃત.

એની એસન્ટ-એમની જોહર સેવાનાં ૬૦ વર્ષ
પૂરી થતાં એમના વિષે લખાયેલાં વિવિધ લેખકોના
પ્રકાશિત ગ્રંથ ૧૯૨૪.

‘ધી એની એસન્ટ સેન્ડીનરી બૅંક’ એમની
અંક ૧૯૪૨.

સર્તાઈ ૧૯૪૭ની પહેલાં ઓક્ટોબર પ્રસંગે લખા-
યેલા વિવિધ લેખકોના ગ્રંથ

“ધી થાઓસોફિસ્ટ”ના સર્તાઈ અંક ઓક-
ટોબર ૧૯૪૭.

“ધી થાઓસોફિસ્ટ” ૧૯૬૩નો એમના અવ-
સાન પ્રસંગે લખાયેલો ખાસ અંક.

“ધી થાઓસોફિસ્ટ ઇન ઇન્ડિયા”ના ૧૯૩૩
નો ખાસ સ્મારક ગ્રંથ.

થાઓસોફી ઇન ઇન્ડિયા ૧૯૩૧ ના ઓક-
ટોબરનો ખાસ ગ્રંથ.

ન્યુ ઇન્ડિયાના ૧૯૪૭ના ઓક્ટોબરનો ખાસ અંક.
ઇન્ડિયન થાઓસોફિસ્ટનો ઓક્ટોબર ૧૯૪૭નો.

ખાસ ગ્રંથ.

જોર્જ થાઓસોફિકલ યુસેટિનના (સપ્ટેમ્બર ઓક-
ટોબરના ખાસ અંક. (૧૯૪૭ના)

‘ધી થાઓસોફિસ્ટ’ના દર વર્ષના ઓક્ટોબર અંક.

‘મગ થાઓસોફિસ્ટ’ના ઓક્ટોબર અંક.

‘ધી થાઓસોફિસ્ટ’નો એસન્ટ ડા-મેમોરિયલ

મિસિસ બેસન્ટ એક વુમન એન્ડ લીકર.
(મિસિસ બેસન્ટ એક સ્ત્રીરક્તિ અને નેતા તરીકે).
મોપ્રકાશ.

એની બેસન્ટ-જી. એસ. એન્ડ્રુસ.

એ સોર્ટ બાયોગ્રાફી ઓફ ડૉ. એની બેસન્ટ-
શ્રી સી. જિનરાજદાસ.

ડૉ બેસન્ટ એન્ડ ઈન્ડિયાન રીલીજિયસ રિવાઈવલ

(ડૉ. બેસન્ટ અને દિન્દોના ધાર્મિક પુનરુદ્ધાર)
શ્રી. દિરેન્દ્રનાથ દત્ત.

ડૉ. એની બેસન્ટ એ-ટ્રિબ્યુટ (ડૉ. એની બેસન્ટ
-એક પ્રશસ્તિ) શ્રી કે. એસ વેંકટરામાની.

ડૉ. બેસન્ટ એક એન એન્યુકેશનિસ્ટ. (ડૉ.
બેસન્ટ એક શિક્ષણશાસ્ત્રી તરીકે) શ્રી કેવલગમ
દયારામ બી. એ.

A list of Books by Dr. Annie Besant

[પરિશિષ્ટ-૨ અનુસંધાન]

RELIGION

1. Avatars.
2. Basis of Morality.
3. Buddhist Popular Lectures.
4. Dharma.
5. Esoteric Christianity.
6. Four Great Religions.
7. The Beauties of Islam.
8. The Bhagavad Gita or the Lord's Song.
9. Questions on Hinduism.
10. Sanatan Dharma Text-Book.
11. The Theosophical Christianity.
12. Universal Text Book of Religions & Morals.
13. Religious Problems in India.
14. Zoroastrianism
  - Part I - Doctrines.
  - Part II - Ethics.
  - Part III - Hinduism.

EDUCATION

1. Education as a National Duty.
2. Indian Ideals in Education.
3. National Education.
4. World Problems of today.
(Problems of Education)

POLITICS

1. The Birth of New India.
2. Britain's Place in The Great War.
3. Indo-British Commonwealth
4. India-a Nation.
5. The Commonwealth of India Bill.
6. Indian Ideals.
7. England, India & Afghanistan.
8. Lectures on Political Science.
9. How India Wrought for Freedom.
10. Shall India Live or Die ?
11. Theosophical Ideals.
12. War & Its Lessons.

PATH & INITIATION

1. Initiation.
2. In the outer Court.
3. Inner Government of World.
4. The Plan.
5. Path of Discipleship.
6. H. P. B. & Masters of Wisdom.
7. The Masters
8. Superman in Religion and History.
9. Three Paths to Union with God.

DOCTRINAL TEACHINGS

1. The Ancient Wisdom.
2. Death & After.
3. Karma.
4. The Law of Rebirth.
5. Man & His Bodies.
6. Man's Life in Three Worlds.
7. Reincarnation.
8. Self & Its Sheaths.
9. Seven Principles of Man.
10. Thought Forms

HISTORY

1. History of the Great French Revolution.
2. Man-Whence, How & Whither? (with Mr. Leadbeater)
3. Pedigree of Man.
4. The Story of the Great War (Mahabharat).

SPIRITUAL LIFE

1. The Doctrine of the Heart.
2. Laws of Higher Self.
3. Path to Occultism (C. W. L. & A. B.)
4. Thought Power.
5. Talks to a Class.
6. The Messages of Annie Besant.
7. Talks on the Path of Occultism.
8. Theosophy & Life's Deeper Problems.

PSYCHOLOGY

1. Psychology.
2. A Study in Consciousness.
3. Theosophy & New Psychology.

ELEMENTARY PRINCIPLES.

1. The Riddle of Life.
2. Popular lectures on Theosophy.
3. A Study in Karma.

PHILOSOPHY

1. Introduction to the Science of Peace.
2. Hints on the study of Bhagavad Gita.
3. Wisdom of the Upanishadas.

SCIENCE

1. Building of the Cosmos.
2. Evolution of Life & Form.
3. Evolution & Occultism.
4. Science & Higher-self.
5. Occult Chemistry (A.B.&C.W.L.)

THEOSOPHY & THE THEOSOPHICAL SOCIETY

1. Duties of the Theosophist.
2. Theosophy.
3. Ideals of Theosophy.
4. Indian Lectures.
5. Popular lectures on Theosophy.
6. Theosophical Society and the Occult Hierarchy.
7. Theosophical World Congress Lectures.

BIOGRAPHY

STORIES & NOVELS

1. An Autobiography.
2. Children of the Motherland.
3. Our Elder Brethren.
4. Giordano Bruno.
5. Legends & Tales.
6. Lives of Alcyone Vol. I & II.
7. Shree Ramchandra

YOGA

1. Introduction to Yoga
2. Yoga.

ANGELIC CO-OPERATION

1. Ancient Ideals in Modern Life

SOCIAL ORGANISATION

1. Civilization-Deadlocks & Keys.
2. The Immediate Future
3. The New Civilization.
4. World Problems of to-day.
5. The World in Distress.
6. Problems of Reconstruction
7. The Changing World
8. Wake Up India
9. Theosophy in Relation to Human Life.

A LIST OF PAMPHLETS

BY : DR. ANNIE BESANT.

A CLASSIFICATION

1. On Devotion & Spiritual Life.
2. " Death
3. " Discipleship
4. " Doctrines
5. " Educational
6. " History
7. " Mysticism
8. " Political
9. " Psychology
10. " Religion
11. " Social
12. " Theosophy & the Theosophical Society

(1) DEVOTION & SPIRITUAL LIFE

1. Creating Character
2. Devotion & Spiritual Life
3. Development of the Spiritual

Life & the Life of a Householder.

4. Influence of Alcohol
5. Meaning & Method of spiritual Life
6. Noble Eightfold Path
7. Psychic & Spiritual Development.
8. Spiritual Life for the Man of the world
9. Search for Happiness
10. Some difficulties of the Inner Life
11. The Spirit of Man & the Spiritual Life
12. Study & Practice.
13. The Value of Devotion
14. Vegetarianism in the Light of Theosophy.
15. Five Sermonettes

(2) DEATH

1. There are no deads
2. When a man dies, shall he live again?
3. Life after death
4. Life, & Life after Death
5. Man's Life in the Astral World & After Death
6. Man's Life in the Mental World & After Death
7. Man's Life in the Physical World & What Death Means,
8. Man's Life in the Three Worlds
9. The Reality of the Invisible & the Actuality of the Unseen Worlds
10. Investigation into Super Physical

(3) DISCIPLESHIP.

1. Discipleship & Some Karmic Problems
2. Guardians of Humanity.
3. Gurus & Chelas
4. Masters and the way to Them.
5. The White Lodge and its Messengers
6. White Lotus Day.
7. Path to Masters of Wisdom
8. The Occult Hierarchy.

(4) DOCTRINES

1. Karma & Social Improvements.
2. On Karma
3. Elementary Lessons on Karma.
4. Karma Once More,
5. The Necessity for Reincarnation.
6. Law of Action & Reaction.
7. Law of Duty.
8. The Ladder of Lives
9. Reincarnation: Its Answers to Life's Problem
10. Reincarnation Its Necessity.

(5) EDUCATIONAL

1. Education on the Basis of National Life
2. Education in the Light of Theosophy.
3. Higher Education in India.
4. Necessity for Religious Education.
5. Principles of Education.
6. Schoolboy as a Citizen

(6) HISTORY

1. Charles Bradlaugh
2. A Fragment of Autobiography.
3. Giordano Bruno Theosophy's

Apostle in the 16th Century
& his Life Story

4. The Last Days of the President Founder.
5. Address by A B (Last One)

(7) MYSTICISM

1. The Use of Evil.
2. The Meaning & the Use of Pain.
3. The Mysteries
4. Mysticism
5. Nature's Finer Forces.
6. Yoga.
7. You Create Your Own Future.
8. The Value of Upanishads to Young India.
9. The Eternal Now.

(8) POLITICAL

1. The Ancient Indian Ideals of Duty
2. Bird's Eye View of India's Path as the Foundation of India's Future.
3. Builders of Commonwealth.
4. East & West & the Destinies of Nations
5. The East & the West
6. England & India.
7. Future of Socialism
8. India's Struggle to Achieve Dominion Status
9. United States of Europe with Maps
10. The Work of the Ruler and Teacher

(9) PSYCHOLOGY

1. Hypnotism & Mesmerism.

2. Emotion, Intellect and Spirituality.
3. Modern Science & Higher Self.
4. Memory.
5. Memory & its Nature.
6. Memories of Past Lives.
7. Occultism.
8. Occultism, Semi-occultism & Pseudo-occultism.
9. On Moods.
10. Proofs of the existence of the Soul.
11. A Word on man, His Nature and His Power.

(10) RELIGION

1. Aspects of the Christ
2. Brotherhood of Religions.
3. Emergence of a World Religion.
4. Hinduism.
5. In Defence of Hinduism.
6. Islam
7. Jainism.
8. Life & Teaching of Mu'hamad.
9. The Relativity of Hindu Ethics.
10. Religion & Music.
11. The Protestant Spirit.
12. Sikhism.
13. Is Theosophy Anti-Christian ?
14. Theosophy & Christianity.

(11) SOCIAL

1. Bearing of Religious Ideals on Social Reconstruction.
2. Bearing of Religious Ideals on Social Reorganisation.
3. Citizenship of Coloured Races in the Empire.
4. Hindu Reform on National Lines.

5. Industry under Socialism.
6. Karma & Social Improvement.
7. The Place of Religion in National Life.
8. Public Spirit : Ideal & Practical.
9. Reconstruction: The New Era.
10. Social Problems : The Message of Theosophy.
11. The Spirit of the Age.
12. The Future Socialism.
13. The Immediate Future.
14. The Opening of the New Cycle.

(12) THEOSOPHY & THE THEOSOPHICAL SOCIETY

1. The Theosophical Society & H. P. B.
2. Theosophy: Its meaning & Value.
3. Theosophy and the Theosophical Society.
4. Theosophy & Its Evidences.
5. Future of the Theosophical Society.
6. The Nature of Theosophical Proofs.
7. November 17th. Every Year.
8. The Inner purposes of the Theosophical Society.
9. A Rough outline of Theosophy.
10. A Sketch of Theosophy.
11. Truth Through Theosophy.
12. What is Theosophy ?
13. What is the Theosophical Society ?
14. The Work of the Theosophical Society in India.
15. The Work of the Theosophical Society in the World.

Compiled by :

Sh. Bhupatral Mehta

Sh. Manilal M. Vaidya

ડૉ. ખેસન્ટ વિષે ગુજરાતીમાં લખાયેલાં પુસ્તકો [પરિશિષ્ટ-૨ અનુસંધાન]

(૧) એની ખેસન્ટ	શ્રી. હવેરચક મેઘાણી. (૧૯૨૭માં)
(૨) એની ખેસન્ટ	પંડિત મિત્ર.
(૩) ડૉ. ખેસન્ટની વિચારધૃણી	હરજીવન કાળિદાસ મહેતા (૧૯૪૦માં)
(૪) ડૉ. એની ખેસન્ટ અને તેમની હિંદ-સેવા	" "
(૫) ડૉ. એની ખેસન્ટ	હીરાલાલ છો. બક્ષી
(૬) એની ખેસન્ટ	જ્ઞાનલિખ્ત (વિદ્યાર્થીવાચનમાળામાં)
ખે. (૭) એની ખેસન્ટ (એ અહીં નોંધે)	શ્રી. જોડુજીદાસ રાવચુરા
(૮) એની ખેસન્ટ (નોંધે)	શ્રી. સત્યસુખરામ વી. હોરા
(૯) શુદ્ધસંસ્કૃતિનો ડૉ. ખેસન્ટ ક્રિતાબ્દિ અંક. (૧૯૪૭, ઓક્ટોબર.)	

ડૉ. ખેસન્ટનાં પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદો [પરિશિષ્ટ-૨ અનુસંધાન]

1. The Ancient Wisdom	પુરાણી પ્રજ્ઞા શ્રી. પરશુરામ હરિસુખરામ મહેતા
2. Thought Power—its control & Culture.	વિચારશક્તિ—તેનો નિયંત્રક અને વિદ્યાસ શ્રી. નવનીતરામ નારાયણચુરામ મહેતા.
3. Self and its Sheaths	દેહી અને તેના દેહો શ્રી. દુલેરામ મહિપતરામ ઓઝા
4. Reincarnation	પુનર્જન્મ એક સભ્ય.
5. In the outer Court	મહાન મંદિરનો બોક શ્રી. પ્રાણજીવન ઓધવજી ઠક્કર

6	The Path of Discipleship	શ્રુશુશ્રુનો માર્ગ
7	Avataras	અવતાર શ્રી. પરશુરામ હ. મહેતા
8	The Laws of higher life	ઉચ્ચ જીવનના નિયમો શ્રી. મહિલાલ નથુભાઈ દોશી
9	The Doctrine of the Head	હૃદયવાદ શ્રી. પરશુરામ હ. મહેતા
10	Studies in the Bhagavat gita	ભગવદ ગીતા અધ્યયન શ્રી. મહિલાલ નથુભાઈ દોશી
11	Elementary Text Book of Religions.	સામાન્ય ધર્મશાસ્ત્રના આદ્ય ભાગ. ૧-૨
12	Three Paths	જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ
13	Story of the Great War	મહાભારત શ્રી. પ્રાણજીવન ઓધવજી હંફર
14	Ramachandra, the Ideal King.	રામચંદ્ર શ્રી. પ્રાણજીવન ઓધવજી હંફર
15	Lives of Alcyone	(ન્યોતિની શાઈલોર્મા)
16	Ancient Ideals in modern form	દિનુસ્તાનની ઉત્તરિતો માર્ગ
17	The Meaning & Use of 'Meditation'	ધ્યાનનો અર્થ અને તેનો ઉપયોગ
18	Man— his Nature and Power	મનુષ્ય—તેનો સ્વભાવ અને શક્તિ
19	The Master	મહાત્મા અથવા જીવનમુક્ત
૨૦.	એની બેસન્ટ બ્યાખ્યાનમાળા	અનુવાદક શ્રી મનમોહનદાસ દલાલદાસ
૨૧.	ડૉ. એની બેસન્ટનું મહાસમાના પ્રમુખ તરીકેનું બ્યાખ્યાન	

સમાદાક : શ્રી. ભૂપતરાય મહેતા

જગતભરમાં ઊજવાયેલ ભગવતી બેસન્ટ શતાબ્દી ઉત્સવનો ટૂંકો હેવાલ (પરિશિષ્ટ-૩)

ભગવતી બેસન્ટ શતાબ્દી (૧ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭) માટે ઉત્સવ બિજવવાની શરૂઆત આ રીતે થઈ. ડૉ. બેસન્ટ શતાબ્દી ઊજવવાનો વિચાર પ્રથમ ડૉ. એરુન્ડેલે ૧૯૪૪માં મૂક્યો. (આ લેખકે તે સંબંધીની વાત સુરત ઈઓસોફિકલ લોજના તે વખતના અગ્રણીના ન્યુનિયર અભ્યાસવર્ગમાં કરી હતી) પણ એ મહાપુરુષનું (ડૉ. એરુન્ડેલનું) ૧૯૪૫માં અવસાન થયું તેથી એમની અભિલાષા પોતાના રમૂસ દેહમાં તે મૂર્તિમંત ન થઈ શકી.

આ પછી ૧૯૪૬ના જુલાઈમાં ડૉ. એરુન્ડેલને સ્થાને સર સી. પી. રામસ્વામી આયરના પ્રમુખપણા નીચે બેસન્ટ શતાબ્દી ઉત્સવ સમિતિએ પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવવા પ્રયાસ કર્યો.

બેસન્ટ શતાબ્દી ઉત્સવ સમિતિનો મુખ્ય હેતુ, ડૉ. બેસન્ટની ઈઓસોફિકલ શાળા કે જેમાં અદ્વિતને પોતાના સ્વભાવ (Ishy) અને વિકાસ પ્રમાણે કેળવણી આપવાનો તથા આર્થિક અને સાર્વકારિક રીતે તેને પોષાવાનો તથા રુકિમણી દેવીના કલાસેવના કાર્યને આર્થિક અને સાર્વકારિક સહાય આપવાનો તથા ડૉ. મેરીઆ મોન્ટેસરીના જેવા પ્રવીણ શિક્ષણશાસ્ત્રીની નીચે શિક્ષક-કેળવણીકારો માટેની તાલિમશાળા ઊભી કરી તેને પોષવાનો હતો.

આ બધું માટે રૂ. ૩૦ લાખનું એન્ડાઉમેન્ટ ફંડ ઊભું કરવા વિચાર ચાલતો હતો. અને એને માટે બેસન્ટ સેન્ટ્રીનરી ટ્રસ્ટ, રજિસ્ટ્રેશન ઓફ સોસાયટીઝ એક્ટ (ઈન્ડિયા) એક્ટ ૨૧, ૧૯૬૦ પ્રમાણે, રજિસ્ટર કરવામાં આવ્યું હતું.

આને માટે પ્રચારકાર્ય શરૂ થયું પ્રેસ-કોન્ફરન્સ (પત્રકારોની પરિષદ) ગોઠવવામાં આવી. જેમાં શ્રી દેવદાસ મોંધી જેવાઓએ પણ ભાગ લીધો હતો.

અઘારમાં બેસન્ટ શતાબ્દી ઉત્સવની શરૂઆત, ઇન્ડિયાના કુમાગ્ગજીવના ભારતનાટ્ય પ્રમાણે નૃત્ય-નાટિકા ભજવોને કવવામાં આવી હતી.

પહેલી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ની પ્રભાતે અઘારમાં બોય સ્પ્રિંગ્સ રેલી કરવામાં આવી હતી. ત્યાર-બાદ કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રો. જો. સી. જંગુલીના હસ્તે દિવંદની કલા અને કારીગરીનું એક કલાપ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું.

સાંજના ૫-૩૦ વાગે અઘારમાં બેસન્ટ શતાબ્દી ઉત્સવની સમગ્ર અઘારના બરફીતા વડ નીચે કરવામાં આવી હતી, તેમાં તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ માઉન્ટબેટન ઓફ બર્મા, મહારાજા ઓફ ત્રાવણકોર, શ્રી. સરોજિની નાયડુ, રાજકુમારી અમૃતકંતર, શ્રી. જવાહરલાલ આદિના પ્રેરક જરિયા વંચાયા હતા.

તેને બીજો દિવસે, બીજી ઓક્ટોબર અઘાર પુસ્તકલયનો હોરકમહોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો હતો. અને એને અંગે ઘણાવિદ્યા સામયિકોના હોરક-મહોત્સવ-અંક પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો.

તા. ૪-૧૦-૪૫ના રોજ સાંજના બંગાળના સર ગણાકુમુદ મુકરજીએ 'બેસન્ટ-એક નેતા' પર વિદ્વાતાભયુ' કાપણ આપ્યું હતું. તે ઉપરાંત તે પ્રસંગે જર્નલિસ ચંદ્રશેખર આયર વગેરે પણ પ્રસંગોપાત ઓળખા હતા.

અઘાર બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવમાં શ્રી. રુકિમણીદેવી એરુડેલ, ડૉ. શ્રીનિવાસમૂર્તિ આદિએ આજળ પડતો વાજ જલ્લ્યો હતો. અને ગુજરાતમાંથી શ્રી. લીલાવતી મુનઢીએ પણ તેમાં સારો ભાગ લીધો હતો.

બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવ પ્રસંગ વડે પોપવાની સંસ્થાઓમાંથી બેસન્ટ થીઓસોફિકલ સ્કૂલ અને ક્લાસ્ટ્રે ડૉ. બેસન્ટ પછી થોડા જ સમયે રચાયવામાં આવ્યા હતા. બેસન્ટ થીઓસોફિકલ સ્કૂલની કારકિર્દી અને માટેના સરકારી રીપોર્ટ પરથી સારી જણાતી હતી.

ડૉ. એરુડેલ મોન્ટેસરી ટ્રેઈનિંગ સેન્ટર (તાલિમકેન્દ્ર)ની ચોખ્ખા ૧૯૪૫ના ડિસેમ્બરની પહેલીએ (ડૉ. એરુડેલનું અવસાન ૧૨મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૫માં થયું.) ગેરિઆ મોન્ટેસરીએ શ્રી. રાજગોપાલાચારી (ભારતના છેલ્લા મલનર જનરલ)ના પ્રમુખપણા નીચે મુજબ. આ શિક્ષકતાલીમ કેન્દ્રને મદ્રાસની સરકારે માન્ય કર્યું. અને તાલુકોરની સરકારે એમાં અભ્યાસ સેવા કેટલાક શિક્ષકોને મોકલ્યા અને રૂ. ૨૫૦૦૦નું દાન કર્યું.

જન્મતમાં બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવ યોગ્ય રીતે ઊજવવા નિમાયેલી કમિટીમાં સર સી. પી. રામસ્વામી આયર (પ્રમુખ) અને જર્નલિસ એન. ચંદ્રશેખર આયર ઉપપ્રમુખ, શ્રીમતી રુકિમણીદેવી મત્રી અને મિ હેન્ની હોયનર અને ડૉ. ઝ. શ્રીનિવાસમૂર્તિ સંયુક્ત અગ્નનચીએ નિમણા હતા.

પહેલી ઓક્ટોબર ૧૯૪૫ પ્રસંગે જન્મ કક્ષિન્સના તંત્રીપદ નીચે "ધી એની બેસન્ટ સેન્ટીનરી જૂઝ" (એની બેસન્ટ સંતાબ્દી અંક) પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં જન્મતના અને ખાસ કરીને હિન્દના મહાપુરુષોની ડૉ. બેસન્ટને અદાઅલિ છે. એમાં પ્રુખ સેજો બર્નાર્ક શ્રી, ચાંધીજી, પંડિત જવાહરલાલ, વિદ્યમ રટેક, શ્રી. માલવીલાલ, શ્રી. એન. શીરામ, શ્રી. રુકિમણીદેવી અને શ્રી. જિનગજાસની કલમથી લખાયા છે.

બનારસમાં ડૉ. બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવ

બનારસમાં તે ૨૦મી સપ્ટેમ્બરથી ૧લી ઓક્ટોબર સુધી ૧૨ દિવસ ઊજવાયે હતા. એ ઉત્સવ દરમ્યાન થીઓસોફિકલ કમ્પાઉન્ડના વાસીઓ "સાંતિકુન્જ"માં એમના ઓરણમાં સવારના ખાન કરવા આવતા હતા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બરના જહેર બાપ્પાનોની સરખાત ડૉ. ઈકનાલ નારાયણ ગુર્જીએ કરી હતી. ૨૧મી સપ્ટેમ્બરે થીઓસોફિકલ સ્કૂલ તરફથી રાજપાટમાં ગ્મનગમતો ચોળઈ હતી. ૨૨મીએ શ્રી. રાહિત મહેતાએ ડૉ. બેસન્ટના ૧૮૪૫થી ૧૮૮૯નાં ઇતિહાસમાં ૪૨ વર્ષના કાળ અને જીવનનો દેવાલ એપીકામોરોડાપ દ્વારા આપ્યો હતો. ૨૩મી સપ્ટેમ્બરે ઓર્ડર ઓફ ધી રાઉન્ડ ટેબલની સભા તેના રક્ષક (પ્રોટેક્ટર) બેસન્ટના માનમાં ચર્ચ હતી. તે જ રાત્રે બાર્થમી રાહિતબાર્થએ ડૉ. બેસન્ટના જીવણી અને ધાર્મિક કાષ્ટો સેવાલ મેન્જિસેન્ટન દ્વારા આપ્યો હતો. તા. ૨૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫ના રોજ બેસન્ટ થીઓસોફિકલ સ્કૂલના મેદાનમાં, એક રાહીટ રેલી કરવામાં આવી હતી. તે હિન્દુ રાહીટ

એસોસીએશનની બનારસઢાખી તરફથી યોજવામાં આવી હતી. તેમાં ૧૦૦૦થી વધારે સ્કાલેટોએ (એકરા-ઢોકરીઓએ મળી) જાગ લીધો હતો. ત્યારબાદ એક દિવસ સંગીતની હરીફાઈનો જલસો—જેમાં જીતનાર નિશાળને ડો. બેસન્ટનો કપ (જલકે વીણા) દર વર્ષે આપવાનું નક્કી થયું હતું તે થયો હતો. ત્યારબાદ એક દિવસ બેસન્ટ સ્કૂલ-કોલેજ તરફથી નાટ્યપ્રયોગ-સંગીત અને નૃત્યનો જલસો—થયો હતો.

તા. ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના રોજ ૫-૩૦ વાગે થીઓમોફિકલ સોમાવડીના મેદાનમાં ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદની ઝેરહાજરીને લીધે જાણુ બગવાનઢાસના પ્રમુખપણા નીચે બેસન્ટ ઢનાબ્ડી ઊજારાઈ હતી. તેમાં નીચે જણાવેલો સંસ્થાઓએ જાગ લીધો હતો—(૧) થી મોસોફિકલ સોસાયડી, (૨) બનારસ શહેર કોંગ્રેસ સમિતિ, (૩) થી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી, (૪) થી ઝપિનેલો ટ્રસ્ટ, (૫) શ્રી નાગરી પ્રચારિણી સભા, (૬) શ્રી કાચી સેવાસમિતિ, (૭) થી બેસન્ટ કોલેજ, (૮) થી બેસન્ટ થીઓમોફિકલ સ્કૂલ, (૯) ઓબો માટેની વસન્ટ કોલેજ, (૧૦) શ્રી મહિલા કોંગ્રેસ, (૧૧) અખિલ હિન્દી મહિલા પરિષદની બનારસની શાખા, (૧૨) થી હિન્દુસ્તાન સ્કાલેટ એસોસીએશન, (૧૩) થી મહામોધિ સોસાયડી, (૧૪) થી થીબ યુનિવર્સિટી, (૧૫) થી ઓલ ઇન્ડિયા ફેડરેશન ઓફ યંગ થીઓસોફિસ્ટ, (૧૬) થી કનયરલ એસોસીએશન, (૧૭) થી કાલીતરન સભા, (૧૮) શ્રી એરુડેલ લોજ, (૧૯) શ્રી. રુકિમણીની લોજ, (૨૦) શ્રી. નચિકેતા લોજ (બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી), (૨૧) થી એની બેસન્ટ યુથ લોજ. એ સભામાં ડો. જાણુ બગવાનઢાસ, શ્રી. ઝોવિન્દ માધવીવા, શ્રી. કમલાપતિ ત્રિપાઢી, ડો. ઇકમાલ ધર્મ, સરદાર જયતસિંહ અને શ્રી. રોહિન મહેતાએ બ્વાખવાનો કર્પાં હતાં. આ રીતે બનારસમાં બેસન્ટ સેન્ટીનરી શાનઢાર રીતે ઊજવાઈ હતી.

ન્યુ દિલ્હીમાં ડો. બેસન્ટ શનાબ્ડી તા. ૧-૧૦-૧૯૪૭ના રોજ ઊજવાઈ તેમાં પ્રમુખ વક્તા શ્રી. ભરતરામ, શ્રીમતી કમલાદેવી ચઢોપાખ્યાય અને ડો. સેવદ્ધસેન હતા.

મુંબઈમાં બેસન્ટ શતાબ્ડી : જાર મહિનાથી ત્તાં ડોનસર્ટસ અને સીનેમા શો બેસન્ટ ઢનાબ્ડી અંગે આલતાં હતાં. તેનો હેતુ બેસન્ટ શતાબ્ડી માટે નાણાં એકઠાં કરવાનો હતો. મુંબઈમાં બેસન્ટ શતાબ્ડી ૨૦મી સપ્ટેમ્બરથી ૫મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ સુધી ઊજવવામાં આવી હતી. અંગ્રેજ અને મુજરાતી પત્રો અને સામાનિકોમાં ડો. બેસન્ટ વિષે લેખો આપવામાં આવતા હતા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે બેસન્ટ ઢોલ-બેન્ડેટસ્ટી લોજમાં એક સભા રાખવામાં આવી હતી. ૨૧ સપ્ટેમ્બરે થીઓસોફિકલ ડોસોની જુલુમાં આખો દિવસ એને અંગે ઊજવાયો હતો ૨૫મી સપ્ટેમ્બરે શાંતિ સોજમાં બેસન્ટ શતાબ્ડી અંગે શ્રી. અદપાર્વિલાલા, શ્રી. કરામ તથા શ્રી. મિલિમોરાએ પ્રવચન કર્યા હતા. ૨૭મી સપ્ટેમ્બરે દાદરમાં ત્યાની વી. બી. લોજ તરફથી સભા કરવામાં આવી હતી. તેના પ્રમુખ મુંબઈના ચેરીફ મીરા લામા યવા હતા. તેમાં બીજા વક્તાઓમાં એર્વેદ જોરશેઢ ઢાણ, મિ. હોમી બનાબ્ડ એલ્વોર્ડેટ મુખ્ય હતા. ૨૮મી સપ્ટેમ્બરે વસંતેલોજ શાન્તાકુલ તરફથી એક જઈર સભા ખોલાવવામાં આવી હતી અને મુલ્લે ઢોલ દાદરમાં મજેલ લોજ તરફથી તે જ દિવસે એક નીજ સભા ભરવામાં આવી હતી. તેના પ્રમુખ શ્રી. એન. આર. પાઢક હતા. યુવક મંડળે અને યુથ લોજને તા. ૨૯માં સપ્ટેમ્બરે એક સભા થીજ હતી, જેના પ્રમુખ મિસ ખાંડલાલા હતાં. તેની જ રીતે તા. ૨૬મી સપ્ટેમ્બરે કૃષ્ણ ધર્મોલય લોજ, મજેલ લોજ અને બીજી સાત મરાઠી સોસાયડી તરફથી બેસન્ટ શનાબ્ડી અંગે સભાઓ યોજવામાં આવી હતી.

તા. ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના શતાબ્ડી દિને મુંબઈમાં ઢોલમાં એનરેબલ થી. એમ. સી.

છાત્રણ—મુખર્ષી દાષકોટ્ટના એકિટંચ ચીકુ જરિસ, અને મુખર્ષી મુનિર્વાસીના વાઈસ ચેન્મેલરના પ્રમુખપણા નીચે એક સભા, બાર્થ દત્તી, તેમાં મુખ્ય વક્તાઓમાં લેડી રામગવ, ફર્સ્ટ કુટાર અને જમનાદાસ દારકાદાસ દત્તી. તે ઉપરાંત બીજી એક્ટોનરે વાઈસમાં એક સભા આના અંગે યોજવામાં આવી હતી. તેના પ્રમુખ જમનાદાસ દારકાદાસ, અને મુખ્ય વક્તા તારાપોરવાલા અને જમુ દાણી દત્તી. તે ઉપરાંત યાજ્ઞમાં એ પ્રસંગે એક દેલી અને ન્યુ ઈરા સ્ટુડમાં રહિત એસોસિએશનની એક સભા બરવામાં આવી હતી તથા મુખર્ષીના પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિ તરફથી જીન્ના હોલમાં એક જાહેર સભા બરવામાં આવી હતી. આ રીતે મુખર્ષીમાં બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવ તરફ સફળતાપૂર્વક ઉજવાયો હતો.

પૂના અને મહારાષ્ટ્રમાં સંતાબ્દી ઉત્સવ : પૂનાના સફળત શ્રી. એન. સી. કેગરના સલાદિ માસિકમાં ડૉ. બેસન્ટ વિષે ૯ એક લેખો પ્રગટ થયા હતા તેમજ ત્યાંના 'શ્રી', 'ભક્તિ', 'ગુરુદેવ' અને 'આનંદ', માસિકોમાં પણ એમના વિષે લેખો પ્રગટ થયા હતા. તેમજ ત્યાંના જાણીતા કેસરી વગેરે પત્રોમાં તેમના વિષે પ્રસરિતના લેખો પ્રગટ થયા હતા.

મહારાષ્ટ્રમાં ડૉ. બેસન્ટનું 'વેસન્ટ ચરિત્ર' નામનું જીવનચરિત્ર લખાયું છે. તેમાં ડી. બી. લેલેએ ડૉ. બેસન્ટના હિન્દ પરના રાષ્ટ્રીયતાનો અનુવાદ કર્યો છે. ઉપરનું બેસન્ટ ચરિત્ર શ્રી. આર. એસ. ભાગવતે રચ્યું છે, અને તે એક ઉત્તમ કૌટીલ્ય જીવનચરિત્ર છે. તે ઉપરાંત તેમના વિષે કાવ્યો અને દરિદ્રથા વગેરે ત્યાં યોજાવામાં આવ્યાં હતાં.

મહારાષ્ટ્ર બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવના શ્રી. એન. 'સી. કેગર પ્રમુખ અને ડૉ. ડી. કે. કવે' અને શ્રી. એલ. આર. ગોખલે ઉપપ્રમુખ બન્યા અને શ્રી. જી. આર. બક્ષકે તેના સેક્રટરી તરીકે નિમાયા હતા. તે દ્વારા બેસન્ટ સંતાબ્દી અંગે, ડૉ. બેસન્ટના વિવિધ જીવનના પ્રસંગો વિષે એક મુંદર વ્યાખ્યાનમાળા યોજાવામાં આવી હતી.

મહારાષ્ટ્ર ધીઓસોફિકલ ફેરેશન તરફથી બેસન્ટ સંતાબ્દી અંગે સમભવ 'શ. ૯૭૭-૦૦૦ એકાદ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં અષ્ટાર (૧૯૬) બેસન્ટ કોમેમોરેટિવ ફૂંકમાં કુલ શ. ૩૧૭૫-૦૦૦ અને જાડીના શ. ૬૫૬૬) બેસન્ટ સેન્ડીનરી (કન્વરશ) દ્રારમાં બરતામાં આવ્યા હતા. એમાં મુખ્ય કાળો એમ. એમ. રાનસાઈન શ્રી. સી. એ. પટવર્ધન-સામલોનાનો હતો. તેમજ અઠાર (૧૯૬) કોમેમોરેટિવ ફૂંકમાં શ. ૨૦૦૦) અને બેસન્ટ મેન્ડીનરી (કન્વરશ) દ્રારશ્વ શ. ૩૦૦૦) બર્તો હતા. તે ઉપરાંત પૂના લોજ ડી. એસ. તથા ધીઓસોફિકલ લોજ જવતમાલ (૧૨૩)નો સારો કાલો હતો.

બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવના સત્વનું ઉદ્દેશન : કલકત્તામાં વેસ્ટ બે રાહના મનરે સ હેનના પ્રમુખનજા નીચે યતુ. દત્ત. અને કલકત્તામાં બેસન્ટ સંતાબ્દી સમાનું પ્રમુખસ્થાન ઓરિસાના વડા પ્રધાને લીધું હતું.

આ ઉપરાંત નિદારના વલ્લા લોન્ડેમાં બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવની યોગ્ય ઉજવણી કરવામાં આવી હતી તેમાં ડૉ. બેસન્ટના કાર્વ અને બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવનો દત્ત સમભવની નારી નારી પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી.

વળી દિલ્લી અને કાશ્મિરમાં પણ બેસન્ટ સંતાબ્દી સારી રીતે યજવાઈ હતી. કાનપુરમાં બેસન્ટ સંતાબ્દીનો કાર્વકમ તજી મંદના દ્વારા યોજાયો હતો. આ ઉપરાંત મુઝ, પિંચનેતલી અને ટંબેરે વગેરે તામિલ ધીઓસોફિકલ ફેરેશનના કલકત્તામાં પણ બેસન્ટ સંતાબ્દી ઉત્સવ યોગ્ય રીતે યજવામાં આવ્યો હતો.

યુવકોએ પણ આ ઉત્સવમાં ચોતાનો સાથે ફાળો આપ્યો હતો. કેટલાક સ્થળોમાં તો મેસન્ટ સતાબ્દી માટે નાણાં વિધરાવવા યુવકોએ રંજનકાર્યક્રમ પણ યોજ્યા હતા.

દેશમાં ખેસન્ટ શતાબ્દી અખિલ હિન્દમાં સારી રીતે ઊગનાઈ હતી. કેટલક લોકોમાં મદિના સુધીનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. અને કેટલેક સ્થળે ૨૦મી સપ્ટેમ્બરથી ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ સુધી કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના રોજ તો ઘણે સ્થળે જાહેર સભાઓ ધરવામાં આવી હતી, જેમાં બહારના અમ્રમણ નેતા તથા નાગરિકોએ પોતાનો સારો ફાળો આપ્યો હતો. હિન્દના ઘણાં પત્રો અને સામયિકોમાં ખેસન્ટ શતાબ્દી વિશે ખાસ તંત્રીસ્થાનેથી લખાયેલા લેખો અને પ્રીત ખાસ લેખો આવ્યા હતા. તેમાં ખાસ કરીને 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' નો અમ્રલેખ ખાસ અમ્રલેખો ગણી શકાય.

[illegible]

શ્રી. જમશેદ મહેતાએ સિધમાંવી પશુ બજાર રૂ. ૨૫ એવરું ૩૫૦ હવું.

એકંદર ગુજરાત-કાઠિવાવાકમાં બેસન્ટ રૂતાણી સારી રીતે જોવાઈ હતી. પણ મધ્યમ તંબની એક આખી યોજના આપવાની કાર્યક્રમ આખી જાણી આવતી હતી. અને લોભ અને તેમના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ પોતપોતાની ભેળે જ કાર્યક્રમ થયાસાત અને થયાસત ગોઠવતા હતા અને આ લગ્ન પ્રસંગને

ન્યાય આપવા પ્રવૃત્ત કરતા હતા. આને માટે ખંધુ શ્રી, સીતાગમ સર્ગા અને બહેન શ્રી. કમળામલ દક્ષિણે બેસન્ટના જીવન પર પ્રસંગોચિત દરિક્યાઓ, લાવનગર, સુરત આદિ શહેરોમાં કરી હતી.

લાવનગરે લોન્ડે બેસન્ટ શતાબ્દી ફૂંકમાં બધા મળી ૭૭૦૦ એકઠા કર્યા હતા. તેમાં દર શ્રી. સુગવળા (વડિયા), દરબાર શ્રી. લખધિરજી (મોરગી), દરબાર શ્રી. વાજસુરવળા (હાલા)નો મુકાબો હતો. ત્યાં શતાબ્દી ઉત્સવ અંગે શ્રી. રવિચંદ્રેર જાતેકરામ ભટ્ટ (તે વખતના વેપારપ્રધાન) બેસન્ટ અને સમાજ સુધારા પર ૨૧-૬-૪૭ ના રોજ બોલ્યા હતા. તા. ૨૩મીએ પ્રો. ગવિષ્ણંદેર જોષીએ 'ડૉ. બેસન્ટ અને ધર્મભાવના' પર, તા. ૨૭મી ને યનિવારે શ્રી. મનમોહન હ. જાધીએ વખતના ન્યાયપ્રધાન) 'ડૉ. બેસન્ટ અને રાજકારણ' પર અને તા. ૩૦-૬-૪૭ ને મંમરવારના રોજ શ્રી. મનમોહન હ. ભટ્ટે (તે વખતના કેળવણી પ્રધાન) 'ડૉ. બેસન્ટ અને કેળવણી' ઉપર અને ૭ જુલવાર તા. ૧૧મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ને રોજ શ્રી હરજીવન કાળિદાસ મહેતાએ 'ડૉ. બેસન્ટ અને વિશ્વમધુત્વ' પર બોલ્યાનો આખ્યાં હતી. સર્વે બોલ્યાનો માહિતીપૂર્ણ હતા 'ત્યાં બેસન્ટ શતાબ્દી બે આકાશવાણી બોલવાઈ.

આમદાવાદમાં પણ બેસન્ટ શતાબ્દી સારી રીતે જોવાઈ હતી. બેસન્ટ શતાબ્દીની યાદ આ તા. ૧૬-૨-૧૯૪૭ ના રોજ અહિંયા પાઠશાળાનાં હોલમાં 'જુનો પરના આરોપની તપાસ' (જુનો દ્રાવણ) અને તેના અધિરનાનાં દરોથોથી ચર્ચ, તે સારી રીતે જોવાયા હતા. જુનો પરના આરોપનાટક શ્રી. ગોપાલને શ્રી. બેસન્ટના જુનો પરના પ્રસ્તુતમાંથી સારી રીતે ધટાબું છે. તેનો અનુવાદ અર્ધકુમ્ભની બહેન તથા શ્રી. જીવનમાર્ગેએ કર્યો હતો. જુનો તરીકે શ્રી. રમણદાસ શાહ, ન્યાયાધીશ તરીકે શ્રી. કેશવદાસ જાનીએ અને આરોપી તરીકે શ્રી. પ્રતાપરાવ પારેએ સારો ભાગ ભજવ્યો હતો એકંદરે પ્રયોગ માત્ર દસ દિવસની તૈયારીમાં સારો થયો હતો.

ત્યારબાદ શ્રી. હરજીવન મહેતાએ તા. ૨૦-૩-૪૭ને રોજ હંસરાજ પ્રાગજી હોલમાં બેસન્ટના સંસ્મરણો પર એક મનનીય બોલ્યાન આપ્યું હતું, તથા બેસન્ટ ફૂંક ઉતરાવવા સંબંધી કાર્યકરોની એક સભા યીએસોફિકલ ભોજના લોધી હતી તે ઉપરાંત મુગર્જના જાળીના યીએસોફિકલ શ્રી. સોરાળ કરાકા ને શ્રી. વેણીદંદેર મટે અમદાવાદ અવારનવાર આવી બેસન્ટ શતાબ્દી ઉત્સવ માટે યોગ્ય સુચનાઓ કરી હતી. આખા વર્ષ દરમ્યાન ડૉ. બેસન્ટના જીવનનાં વિવિધ અંગો પર બહેન શ્રી. ઈન્દુમતી મહેતા, શ્રી. કાલાભાઈ પટેલ, શ્રી. પ્રભાકર મહેતા, શ્રી. કેશવદાસ જાની, શ્રી. રમણદાસ શાહ, શ્રી. વાસુદેવ મહેતા તથા શ્રી. નાથુભાઈ શાહ આદિએ પ્રવચન કર્યા હતા આરસાપદોર યીએસોફિકલ નેતા શ્રી. રામે તા. ૩-૮-૪૭ના રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં બેસન્ટ પર એક અતિ મનનીય બોલ્યાન આપ્યું હતું અને ત્યારે ડૉ. બેસન્ટનાં તેમનાં સંસ્મરણો વાળાં કર્યાં હતાં.

બેસન્ટ શતાબ્દી નિમિત્તે એક કલાપ્રદર્શન તા. ૨૬-૮-૪૭ને રોજ શ્રી. પ્રભાકર મહેતા અને શ્રી. કુનકુમાર જાળીપુરાએ લખ્યું હતું તે અમદાવાદની યીએસોફિકલ ભોજ તરફથી ભરાયેલા પ્રદર્શનોમાં અપૂર્વ હતું તેમાં શ્રી. રવિચંદ્રેર ગરગ, શ્રી. હમન મહેતા ઉપરાંત અમદાવાદના અમરવજ ચિત્રકારો, ફોટોગ્રાફરો, કલાકારોના ચિત્રો તથા ફોટા વગેરે પ્રદર્શનમાં આવ્યાં હતાં. આ કલાપ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન શ્રી. કાલાભાઈ પટેલના પ્રમુખરથાને બહેન શ્રી. ભારતીમહેન સારામાઈએ કર્યું હતું. તે પ્રદર્શનનું એમનું બોલ્યાન મનનીય અને વિદ્વાપૂર્ણ હતું અને માટે અન્ય કાર્યકરોમાં શ્રી. કાલિદાસ પટેલ, શ્રી. જમનાદાસ ગોહિ, શ્રી. જ્યોતિનહેન, શ્રી. જયવિદ્યાનહેન, શ્રી. મુજબંદ મનન, શ્રી. મણિદાસ પટેલ, શ્રી. કાલિદાસ રાગ, શ્રી. ગોપાલન અને શ્રી. ઈન્દુમતીમહેન, શ્રી. કિવદાસ મોદી, અને શ્રી.

મીનુભાઈ મોદી મુખ્ય હતો. આ પ્રદર્શન ધણું સફળ થયું હતું, પણ હમનસીમે એટલા લોકો બહુ થોડાએ જોયા હતા. માત્ર તા. ૨૭-૨૮ એ જ દિવસોએ પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૩૦-૯-૪૭ના રોજ સાંજના ઓ. મણિલાલ પટેલે એનિક્સ લેન્ટર્ન રસ્તાપડો દ્વારા આશિર્વાદની રસ્તાપડો (ચિત્રપટ્ટીઓ) બહુ સચોટ રીતે ખતાવી હતી. તા. ૧-૧૦-૪૭ના રોજ યાતાયત્રી ઉત્સવ દિને શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતાના પ્રમુખપણા નીચે શ્રી. માવલંકર, શ્રી. પ્રો. દાવર, પ્રો. ત્રિલોકીકર અને બહેન શ્રી. ઈન્દુમતીબહેન સુંદર મનનીય અને પ્રસંગોચિત વ્યાખ્યાનો કર્યા હતાં. અને એ પ્રસંગ ઉત્તિહાસમાં યાદગાર રહે એવી સભાની હાજરી હતી.

તા. ૩-૧-૧૯૪૭ના રોજ પ્રેમાભાઈ દોલમા એક સુંદર કોનસ્ટ્રક્શનવાર્યા આપ્યું હતું. તે પ્રસંગે 'જે સક્રિય હિંદને જાગત ક્યું' એ જાણીતું કવિ શ્રી. રામચંદ્રાનું જાગવતી એસન્ટ પરનું કાવ્ય ગવાયું હતું. આ કોનસ્ટ્રક્શન અમદાવાદની ગ્રેન્ડ હાઈસ્કૂલ, મહિલા પાઠશાળા આદિ વિવિધ શિક્ષણની સંસ્થા તરફથી જાળવાયું હતું. તેમાં બહેન શ્રી. ગીતાતો ધોળજીનો નૃત્યપ્રયોગ બહુ આકર્ષક નિવડાયો હતો. કોનસ્ટ્રક્શન માટે બહેન શ્રી. ઈન્દુમતીબહેનને શ્રી. ગોપાલન અને પ્રો. અને મિસિસ ત્રિલોકીકરને સારો સાથ મળ્યો હતો. આખો પ્રયોગ સફળ થયો હતો અને તેથી એસન્ટ કંદમાં રૂ. ૭૦૦૦ નોટમાં નાણાં એકઠા થયાં હતાં. પણ એસન્ટ વિષે એમાં કોઈ નાટ્યપ્રયોગનું દરમ ન હતું એ ઉલ્લેખ એમાં જણાઈ આવતો હતો.

સુરતમાં બેસન્ટ શાતાળી જે મહિના સુધી જીજ્વાઈ હતી. તેમાં આત્માઈ ખુરશીદ દાખુ, શુજરાતના રાહીદ બોર્ડેનાઈઝર ગુણવંતરાય જઈ, બધુ સીતારામ, શ્રી. વેણીશંકર જઈ, ડૉ. કરસુખ હોરા (ડૉ. બેસન્ટ અને સમાજસેવા), શ્રી. સત્યજીતરામ હોરા (ડૉ. બેસન્ટ અને હિન્દુ કાર્ય), શ્રી. વિજયરાય વેણ, શ્રી. પ્રબલ કાજી, શ્રી. રણછોડભાઈ મહેતા વગેરેએ બાપ્ખાનો-વિચારો દારા સારો ફાળો આપ્યો હતો. તેમજ બોહોટાજર માસમાં પ્રિન્સિપાલ શ્રી. મનનલાલ બાસે બેસન્ટ અને કેવણી પર, શ્રી. જમનાદાસ દારકદાસે બેસન્ટની સેવા પર તથા શ્રી. લલિતચોહન ગાંધીએ બેસન્ટની વિચારશક્તિ તથા કવિશ્રી ગોકુળદાસ રાયસુરા તથા શ્રી. ચંદ્રાજહેન પાઠશાળે, ઓકિંગલણીકર બેસન્ટ પર બાપ્ખાનો આપ્યાં હતાં. તેમજ પ્રો. અતિસુખરાંકર ત્રિવેદીએ 'હિન્દી જાગૃતિમાં બેસન્ટનું સ્થાન' પર અને શ્રી. નટવરલાલ વીમાવાળાએ પણ બાપ્ખાનો આપ્યા હતાં. તેમજ મિ. કાર્યાએ, મિ. સી. સી. શાહે, (શ્રી. મનનલાલ બાસના કાવણુમાં પ્રમુખસ્થાને) અને મિ. ડોટીવાલા વગેરેએ સારો ફાળો આપ્યો હતો.

સુરતમાં બેસન્ટ સતાબ્દીની ખાસ વિશેષતા એ હતી કે તેમાં તા. ૧૯-૧૦-૪૭ને રાજ બીચોમિયો યોગેશ્વર એક આનંદ ખજાર બરાહુ' હવે' તેમાં સ્વાર્ધષ્ટ તથા આરોગ્યપ્રદ-ધરથી ખનાવેલી-ખાદ્ય વસ્તુ આપવામાં આવતી. આ ઉપરાંત 'રિયુનિયલ ગ્રાફ ધી મિસ્ટિક સ્ટાર' અને નારાયણ-પૂજન આદિ પશુ કરવામાં આવી હતી. અને ભજનો, કથાઓ, ગરબા અને કો-સટ'નો કામકામ પણ પ્રસંગોચિત થોભ્યો હતો. સતાબ્દી નિમિત્તે થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સભ્યો તથા ઈતર જનોએ સાથે લાગ લીધો હતો અને આખો પ્રસંગ બન્ય અને સફળ ખનાવ્યો હતો. અને સુરત લોજમાં બેસન્ટ સતાબ્દી ફાળામાં રૂ. ૩૩૦૦ જેટલો ફાળો ભરાયો હતો. તે સરખે ભાગે શ્રી. રામજીના વર્ક્ડ કોમેમોરેશન ફંડ અને શ્રી. રુદિમણ્ડિનીના ઇલ્યરલ ફંડમાં આપવામાં આવ્યો હતો.

વડોદરામાં પણ બેસન્ટ શાળાની તા. ૨૦-૬-૪૭ થી તા. ૫-૧૦-૪૭ સુધી સારી રીતે જીવવાઈ. તેમાં વડોદરામાં નામદાર બહેન વાસુદેવ માવલંદર (તા. ૨૪-૬-૪૭), શ્રી. ઘણ નાગેશ

૨૩૨ : ભગવંતી બેસન્ટ' સમારકે અંથ

આપે (તા. ૨૭-૬-૪૭) અને શ્રી. રામચુરા, શ્રી. સુતરિયા, (તા. ૧-૧૦-૪૭) મુખ્ય હતી. બેસન્ટ શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ વડોદરાના શ્રી. યોગિનીબહેન હોરા, અને શ્રી. ક્રાંતિભાઈ સુતરિયા મંત્રીઓ હતા.

બેસન્ટ શતાબ્દી નિમિત્તે વડોદરામાં શ્રી. ગોકુળદાસ રામચુરા કૃત “એની બેસન્ટ” (બે અંકી નાટિકા) સારી રીતે ભજવાઈ હતી. તેમાં એની બેસન્ટ તરીકે શ્રી. યોગિનીબહેન હોરા, યોગિની મેયા ખસેવટરકી તરીકે શ્રી. શોભા સુતરિયા, ચાલ્સ’ બ્રેડલો તરીકે શ્રી. જુલિયન શાહ અને જ્યોર્જ એરુ-ડેલ તરીકે શ્રી. ક્રાંતિલાલ સુતરિયા અને બાધીજી તરીકે શ્રી. ડૉ. ક્રાંતિલાલે સારો ભાગ ભજવ્યો હતો. ત્યાં ‘બેસન્ટ-નાટિકા’ આદિથી રૂ. ૩૦૦૦ જેટલા ચલા હતા.

ભારતમાં પચ્ચ શતાબ્દી સારી રીતે ભજવાઈ હતી. તેમાં ત્યાંના લોકોના તે વખતના સેક્રેટરી બહુ શ્રી. નવીનચંદ્ર પંડ્યા, બહુ શ્રી. ગુણવંતરામ ભટ્ટ (રક્ષાઉત્ત-ઓર્ગેનાઈઝર), શ્રીમતી ડૉ. ગંગુબાઈ હડકરે વગેરેએ ડૉ. બેસન્ટના જુદા જુદા જીવનપ્રસંગો પર પ્રસંગોચિત વ્યાખ્યાનો કર્યા હતા. તા. ૧-૧૦-૪૭ ના રોજ સવારના ભારતપૂર્ણ નથા સાંજના રક્ષાઉત્ત રેલી યોજવામાં આવી હતી. તા. ૨-૧૦-૪૭ ના રોજ બેસન્ટ પર લોકોના મકાનમાં વિવિધ વ્યાખ્યાનમુચ્છ થયો હતો. તે વખતે સભ્યો અને ઇતર જનોએ પચ્ચ સારો ભાગ લીધો હતો. તા. ૨૬-૬-૪૭ અને ૨૭-૬-૪૭ના રોજ સાંજના ભરૂઆ હોલમાં બેસન્ટ શતાબ્દી નિમિત્તે ‘એક હી નિશાન’ નો નાટ્યપ્રયોગ યોજવામાં આવ્યો હતો. તેની સાથે ડૉ. બેસન્ટના જીવનના કેટલાક ભાગો સફળ રીતે ભજવવામાં આવ્યા હતા. કોન્સર્ટમાં કુલ રૂ. ૧૮૩૬ જેટલા ચલા હતા તેમાંથી ખર્ચ અને ખાલમદિરના લાભાર્થેના ફાળો બાદ કરતાં લોકોને કુલ રૂ. ૪૪૦ મળ્યા હતા, તેમાંથી રૂ. ૨૦૦ બનારસ કેન્દ્રને અને ૨૦૦ શ્રી. રુક્મિણી દેવીના ફંડમાં મોકલ્યા હતા. આ રીતે કોન્સર્ટ બહુ સફળ નિવડ્યું હતું. શતાબ્દી ફંડમાં લોકોના સભ્યો અને ઇતર જનો તરફથી મળી રૂ. ૧૯૬૦ની રકમ ભરૂઆ આત્મવિદ્યા લોજ તરફથી મોકલવામાં આવી હતી. આ રીતે ભરૂઆ લોજ પોતાનો અર્પણ ફાળો બેસન્ટ શતાબ્દી માટે આપ્યો હતો.

ગુજરાતનાં અન્ય સ્થળોમાં બેસન્ટશતાબ્દી—રાજપીપળામાં ૧-૧૦-૪૭ના રોજ શતાબ્દી દિને સુરતનાં જાણીતા વજીવ સુનીલાલ મીંધાએ માજી નાયન દીવાન સાહેબ શ્રી. ચંદુલાલ મનસુખલાલ વ્યાસના પ્રમુખપણા નીચે બેસન્ટના જીવન વિષે એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે ઉપરાંત બેસન્ટશતાબ્દી ગોધરા, પાટણ, છુણા, અવિધા, શુક્લતીર્થમાં ભજવાઈ હતી. એમાં સભ્યોએ બેસન્ટ ફંડમાં સારી રકમ મોકલાવી હતી. ગોધરાએ રૂ. ૮૫૧ મોકલાવ્યા હતા. ડેસરે રૂ. ૧૦૦ મોકલ્યા હતા.

એ સિવાય થીઓસોફિકલ સામયિકો ઉપરાંત ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’, ‘બોમ્બે કોનિસલ’ ‘ઇન્ડિયા’, ‘ઈસ્ટ્રેટ્સ વિકલી’ આદિ સામયિકોમાં અને ગુણમુદરી (એમનો તે બાબો ઓક્ટોબર અંકે ‘બેસન્ટ’ અંક બન્યો હતો), સીબોધ, ‘સિસ્ટર અને સારિત્’, ‘જુલિપ્રકાશ’, ‘જીવનપ્રકાશ’, ‘કેડી’ આદિ માસિકો અને ન્યોતિધર આદિ પાસિકો અને તે ઉપરાંત પ્રગળજી, ગુજરાત સમાચાર, સદિય, ગુજરાતી પંચ આદિ વર્તમાનપત્રોમાં પણ સફળતા ડૉ. બેસન્ટ વિષે લેખો, દેવાલો આદિ પ્રગટ થયા હતા.

તે ઉપરાંત એક મુતિવિધાયક શ્રી. કૃપાસંકર પંડિતે ડૉ. બેસન્ટનાં બાવલાં બનાવ્યાં છે. ડૉ. બેસન્ટ વિષે ટીકાટી, કાર્ડો, નોટપેપર, પર્ગીડિયાઓ, નિષ્કાઓ વગેરે પણ મુલક, અમદાવાદ લોજ તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. અને આ રીતે બેસન્ટ જીવનનો વ્યાપક પ્રચાર કરવામાં આવ્યો

હતો. એ ઉપરતાં ૩૬૧ રામચુરાએ 'બેસન્ટ' પર એક નાનું નાટક અને, શ્રી. સત્યસુખરાય દોરા—સુરતના ભોક્ષેવે—ડો. બેસન્ટ પર બીજું નાટક લખ્યું છે. ૩૬૧ શ્રી. રામચુરાનું નાટક તો વડોદરા પીએસોફિકલ સોસાયટીમાં ઉજવાયું હતું. એ ઉપરાંત તેમના કીર્તિચંદ્ર ૩૫ મુંબઈના બ્લેવેટરશી સોસાયટી બેસન્ટ દોષ અને સુરતના બેસન્ટ દોષ [સને ૧૯૪૭માં] જાંધવા છે એટલે એકંદરે લગભગ બધી રજાઓ સફળત ડો. બેસન્ટની અમરકીર્તિના ખાન કરી રહી છે કે જાહેરના.

અમેરિકા, મુદ્રાપ વગેરે દેશોમાં પણ બેસન્ટશતાબ્દી મુદોત્તર વર્ષોના પ્રમાણમાં સારી ઉજવાઈ હતી. અમેરિકામાં બેસન્ટશતાબ્દી ઉત્સવ માટે ત્યાંના અમેરિકન થીઓસોફિકલના ઓક્ટોબર અંક બેસન્ટ શતાબ્દી માટે અર્પણ થયો હતો. તેમાં તેઓના જીવનની કારકિર્દીના જુદા જુદા સમયના ફોટા પણ આપવામાં આવ્યા હતા. અમેરિકાના ૧૪૦ સોજર્મના ઘણાખરામાં ઓક્ટોબર ૧, ૧૯૪૭ એ સ્થતાબ્દી દિન ઉજવાયો હતો. અમેરિકાની થીઓસોફિકલ સોસાયટીના થીઓસોફિકલ મુખ્ય મથક ઓલ- સ્થતાબ્દી દિન ઉજવાયો હતો. અમેરિકાની થીઓસોફિકલ સોસાયટીના થીઓસોફિકલ મુખ્ય મથક ઓલ- ફોટમાં પણ તે દિન સારી રીતે ઉજવાયો હતો. 'કુરિમ્પુલ્લિયે' ગાયેલા 'વસન્તદેવી' નામના તામિલ ગાયનની રેકર્ડ વગાડવામાં આવી હતી. અને શ્રી. બિનરાજાસને 'ડો. બેસન્ટનાં સંસ્મરણો' ગાયો સેધ પણ વંચાયો હતો.

મુદ્રાપત્રમાં બેસન્ટશતાબ્દી ઉત્તવ પણ સારી રીતે ઉજવાયો હતો. ઇંગ્લંડમાંથી ત્યાંના "Theosophical News & Notes" નો એક અંક હાથમાં આવ્યો હતો. પહેલી આઠગણર નિહાળના રોજ ત્યાં સાંજના ૭ માં "ડૉ. બેસન્ટના દિવસની રાજકીય કામ" પર મિસ્ત્રિસ બેસન્ટે રેન્સમ અને તેમના પ્રણિવર્ગના કલાણ પરચેના કામ" પર એક અહેત બોલી હતો. તે પ્રસંગે શ્રી. જિનરાજ દાસજી પણ બોલ્યા હતા. લંડનમાં ચતાબ્દી ઉત્તવમાં શ્રી જિનરાજદાસ ઉપરાંત શ્રી. એન. ફીશમે પણ સારો ભાગ લખ્યો હતો. ત્યાં બેસન્ટ હોલમાં આઠગણર ત્રીજી અને ચોથી નિહાળના રોજ, જુઓડોનો પણ સારો ભાગ લખ્યો હતો. ત્યાં બેસન્ટ હોલમાં આઠગણર ત્રીજી અને ચોથી નિહાળના રોજ, જુઓડોનો પણ સારો ભાગ લખ્યો હતો. ત્યાં બેસન્ટ હોલમાં આઠગણર ત્રીજી અને ચોથી નિહાળના રોજ, જુઓડોનો પણ સારો ભાગ લખ્યો હતો. ત્યાં બેસન્ટ હોલમાં આઠગણર ત્રીજી અને ચોથી નિહાળના રોજ, જુઓડોનો પણ સારો ભાગ લખ્યો હતો.

એસન્ડશતાબ્દી ક્રાન્સમાં પણ મુદોતર સ્થિતિ પ્રમાણે સારી ઉજવાઈ હતી. પેરિસમાં તેને ખગે બે બહેર સમારો થઈ હતી વળી ત્યાં તે અગે ખાસ કાચ થયું હોય તે “એની એસન્ડન્ટ” (Life of Annie Besant) એસ. ગ્લેચાન્ડે (S. Glanchant) લખ્યું તે છે. તે ઉપરાંત ત્યાંના બીજા કેન્દ્રોમાં પણ એસન્ડશતાબ્દી સારી રીતે ઉજવાઈ હતી.

મેસન્ટરતાબી વિશે ખીલું ખાસ જણાવવાનું એ કે રશિયાના યોદ્ધા સંગીતકાર અને સંગીત-
યોજક બુલ્લમ્બટ કોટસે કે જે હવે તેા દક્ષિણ આફ્રિકામાં થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં સભ્ય છે, તેમણે
કે. મેસન્ટની 'વિશ્વપ્રાચીના'ને સંગીતનું રૂપ આપ્યું છે.

સૂચક બ્યાક્ટિપ્રકારમાં પણ એસ-અસતાબ્દી સારી ઉજવાઈ. મામ્રાસા લોજમાં બધુ શ્રી. પી. ડી. આરતરે તથા નૈશાબી લોજમાં શ્રી. અમીન એરવેકટ તથા ત્યાંની લોજના સેક્રટરી શ્રી. હાયાએ મુંદર પ્રવચનો કર્યાં હતાં. જગાપાદની કૃષ્ણ લોજમાં એ જગતની બહુ ઉત્સાહથી ઉજવાઈ હતી. ત્યાંના પ્રમુખ બધુ એ. એફ. કામાના અચ્ચપબલ હેઠળ લાજનકીર્તન તથા બ્યાપ્પાનોનો પ્રમુખ

રખાયો હતો પ્રમુખે 'બેસન્ટ મેલા કમ્યોગિની' પર અને મૅટ્રી ગ્રી. હરકોસન દારકાદાસે ડૉ. બેસન્ટના જીવન પર સુંદર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. સભ્યો તથા હિતેચ્છુઓથી સભા ચીકાર ભરાઈ જતી. દારે-સલામ ખાતેની નારાયણ લોજ અને જીવનની ગ્રી. રસાણ લોજ તથા કીસુમના લક્ષ્મી લોજ તથા ચાકે ચાકે પેગમની ભારત લોજ તરફથી પણ એ પ્રસંગ સારી રીતે ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

ન્યુઝીલેન્ડમાં પણ ચતાબ્દી ઉત્સવ ઉજવાયો હતો તેમણે તેને માટે "Theosophy in New Zealand" [ન્યુઝીલેન્ડમાં થીઓસોફી]ના ઓક્ટોબર ૧૯૪૭નો ખાસ અંક કાઢ્યો હતો ત્યાંની લગભગ બધી લોજોએ ચતાબ્દી ઉત્સવ માટે સભાઓ ભરી હતી.

ઈન્ડોનેશીયાની ચાર લોજ — ખાતેવીઆના, સીમારંગ, સોગબુઅને બેડામમાંથી બેડામમાં ચતાબ્દી ઉત્સવ સારી રીતે ઉજવાયો હતો અહીં એક બહેર સભા એ પ્રસંગે યોજવામાં આવી હતી બાકી બધે લોજમાં સભા તો જરૂર ભરાઈ હતી. ઈન્ડોનેશીયામાં યુદ્ધોત્તર પરિસ્થિતિને લીધે મહાત્મા અને વાહનોની બહુ તાણ છે માટે ત્યાં ઉત્સવ ભેજીએ તેવી રીતે ન ઉજવાયો.

આ પ્રમાણે જન્મતબરમાં બેસન્ટચતાબ્દી ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ માં — બધે આખા વર્ષભર સારી રીતે ઉજવાઈ.

બેસન્ટચતાબ્દી ઉત્સવ કેવી રીતે ઉજવાયો તે સમિતિના હુદોમાં જ કહ્યું તો:—

"The Besant Centenary Celebrations held all over the world, as a mere list, require pages of this report, and would go through the alphabet from A (Arkonam), through B. (Belfast), to Z (New Zealand). In all of them the life and work of Dr. Besant were reinterpreted in the light of rapidly 'changing' and in some respects ominous conditions of world-affairs. Collections towards the centenary fund were made, booklets were published in many languages, Besant memorial prizes for elocution were competed for in schools and colleges, Besant Lodges of the Theosophical Society were formed, portraits were unveiled Scout parades were held, a Besant Centenary College was inaugurated in South India, another College was renamed in her memory, popular magazines published specially illustrated supplements, art evenings, recitals of music and dance, and harikathas [musical narrations] were given. It is probably not too much to claim that seldom, if ever, has the centenary of a human being been hailed over so wide an area and in such a variety of worthy ways. The cordial thanks of the Besant Centenary Celebrations Committee go to all who made the event such a unique success."

("The Besant Centenary Celebrations Committee"
Report, April 1943)

અર્થાત્ બેસન્ટચતાબ્દી ઉત્સવનો દેવણ બરાબર લખ્યો દેવ તો પાનાનાં પાનાં ભરાય અને આખાશબ્દીના અ [અર્ધાનમ], બ [બેસન્ટ] થી ઝ [ન્યુઝીલેન્ડ] અગ્ર સુધી પહોંચે. આ બધા

રમણોમાં ડૉ. બેસન્ટનું છવન અને કાર્ય જગતની જગદીયી બદલાતી અને તેની દેટલીક રીતે વિષમ પરિસ્થિતિના પ્રકાશમાં નવી જ રીતે સમગ્રવવામાં આવ્યું હતું. સતાબ્દીક માટે ફાળો એકઠો કરવામાં આવ્યો હતો. તેને માટે પ્રસ્તિષ્ઠાઓ વણી લાવ્યાંઓ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં એમના રમારક માટે વકતૃત્વના ઇનામોની દરીફાઈઓ કરવામાં આવી હતી. થીઓસોફીકલ સોસાયટીનાં બેસન્ટ લેખો રચાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેમની જીબીઓનું અનાવરણ કરવામાં આવ્યું હતું. રાષ્ટ્ર પરદો ચોખવામાં આપી હતી. દક્ષિણ દિ-દમાં એક "બેસન્ટ એન્ટીનરી [સતાબ્દી] ડાયેજી" શરૂ કરવામાં આવી હતી. એક બીજી કોલેજનું નામ એમના રમરણાંજલિ બદલવામાં આવ્યું હતું. લોકપ્રિય માસિકમાં ખાસ એક પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા. [સરખાવો યુલ્કસુંદરી] અને તેમાંના દેટલાક તો સચિત્ર પણ હતા. કલાપ્રદર્શનો, ડોન્સ્ટોર્ટો, નટ્સ અને દરિયાઓ કરવામાં આવ્યાં હતાં. એમ કહેવું જોઈએ કે કોઈ મનુષ્યગણિતની આટલા વિશાળ પ્રદેશમાં અને આટલી વિવિધ અને સુંદર રીતે ભાગ્યે જ સતાબ્દી ઉજવાઈ હશે. આ લખ્ય પ્રસંગને જેમણે જેમણે સફળ બનાવ્યો છે તેમને માટે બેસન્ટ સતાબ્દી ઉત્સવ સમિતિ તરફથી અભિનંદન છે.

—સંપાદક

ભગવતી બેસન્ટને રમરણાંજલિ (પરિશિષ્ટ ૪)

Who will write her Biography ?

It is perhaps a little hard on Mrs. Besant that the various phases of her public activity should be explained by others who cannot in the nature of things possibly know as much about them as she knows herself, and whose right to determine the order of their importance for her is very questionable. I can easily imagine a memorial volume of such explanations and estimates producing nothing in its recipient but a lively desire to throw it at the heads of the authors.—G. B. SHAW, 1927.

Though we must expect in the case of our late President a crop of so-called biographies irritating in their stupidity, and sometimes revolting in their cruel ignorance, those of us who know her well, from the earlier days of her aggressive onslaughts on behalf of weakness and distress right down to the last days of her patient waiting for release, know her as the worthy successor to Hypatia, Bruno and other pioneers of Truth and Freedom, and are left cold by the efforts of inches to measure. I have been asked why some of us do not undertake the writing of a really serious biography, since we alone have access to the material indispensable to the painting of any reasonable likeness. I agree that "Annie Besant : Warrior and Seer" ought to be written by

someone who knows something both of the spirit of the warrior and of the seer, and who therefore is able to enter into the spirit of Annie Besant. But the task is herculean, and Herculeses are few and far between—G. S. A., (Dr. Arundale), 1934.

Some day a biography will have to be written of Dr. Besant, but so far reaching were her activities that no one biographer can succeed in writing the full story of her life. A team of biographers is necessary: one of the team to deal with her Theosophical work another her work for Education in India, another for her work in creating in the English-speaking world the movement of International Co-Freemasonry, and another for the dramatic story of her contribution to the organization of the National movement in India, a fifth for her work for the Scout movement.—C. J., (Sjt. C. Jinarajdas), 1946.

1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 26

એમની જીવનકથા 'કોણે લખશે ?

“ પોતાના હર્વનના વિવિધ ક્ષેત્રો વિશે એમના પોતાના કરતો વધુ ખીણું કોઈ જ નમણું ન હોવાથી એની બેસન્ટના હર્વનચરિત્રને આંબેશવાની સ્થિતિ એમના પોતાના સિવાય ખીજા કોઈમાં શી રીતે આવી શકે ? એવો કોઈ સ્મારકમંથ પશુ તેના ક્ષેત્રો પાસે નરી વેઠ જ કરાવી બેસે એવી મારી કલ્પના છે. ” બર્નાડ શા. ૧૯૫૭. ”

“આપણા સંદેશ પ્રમુખ વિશે ઇટાલીએ કે જે ગ્રીક ચર્ચાને એવી અનુકરણો ને પ્રદર્શિતો બહાર પાડ્યા છે, પરંતુ તે તેમના નિર્દેશ અગ્રાન સિવાય બીજી કંઈ જાનાવતા નથી. અને એમના નિર્દેશ અને કુખીની વહારે ધાર્મિક તેની તરફેણમાં લગન કરવાથી માંડીને, તે મુક્તિ સુધીના અવનને નાજીનાર આપણે મન તો તે હાઈ પેસિયા, જુનો વજેરે બીજા સત્તેરે પાસેના લાયક વારસદાર હોઈ એ સ્વર્ગના અવનચરિત્રો આપણા દિલમાં કંઈ ઉત્સાહ પ્રવેશાવી શકતા નથી.

“હોઈ પણ સુરોગમ જીવનચરિત્ર લખવા માટે આપણી પાસે અપરિહાર સામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં હોઈ આપણામાંથી જ હોઈ સાચે જ તાદરસ ચિત્ર-ચોક્કસ ધણ-ખડુ કરતું જીવનચરિત્ર કેમ લખવું નથી એવો પ્રશ્ન અને પૂછવામાં આવ્યો હતો. હા હું સંમત થાઉં છું કે એની બેઠન પેઢી તેમજ સંત જન્મે હતા, અને તેથી તેમને જે જન્મે રીતે જાણનાર જ એમના જીવનતત્ત્વને સમજી શકે એમ હોઈ તેમને (વિશે તે આપણામાંથી જ હોઈ) લખવું જોઈએ પણ એ નહાભારત, રાઈ છે અને એવાં ભગીરથ કાર્યો કરનાર તો જીજ્ઞાસુ હોય છે અને કવચિત જ હાથ ધારે છે.”

જી. એસ. એ. (ડૉ. એચ-ડેવ) ૧૯૩૪,

“પાઈકે સ્વિકારે તો એની બેસ-ટનું અનન્યરિત લખવું જ પડે—પણ તેમની પ્રાર્થના એટલી નથી વિચારાળ હતી કે એકાદ ભેખડ તો તેમનું જગતે અનન્યરિત લખી શકે એમ નથી. અતઃ

ચરિત્ર લખનારાઓનું મંડળ હોય નોંધવું. એક મહાળી એમના થીઓસોફીના કાર્ય વિષે લખે, બીજી એમના હિંદુઓના સિદ્ધાંત કાર્ય વિષે લખે, ત્રીજી અંગ્રેજી ભાષા બોલનાર જનતામાં આંતર-ગાંધીય કો-ફીએન્સનરીની તેમની પ્રવૃત્તિ વિષે લખે, ચોથી હિંદુમાં તેમણે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ માટે આપેલા ફાળાની અદ્ભુત કથા વિષે લખે અને પાંચમી સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ અંગે લખે "

સી. જિનરાજદાસ ૧૯૪૬.

ડૉ. એની બેસન્ટ વિષે મ. ગાંધીજી

એમના જીવન ઉપરથી મળતો બોધ

તા. ૧લી ઓક્ટોબર ૧૯૨૮ના રોજ અમદાવાદમાં બચુભાઈ શેઠના વડામાં ડૉ. એની બેસન્ટની જન્મતિથિ ઉજવવાનો બચ્ચ મેળાવડો મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના પ્રમુખપદ હેઠળ થયો હતો તે પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે બોલતા ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે—

ડૉ. બેસન્ટના જીવનમાંથી ઘણી બાબતો શીખવા જેવી છે

તે વંચર તોલે, વંચર વિચારે એક પણ શબ્દ બોલતાં નથી તેમના હઠાદાર વક્તવ્યની પાછળ તેમનું જીવન છે. તે કોઈ વાતવશાળીમાં વક્તવ્ય શીખવા અર્થ ન હતાં પણ તે પોતાનાં જીવનના અનુભવના ક્ષેત્રો ઉપર છે. તેમના દરેક શબ્દની પાછળ શક્તિ છે જે કહે તે કરી બતાવે તેને વદન હો

જો યુવાનો અને યુવતીઓ વંચર વિચારે નહિ બોલવાનો, તોલો તોલોને ક્ષેત્રો બોલવાનો રિવાજ પાડશે તો તેઓ મોટા સંયુક્ત તરી જશે, અને અનેક મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ કરી ચક્રો

કાને સો વર્ષ જીવવાની આશા નહિ હોય ? પણ આપણને સારી રીતે જીવતાં આવડતું નથી તે ડૉ. બેસન્ટે કરી બતાવ્યું છે સારી રીતે તકુરત્ત રહી દીધાંકુપી થવાની કળા તેમને આવડે છે. તેમણે શરૂઆતથી જ આ દિશામાં તેજારી કરી છે, આશીર્વાદના નિયમોનું પાલન કેવું છે તેમના જીવનમાં સાદાઈ છે પચાસ વર્ષે અસમર્થ થયા, એટલે સાધુ કે સાધ્વી થયા, એમ નથી, પણ મૂળથી જ તે માનતા કે જીવન મોજમજા કે એકમાત્ર વારતે નથી, પણ આત્મદર્શન વારતે છે

તેમના જીવનમાંથી સાદાઈ શીખો. નિયમોનું પાલન કરી નિશ્ચિત થાઓ જે સનુખ સાદુ અને ઉત્તમ જીવન માળે છે, તે કદાચ ૧૫ વર્ષે મરી જાય તો પણ ૧૦૦ વર્ષે જીવે કહેવાય, અને કોઈ સો વર્ષ સુધી મરતો મરતો જીવે, અને કોઈને તેનું જીવન ઉપયોગી ન થાય તો તેનું જીવન જૂમિને બારખૂત છે

ડૉ. બેસન્ટની દૈવતાને કોણ પહેચિ ? આખું જગત સામે થાય છતાં પોતાને જે સત્ય લાગે તેને વળગી રહે તેમણે કદાપિ કોઈથી કરીને કે બીકથી માથી માગી નથી, કેટલાં યુવાનો અને યુવતીઓ જરા વિરોધ આવતાં નિર્ભય રહી ચકે છે ? કેટલાક કહે છે કે નાની નાની બાબતોમાં નિશ્ચયો કેવા ? પણ જે પાઈને ન સલાજે તે રૂપિયાને થી રીતે સલાજી ચકશે ? નાનામાં નાના કમને — નિશ્ચયને દૈવતાથી વળગી રહેવાની ટેર પાડો આપણે કેટલીક બાબતોમાં દૈવતા બતાવીએ છીએ, પણ અણીને

પ્રસંગે દૃઢતા આપણી પાસેથી ચાલી જાય છે. નાની નાની વસ્તુઓ વિશે વિવેક કરી દૃઢ નિશ્ચય કરે, મથન કરે અને દૃઢતા શીખવે, તેનામાં પગક્રમ કરવાની શક્તિ આવે.

મારા વાંચવામાં એક વિચારકનાં વચનો આઠ્ઠાં દર્તા કે 'બ્રહ્મચર્ય' પાળવાને, તમારી સમઢેલી શક્તિનો સદુપયોગ કરવાને તમારામાં મહત્વાકાંક્ષા હોવી જોઈએ. મનુષ્યમાં મહત્વાકાંક્ષા હોય તો જ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે, પણ દૃઢતા વિના મહત્વાકાંક્ષા કયાથી આવે ?

સ્વરાજ્ય જોઈએ છે, પણ યોગરતા ક્યાં છે ? આપણે પોતે જ આપણા દુસ્મનો છીએ, કુટુમ્બના દુવામાંથી નીકળી, હિન્દુસ્તાનના કદયાણુનું ચિંતન કરે. અને હિન્દુસ્તાનનું કદયાણુ તે પણ, જગતના કદયાણુથી ગણી, હિન્દુસ્તાનના કદયાણુના વિચાર કરે.

લોકો ધર્મ અને રાજ્યપ્રકરણ વચ્ચે મોટો અંતર હોય એમ માને છે. બેસન્ટ ધર્મ અને રાજ્યપ્રકરણ વચ્ચે પૂલ બાંધે છે. લોકો એમ માનતા હતા કે ધર્મ અને રાજ્યપ્રકરણને લેવાદેવા નથી. પણ ધર્મ અને રાજ્ય વચ્ચે પતિપત્ની જેવો સંબંધ છે. તે બન્ને પ્રત્યે એક-બીજા સાથે જોડાયેલા રહેલા છે. ધર્મ વિનાનું રાજ્યપ્રકરણ એ આત્મા વિનાના મૃત સરીર જેવું છે. ધર્મ વિના સ્વરાજ્યનું ગાકું ચાલો શકે નહિં.

આ બાબત ડૉ. બેસન્ટ પોઝીટીવ પોઝીટીવ કહ્યું છે અને આચારી બતાવ્યું છે. ખરા ધાર્મિક મનુષ્યને કંઈ હોતો નથી. તે વગર જોતો કરચી મરતો નથી. ધર્મ વિનાનું જીવન નિસ્તેજ થતું જાય છે, ત્યારે ડૉ. બેસન્ટમાં ખ્યાલો વર્ષની વયે વિશેષ તેજસ્વિતા આવતી જાય છે. હિન્દુ સૂર્ય મયેતુ' હતું તે વખતે હોમરસ લીગની તેમજે સ્થાપના કરી ડેરેર સાખાઓ ખોલી, દેશને જમકાવ્યો છે તે આ બધું આટલી વયે કરી શકે છે, કારણ કે તેમને ઈશ્વર વિશે દૃઢ શ્રદ્ધા છે. આત્મામાં અનંત શક્તિ છે, તેના તેમને ખ્યાલ છે આત્માના અમરત્વમાં વિશ્વાસ હોવાથી તે નવો જોએ માથે લેતા જરા પણ અચકાતા નથી. તે યુવાન છે.

તેમના જીવનની અનેક બાબતો ઉપર જોશી શકાય, પણ મારા માનવા પ્રમાણે જોશુ' તે જ પાળતુ, સાદાઈ, દૃઢતા અને જીવનને-રાજ્યપ્રકરણને પણ—ધર્મમય બનાવતુ, આટલામાં બધું એક જ બીજે રૂપે સમાઈ જાય છે.

માટે વિશેષ નહિ જોલતાં, તમને આટલું જ કહીશ કે તમે ધૈર્ય જાઓ અને રાત્રે સૂઈ જાઓ તે પહેલાં ઈશ્વરની સાક્ષીએ આ બાબતોમાંથી કંઈ પણ તમારા જીવનમાં ઉતારવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી, એમાં જ જયતીની શાંતિ મળે. (વિશ્વપ્રકાશ)

ડૉ. એની બેસન્ટને નિવાયાંજલિ

ડૉ. એની બેસન્ટ ૮૬ વર્ષની પરમ વૃદ્ધવયે જીવું દેઢ છાંયો, અને સ્વર્ગમાંથી થયાં

એ મહાન આત્મા સ્ત્રી-પુરુષના બેલસંબંધી પર હતા, તથાપિ સૌંદર્ય અને અશ્વજેદ એ આત્માએ સમસ્ત મનુષ્ય જાતિની જે સેવા કરી છે અને જીવનના ઉત્તરાધારમાં આ આર્શમૂર્તિમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વાધિપત્યનો પવિત્ર અગ્નિ પ્રગટાવવામાં જે અદ્ભૂત કાર્યશક્તિ દર્શાવી છે એ જગતના ઇતિહાસનું એક મહાન અને સુવર્ણને અધરે લખાયેલું તેજસ્વી પ્રકરણ છે એ વિશે કંઈક વિસ્તારમાં

કમલા અને આરંભ કર્યો, ત્યાં “ઈન્ડિયન્સ”ના એક અપાઠમાં આ દેહ સપડાયો. અને લેખ શરૂ કરેલો જ અટકી ગયો । પ્રભુ ક્રિષ્ણ ! તોપણ નિવાર્ણભલિ અર્પવી જ છે, તે સી રીતે અર્પું ?

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં એટલે ચોળીસ વર્ષ ‘ઉપર’ મિસિસ ‘એસન્ટે’ પોતાનો તે સમય પર્મોત્તરો જીવનવૃત્તાંત (Auto-biography) પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

એ પ્રસિદ્ધ થયો કે તરત તે ગ્રેમ, ઉત્સાહ અને વેગથી ઊછળતા સુવલ્લભ્યે એ વાંચ્યો હતો, એ હૃદય અત્યારે વૃદ્ધ થઈ ગયું છે. પણ કાંચી બુદ્ધિના સમયમાં જે મત બાંધેલો તે જ આજ પાછી બુદ્ધિ થતાં પણ કાયમ છે ।

એ મત—જે પુસ્તક વાંચીને મારી પ્રજ્ઞાભલિ રૂપે એ પુસ્તકના મૂળ પૃષ્ઠ ઉપર ઉતારા (Quotation)મા મૂક્યો છે તે જ આજ નિવાર્ણભલિરૂપે એ જાઈને ચરણે મૂકું છું પ્રભુ એ મહાન્ આત્માને કૃતિ આપે !

૧

She tried to follow Truth,¹ તેમણે સત્યને અનુસરવા પ્રયત્ન કર્યો

૨

Thrice blest—whose lives are faithful prayer.

Whose lives in higher love endure, Whose souls possess themselves so pure.

Or ■ there blessedness like theirs ?

૨

જેઓનું જીવન એ એક સતત (અદ્વાયકા) પ્રાર્થના જેવું ■ તેમને ત્રિચલ્ચરીતે ધન્ય છે. જેમનું જીવન હૃદય ગ્રેમમાં સતત રહે છે, જેમનો આત્મા હૃદય પોતાના જીવનને પવિત્ર બનાવે છે, તેમના જીવન કરતાં બીજી કશું ધન્ય હોઈ શકે ?

૩

Her hands are quicker unto good :

Oh ! Sacred be the flesh and blood

To which she links ■ truth divine.

૩

તેમના હાથ સારું કરવા વધારે તત્પર હોય છે. જે દેહ સાથે દિવ્ય સત્ય તેઓ જોડે છે તે દેહ પોતે પણ પવિત્ર જ છે.

હો આનંદશકર આશુભાષ ધ્રુવની પ્રાસંગિક નોંધ
(વસંત વર્ષ ૩૨, અંક ૪, ઈ. સ. ૧૯૩૩, પૃષ્ઠ ૧૧૫)

ડૉ. ખેસન્ટ અને હિન્દ

૧

હું છેક નાનો હતો ત્યારથી મેં ડૉ. ખેસન્ટનું^૧ નામ યાત્રાસોફિલ સોસાયટીના નેતા તરીકે સાંભળેલું. અને અમારા લતામાં સુરતમાં એ મંડળનું કાર્યાલય હતું ત્યાં કોઈ કોઈ વખત જતો પથ્ય ખરો પરત્વે અને એમાં ખાસ રસ પડેલો નહિ. પાછળથી મારા કેટલાક અંગત અને નિકટના મિત્રો એમાં જોડાયા તેથી એની કાર્યવાહી અંગે માહિતગાર રહેતા.

પરદેશી રાજ્ય આ દેશમાં આવ્યું તે વખતે એક જમાનો એવો હતો કે લોકો આ દેશનો ઇતિહાસ તથા એની જાત સંસ્કૃતિ જૂલી જવા લાગ્યા તથા પરદેશી સંસ્કૃતિ તરફ જ આકર્ષાયા. ધર્મપક્ષેટો થવા લાગ્યા. એ વખતે આપણા ઇતિહાસ તથા આપણી સંસ્કૃતિ તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરવા તથા ધર્મપક્ષેટો અટકાવવા કેટલીક સરચાઓ તથા વ્યક્તિઓએ સફળતાપૂર્વક કામ કર્યું. આમાં ડૉ. ખેસન્ટ અને યીએસોફિલ સોસાયટી એક હતાં આ તેમની સેવા નાનીસની નથી.

૧૯૧૪ માં પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહ થયો ત્યારે ડૉ. ખેસન્ટે આ દેશના રાજકારણમાં અપલાવ્યું. સને ૧૯૦૮ માં લોકમાન્ય તિલકને કારાવાસ થયો ત્યારથી આ દેશના રાજકારણમાં બારે ઓઠ આવી હતી. લોકો હતાશ અને નિરાશ થઈ બધાં હતાં એમનામાં ફરી આશા, શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ ડૉ. ખેસન્ટે જાગાડ્યા. આ રીતે દેશની આઝાદી હાંસલ કરાવવામાં એમણે અત્યંતનો ભાગ લખ્યો છે.

દેશનું રાજકારણ પૂ ગાંધીજીના હાથમાં આવતાં એઓ રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થયાં*. પણ પરદેશી હોવા છતાં આ દેશના લોકોમાં આપણી જાત સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ માટે અભિમાન જાગૃત કરવામાં તેમજ દેશને પરદેશી હુસરીમાંથી સ્વતંત્ર કરવા એમણે બારે કામ કર્યું અને તે માટે આ દેશ હંમેશા તેમનો ઝંડપો રહેશે.

ન્યુ દિલ્હી ૧૩-૧૧-૪૯

કનૈયાલાલ (કાનજીભાઈ) નાનાભાઈ દસાઈ

સેવાભાવી ડૉક્ટર ખેસન્ટ

‘જનસેવા એ જ મધુ સેવા’ એ સૂત્રને એક સેમ પહેલાં ડૉ. એની ખેસન્ટે અમલમાં મૂક્યું હતું, અને એ ધ્યેયને જીવન પર્વત આદર્યું માની તેઓએ પોતાનું આપણું જાન્યુ

જનમથી અગ્રિમ હોવા છતાં તેમની દષ્ટિએ નહોતો ગંગભેદ કે નહોતો દેશભેદ. સ્પષ્ટ ઉપર જનસેવા સર્વ કોઈ માણસો ઈશ્વરના અદર્શ છે, પછી તે ગમે તે દેશમાં જન્મ્યા હોય અને ગમે તે ખતિના હોય

૧લી ઓક્ટોબર ૧૮૭૭ ના રોજ તેમનો જન્મ થયો. લગ્નજીવન આવ્યા બાદ અને તે જીવનની શુદ્ધતા અનુભવીને તેઓએ પતિનું ધર છોડ્યું અને પોતાનો વિકાસ સાધ્યો. ૧૯મી નવેમ્બર

• તેઓ માત્ર રાજકીય મદાસજાના રાજકારણમાંથી જ અલગ થયા.

—૧૧૫૬૬.

૧૮૬૩માં તેઓએ હિંદની અગ્રિમ ઉપર પત્ર મૂક્યો, અને ત્યારથી આશુચ જીવન હરને સમર્પણ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો.

રશિયન લેખિકા મેક્ષ ઇલેવેટસ્કીના સાક્ષિમની બીડી અસર તેમના ઉપર પડી અને તે અસર તેજ તેઓએ હિંદમાં થોડાંસોડીની રચના કરી.

હિંદના શિક્ષિત વર્ગની દષ્ટિ તે જમાનામાં પશ્ચિમ બાજુ દેખેલી હતી. હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને હિંદની ધાર્મિક ભાવના પ્રત્યે તેમને ઘણાં હતી. પૂર્વવું તેટલું ખરાબ અને પશ્ચિમનું તેટલું સારું એ જ ખ્યાલમાં તેઓ રહેલાં હતા. અને અલ્પ વર્ષ ધર્મ પ્રત્યે એટલો જ અધમદાણુ બની ગયો હતો. અને વર્ગ અપોગતિને માર્ગે જ દોરાયે જતા હતા. પોતાનાં પ્રવચનો દ્વારા તેઓએ બંને વર્ગને એકબીજા સાથે અને હિંદની સાચી અદલાતું જોવાનું કરાવ્યું. આજે તેમની આત્માત્મિક બાજુની સેવા અણાઈ, પણ રાજકીય સેવામાં તેમનો ફાલો તેટલો જ અમૂલ્ય છે.

હિંદની પ્રગતિને અવરોધતાં વિદેશી શાસનનીતિનો તેમને ખ્યાલ આવતાં તેમણે હોમરૂલ લીધેલી રચાવના કરેલી, અને New India તેમજ Common Weal સાપ્તાહિક મારફતે લક્ષતનો પ્રચાર કરી અંગ્રેજો સામે લડાઈનો પ્રારંભો મોકલ્યો. એક વખત રૂઝવિના પ્રમુખ પણ ચૂંટાયેલા. તેમની આંદોલન પૂર્વ ગાંધીજી મટે પૂર્વેતેવારી રૂપ બની રહી એટલે આપણી આઝાદીની સિદ્ધિના ધોખામાં તેમના કાવેની પૂરવણી નાખેલી છે.

મનુષ્યને વહાલામાં વહાલી ચીજ પોતાની જિંદગી છે, એ જિંદગી બપોરે બીજાંજોના શ્રેષ્ઠ માતર નિરવાશપણે સાર્વજનિક હિતમાં ભતીત થાય ત્યારે તે બ્યક્તિ મનુષ્ય મદી દેવ બને છે. પૂર્વ ગાંધીજી પછીની દરોજમાં આપણે શકવતી એની બેસન્ટને મૂકીએ તો તે ચોખ્ખું છે.

અમદાવાદ.

શ્રી. ચીનુકાંઈ શેઠ

પ્રમુખ-અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી

William James on Dr. Besant

I recall here an illuminating comment by the late William James of Harvard in his work, "Some Varieties of Religious Experience". He notes that men are of two types, whom he terms the "Common person" and the "Psychopathic man"; concerning any "Vexed question" the common person's attitude is "What shall I think of it?" whereas that of the psychopathic man, who not only thinks but who is also charged with feeling is "What must I do about it?" James then goes on to quote from Dr. Besant's well-known Autobiography — he calls her "that high-souled woman" — the following passage:

"Plenty of people wish well to any good cause, but very few care to exert themselves to help it, and still fewer will risk anything in its

support. Some one ought to do it, but why should I?" Is the ever re-echoed phrase of weak-kneed amiability. "Some one ought to do it, so why not I?" is the cry of some earnest servant of man, eagerly springing forward to face some perilous duty. Between these two sentences lie whole centuries of moral evolution."

[From Presidential Address of C. Jinrajdas in 1948 Convention Adyar; The Theosophist, January 1949, Pp. 215-216.]

ડૉ. બેસન્ટ વિષે ચિત્તશાસ્ત્રી વિલિયમ જેમ્સ

મને અહિં હાલના સદ્ગત વિલિયમ જેમ્સે એના "Some Varieties of Religious Experience" (ધાર્મિક અનુભવોના કેટલાક વિવિધ પ્રકારો) નામક પુસ્તકમાં જે નવો પ્રકાર નામે એવું વિવરણ (Comment) કર્યું છે, તે યાદ આવે છે. એ જણાવે છે કે માણસો જે જાતના હોય છે તેને તેઓ "સામાન્ય મનુષ્ય" અને "ઉચ્ચ સવેદનવાળો મનુષ્ય" (Psychopathic man) એવાં બે નામ આપે છે. કોઈ "મૂંઝવણ પ્રજા" સંબંધી સામાન્ય મનુષ્યની વૃત્તિ એવી હોય છે કે "આના સંબંધી હું શું વિચાર કરીશ?" જ્યારે આનંદિક રીતે ઉચ્ચ સવેદન ધરાવતો માણસ, કે જે આત્મ વિચાર જ કરતો નથી પણ સાથે સાથે બાહ્યથી પણ બેરહેબો છે તેની વૃત્તિ એવી હોય છે "આને વિશે મારે શું કરવું જોઈએ?" પછીથી વિલિયમ જેમ્સ ડૉ. બેસન્ટ — જેમને તે "એ ઉચ્ચ આત્માવાળો બી" તરીકે સંબોધે છે — તેમના જણીતા આત્મવૃત્તાન્તમાંથી નીચેનાં ફક્તો ઉતારે છે:—

"પણ મણસો કોઈ એક સારી પ્રવૃત્તિને શુભ ધ્વજે છે, પણ જુદું કોઈ તેને મદદ કરવાને પોતાની જાતને અમમાં નાખે છે, અને તેથી પણ જોખા તેને મદદ કરવાને પોતાની જાતને કંઈ પણ વહોરી સેવા તૈયાર હોય છે. "કોઈએ તે કરવું જ જોઈએ, પણ મારે જ શા માટે?" આ જાતના સમ્પ્રદાય કુળ, મનુષ્ય અને બધાં માણસોમાં જોવામાં આવે છે. "કોઈએ જો એ જામ કરવું જ જોઈએ તો મારે શા માટે નહિ?" એ જાતનો અવાજ મનુષ્ય જાતના કોઈ સામા સેવકમાંથી નીકળે છે. અને તે મને/તેણે બધી બરિયા કાર્યને ઉપાડી સેવા તૈયાર થાય છે. આ બે વાક્યોથી પ્રમટ થતી વૃત્તિમાં નૈતિક વિશાસમાં, સ્વર્ગની દૃષ્ટિએ સંતોષોનો તે તમાવતે પડી જાય છે.

(શ્રી. સી. જિનરાજદાસના ૧૯૪૮ની અગ્રાર કેન્વેન્શન વખતના પ્રબરમાનના બાબાનમાંથી, જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ના 'ધી થીયોસોફિસ્ટ' પાના-૨૧૫-૨૧૬ માંથી)

President Rajendra Prasad on Dr. Besant

Is there anything to say of the many-sided activities of the great lady that has not already been said by others more competent than I? Let us cherish the memory of the kindly soul, not in books and Memo

rial Volumes, but in our daily lives The cultural heritage of India that drew her amongst us is a sure guarantee that we as a people would never let her sweet memory fade.

Sjt. Rajendra Prasad

10th February, 1950

First President Indian Republic.

ડૉ. બેસન્ટ વિષે પ્રમુખ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

એ મહાન સમારી વિષે એવું કંઈક વિશેષ કહેવાનું બાકી રહ્યું છે કે જે ખીન મારા કરતાં વધારે સાચું ન બધાંનું હોય. એટલે આપણે તે એટલું જ કરવાનું કે એ પ્રેમાળ આત્માનું સ્મરણ પુસ્તક લખી કે એમને માટે સ્મારકપત્રો રચીને નહિ પણ આપણા નિત્ય જીવનથી કરવાનું છે. હિન્દોનાં સામાજિક વારસા કે જેણે ડૉ. બેસન્ટને આપણી પ્રત્યે દોષો તે એવા છે કે તે આપણને ખતિરી આપે છે, કે આપણે એક પ્રજાતંત્રિક તેમજ (ડૉ. બેસન્ટનું) મધુર સ્મરણ જાણું થયા નહિ. હઈએ.

તા. ૧૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૦

રાજેન્દ્રપ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદ

(ઉપલા ફકરાનો અનુવાદ)

Krishnaji on Dr. Besant

Mr. Krishnamurti when interviewed by telephone at the house of Emily Lutyens said that Mrs. Besant and he were like mother and son, and he had a great personal affection for her. She was a great and most marvellous person and a Saint in her life

(From "Theosophy in India" October, 1933)

ડૉ. બેસન્ટ વિષે કૃષ્ણજી

શ્રી જી. કૃષ્ણમુર્તિની લેડી એમિલી લુટ્યેન્સના ગૃહના ટેલિફોન પર મુલાકાત લેવામાં આવી ત્યારે તેમણે જણાવ્યું: "તેમના અને ડૉ. બેસન્ટનો સંબંધ માતા અને પુત્ર જેવો હતો અને તેમને તેમના પ્રત્યે ખાસ અગત સ્નેહભાવ (affection) હતો તેઓ (ડૉ. બેસન્ટ) એક મહાન અને અદ્વિતીય વ્યક્તિ હતા અને તેમના જીવનમાં એક સંત જેવું હતું.

(ઉપલા ફકરાનો અનુવાદ)

Veneration Despite Differences

When I was studying in London in 1888 and after, I had become, like many like me, an admirer of Bradlaugh and Besant. Imagine my excitement when, in a fine morning I read in the London Press that Annie Besant had become a Theosophist under Blavatsky's inspiration. I was a mere boy practically unknown to anybody. I would have been more than satisfied if I could have touched the hem of the garments of Madame Blavatsky and her distinguished disciple. But I could not, though some friends had kindly taken me to Blavatsky Lodge. When Dr. Besant came to India and captivated the country, I came in close touch with her and, though, we had political differences, my veneration for her did not suffer abatement. I hope therefore the centenary celebrations will be worthy of the great woman.

Mahatma Gandhiji.

(The Annie Besant Centenary Book-P. 94)

મતભેદ હોવા છતાં પણ આદરમાન

જ્યારે હું લંડનમાં ૧૮૮૮ અને ત્યાર પછી અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે હું, મારા જેવા યુવાની જેમ, બ્રેડલાઈ અને બેસન્ટના પ્રશ્નસર્જકો બનીને દોડતો. આથી એક વહેલી પ્રસારે, જ્યારે મેં લંડનના વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું કે બેસન્ટ બેવેરેટ્ટની પ્રેરણાથી થીઓસોફિસ્ટ થયા છે, ત્યારે મને થયેલા ઉત્સાહના આવેશને (excitement) કંઈપી કહી શકાય — તે વખતે હું તો એક કુમાર (boy) હતો અને મને કોઈ ખાસ જાણખતું પણ ન હતું. જો મેમ બેવેરેટ્ટ અને એમના પ્રખ્યાત (distinguished) શિષ્ય (બેસન્ટ)ના પાદોત્ક્રમણને (touch the hem of her garments) પણ કરી શકાયો હોત તો, મને પૂછું સંતોષ થાત. પણ મને તેમ કરવાનું સમર્થન મળ્યું નહિ, જો કે કેટલાક મિત્રો મને બેવેરેટ્ટની હોબમાં લઈ જવા દેતા. જ્યારે ડૉ. બેસન્ટ દિવસોમાં આખ્યાનને આપા દેવનું મન છતી લીધું ત્યારે હું તેમના ગાદ સંપર્કમાં આજ્યો હતો, અને જો કે તેમની સાથે મારે રાજકીય મતભેદો હતાં છતાં મારું તેમના પ્રવૃત્તિ આદરમાન જવાયે જોઈતું થયું ન હતું. આથી હું ઈચ્છું છું કે તેમના હતાજી ઉત્સવ એ મહાન ખાતુને લાવકે યુવાન.

મહાત્મા ગાંધીજી

(ઉપલા ફરોનો અનુવાદ)

Homage.

"I am glad to pay my homage to the life and work of Dr. Annie Besant, who did a great deed for the revival of our culture and the political freedom of our country. She adopted India as her spiritual home, and worked and suffered for the emancipation of the country.

She has been spared the agony of seeing her dear motherland divided; and all that we can do, if we are to be faithful to her memory, is to preserve the cultural unity of the country in spite of the political division."

26-9-47, Guest House, Baroda.

S. Radhakrishnan.

અંજલિ

ડૉ. બેસન્ટના સ્મારક સમાન 'બેનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ'ના ભારતીય સંસ્કૃતિના આચાર્ય સર ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન — જેઓ વિશ્વવિખ્યાત તરવેતા અને જીવનદ્રષ્ટી તરીકે આજે સંભાન પામ્યા છે — તેમણે ડૉ. બેસન્ટના જીવન-સ્મૃતિ રૂપે 'અણ્ણસુદરી'માં પ્રસિદ્ધ કરવા ઉપર ખુબ અંજલિ આપી હતી, જેનો ભાવાનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:—

"આપણા દેશના રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અને આમણી સંસ્કૃતિના પુનર્જીવન માટે અધ્યાત્મ પરિશ્રમ સેવનાર ડૉ. એની બેસન્ટને અંજલિ આપતાં મને આનંદ થાય છે. ભારતને તેમણે પોતાની અધ્યાત્મ — માતૃભૂમિ તરીકે માની અને (તેથી) દેશની મુક્તિ માટે તેમણે ધણી-કાંઈ કયું અને સહ્યું છે. પોતાની પ્યારી માતૃભૂમિને આજે વિમાનિત (હિત) ક્યાંસાં ભોવાયી તેમને થનાર દુઃખમાંથી તેઓ ઉદ્ધરી ગયા છે; પણ જો આપણે તેમની સ્મૃતિને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક (અનિશ્ચયથી) ભગવવા ઇચ્છતા હોઈએ તો, રાજકીય રીતે જો કોઈ કામગીરી પાયા છતાં પણ, આપણા દેશની સાર્વજનિક એકતા સાચવવા આપણાથી બનતું બધું જ કરવાની આપણી ફરજ છે."

(અણ્ણસુદરી, ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ માંથી)

India's Debt to Annie Besant

One of the outstanding events in my life is the day when I first met Annie Besant. I was twelve then and both her personality, the legends that already surrounded her, heroic career, and her oratory overwhelmed me. With a young boy's admiration and devotion I gazed at her and followed her about. Then came a gap of many years during which period I hardly saw her; but that admiration continued for a great and unique personality. Long years afterwards I again came into intimate contact with her in the political field and again I became a devoted admirer.

It has been a very great privilege for me to have known her and to have worked with her to some extent, for undoubtedly she was a

૨૪૬ : ભગવતી બેસન્ટ સ્મારક ગ્રંથ

dominating figure of the age. India specially owes a very deep debt of gratitude for all she did to enable her to find her own soul.

Pandit Jawaharlal Nehru

("The Anne Besant centenary Book", Page 95)

ડૉ. બેસન્ટ પ્રત્યે હિન્દુનું નકલુ

મારા જીવનમાં એક અમત્યની ખીના, તે હું એની બેસન્ટને પ્રથમ મળ્યો તે છે હું તે વખતે માત્ર બાર વર્ષનો જ હતો. તેમના વ્યક્તિત્વ અને તેમની ત્રિર કારકિર્દીની આસપાસ અદ્ભુત કથા પ્રસરી રહી હતી. તેમની વફાતુલકલાએ મને પરાસ્ત (overwhelmed) કર્યો, એક યુવકને જાજ્જતા પૂન્યભાવ અને ભક્તિથી હું તેમની તરફ જોઈ રહ્યો, અને તેમને અનુસર્યો. પછીથી ધણી વર્ષોના ગાળો એવો આબોધ કે જે સમયમાં તેમને મેં લાગ્યે જ નોંધ્યા તેમના, મહાન, અને વિશિષ્ટ પ્રકારના વ્યક્તિત્વ માટેનું માન મને કાયમ જ રહ્યું. ધણી વર્ષો પછીથી પાછો હું રાજકીય ક્ષેત્રને લીધે, તેમના બાદ સપર્કમાં આવ્યો, અને ફરી પાછો હું તેમનો ભક્તિભાવે પ્રસ્થાપક થયો.

હું તેમના સમાગમમાં આવ્યો અને તેમની સાથે થોડે ધણે અંશે મેં કામ કર્યું તેને હું એક મોટા લઘાવો ગણું છું, કારણ તે સાથે જ આ યુગની એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતી.

તેમણે હિન્દનો પોતાનો આત્મા શોધી કાઢવા જે જે પ્રયાસ કર્યો છે તેને માટે તેમના ઉપકારનું હિન્દને આસ દેવું છે.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ
(ઉપલા ફકરાનો અનુવાદ)

The Hon'ble Maulana Abdul Kalam Azad on Dr. Besant

"Dr. Besant was a great exponent of Indian culture and spiritual life and proclaimed the message of India before the world. The centenary celebrations in her honour are, therefore, not only a memorial in her but also in the spirit of India's undying culture."

(The Common Weal, Thursday, October 2, 1947.)

ડૉ. બેસન્ટ વિષે માનનીય મૌલાના અબ્દુલકલામ આઝાદ,

ડૉ. બેસન્ટ એ હિન્દની સંસ્કૃતિ અને તેની આધ્યાત્મિકતાના એક મોટા પ્રરક્તા હતા. અને તેમણે હિન્દનો સદૃશ જગત આગળ જાહેર કર્યો, તેથી તેમના માનમાં જે કનાબડી ઉત્થાપ થાય છે તે માત્ર તેમના જ સ્મરણથી નહિ પણ હિન્દની અમર સંસ્કૃતિના આત્માને પોષવાને માટે પણ છે.

(ઉપલા ફકરાનો અનુવાદ)

ડૉ. બેસન્ટ વિષે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકોર

ડૉ. બેસન્ટની નીતિને લઈને સંખ્યાબંધ કુટુંબોને યંત્ર દુઃખ ભેડે અને બાપક છે. આ બિન-બાપદાર રાજનીતિનું અગમ્ય બરાબર પગિશ્યામ, પલિમના સંસ્કારથી મુક્ત એવા મનમાં પશ્ચિમનું જે કાંઈ છે તે બધા સામે વિકારનો ફેલાવો છે. અણીના પ્રસંગે આપણા દુઃખમાં પોતાના નીતિ લાઈબ્રેરી કોથ અને વિકાર ખમીને ભાગ લેનાર એકમાત્ર મુશ્કેલીમન મિસિસ એની બેસન્ટ છે. આથી હું તેમની હિંમત માટે આભારની લાગણી અર્પિત કરવાને પ્રેરાયો છું.

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકોર.

(ન્યુ ઇન્ડિયા તા. ૨૫-૮-૧૯૧૭)

The National-BUILDER

All that I can say is that among the builders of the Indian Nation Dr. Besant's name stands very high!

Her unrivalled gift of oratory, her power of organisation and her deep faith in her mission are probably not so well-known to the present generation of Indian young men as they were known to the men of my time, who saw her 40 or 50 years ago in the prime of her life and plenitude of her powers.

Tej Bahadur Sapru

("The Annie Besant Centenary Book" Page 101)

રાષ્ટ્રવિધાતા

હું, જેટલું બાંધકામ કરું એમ છું કે હિન્દના રાષ્ટ્રવિધાતામાં ડૉ. બેસન્ટનું નામ બહુ મોખરે છે.

તેમની અનન્ય વ્યક્તિત્વશક્તિ, તેમની વ્યવસ્થાશક્તિ અને તેમણે આપેલ પ્રયાસ વિશેની શ્રદ્ધા વિશે, હિન્દના આધુનિક યુવનો યુવકો, અમારા સમયના માણસો કે જેમણે ૪૦-૫૦ વર્ષ પહેલાં એમને પૂર્ણ લુવાની અને શક્તિની કારપૂરતામાં જોયા હશે તે જેટલું અણુતા હશે તેટલું અણુતા નહિ હોય.

શ્રી તેજ બહાદુર સપ્રુ.

(ઉપલા અંગ્રેજી ફારાનો અનુવાદ)

Dr. Besant's life, as human life, generally is, was an amalgam of success and failure. What was her success? And what was her failure? Her success, in my mind, lay in this, that she organised the people of India. She taught them the virtue not only of organisation but of businesslike organisation. Politics and book-keeping seemed to be strangely at variance with one another. Dr. Besant showed that steady business-like habits and persistence are as essential for politics as for professions and careers.

Sir C. P. Ramswami Aiyar

ડૉ. બેસન્ટનું જીવન, સામાન્ય રીતે માનવજીવન જેમ હોય છે તેમ, સફળતા અને નિષ્ફળતાના સમિશ્રણવાળું હતું. તેમની સફળતા શેમાં હતી? અને તેમની નિષ્ફળતા શી હતી? તેમની સફળતા, મારા માનવા પ્રમાણે, એમાં હતી કે, તેમણે દિલ્હી-લેફ્ટનાં વ્યવહારિક કાર્યો. તેમણે તેમને માત્ર વ્યવસ્થિત થતાં શીખવ્યું એટલું જ નહિ પણ વ્યવહારિક માણસ જેવી વ્યવસ્થા કરતાં શીખવ્યું. રાજકારણ અને દિસાળના ચોપડા રાખવા એકબીજાથી વિરોધાભાસી ધાર્મતા, ડૉ. બેસન્ટે બતાવ્યું કે શાંત વ્યવહારિક ટેવો અને ખંત એ રાજકારણને માટે જરૂરનાં છે તેટલાં જ ઠાઈ એક ધંધા કે ઠાઈ એક કારકિર્દીને માટે જરૂરનાં છે.

સર સી. પી. રામસ્વામી આયર
(ઉપલા અંગ્રેજી ફરારનો અનુવાદ)

But, when all is said and done, the fact remains that amongst the architects that built up Indian Nationalism, Mrs Besant figures prominently in erecting it from the top of the plinth to the bottom of the eaves.

Dr. B. Pattabhi Sitaramayya.
(The Common Weal, Thursday, October 2, 1947.)

પણ જ્યારે આ સંબંધી બધું ચર્ચાઈ ગયું, પછી પણ એ તો આત્મજન રહેશે કે દિલ્હી રાષ્ટ્રીય સ્થાપનાના પદાતરમાં, મિસિસ બેસન્ટે, ઈસ્ટલેન્ડથી ચાંદીને નેવાં સુધી અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો છે.

ડૉ. બી. પટ્ટાભી સીતારામય્યા
(ઉપલા અંગ્રેજી ફરારનો અનુવાદ)

I deem it a great privilege to associate myself with the centenary celebrations of Dr. Annie Besant and join in the tributes which will pour on this auspicious occasion from all quarters of the globe in praise of her versatile and dynamic personality.

A great seer and educationist, a determined fighter for human liberty and a brilliant orator, Dr Besant's name will be most remembered

our country for her great and unique services to the cause of Hindu Religion and Indian Freedom.

J. B. Kripalani

At one time Congress President.

(The Common Weal, Thursday October 2, 1947.)

ડૉ. એની બેસન્ટના શતાબ્દી-ઉત્સવમાં હામ લેવાની જે તક અને મળી છે તેને માટે હું ઔરવ ધરાવી શકું. આ મંગલ પ્રસંગે દુનિયાના બધા ખૂલાયાથી એમના અનેકવિધ ચક્રિતવાળા અને ઇતિહાસિક વ્યક્તિત્વ (Dynamic Personality) વિષે એમના પ્રચલિતગાન કરવામાં આવશે તેમાં સામેલ થવું એ હું માટે માટે માન સમજું છું.

તેઓ એક મહાન દ્રષ્ટા, શિક્ષણશાસ્ત્રી, માનવસ્વાતંત્ર્ય માટેના અફર (determined) થોદા અને એક પ્રભાવશાળી વક્તા હતાં. તેમનું નામ ભારતવર્ષમાં તો ખાસ કરીને તેમની હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દના સ્વાતંત્ર્ય માટેની સેવા માટે સર્વિશેષ યાદ રહેશે.

જે. બી. કૃપલાની

(એક વખતના રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ)
(ઉપવા અંગ્રેજી ફકરાનો અનુવાદ)

One of the reasons which enabled Dr. Besant to travel so constantly without feeling the ill effects of the many inconveniences to which travellers must inevitably be subject was the light-hearted way in which she travelled. She was the most delightful companion in trains, in steamships and in aeroplanes - this last mode of travelling being her particular delight, partly because she could do more work in shorter time when she made an aeroplane tour, and partly because she felt a deep sense of exhilaration in the heights and in the free spaces in which the airship flies.

Dr. George S. Arundale.

("The Annie Besant Centenary Book" Page, 242)

ડૉ. બેસન્ટે શ્રમ અનુભવના વગર ધણી મુસાફરીઓ કરી તેનું મુખ્ય કારણ તેમણે હૃદયના હળવા બાવથી તે કરી તે હતું. તેઓ આમગાડી, આગબોટ અને વિમાનની મુસાફરીમાં બધું આનંદભર્યો સાથી જેવા હતાં એમને વિમાનની મુસાફરી ખાસ ગમતી હતી, કારણ કે તેઓ તેનાથી થોડા વખતમાં ધણું કામ કરી શકતાં હતાં અને બીજું કારણ એ હતું કે તેનાથી તે હવામાં જાય અને ખુશી જગ્યાઓમાં પોઈ એક જગ્યા આનંદ અનુભવતાં હતાં.

ડૉ. જોર્જ સિડની આરુન્ડેલ
(ઉપવા ફકરાનો અનુવાદ)

That Hinduism to-day is a living force is in no small measure due to Dr. Besant and her work in connection with the Theosophical Society.

Mr Hirendranath Dutt.

("Theosophy in India" Special Memorial Volume, October 1933)

હિન્દુ ધર્મ આજે જે એક જીવંત બળ છે તે કો બેસન્ટ અને તેમના થીયોસોફિકલ સોસાયટી પરવેના કાર્યને ધણે અંશે આભારી છે

હિરેન્દ્રનાથ દત્ત

(ઉપના કુકરાનો અનુવાદ)

Dr. Annie Besant was a unique personality, who, combined in her self many types of greatness and many roles of action, all needed to give the necessary turn to the progress of humanity in general and India in particular. The seeds that she sowed have been, some of them, nurtured and brought to harvest. It is only under time's continually adjusting hand that the greatness of her effort and works will be revealed in its true perspective. In every field in which she laboured, she saw ahead of those who, at one time or other, followed her inspiring lead, and the wisdom of what she proclaimed and urged is being vindicated as those who have the eyes to see can see.

7th January 1949.

N Shri Ram

કો બેસન્ટ એ એક અદ્ભુત વ્યક્તિ હતા તેઓ યોતાનામાં ધણા પ્રકારની મહત્તા અને ધણા પ્રકારના કાર્યોના સમન્વય કરતા હતા, જે બધાં મનુષ્ય વ્યક્તિના સામાન્ય રીતે વિકાસ સાધવા અને ખાસ કરીને હિન્દના વિકાસ માટે જરૂરી જણાતાં હતાં તેમણે વાવેલાં કેટલાંક બીજો ફલપ્રાપ્તિ છે. કાળની સાથે બધી વસ્તુ સરખી અને બધું બેસતી કરતી ચક્રિત તથા જ એમના બગીચા કાર્યો અને પ્રયાસની મહત્તા, એના સાચા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થશે. તેમણે જે જે ક્ષેત્રોમાં કામ કર્યું છે, તેમાં જેમણે તેમની પ્રેરણાથી, નેતાગીરી નીચે એક યા બીજે સમયે કામ કર્યું છે, તે બધાથી તેઓ આગળ (ahead) નોંધે ચક્રતા હતા અને તેમણે જે જે કહ્યું છે અને જે નેના પર બાર મૂક્યો છે તેમાં હકાવણી (Wisdom) જણાઈ આવે છે અને જેઓને તેને માટે યોગ્ય દષ્ટિ હોય તે તે નોંધે શકે.

૭મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૯ અવાર.

શ્રી એન. શ્રીરામ.

Mrs Besant's personality has left a permanent mark on the thought and culture in this country. Her writings and teachings will remain an abiding source of inspiration for many people in India and abroad.

Secretariat, Bombay 5th April 1949

G. L. Nanda

મિસિસ બેસન્ટના વ્યક્તિત્વે આ દેશનાં વિચાર અને સંસ્કૃતિ પર ચિરસ્થાયી અસર કરી છે. તેમનાં લખાણો અને શિક્ષણો હિન્દ અને હિન્દ બહારનાં ધણા લોકોને ગ્રેરજા આપનાર સ્થિતિ સાધન થઈ પડશે.

બોમ્બે સેક્રેટરીએટ, ૫ એપ્રિલ ૧૯૪૯.

શુભચારીલાલ નંદા.

Mrs Besant did play an important role for a short time in the country's battle for freedom. She was a good writer and an eminent exponent of Theosophical topics. She adopted India as her Country and she helped greatly in exposing the British claim that they were in India for the benefit of the Indian people.

Bombay, 31st March 1949.

Sgt. Manu Subedar

મિસિસ બેસન્ટે આપણા દેશના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં થોડા વખત માટે તે એક અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેઓ એક સારા લેખક અને થીઓસોફી (જ્ઞાનવિદ્યા) ના વિષયોની સારી રજુઆત કરનાર અગત્યની વ્યક્તિ હતાં. તેમણે હિન્દને પોતાની માતૃભૂમિ બનાવી હતી. અને તેમણે સ્પષ્ટિય લોકોનો દાવો કે તે લોકો હિન્દના લોકોના બહા માટે જ હિન્દમાં આવ્યા હતા તેની પોડગતા ખુલ્લી કરવા પ્રયત્ન મદદ કરી હતી.

અંબઈ, ૩૧ માર્ચ ૧૯૪૯

શ્રી. મનુ સુબેદાર.

It is not possible for anyone to comprehend her in her entirety because to his mind the measure of her greatness consisted in the fact that it was immeasurable. The speaker had the unique privilege of sitting at her feet for a number of years during the best part of his life and he wished to draw attention to one or two things which to his mind were really great and supreme in her character. As Mr. Jinarajdas put it she was above everything else a person who made Men. She did not only make men, but so far as India at least was concerned she also made a Nation

Pandit Iqbal Nafain Gurtu.

Pro. Vice-Chancellor, Allahabad University.

(Theosophy in India—Special Memorial Volume—October, 1933)

તેમને પૂરેપૂરાં સમજ્યા એ વલ્લ અશક્યવત્ છે, કારણ કે તેમની મહત્તા એવી હતી કે તેનું માપ કદી ન થકાય. આ વક્તા (પંડિત ઇકબાલ નાફાઈન ગુર્તુ)ને પોતાના જીવનના અગત્યના ભાગમાં ધણાં વર્ષો સુધી તેમના (ડૉ. બેસન્ટના) ચરણ નીચે બેસવાની અમૂલ્ય તક મળી હતી. આમ તેમના ચારિત્ર્યની એ ત્રણ બાબતોએ જે વક્તાને મન ખેંચી મહાન હતી તે તરફ ધ્યાન અને તેમના ચારિત્ર્યની એ ત્રણ બાબતોએ જે વક્તાને મન ખેંચી મહાન હતી તે તરફ ધ્યાન એવાનો પ્રયત્ન છે. શ્રી. જિનારાજદાસ કહે છે તેમ તેઓ સૌથી વધારે એવી વ્યક્તિ હતા કે જેમણે મનુષ્યો ધર્મી છે. પણ તેમણે માત્ર મનુષ્યો જ ધર્મી નથી પણ હિન્દ પૂરતું તો એમ કહી શકાય કે તેમણે એક આખો રાષ્ટ્ર પણ ધર્મી પ્રવાસ કર્યો છે.

(ઉપલા કક્ષાનો અનુવાદ)

પંડિત ઇકબાલ નાફાઈન ગુર્તુ :
અલ્લાહાબાદ વિદ્યાપીઠના ઉપપ્રધ્યક્ષ

Who Would Follow Her Example?

I mention this aspect of Annie Besant's life because it has a lesson for us in India even today. There are amongst us quite a few, who still read all the Literature Mrs. Besant read in those days, feel exactly as she did, and even put forth the very same arguments on this subject. But I wonder how many of them would be prepared to suffer for their convictions as Annie Besant did. Being driven to the conclusion that there cannot be any God on this earth so full of misery, as many are, and unlike them Annie Besant determined to do her utmost to become a little Goddess herself, to take the place of the non-existent God as far as it lay in her power to do so. She decided to adopt the fatherless and motherless orphan-humanity; and tried to serve the child with utter devotion. All that her mother was afraid of and more came to pass and a bitterly sad time followed. But all the time she grew in her intense dedication to the service of humanity, which brought her to the feet of the Great Ones, who exist on the face of the earth to that end.

This is just what Annie Besant did for herself. Adding the Science of the unseen—Occultism—to the Physical Sciences she had already studied, she learnt to see the firm hand of God, or the One Law of Nature—if you prefer that term—not only during life, but before and after death as well. That gave her the key to the solution of the problems that confronted her, including the place of Evil and pain in this world and the existence of God or His Agents on the Earth, the Rishis.

Whether it was such an order, or her remarkable intuition, it is an undisputed fact that she did pick out Krishnamurti, then a boy of fourteen, out of a million dusky lads in India and told the world: "Ecce Homo— This is the man." Krishnamurti has already gained for him-

self a place amongst the Thinkers of the world, and we shall see more of him yet. ;

By G. N. Gokhale

(From his article "Dr. Annie Besant, Her Life and Work.")

એમનું દૃષ્ટાન્ત કોણ અનુસરશે ?

હિંદમાં આજે પણ એવા કેટલાક હશે કે જેમણે ડૉ. બેસન્ટે, તેમના નાસ્તિક કાળમાં જે વાંચ્યું હતું તે વાંચ્યું હશે. અને તેમના તે સમયના જેવી દલીલો પણ તેઓ કરી શકે, પણ તેમની માન્યતા પ્રમાણે આશનાર આજે તેમના જેવા કેટલા નીકળી આવે ?

પોતે ઇશ્વરમાં ન માનતા હોવાથી 'દુઃખી જન્મતા તેઓ એક નાનાં દેવી-નાનાં માતા બની ગયાં હતાં. અને નિરાધાર માનવજાતની સેવા કરવા મંડી ગયાં હતાં. તેમનાં પોતાનાં માતાએ જે બધું કહ્યું હતું તે અને તેથી વધારે ખરું પકડ્યું હતું પણ તેમણે જન્મતાની સેવા કરવાનું છોડ્યું નહિં. અને આ સેવા દ્વારા જ તેઓ મહાત્માઓ કે જે આ હેતુસર જ પૃથ્વી પર વસે છે તેમના ચરણકમળ પ્રત્યે દોશયાં.

તેમણે સ્વૃક્ષ વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક-ધૌર્જિક-વિજ્ઞાનનો મેળ સાંખ્યો અને એ બન્ને દ્વારા તેમણે પ્રજાનો હાથ કહો કે ઇશ્વરના કુદરતના નિયમો કહો તે ભેદો શીખ્યા—માત્ર સ્વૃક્ષજીવનમાં જ નહિં પણ મરણોત્તર સ્થિતિમાં પણ. અને આનાથી જ તેમને જીવનના પ્રશ્નો જેવા કે દુઃખ અને પાપ વગેરેના જવાબ મળ્યા અને આથી જ તેમને ઇશ્વર અને તેમના પ્રતિનિધિઓ—મહાત્માઓના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થઈ.

તેમને તેમના શુદ્ધદેવની સૂચનાથી અથવા તેમની પોતાની અદ્ભુત અનાપ્રતિભાથી શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની બાળ ચર્ચા તે વખતે તે માત્ર ૧૪ વર્ષના જ હતા. આજેયોગ પુરૂષ છે એમ તેમનાથી ઉદ્દગારો નીકળી મયા. આજે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિએ જન્મતા વિચારકોમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધું છે, અને જેમ જેમ વખત જશે તેમ એમને વિશે આપણને વધુ ને વધુ ગળણાનું મળશે.

(શ્રી. જી. એન. ગોખલેના ઉપરના ઉત્તરોનો મુક્ત અનુવાદ)

Pandit Jawaharlal Nehru on Dr. Besant

(From his autobiography)

Gradually political life grew again. Lokamanya Tilak came out of prison & Home Rule Leagues were started by him and Mrs. Besant. I joined both but I worked especially for Mrs. Besant's League. Mrs. Besant began to play an ever increasing part in the Indian Political scene.

The atmosphere became electric and most of us young men felt exhilarated and expected big things in the near future. Mrs. Besant's internment added greatly to the excitement of the intelligentsia and vitalized the Home Rule Movement all over the country. Mrs. Besant's internment stirred even the older generation, including many of the Moderate leaders.

Mr. Besant's internment also resulted in my father and other moderate leaders joining the Home Rule League. Some months later most of these Moderate Members resigned from the League. My father remained in it and became the president of the Allahabad Branch.

ડો. એની બેસન્ટની હોમરૂલ પ્રવૃત્તિ

ધીમેધીમે રાજકીય જીવન ફરી વધવા પામ્યું. લોકમાન્ય તિલક જેલમાંથી બહાર આયા અને તેમણે અને મિસિસ બેસન્ટે હોમરૂલ લીગ શરૂ કરી. હું અને લીગમાં જોડાયે, પણ મેં ખાસ કરીને મિસિસ બેસન્ટની હોમરૂલ પ્રવૃત્તિ માટે કામ કર્યું. દિન-ના રાજકીય ક્ષેત્રમાં મિસિસ બેસન્ટે વધારે બામ સેવાતું શરૂ કર્યું હતું. વાતાવરણ વીજળીના બળ જેવું ભરેલું બન્યું હતું અને જાગે તરુણો વેગી ધણીને ઉત્સાહ આપ્યો હતો અને ભવિષ્યમાં સદાન બનાવો બનશે એવી આશા જાગે સેવતા હતા. મિસિસ બેસન્ટ નજરકેદ થયાં તેથી છુદ્દિમાન ગણાતા વર્ગના ઉચ્ચરેટમાં વધારો થયો અને હોમરૂલ પ્રવૃત્તિને સમરત દેશમાં પ્રવળ ચેતના થઈ.

એમને નજરકેદ કરવામાં આવ્યાં તેથી મોકરેટ (વિનીત) વર્ગના નેતાઓમાંના પણ સાથે જૂના જર્મનાના માણસોને પણ ઉત્સાહ આપ્યો. આને પરિણામે મારા પિતાશ્રી અને ખીલ વિનીત નેતાઓ હોમરૂલ લીગમાં જોડાયા. ડેલેકાક વિનીતો પાછળથી રાજનીતિ આપી નીકળ્યાં ત્યાં મોગ પિતાશ્રી તેમાં આશુ રહ્યા અને અલ્ફ્રાઈડાઈની હોમરૂલ લીગની શાખાના પ્રમુખ બન્યા હતા.

(ઉપરના ફક્તને અનુવાદ, અનુવાદક શ્રી. મહેશ્વર દેસાઈ)

પરિત બનાવરસાય નેહરુ
(આત્મકથા)

નાંધવોથી

.....સત્ય એમનો મંત્ર હતો, થીઓસોફી એમનું જીવન હતું. પ્રજાતા એમને પાંચરી હતી. સતત કામમાં એમને આનંદ હતો. જનસેવાને એ પોતાની જ સેવા સમજતા હતાં. એમનું જીવન અર્થશુદ્ધ વિશુદ્ધ હતું. દિલ એમનું વહાલું વતન હતું. વિશ્વમિત્ર રીતે એને તથા હતી. ગુરૂવના કામ માટે એ ખપું તજવા તૈયાર હતાં એમના પ્રભાવને પ્રતિજ્ઞા સ્વીકાર્યા. નવસંસ્કૃતિ જમરને બદલવાની એમને ઊર અભિલાષ હતી. કમ' ને પુનર્જન્મના નિયમ, યત્નનું રક્ષણ, ગુરૂપર પરાને માર', જીવનનું રક્ષણ, આ લોક ને પરલોકની રચના ને ચોખ્ખા, ધર્મ, આત્મા એ સર્વ વિષયોનું એમણે રપટ, સચોટ ને સગીર રીતે આલેખન કર્યું.

એમણે શું નથી કહ્યું? ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય સર્વ પ્રદેશમાં એ ધૂમી વળ્યા. અનેક ઝંઝાવાતો સામે એ લડ્યાં. જીવનની પ્રત્યેક પળ એમણે અણુમેલવી બનાવી છે. જીવન જીવી જવધુ. એ બોલવા માટે કે અદ્ભુત વાણીપ્રવાહ એમની રચણ વિચારસરણીનો પથ સરળ કરી આપતો. એમના વ્યાખ્યાન પછી એમના અર્થ, જાણીતીધારી, સ્પષ્ટતા કાનમાં મધુર યુગ્મન કરતા. એમના જીવને અનેકનાં જીવનમાં નવમજનન કર્યાં છે. સતત જાગૃત અવસ્થાથી, જીવનમાં તરિત પરિવર્તન દાખવતા કૃષ્ણજીને પણ એ જ બહાર લાવ્યાં ને?.....

શ્રી. અપક મહેતા

‘કોમનવેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયા બિલ’

મહાન મુશ્કેલીઓ અને પારાવાર અત્યાધાતોનો પ્રતિકાર કરીને ‘હિંદીકૃતિષી ડૉ. ઝેસન્ટે’ ‘કોમન-વેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયા બિલ’ તૈયાર કરવા હિન્દી ધારાસભાના સદસ્યોનાં સમેલનો સિમલા, દિલ્હી અને આલ્હાબાદમાં બેઠાં એ સ્વરાજ્ય-બાધારણના બિલમાં, લશ્કર અને પરદેશનીતિનાં બે ખાતાં સિવાય, સંપૂર્ણ સાર્વાનિક સ્વરાજ્યની માંડણી હતી પણ સાથે જ તેમાં રચણ બાંહેધરી હતી કે, પૂર્ણ અનુ-કૂળતા પ્રાપ્ત થતાં તુર્તજ, તે બને ખાતાનો વહીવટ પણ હિંદી રાષ્ટ્રીય સરકાર પાર્લામેન્ટની દખલગીરી સિવાય, પોતાને હસ્તક લઈ શકશે. તેમાં, આર્થસંસ્કૃતિને અનુરૂપ કૃષિક મતાધિકારની સુદર વ્યવસ્થા હતી. પાર્લામેન્ટે તેને સ્વીકાર્યું અને પ્રથમ વાચનમાંથી તે પસાર પણ થયું. પરંતુ હિંદીઓના જ પ્રબળ સહકારના અભાવે એ ‘બિલ બીજા તબક્કામાં ન આવી શક્યું’ એ કુર્બાનિ! બાકી આટલું સૌક્ય એ જ પાર્લામેન્ટની મંજૂરી દ્વારા જે સાર્વાનિક સ્વરાજ મળી રહ્યું છે તેમાં રહેલી લયગ્રસ્તતા, અંકશીલતા, દેશના બામલા વગેરે બીજાઓ, આજથી આશરે ૨૪ વર્ષ પૂર્વે મળતા સ્વરાજ્યમાં ન હતી, એ હકીકતનો કોઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી ઈતિહાસકાર ઈન્કાર કરી શકે તેમ નથી.

શ્રી મહેન્દ્રકુમાર માતીલાલ દેસાઈ

(એમના ‘ડૉ. ઝેનીએસન્ટ-એક વીર વિશ્વતિને વાક્ય પ્રજ્વાલિત’ના અખંડ લેખમાંથી)

સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક ભારત; ડૉ. ઝેસન્ટ અને થીઓસોફિકલ સોસાયટી

પરમાત્માની કૃપા, ભારતના અનેક રાષ્ટ્રભક્તો અને રાષ્ટ્રપ્રેમીઓના અને અનેક વિદેશી ભારત-મિત્રોના ૧૮૮૫થી ૧૯૪૭ સુધીના પ્રબળ ત્યાગ, પ્રબળ પ્રયત્ન અને ચિંતનની મજૂર સરકારની સહાનુ-ભૂતિભરી મીઠી નજરથી સ. ૧૯૪૮ના નવેમ્બરની તા. ૨૬મીએ રાજ્યધારણ પસાર થતાં સ. ૧૯૫૦ના નવમ્બરની તા. ૨૬મીએ ભારત સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક બનેલ છે. ભારત દેશના ઈતિહાસમાં અને ભારતવાસીઓના જીવનમાં આ એક અદ્વિતીય પ્રસન્ન છે આ પ્રસન્નની ખરેખરી કિંમત સમજતાં હજી વર્ષો લાગશે અને લાવિષ્ણી પ્રજા તે માટે જરૂર મરજી લેશે.

પ્રજાસત્તાક રાજ્યધારણના પ્રસ્તાવમાં-દેશમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું કે ૩-અને ભારતના નાગરિકો, ભારતને સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક બનાવવાનો, ભારતના સમસ્ત નાગરિકો માટે, સામાજિક,

આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય, વિચારનું, વાણીનું, મનઃક્રમનું અને ધર્મનું સ્વાતંત્ર્ય અને દરજ્જાની અને તાત્કાલીન સમાનતા મેળવવાનો, સઘળા ભારતવાસીઓમાં વ્યક્તિના સ્વમાન અને પ્રજાની એકસંધીની ખાતરીવાળી ભાઈબંધી વધારવાનો ખવિત્ર નિશ્ચય કરી, અમારી રાજ્યધારણ સભામાં સને ૧૯૪૬ના નવેમ્બરની તા. ૨૬મીએ આ બંધારણ સ્વીકારીએ છીએ, તેને કાયદા તરીકે અપનાવીએ છીએ અને તેને રાજ્યધારણ તરીકે અમને પોતાને અર્પીએ છીએ.

દેશમાં જાહેર કલેષ ન્યાય, સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને ભાઈબંધીની લાવના પ્રબળવનમાં જેમ જેમ કિતરતી જશે તેમ તેમ ભારતવર્ષ મહાન યતો જશે, સાચો સાર્વભૌમ પ્રબલતાક વ્યવસ્થા જશે. આ ઉચ્ચ અને ઉમદા લાવનાઓને જીવનમાં ઉતારવાની જવાબદારી બહુ મોટી છે, બહુ કઠિન છે. પણ આપે પ્રજાના પિતા વૈવરવત મનુ, અને ભારતના રાષ્ટ્રકવિ અને રાષ્ટ્રદેવની અદૃશ્ય સહાય અને તેમના અદૃશ્ય આશીર્વાદથી આ જવાબદારી પાર કિતરશે એમ અમારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે.

થી ઓરિંટલ સોસાયટીની રચાપનાનો, અને તેના રચાપકોને ભારત દેશમાં મોકલી તેનું મુખ્ય મથક અંકવાર-મદ્રાસમાં ગાખવાનો એક હેતુ ભારતવાસીઓને જાગૃત કરવાનો, ભારતને સ્વતંત્ર બનાવી તેને સ્થિતિ સાથે સમાન સ્વતંત્રતાથી રાખી વિશ્વશાન્તિ રચાપવામાં સહાય કરવાનો હતો. સોસાયટી પછવાડે જોશિલા જે મહાપુરુષોએ ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪ સુધી 'પાયોનિયર' પત્રના તે વખતના અધિપતિ મિ. એ. પી. સિનેટ સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો. એ પત્રોમાં એક મહાપુરુષે મિ. સિનેટને લખ્યું હતું કે:-

“અમે બને અમારા દેશ અને અમારી પ્રજાને માહીએ છીએ અને અમે માનીએ છીએ કે આ બંનેનું દિત કરવાની મોટી યશસ્વતા થીઓસોફિકલ સોસાયટીમાં છે.”

“તમે દેશભક્ત નહિ હોવામાં મરજી થો છો. હું તેવી મરજી લેતો નથી.”

“અમારી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને પ્રાચીન કળાઓના પુનરુત્થાન માટે અમને ચિન્તા નથી. થોડા સમયે આ બંને પાછા આવશે તેની અમને ખાતરી છે અને તે, પહેલાંના કરતાં વધારે ઉચ્ચ પ્રકારે આવશે એ થોડા સમય બલદી લાવવા માટે અમે ઉત્સુક છીએ.”

“દિંદ અને સ્થિતિ સાથે રહીને કામ કરે એ હવિ રાખીને હું કામ કરું છું.”

“મારા દેશને તેની કુખી રિયલિટીમાં સહાય કરવા માટે મારા વડિલ મહાપુરુષ રજા આપે તેટલી શક્તિઓને ઉપયોગ કરવાની હું મારી ફરજ સમજું છું.”

આ જે મહાપુરુષોથી પણ વધુ મોટા પુરુષ પુરુષે ૧૮૮૧માં કહ્યું હતું કે “દિંદને સાવધ કરવાના, તેના પુનરુદ્ધાર કરવાના, તેની કામમાં જે માર્ગ ઉમદા અને નિરવર્યાથી પુરુષ મદદ કરશે તેના અમે મોટા પાક માનશું. તેના બલદો વાળવા માટે અમારું જીવનકાળનું અને વર્તમાન કાળનું સમગ્ર જાન પણ પૂરતું થશે નહિ.”

આવા પત્રો મળ્યા પછી મિ. સિનેટ દિંદના પક્ષમાં લેવો લખવાનું ચક્ર કર્યું. આ લેખોથી અલ્લાહાબાદના ‘પાયોનિયર’ પત્રના અગ્રેજ માલિક ચમક્યા અને મિ. સિનેટને અધિપતિ પદથી ખસેડ્યા. મિ. સિનેટ પાસે ‘ફિનિક્સ’ નામનું અગ્રેજ દિનિક પત્ર કલાવવાનો પ્રયત્ન એક મહાપુરુષે કર્યો. પણ દિંદીઓ તરફથી નાણાની પૂરતી સહાય ન મળી એટલે તે પત્ર પ્રગટ થઈ શક્યું નહિ અને મિ. સિનેટ ઈંગ્લેંડ જઈને વસ્યા.

પછી ૧૮૯૩માં મિસિસ બેસન્ટને દિંદ મોહવામાં આવ્યાં અને તેમના દ્વારા દિંદને જાગાવાનો પ્રયત્ન મહાપુરુષોએ ચક્ર કર્યો. સ્વચ્છાત જનારસ સેન્ટ્રલ દિંદુ હોલેજની રચાપનાથી મધ્ય મિસિસ બેસન્ટ

હિંદની કેળવણીમાં નવો યુગ શરૂ કર્યો. બનારસમાં સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ, સેન્ટ્રલ હિંદુ હાઈસ્કૂલ, સેન્ટ્રલ હિંદુ ગર્લ્સ'સ્કૂલ સ્થાપી, મહાભારત અને રામાયણ પર વ્યાખ્યાનો આપ્યા; શાળા અને કોલેજમાં સઘળા હિંદુઓ સ્વીકારી શકે તેવું ધર્મશિક્ષણ આપ્યું. હિંદના મુખ્ય શહેરોમાં ફરી અનેક લાવણો આપી અનેક લેખો અને પુસ્તકો લખી, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ભાવના અને ધર્મભાવનાને જાગૃત કરી. ૧૯૧૩માં હિંદના રાષ્ટ્રમહર્ષિની પ્રેરણાથી તેમણે સમાજસુધારણાનું કામ હાથમાં લીધું. મદ્રાસમાં તેમણે જુદા જુદા સુપ્રસિદ્ધ હિંદીઓના પ્રમુખપદે (૧) પરદેશગમન, (૨) જાળવજ અને તેનું પરિચાલન, (૩) દયાયેલા વર્ગો પ્રત્યેની આપણી ફરજ, (૪) સ્વરાજ્ય સાથે હિંદી ઉલ્લોગોનો સંબંધ, (૫) સમસ્ત પ્રજાની કેળવણી (૬) હિંદી કન્યાઓની કેળવણી, (૭) હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડ અને તેનાં સંસ્થાનામાંના રંબેફ, (૮) ચાલી જતી યાતિવ્યવસ્થા—ઉપર જાહેર લાવણો આપ્યા અને 'Wake up India' નું નામ આપી તેને એક પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કર્યો, તથા સમાજસુધારાને વેગ આપવા માટે 'Stafwari' નામની સંસ્થા સ્થાપી. અને તેમાં દાખલ થવા માટે સમાજસુધારાની સાત પ્રતિયાઓ પ્રગટ કરી અને તેમાંથી જેટલી પ્રતિયા લઈ શકાય તેટલી લેવા લોકોને વિનંતિ કરી.

૧૯૧૪માં મહાપુરુષની પ્રેરણાથી "કામનવીસ" નામનું સાપ્તાહિક પત્ર તેમણે કાઢ્યું અને તેમાં રાષ્ટ્રીય-મહાસભાનો ઇતિહાસ લખવો શરૂ કર્યો, અને તેને "How India Wrought for Freedom" નું નામ આપી એક પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યો. તે જ સાલમાં તેમણે 'મદ્રાસ રહાનડ' નામનું અંગ્રેજી દૈનિક પત્ર ખરીદ્યું, અને તેને 'ન્યુ ઇન્ડિયા'ના નામે ચાલુ કર્યું અને શિથિલ થઈ ગયેલી કેમ્પિસને મજબૂત બનાવી. ૧૯૧૫ના યોગરહની તા. ૧૫મીએ તેમને મહર્ષિવર્ષ તરફથી આદેશ મળ્યો કે,—“તમારે લખ અને મુદ્રેલીમાંથી પસાર થવું પડશે. કરશે નહિં એમ કહેવાની જરૂર નથી, પણ ચિન્તા કરશો નહિં. વિરોધ કરતાં કોષને સ્થાન ન આપશો. આજ રહેજો પણ ઉદ્ધામ ન થાને. આમાંથી સુધારા માટે હૃદયથી તૈયારી કરતાં રહેજો અને સામાન્યમાં હિંદ માટે સરખા ફરજનની માગણી રજૂ કરજો. પરિણામે મદાન સફળતા પ્રાપ્ત થશે તેને અતિચયતાથી કલ્પિત ન કરશો. યાદ રાખજો કે હિંદના મહર્ષિ જે આત્મ પ્રતિનિધિ છે, તેમના તમે બહારની દુનિયામાં પ્રતિનિધિ છો. મારો રક્ષક હાથ તમારા ઉપર રહેશે અને મારી સાન્નિત તમારામાં વસશે.”

આ આજ્ઞા મળતાં મિસિસ બેસન્ટે હિંદના રાજકારણમાં સંપૂર્ણ રીતે હુકમનું અને બંધારણ પુરઃસરની ચળવળ ખૂબ જોરોરથી ચાલુ કરી દીધી. અવાલ અને જહાલ પસંને કોમિસમાં સાથે લાવવાનો અને મુસ્લિમ લીગ અને કેમ્પિસને સાથે કામ કરતાં કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. આ પ્રયત્ન લખની કેમ્પિસમાં સફળ થયો. કેમ્પિસના કાષ્ટને વધારે વેગ આપવા એમણે ૧૯૧૬માં 'હોમરૂલ લીગ'ની સ્થાપના કરી. તે વખતે પહેલું વિષયક ચાલતું હતું એટલે હિંદી સરકાર અને મદ્રાસ સરકાર ચમકી ગઈ અને મિસિસ બેસન્ટ, મિ. એડ્વેક અને મિ. બમન વાડીયાને ૧૯૧૭માં ઉદાકામકમાં નજરકેદ કર્યાં. ઉદાકામક જતાં મિસિસ બેસન્ટ, મિ. બિનરાજદાસને કહેતાં ગયાં કે અમે તમારું માનમાં પાછાં આવી જશું. આ નજરકેદથી આગેય હિંદ જગી જોકો: હોમરૂલ લીગની આજ્ઞાએ પહોં સહેરો અને કરાઓમાં સ્થપાઈ. 'હોમરૂલ' શબ્દ હિંદના મામલોમાં પણ સંજ્ઞાયો. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના તે વખતના પ્રમુખ ડૉ. રૂઝવેલ્ટના પર, ડૉ. સુધામણિયાએ પત્ર પાઠવ્યો. કેનેડા-ઈન્ડિયાલીગ, ઇંગ્લાન્ડમાંની હોમરૂલ લીગ, એસ્ટ્રેલિયા-ઈન્ડિયા લીગ, જે મિસિસ બેસન્ટની પ્રેરણાથી સ્થપાઈ હતી, તેના સભ્યોએ પણ આ નજરકેદોને છૂટા કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડની સરકાર પર દબાવ્યું કર્યું. તે વખતના હિંદીપ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેઈન હતા, તેને ખસેડવામાં આજ્ઞા. તેમની જગ્યાએ મિ. મોન્ટગુ આબ્યા અને મિસિસ

બેસન્ટને તેમના સાથીઓ સાથે મિનિસ્ટરને મુકત કરવામાં આવ્યાં. તે જ સાલમાં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે તેમને પોતાના પ્રેસિડેન્ટ બનાવ્યાં. ૧૯૧૮માં મોન્ટ્રિયુ-એક્સપ્રેસ રિપોર્ટ જાહેર પડ્યો. તેનો વિચાર કરવા કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક બોલાવવામાં આવી અને તેણે કેટલાક સુધારા સૂચવ્યા. પરિણામે હિંદમાં દિલ્હી રાજકારણ દાખલ કરવાનું નિર્ણય પાલ્લેન્ડમાં આવ્યું. મિસિસ બેસન્ટે કારભારનો અનુભવ લેવા માટે નવી ધારાસભામાં અને કારોગારી કોંગ્રેસમાં દાખલ થવાની સલાહ આપી. કોંગ્રેસે એ સલાહ સ્વીકારવાની બહુમતીથી ના પાડી. ૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ ખિલાફતની ચળવળ શરૂ કરી. ૧૯૨૧માં અસહકારની ચળવળના અગ્રણી મંડાયા. મિસિસ બેસન્ટે એ ચળવળનો વિરોધ કર્યો અને આમદૂરૂંક જાણીતું કે એથી દેશની રાજકીય ચળવળ નમળી પડશે અત્યંત લોકો અસહકારમાં ભેગાં થઈ અને પછી તેમના ઉપર કાબૂ રહેશે નહિં અને સરકાર વધારે પ્રમુખ બનશે. પણ તેમની આ શિખામણ બનાઈ નહિં, વપેંક દહાડામાં ચોરીચોરાનો બનાવ બન્યો. શ્રી. વિદ્યુતભાઈ પટેલ અને હજીમ અબ્દુલમનનની સમિતિએ જાહેર કબુલ કે અસહકારની ચળવળ માટે દેશ તૈયાર નથી ગાંધીજીએ અસહકારની ચળવળ સંકેતી લીધી. દેશમાં નિરાશા પ્રસરી. મિસિસ બેસન્ટે ૧૯૨૩માં દિલ્હીમાં રીફોર્મ કોન્ફરન્સ બરી અને સ્વરાજ્યની માગણી કરતું નિર્ણય તૈયાર કરવા સર તેજનહાદુર સમુના પ્રમુખપદે સમિતિ નિભાવી. ૧૯૨૫માં દિલ્હીમાં નેશનલ કોન્ફરન્સ બરી 'કોમનવેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા નિર્ણય'ના ક્રાંતિ પાસ કરાવ્યો. તે નિર્ણય લઈને તેઓ લંડન ગયાં અને તેમના લેગર પડ્યા મિત્રો દ્વારા તેને પાલ્લેન્ડમાં દાખલ કરાવ્યું અને તેને પહેલા વાચનમાંથી પસાર પણ કરાવ્યું. પણ કેટલાક હિંદી આગેવાનોને મિસિસ બેસન્ટના પ્રયત્નથી મળતું સ્વરાજ્ય જોઈતું ન હતું, એટલે તેઓએ પાલ્લેન્ડના અમુક સભ્યો પર તારો કર્યો કે એ નિર્ણયે અમારો ટોક નથી. એટલે નિર્ણય ત્યાં જ અટક્યું. ત્યારબાદ પડિત મોતીલાલજીએ એવું નિર્ણય તૈયાર કરવા વિચાર કર્યો. તેમના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નીમીઈ તેમાં મિસિસ બેસન્ટને, પણ સાથે લીધાં. સમિતિએ પોતાનો હેવાલ તૈયાર કર્યો. તે પસાર કરવા માટે સર્વપક્ષપરિવહ ૧૯૨૮માં કલકત્તામાં કરવામાં આવી. તે કોશ નિર્ણય કરી સફળ નહિં અને ગાંધીજીની દરખાસ્તથી તે અચોક્કસ સમય માટે મુલતવી રાખવામાં આવી. ૧૯૩૦માં લેગ્સલેશની સરકારના પ્રાર્થમ મિનિસ્ટર મિ. રામસે એકઠાનાઈડે હિંદના સમગ્ર પક્ષના આગેવાનોને લંડન બોલાવ્યા. કોંગ્રેસે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાની ના પાડી ગાંધીજીએ કાઠી-કૂચ કરી કાયદાભંગની ચળવળ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. મિસિસ બેસન્ટે હિંદના હિંદને ખાતર એ પમણું નહિં લેવા તાગ્યો, વિનંતિ કરી તેઓ માનતાં હતાં કે કાયદાભંગથી સરકાર નમતું આપશે નહિં અને કાયદા પ્રત્યેનું માન નાશ પામશે અને ભવિષ્યમાં જ્યારે સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે હિંદીઓની જ સરકારના કાયદાઓનો ભંગ થશે અને દેશમાં અરાજકતા પ્રસરી અને તેને દાની દેતા વખતે લાગશે પણ તેમની વિનંતિ સ્વીકારવામાં ન આવી. દેશના ધણી કોંગ્રેસી નેતાઓ અને ધણી મુવાન-મુવત્તીઓ જેવાં ગયાં જેઓ મુદ્દા પૂરી થતાં છૂટતાં ગયાં, તેઓના મોટા ભાગે ફરીથી કાયદાનો ભંગ કરવાનું ગાંધી વાળ્યું. ગાંધીજીએ પણ કેટલોક સમય પછી કાયદાભંગની ચળવળ બંધ કરી, અને દેશ હજી તેની ચળવળ માટે તૈયાર નથી એમ જાહેર કબુલ. મિસિસ બેસન્ટ ૧૯૩૧માં માંદગીને પિત્તાને પડ્યાં. તેમનાં વર્તમાનપત્રો બંધ થયાં અને ૧૯૩૩માં તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો. હિંદમાં સોમપ્રિયતાને ભોજે તેમણે અસહકાર, સવિનય કાયદાભંગ અને અચોક્કસ કાયદાભંગની ચળવળનો વિરોધ કર્યો હતો તેમને એ વિરોધ સાચો હતો, તેમ હાલના કેટલાક અમમર્ય નેતાઓનાં આપણે ઉપરથી પ્રતીત થાય છે.

૧૯૩૫માં હિંદ માટે પાલ્લેન્ડમાં રીફોર્મ ઓફ પસાર થયો. પહેલાં તો કોંગ્રેસના ધણી આગેવાનોએ એ કાયદા પ્રમાણે રચાયેલી ધારાસભામાં જવા ના પાડી પણ શ્રી. રામગોપાલાચારી

- અત્યારના આપણા નિવૃત્ત ગવર્નર જનરલ - ની સલાહ અને આગ્રહથી કોંગ્રેસી સભ્યો ૧૯૪૭માં શારાસભામાં ગયા અને બંગાલ, સિંધ અને પંજાબ સિવાયની ધારાસભામાં બહુમતી મેળવો પ્રધાનપદે 'લીકાર્મ' અને રાજ્યસત્તા હાથ ઢરી. દેશમાં ખુશાલી પ્રસરી. કોંગ્રેસી પ્રધાનોએ રાજ્યસત્ત્વનો અનુભવ લેવો શરૂ કર્યો અને કેટલાંક દેશકિતનાં કામો આરંભ્યાં. ૧૯૩૯માં બીજી વિશ્વયુદ્ધ ધરૂ થયું. (૧૯૪૨ માં બાંધીજીએ 'હિંદ છોડો' ની ચળવળ શરૂ કરી. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે પ્રધાનપદનાં રાજીનામાં આપ્યાં. એ સમયના પ્રતોમાં ગવર્નર-રાજ્ય શરૂ થયું. સુસ્થિત લીગની બહુમતિવાળા પ્રાન્તોમાં લીગી પ્રધાનો સાથેનાં પ્રધાનમંડળો ચાલુ રહ્યાં. તેથી સરકારમાં લીગની લાગવગ વધી અને તે વધારે પ્રગળ બની.) કોંગ્રેસેટિવ સરકારે લીગના નેતાઓનો ઉપયોગ કર્યો. અને લક્ષ્મી બંધ થઈ ત્યાં સુધી કોંગ્રેસી નેતાઓને અટકાવતમાં રાખ્યા.

'લક્ષ્મી' દરમિયાન આશરે વીસ લાખ હિંદીઓને 'યુદ્ધની તાલીમ આપવામાં આવી હતી. યુદ્ધની શાખામાં બનાવવાનાં કારખાનાં હિંદમાં ખોલવામાં આવી હતાં. ફેસિઝમ અને નાઝિઝમ 'કે નાસિઝમ સામે જનતંત્રમાં પ્રજાના વિરોધ ઉત્પન્ન થયો હતો અને લોકતંત્રની વાજ' ચોમેર વગડી રહ્યાં હતાં. ઇંગ્લેંડમાં માણસોની ખોટ પડી હતી. હિંદમાં બ્રિટિશ લશ્કર વધારી શકાય તેમ ન હતું. કોંગ્રેસેટિવ સરકાર સત્તા પરથી દૂર થઈ હતી. લેગર સરકાર સત્તામાં આવી હતી. મજૂરપક્ષ હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની વાતો બધાં વર્ષોથી કરતો હતો. હિંદના લોકનાપકોને પણ અસહકારી ચળવળનો પાકો અનુભવ થઈ ગયો હતો. આ સમયનાં કારણો ઉપરાંત હિંદનાં પરાધીનતાનાં કર્મો પૂરા થયાં હતાં એટલે હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાનું બ્રિટને નક્કી કર્યું. કોંગ્રેસ અને લીગ વચ્ચે સમઘાન ન થયું. દેશના લાગણી પાયા. દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોમી ધિક્કારે લાખો નિર્દોષ આપુરુષો અને બાળકોનો લોભ લીધો. પણ હિંદ અને પાકિસ્તાનને વગર યુધ્ધે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળ્યું. પરિણામે 'મહાન સમ્મતા પ્રાપ્ત થઈ.' ત્યારબાદ ધિક્કારથી અવળે આગે' એટલા એક હિંદીએ બાંધીજીના દેહને ધાત કર્યો. બ્રિટિશ સંસ્થાનોના પ્રધાનોની પરિષદ લંડનમાં ભરાઈ. બ્રિટિશ સામાન્ય રાષ્ટ્રકુટુંબમાં બદલાઈ ગયું. અને હિંદ પ્રજાસત્તાક અને તો પણ રાષ્ટ્રકુટુંબમાં : હો શકે તેમ ઠરાવવામાં આવ્યું. ભારત તા. ૨૬મી જાન્યુઆરીએ પ્રજાસત્તાક બન્યું અને બ્રિટન સાથેના રાજ્યદારી સબંધ ચાલુ રહ્યો અને વર્ષો પહેલાંની મહાપુરુષોની યોજના પાર પડી.

મિ. એ. એ. હુમ. જેને આપણી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પિતા કહેવામાં આવે છે તેઓને પણ એ મહાપુરુષોના પત્રો મિ. સિનેટની સાથે મળતા હતા. આ સબંધના પરિણામે તેઓ હિંદની ગણેસભા સ્થાપવામાં અગ્રગણ્ય ભાગ લેવા શક્તિમાન થયા હતા. મિ. સિનેટ અને મિ. હુમને મહાપુરુષો તરફથી મળેલા પત્રો સ્વર્ના ન હતા, માત્ર લીધેલી કલ્પના ન હતી. તેમને મળેલા ખૂબ પત્રો અસારે લંડનના બ્રિટિશ મુઝિયમમાં પડેલા છે. તે પરથી ૧૯૨૩માં એક પુસ્તક 'The Mahatma Letters' નામથી 'અદાર પાઠ્ય' છે અને અત્યાર સુધીમાં તેની અનેક આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ ગઈ છે. મિ. સિનેટના પર-લોકનાસ પછી મિ. એ. ટી. સેકરે આ પત્રોને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યા છે.

આ આખું જગત જીવાત્માઓને પૂર્ણતાએ પહોંચવા માટેની શાળા છે. તેમાં સમયના જીવાત્માઓ જુદી જુદી પ્રજાઓમાં જુદા જુદા દેશોમાં જન્મી પોતાનો વિકાસ આગળ ધપાવી રહ્યા છે. જુલો કરી નવો અનુભવ લઈ રહ્યા છે. જીવાત્માઓને પૂર્ણતાએ પહેંચાડવાની યોજના જનમની અનેક સંસ્થાઓ અને અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા આગળ ધપી રહી છે. જનતમાં ચોક્કસ પૂર્ણપુરુષો છે તેઓ સમગ્રી સંસ્થાઓ અને સપળા વ્યક્તિઓને તેમનાં સાચાં અને સારાં કાર્યોમાં અદરૂપ પ્રેરણા, અદરૂપ સહાય, અદરૂપ શક્તિ આપી રહ્યા છે.

સોસાયટીના કેટલાક સભ્યોએ ડૉ. બેસન્ટ દ્વારા તથા મહાપુરુષોના પ્રમદ યથેલા પત્રોદ્વારા દિ'ં મારેની ઈશ્વરી યોજના જાણી હતી, તેથી તેઓ સવિનય કાયદાબંધ, અનુદાત અને કાયદાબંધની ચળવળથી દૂર રહ્યા હતા અને બધારણપુરસ્કાર જેટલું થઈ શકે તેટલું કરી રહ્યા હતા. સોસાયટીના કેટલાક સભ્યો વ્યક્તિગત રીતે માને છે કે ભારતનું ભવિષ્ય મહાન છે, તે આર્થસંસ્કૃતિનું એક મહાન કેંદ્ર બનવાનું છે, જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં આરણ વધેલા છવે આ દેશમાં જન્મ લેવાના છે અને માનવ દેહમાં વસેલો પ્રજ્ઞતા પ્રગટાવવામાં અને માનવજાતિને એક કુટુંબ બનાવવામાં પોતાનો પ્રયત્ન દિરસે આપવાના છે. એટલે આ સભ્યો ભારતદિશ્વરની દરેક સત્પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો બનતો સહકાર સૌ કોઈને આપે છે. સોસાયટીના ધણા સભ્યો સમજે છે કે જન્મતું સંસ્કૃતિનું કાર્મ અમુક દેશના પ્રમુખ કે વડાપ્રધાન કે કોઈ સરમુખત્યાર કે કોઈ લશ્કરી સેનાધિપતિના હાથમાં નથી, પણ સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન શક્તિના હાથમાં છે, અને એ શક્તિ જીવાત્માઓના કર્મ-ધર્મ મુજબ, વિશ્વના અવિચળ નિયમો અને પૂર્ણતાએ પહેંચેલા મહાપુરુષો દ્વારા, જન્મનું તંત્ર ચલાવી રહેલ છે. કહેવાતા રાજપુરુષો દેશનું તંત્ર પોતે ચલાવી રહ્યા છે એમ માને છે, પણ ખરી રીતે તે તેઓ ઈશ્વરી શક્તિના હાથમાં સાધેલો જ છે. સૌ કોઈ પોતાના કાર્મિક, વાર્મિક અને માનસિક કર્મોના બદલો ભોગવી રહેલ છે અને ભૂલો કરી, દુઃખ ભોગવી, આશ્રય ધરી રહેલ છે. આમ હોવાથી સોસાયટીને સભ્ય જે દેશમાં જન્મેલો હોય અથવા કર્મવશાત્ તેને જ્યાં વસવાનું થયું હોય ત્યાં જીવેલા વિગ્રહમાં બનતી સહાય નિસ્વાર્થ રીતે આપવી એ તેની ફરજ છે એમ સમજે છે. એટલે તે પોતાનાથી બનતું કર્યા કરે છે. સાચો થીઓસોફિસ્ટ કહી બાઈબેલની ચળવળમાં, કે ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરે તેવી ચળવળમાં કે કાયદાબંધની ચળવળમાં ભાગ લેતો નથી, તેમ ગજસત્તાની ખુશામત કરવાનું પક્ષદ કરતો નથી. મહાપુરુષોએ ઈશ્વરેલી અને ડૉ. બેસન્ટે અનેક વાર જાહેર કરેલી ભારત માટેની યોજના સફળ થયેલી જોઈ, સોસાયટીના સભ્યો પ્રભુ પ્રત્યેની ઉપકાર ભાવના સાથે આનંદ પામે છે. પણ ભારતની ખરી સેવા હવે કરવાની છે, ભારત દેશને જન્મતું સુધારણાનું કેંદ્ર બનાવવામાં સૌ સભ્યોએ પોતાનો ફાલો આપવાનો છે અને તેટલા માટે ભારતના બધારણના પ્રસ્તાવ પ્રમાણે પોતાનો જીવનવ્યવહાર ગોઠવવાનો છે.

આવે જીવનવ્યવહાર ગોઠવવા સૌ ભારતીય થીઓસોફિસ્ટો અને ભારતવાસીઓ શક્તિમાન થાય અને ભારતના પહેલા રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદજી અને વડાપ્રધાન પદિત જવાહરલાલજીને તેમના મહાન કાર્યમાં પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની પ્રેરણા અને શક્તિ મળતા રહે! એ જ પ્રાર્થના.

सर्वे वै सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमात्रं भवेत् ॥

શ્રી. હરજીવન કાળીદાસ મહેતા

ડૉ. બેસન્ટ અને હોમરૂલ લીગની પ્રવૃત્તિ

ડૉ. મિસિસ બેસન્ટની હોમરૂલ લીગની રાજકીય પ્રવૃત્તિ પણ, ચાલી ત્યારે જનરલસ્ટ શક્તિ પરાવતી હતી. પછીથી તે શ્રી. ગાંધીજીની વિદ્યાળ દિલ્લયાલમાં સમાર્થ મળી હતી. શ્રી. મહાત્મા માલ-વીયાજીની હિન્દુ યુનિવર્સિટીની દિલ્લયાલમાં એ જ રીતે સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ પણ સમાર્થ મળ્યું. એ બંને બનાવો ચર્ચાથી કે ન ચર્ચા હોત તે શુ પરિણામો થયાં છે કે ચાત તેની તુલના કરવાનું આ સ્થાન નથી. તથાપિ એટલું તો સદાજ દસ્પશ્યન થાય છે કે આપણી રાજનીતિ કે એ વિદ્યાર્થીઓ આધ્યાત્મિકતામાં કે ધાર્મિકતામાં પછીથી વધુ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી નથી પણ હાસ દેખાય છે.

અમદાવાદ
૪-૫-૫૦

ડૉ. જયેન્દ્રરાય ભ. દુરગાળ
(એમના એક અગ્રગત લેખ પરથી)

Dr. Besant as President

While I was humiliated, you crowned me with honour; while I was slandered, you believed in my integrity and good faith; while I was crushed under the heel of bureaucratic power, you acclaimed me as your leader; while I was silenced and unable to defend myself; you defended me and won for me release. I was proud to serve in lowliest fashion, but you lifted me up and placed me before the world as your chosen representative. I have no words with which to thank you; no eloquence with which to repay my debt.

My deeds must speak me, for words are too poor. I turn your gift into service to the motherland; I consecrate my life anew to her in worship by action. All that I have and am, I lay on the altar of the mother and together we shall cry more by service than by words: Vande Mataram.

Annie Besant,

President 32nd I. N. Congress at Calcutta December 1917.

ડૉ. બેસન્ટ-મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે

(ડૉ.બેસન્ટના ઇતિહાસમાં પહેલી વખત માટે તમે મને તમારા પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી દેહાડી છે અને તમે ચૂંટણી કરી ત્યારે હું સરકારની બારે અટકાવત દેશન હતી અને જોકે સહાયત્વીને જોખમ-દાર બક્ષિત તરીકે મને નજરકેદ કરવામાં આવી હતી.)

જ્યારે મને હકીકત (અપમાનિત) કરવામાં આવી હતી ત્યારે તમોએ મને સર્વોચ્ચમાન આપ્યું હતું. જ્યારે મારી બદમાઈ કાંઈ રીતે હતી ત્યારે તમોએ મારી એકાગ્રતા અને પ્રમાણિકતામાં વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. જ્યારે મને નોકરશાહીની એડી હેઠળ ચઢી નાંખવામાં આવી હતી ત્યારે તમોએ મને પોતાના નેતા તરીકે અપનાવી હતી. જ્યારે મારા મોઢા ઉપર કોઈ ભારવામાં આવ્યો, મને બોલતી બધે કરવામાં આવી હતી, ત્યારે તમોએ મારો બચાવ કરી મને મુક્તિ અપાવી હતી.

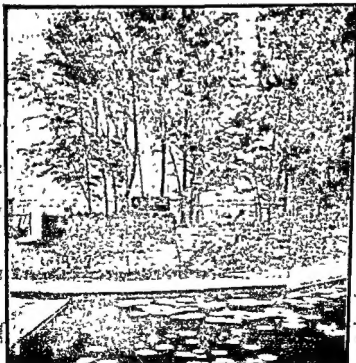
એક સિપાઈ તરીકે નીચલા દરજ્જાથી સેવા કરવામાં હું અભિમાન લેતી ત્યારે તમોએ મને જોયા સ્થાન પર ચઢાવી છે અને જન્મ-સમય તમારા ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિ તરીકે રજૂ કરી છે.

મારે માટે મારા કાર્યો જ બોલી રહેશે, મારા પોતાના ઉદ્ધાર મને જ નિર્માત્ર છે.

તમારી બેઠક હું માતૃશ્રમિની સેવામાં ફેરવી નાંખીશ. આડું જીવન નવેસરથી અક્તિભાવથી તેની સેવામાં અર્પણ કરું છું. હું જે કાંઈ છું અને જે કાંઈ ધારણું કરું છું તે માતાની વેદી ઉપર અર્પણ કરું છું અને ચંદ્રોથી નંદિ પશુ સેવાથી આપણે બધા બેગા બગાડીશું કે 'વૃદ્ધમાતરમ્'

—ડૉ. એની બેસન્ટ

(અનુવાદક : મુનશ્વંદ ભગત) [તેલકતો ખાતે ૧૯૧૭ માં ભરાયેલી ૩૨મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણ ઉપરથી]

★
Garden
of
Remembrance
Adyar
★

★
સ્મરણોદ્યાન
અદ્યાર
★

લગવતી બેસન્ટ રમારક ગ્રંથ

લેખકોની સૂચી

લેખક	પાનાં	લેખક	પાનાં
અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી. પ્રો.	૫૨	ધનરયામ યુ-થી	૮૫ થી ૮૬
અમ્બુલ કન્યામ આઝાદ, એન.એમ.	૨૪૬	ચંપકલાલ મહેતા	૨૦૯-૨૧૦, ૨૫૪-૨૫૫
આનંદરાંકર મુન. પ્રો.	૨૩૮-૨૩૯	ચીત્રભાર્ગી શેઠ	૨૪૦-૨૪૧
ઈન્દુમતી મહેતા	૧૮, ૧૧૯ થી ૧૨૩	ચુનીલાલ ખારાટ	૯૯ થી ૧૦૨
ઈન્દુલાલ યાત્રિક	૫૩-૫૫	ચુનીલાલ વી મહેતા સર.	૩૫
ઉપાધ્યાય પ્રાણુલાલ	૨૭	છાતાલાલ સુતરીયા	૧૩૬ થી ૧૩૮
એની બેસન્ટ	૩, ૬ થી ૧૫, ૧૧૬, ૧૧૮	જપાનંદ સ્વામી	૫૬-૫૭
-૨૬૧-૬૨ અને પ્રાર્થાવિક્રમા બીએ લેખ		જમનાદાસ દારકાદાસ	૧૮૧
એડ્વેલ-એન. એસ.	૨૩૫, ૨૩૬, ૨૪૯	જમશેદ નસરવાનજી	૧૫૭
કેઝીન્સ, જેમ્સ; માર્ગરેટ	૧૨૭, ૧૩૦	જમુ દાણી	૨૦૨-૪
કેનેલાલાલ (કાનજીભાઈ) દેસાઈ	૨૪૦	જયકર એમ. આર. ડૉ.	૫૭
કપિલભાઈ ઠક્કર	૧૧૦ થી ૧૧૫	જવાહરલાલ નેહરુ	૨૪૫-૨૪૬, ૨૫૩-૨૫૪
કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય	૪૪	જિનરાજદાસ સી.	૧૯૮, ૨૩૬-૨૩૭, ૨૪૧-૪૨
કમલેશ કુમાર	૯૨-૯૩	જીના એમ. એ.	૧૭૪
કમળાબેન ઠક્કર	૨૩ થી ૨૫	જેમ્સ કઝિન્સ	૧૩૦
કરસુખ વી હોરા ડૉ.	૧૧૬	જેમ્સ વિલિયમ	૨૪૧-૨૪૨
કાકા કાલેલકર	૩૩ થી ૩૪	જેકિં વેરટ	૬૪
કાનજી દારકાદાસ	૮૦	રાગોર-રવીન્દ્રનાથ	૨૪૭
કાંગા ડી. ડી. પ્રો.	૧૮૫-૧૮૬	મણુ	૧૯૧
કાલિલાલ દલાલ	૧૮૯ થી ૧૯૧, ૨૦૫ થી ૨૦૯	ડોટીવાલા એન. એન.	૧૧૭-૧૧૮
કૃપ્યાની જે. બી. (આચાર્ય)	૨૪૮-૨૪૯	તિલક લોકમાન્ય	૫૫
કૃષ્ણમતિ જે-કૃષ્ણજી	૨૪૩	તેજમહાદુર સમુ	૨૪૭
કૃષ્ણલાલ ઝવેરી	૪૯-૫૦	દાવર શીરોઝ પ્રો.	૫૦-૫૧
કેશવલાલ જાની	૧૯૨-૧૯૬	દિલખુશ દીવાનજી	૯૪-૯૫
મહુલાલ ગો. મુ.	૨૮-૩૦	દુરકાળ જયેન્દ્રરાય ડો.	૨૬૧
માંધીજી મ	૨૩૭-૨૩૮, ૨૪૪	નર્મદાશંકર ઠાકર	૨૬-૨૭
મુણુવંતરામ ભટ્ટ	૧૩૧ થી ૧૩૫	નંદાનાલાલ કવિ	૧૬
મુર્દુ પડિત ઈકમાલ નારાયણ	૨૫૧	પદ્માબી સીતારાગીના (પ્રમુખ)	૨૪૮
મુલગરીલાલ નંદા	૨૫૦-૨૫૧	પ્રકાશક મહેતા	૬-૭
ગોખલે જી. એન.	૨૫૨-૨૫૩	બનીક શે	જીએ શે
ગોપાલન વી.	૧૬૬ થી ૧૭૧	બળવંતરાય મહેતા	૩૦

૨૬૪ : ભાગવતી બેસન્ટ સ્મારક ગ્રંથ

લેખક	પાનાં	લેખક	પાનાં
બેસન્ટ	બુબ્બા એની	લીલાવતી મુનશી	૩૮-૪૨
ભિડે એચ. ખી. પ્રે.	૫, ૬૧ થી ૬૩, ૮૧ થી ૮૩	વિદ્યાબહેન નીલકંઠ લેડી	૩૬
ભૂપતરામ મહેતા	૧૨૮ થી ૧૩૦, ૨૧૮-૨૨૪	વિલિયમ જોન્સ	૨૪૧-૨૪૨
મંજીલાલ વાળંદ	૨૧૮ થી ૨૨૨	વેણીશંકર બાફ	૧૦૮-૧૦૯
મધનચરામ હોરા	૨૦-૨૨	શિવલાલ ત્રોટી	૧૭૨ થી ૧૭૪
મનુ મુખેદાર	૨૫૧	ચિત્તજી રુઠ	૯૭-૯૮
મહાદેવ દેસાઈ	૨૫૪	ચૌ બનીક	૨૩૫-૨૩૬
મહેન્દ્ર દેસાઈ	૨૫૫	શ્રીનિવાસમૂર્તિ છ.	૪
મહેરા દાલા	૧૨૪-૧૨૭	શ્રીરામ એન.	૨૫૦
મારજેટ કમિન્સ	૧૨૭	સત્યસુખ હોરા	૧૫૮-૧૬૨
માર્કેન્ડરાય ધોળકિયા-માઈ	૫૮ થી ૬૦	સરોજિની નાયક	૪૩-૪૪
માલવિયા મદનમોહન	૧૯૭	સરોજિની મહેતા	૩૬-૩૭
માવલંકર મણેશ વાસુદેવ ઓનરેબલ	૪૬ થી ૪૮	સંપાદક	૨૨૫-૨૩૫
મુગધા હોરા	૩, ૧૯	સ્યારાબાઈ દલાલ	૧૦૩-૧૦૪
મુળચંદ બજત ૧૬૯ થી ૧૭૧, ૧૮૭-૧૮૮, ૨૬૧, ૬૨		સિદ્ધાંતી કુક	૧૬૨
રતુભાઈ દેસાઈ	૧૮૫-૧૮૬	સુભાષ બોઝ	૧૦૪
રમણલાલ શાહ	૧૯૯ થી ૨૦૧	સુલોચનાબહેન દેસાઈ	૧૮
રમણીકલાલ દલાલ	ગ્રાસ્તાવિકર્મા પદ્મેશ લેખ	હરજીવન કાળીશાસ મહેતા	૧૩૯ થી ૧૪૮,
રસિકલાલ શુક્લ	૮૭ થી ૯૧		૧૭૫ થી ૧૮૧, ૨૫૫ થી ૨૬૦
રાજગોપાલાચાર્ય સી.	૪૮	હરિપ્રસાદ દેસાઈ ડો.	૩૧-૩૨
રાજેન્દ્રપ્રસાદ, રાષ્ટ્રપ્રમુખ	૨૪૨-૨૪૩	હરિભાઈ કાકર	૧૪૯ થી ૧૫૭, ૧૬૩ થી ૧૬૮
રાધાકૃષ્ણન એસ ડો.	૨૪૪-૨૪૫	હિરેન્દ્રનાથ દત્ત	૨૫૦
રામમોહનરામ જયવંતરાય દેસાઈ	૬૫ થી ૭૯	હિંમતલાલ દવે	૨૧૧
રામરામી આપર-સર સી પી.	૨૪૮	હિંમતલાલ બાફ	૮૪
રવિચુરા કવિ	૧૭	દીરાલાલ બક્ષી	૧૮૨-૧૮૪
રુદ્રિમણી દેવી, એફ-ડેલ	૪૫	હેમન્ટકુમાર નીલકંઠ	૯૬-૯૭
રોહિત મહેતા	૧૦૭	હેલન વીલ	૮૬